

D'HIBERA A DERTOSA. CIUTAT I TERRITORI AL BAIX EBRE ENTRE ELS SEGLES III A.N.E. I III D.N.E.

Ramon Ferré Anguix

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

TESI DOCTORAL

Ramon Ferré Anguix

**D'Hibera a Dertosa.
Ciutat i territori al baix
Ebre entre els segles III a.n.E. i
III d.n.E.**

Ramon Ferré Anguix

D'HIBERA A DERTOSA
CIUTAT I TERRITORI AL BAIX EBRE
ENTRE ELS SEGLES III A.N.E. I III D.N.E.

TESI DOCTORAL

Dirigida pels drs.

Jordi Diloli Fons

Ramon Járrega Domínguez

Departament d'Història i Història de l'Art

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Tortosa

2015

Departament d'Història i Història de l'Art

Campus Catalunya

Av. Catalunya, 35 43002 – Tarragona

FEM CONSTAR que aquest treball, titulat “D’Hibera a Dertosa. Ciutat i territori al baix Ebre entre els segles III a.n.E. i III d.n.E.”, que presenta Ramon Ferré Anguix per a l’obtenció del títol de Doctor, ha estat realitzar sota la nostra direcció al Departament d’Història i Història de l’Art d’aquesta universitat.

Tarragona, 9 de desembre de 2015

Els directors de la tesi doctoral

Dr. Jordi Diloli Fons

Dr. Ramon Járrega Domínguez

Agraïments

En primer lloc cal destacar el paper de Ramon Járrega i Jordi Diloli per haver acceptat i executat la pesada tasca de dirigir aquest treball, així com la llarga infinitat d'altres projectes que també compartim. Ara bé, com que m'integro en un grup de recerca, que és més que un grup de recerca, entenc que aquest estudi és el fruit d'un esforç col·lectiu en el qual han participat una bona quantitat de persones properes que, sota el nom de Grup de Recerca Seminari de Protohistòria i Arqueologia, han permès que la cosa hagi tirat endavant. No seria just deixar de mencionar diverses individualitats que m'han prestat una ajuda inestimable, com Joan Martínez i els Serveis Territorials de Cultura a les Terres de l'Ebre, Eva Castellanos i el Museu de Tortosa, Damià Griñó, Arturo Oliver, Aleix González, Diana Gorostidi, Isabel Rodà, Ruben i el bar Rosí de Tivenys, també la gent d'Iber, Absis, Àrea, Cota 64, Perjudicat, Urcotex, Galindo Fabet, i tants altres que també mereixerien ser esmentats aquí. Finalment, em sento obligat a mostrar un agraïment especial als membres més propers de la meva família, que ho han hagut de suportar tot des del primer dia.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

D'HIBERA A DERTOSA. CIUTAT I TERRITORI AL BAIX EBRE ENTRE ELS SEGLES III A.N.E. I III D.N.E.

Ramon Ferré Anguix

ÍNDEX

1.- INTRODUCCIÓ	1
1.1.- Justificació i objectius	1
1.2.- Marc espacial	5
1.3.- Marc cronològic	9
2.- METODOLOGIA	10
2.1.- Un primer nivell de concreció: l'arqueologia espacial	10
2.2.- Un segon nivell de concreció: l'excavació arqueològica	11
2.2.1.- Fites que perfilen el segon nivell de concreció: fonts textuais, numismàtica, inscripcions epigràfiques	13
2.3.- L'aparell interpretatiu. Una eina eclèctica de matriu materialista	13
3.- EL POBLAMENT I SOCIETAT INDÍGENES DEL BAIX EBRE EN ELS ANYS PREVIS A LA SEGONA GUERRA PÚNICA	17
3.1.- Plantejaments generals	17
3.1.1.- Matarranya i Terra Alta	18
3.1.2.- Ribera d'Ebre, Baix Ebre i zona riberenca del Montsià	26
3.1.3.- El Montsià interior i el Baix Maestrat	30
3.2.- Assentaments ibèrics del baix Ebre durant l'Ibèric Ple. Exemples concrets	36
3.2.1.- Sant Antoni (Calaceit, Matarranya)	36

3.2.2.- El Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)	38
3.2.3.- L'Assut (Tivenys, Baix Ebre)	40
3.2.4.- La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)	44
3.3.- El paper dels poblats en l'estructuració del poblament i l'articulació política del baix Ebre	47
3.4.- Anàlisi social de l'arquitectura i urbanisme dels poblats del baix Ebre	50
3.4.1.- L'urbanisme	50
3.4.2.- Absència d'arquitectura religiosa monumental	54
3.4.3.- Absència d'arquitectura funerària	56
3.4.4.- Absència d'acumulacions significatives de ceràmica d'importació	61
3.5.- La possible crisi del model igualitari ibèric del baix Ebre a partir de mitjans del segle III a.n.E. El Castellot de Banyoles	64
3.5.1.- Estudi de l'assentament	64
3.5.2.- El Castellot de Banyoles i el seu entorn	74
3.5.3.- Introducció de nous models arquitectònics	78
3.6.- <i>Hibera</i> i la seva realitat històrica	83
3.6.1.- La localització d' <i>Hibera</i> en el debat historiogràfic	83
3.6.2.- L'aportació de l'Arqueologia Espacial. Els estudis de Jordi Diloli	86
3.6.3.- L'aportació de la numismàtica	89
3.6.3.1.- Esbós d'evolució de les realitats polítiques de la Ilercavònia mitjançant la numismàtica i la toponímia	91
3.6.4.- Els vestigis d'època protohistòrica a la ciutat de Tortosa	106
3.6.4.1.- Condicionants de la investigació	107
3.6.4.2.- L'actuació del GRESEPIA	108
3.6.4.3. Descobriments de restes estructurals ibèriques a la falda del turó de la Suda.	

La muralla del carrer Sant Domènec	134
3.7.- L'aparició d'una organització política complexa al baix Ebre abans de la dominació romana	151
3.7.1.- La visió neoevolucionista	151
3.7.2.- El punt de vista de l'escola heteràrquica	152
3.7.2.1.- Problemes del concepte de l'heterarquia referits a les societats protohistòriques	154
3.7.3.- El període Ibèric Ple al baix Ebre i àrees veïnes Consolidació d'un model social i polític formalment igualitari?	158
3.8.- Les relacions de producció ibèriques i el problema de la terra	162
4.- EL POBLAMENT I SOCIETAT INDÍGENES DEL BAIX EBRE DURANT ELS DOS DARRERS SEGLES DEL RÈGIM REPUBLICÀ ROMÀ	175
4.1.- El poblament dispers de la comarca del Matarranya i de la Terra Alta	175
4.1.1.- El Palao/ <i>Osicerda</i>	176
4.1.2.- El territori	177
4.2.- El poblament de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre	181
4.2.1.- El poblat fortificat de Sant Miquel de Vinebre	184
4.3.- El territori al sud del Montsià i al Baix Maestrat	187
4.4.- Recolonització agrícola de l'entorn immediat a l'Ebre, i possibles indicis de territorialitat a partir del segle II a.n.E.	191
4.5.- Auge de la vall mitja de l'Ebre entre els segles II-I a.n.E.	197
4.6.- Possible intervencionisme romà en la promoció d'alguns nuclis del Baix Maestrat i dels Ports	200

4.6.1.- Torre de la Sal	201
4.6.2.- <i>Lesera</i> (la Moleta dels Frares, Forcall)	204
4.7.- Aparent estancament del paper polític i econòmic del tram inferior de l'Ebre en el segle II a.n.E. Possible relegament a una situació perifèrica del baix Ebre i part del Baix Aragó?	205
4.8.- Les estructures d'emmagatzematge al baix Ebre. Sitges i graners	208
4.9.- Els efectes de les guerres sertorianes sobre el tram inferior de l'Ebre	210
4.10.- La dominació política romana en el període Ibèric Tardà. La implantació del tribut	216
4.11.- L'estatut jurídic d' <i>Hibera</i>	218
4.12.- La <i>deditio</i> d' <i>Hibera</i>	227
4.13.- La possible emissió de moneda: el problema de la seca d' <i>iltirkesalir/iltirkesken</i>	228
4.14.- <i>Hibera</i> i el seu territori en la reorganització de l'espai provincial a partir del darrer terç del segle II a.n.E.	229
4.15.- El tribut i l'aparició d'una nova societat desigual	236
4.15.1.- Aparició de l'oposició camp-ciutat. Aparició del camperolat com a classe explotada	237
4.15.2.- Aparició de l'oposició camp-ciutat. Possible sorgiment d'una elit burocràtica	238
4.15.3.- La possible alternativa a la burocràcia indígena: les <i>societates publicanorum</i>	240

4.16.- La concentració del poder local	242
4.17.- El paper dels intercanvis i el possible creixement de la importància d' <i>Hibera</i> com a port i mercat	243
4.18.- La propietat de la terra en la fase premunicipal (darrer terç del segle II – segle I a.n.E.)	245
4.19.- Caracterització político-social del territori d' <i>Hibera</i> . L'estat subsidiari ilercavó	247
5.- EL MUNICIPI D'<i>HIBERA-DERTOSA</i>	254
5.1.- La promoció estatutària	254
5.2.- La llei municipal i les magistratures locals	256
5.3.- Els aspectes econòmics de l'adopció del dret romà	262
5.4.- Consolidació de l'oligarquia	263
5.4.1.- El monopoli del govern municipal	263
5.4.2.- El paper del comerç. Referències textuais, iconogràfiques i epigràfiques	265
5.4.3.- El paper dels lliberts	267
5.4.3.1.- Els sevirs augustals	268
5.4.3.2.- Concessió d'honors especials	271
5.5.- La ciutat. Aspectes topogràfics	271
5.5.1.- La muralla	273
5.5.1.1.- Descobriment d'un tram de la muralla romana a la Canònica de la catedral	275
5.5.1.2.- La intervenció arqueològica a la plaça de l'Absis de la catedral	281
5.5.1.3.- Conclusions	284

5.5.2.- Els inicis del coneixement arqueològic de l'arquitectura monumental romana a Tortosa	289
5.5.2.1.- Les excavacions a l'Hospitalitat de Lourdes	289
5.5.2.2.- Possible ubicació del fòrum	295
5.5.2.3.- Les troballes de Joan Abril i les primeres evidències d'arquitectura pública romana	297
5.5.3.- Els espais residencials	300
5.5.4.- El suburbi meridional de <i>Dertosa</i> . Els resultats de les excavacions al barranc del Rastre i sobre el vessant meridional de la Suda	303
5.5.4.1.- Intervenció al carrer de Sant Felip Neri	303
5.5.4.2.- Intervenció arqueològica al carrer de la Mercè	319
5.5.4.3.- Intervenció arqueològica a la cripta de l'església de la Reparació	323
5.5.4.4.- Reconstrucció d'un perfil topogràfic: un urbanisme periurbà esgraonat	324
5.5.4.5.- Abandonament del suburbi	328
5.5.5.- El port	330
5.5.5.1.- La navegació per l'Ebre durant l'antiguitat	330
5.5.5.2.- Funcions bàsiques del port de <i>Dertosa</i> en els intercanvis entre l'àmbit marítim mediterrani i l'àmbit fluvial peninsular	333
5.5.5.3.- Importacions ceràmiques durant l'Alt Imperi	336
5.5.5.4.- El port de <i>Dertosa</i> . Problemàtica topogràfica i arqueològica	338
5.5.5.5.- L'excavació del possible <i>horreum</i> del carrer Montcada. Primeres dades arqueològiques del complex portuari de la ciutat	346
5.5.5.6.- Delimitació de la hipotètica "banya" fluvial de la desembocadura del Rastre	354
5.5.6.- Els espais d'enterrament	358
5.5.6.1.- <i>Mors dertosana</i>	358
5.5.6.2.- Troballes funeràries atribuïdes	

a època altimperial	360
5.5.6.3.- Epigrafia funerària altimperial	369
5.6.- El territori	379
5.6.1. - L' <i>Ager Dertosanus</i> , el poblament rural, i l'aparició de les <i>villae</i>	380
5.6.2. - Les vies de comunicació	383
5.7.- Patrons d'assentament rural entre el canvi d'era i el segle I d.n.E. al baix Ebre	385
5.8.- Poblament rural a la Terra Alta entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.	386
5.9.- Poblament a la Ribera i el Baix Ebre entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.	388
5.9.1.- La <i>villa</i> de l'Aumedina (Tivissa)	392
5.9.2.- La <i>villa</i> de Casa Blanca (Tortosa)	393
5.9.3.- La <i>villa</i> de Mas de Catxorro (Benifallet)	395
5.9.4.- La <i>villa</i> de Barrugat (Tortosa)	395
5.9.5.- La <i>villa</i> de la Carrova (Amposta)	397
5.10.- Poblament rural al sud del Montsià i el baix Maestrat entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.	398
5.10.1.- La <i>villa</i> de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)	401
5.11.- Altres possibles ciutats romanes en l'antic territori ilercavó	403
6.- CONCLUSIONS	406
7.- BIBLIOGRAFIA GENERAL	413
8.- ÍNDEX DE FIGURES	462

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

D'HIBERA A DERTOSA. CIUTAT I TERRITORI AL BAIX EBRE ENTRE ELS SEGLES III A.N.E. I III D.N.E.

Ramon Ferré Anguix

Les eines, l'art, les cases... seran jutjades per les races posteriors. Tanmateix no tenen res on agafar-se. Els antics han desaparegut com fantasmes i els salvatges vaguen per aquests congostos al so d'una rialla antiga. En les seves austeres cabanes s'estan arrupits a les fosques i escolten la por que es filtra de la roca. Tots els progressos d'un ordre més elevat a un de menys estan marcats per les ruïnes i el misteri i un residu d'una ràbia sense nom. Vet aquí. Aquí hi ha els pares morts. Els seus esperits estan soterrats en la pedra. Reposa sobre la terra amb el mateix pes i la mateixa ubiqüitat. Perquè qui sigui que construeix un refugi amb canyes i pells d'animals se suma en esperit al destí col·lectiu de les bèsties i tornarà al fang primordial amb prou feines amb un crit. Però qui construeix amb pedra busca alterar l'estructura de l'univers i això és el que feien aquests manobres per molt primitives que ens puguin semblar les seves obres.

Cormac McCarthy

1.- INTRODUCCIÓ

1.1.- Justificació i objectius

De la mateixa manera que és un fet evident i contrastable que en els darrers vint anys l'estudi arqueològic de la protohistòria de la zona del baix Ebre ha conegut un impuls formidable, amb la multiplicació d'intervencions arqueològiques i l'excavació de diversos jaciments, no és menys cert que aquest impuls no s'ha notat de la mateixa manera en relació amb els darrers segles d'aquest període, ni tampoc amb l'època romana. Òbviament no es pot parlar d'un estancament de la investigació referent a aquestes cronologies, i és cert que s'han donat avenços importants en aquest sentit, sobretot a nivell de prospecció, però en alguns casos també pel que fa a excavacions arqueològiques. L'excavació de Sant Miquel de Vinebre per part de l'equip de Margarida Genera (Genera 1993, Genera *et alii* 2002, 2005), i la localització d'establiments campamentals romans per part de l'equip de Jaume Noguera (2007, 2008, 2009), per citar alguns dels exemples més notables, ho corroboren.

En canvi la investigació d'època antiga sobre el que fou principal nucli urbà de la regió en temps romans, i tal volta potser també en temps ibèrics, *Hibera i/o Dertosa*, ha estat aturada durant molt temps, i a la mercè bàsicament de les excavacions arqueològiques d'urgència que, en comptades ocasions fins al segle XXI, han permès obtenir determinats resultats de curt abast. Les escasses dades estretes d'aquestes intervencions s'han anat acumulant en el feble conjunt de coneixements existent fins l'actualitat sobre la *Dertosa* romana, un breu conjunt que tots els autors que s'han aproximat d'alguna manera al seu estudi han citat i repetit diverses vegades en els seus treballs: unes poques dades textuais d'autors clàssics, algunes dades numismàtiques, algunes dades provinents del conjunt epigràfic, i algunes poques dades més d'intervencions arqueològiques, algunes potser de recent incorporació a aquest *corpus*, però que no arriben a modificar gaire una sensació de foscor persistent, si bé els avenços produïts els darrers anys comencen a il·luminar, poc a poc, aquesta manca de coneixements. Ara bé, si el coneixement sobre *Dertosa* és fosc, el coneixement d'*Hibera* és gairebé fantasmagòric, i fins al segle XXI no hi ha hagut constància arqueològica de l'existència de les seves restes.

Es configura un panorama regional en el qual, a la manera d'una seqüència històrica s'observa un món protohistòric cada cop millor representat (el que no significa, ni molt

menys, que no hi hagi encara moltes mancances significatives en aquest sentit, encara que és innegable que en l'actual ritme de la investigació els espais d'incertesa s'aniran empentint), tot i que compaginat amb una greu mancança de dades pel que fa a *Hibera*, que hauria estat un dels principals nuclis de la regió potser ja en aquests moments; seguidament hi ha un espai molt pitjor representat que abasta fins al canvi d'era, aproximadament, quan hi ha el coneixement d'un nucli urbà ja romà, *Dertosa*, a l'entorn del qual s'organitza el territori, però que al seu torn a penes ha proporcionat dades arqueològiques significatives.

Pel que fa a la ciutat, el Grup d'Investigació Seminari de Protohistòria i Arqueologia (GRESEPIA) de la Universitat Rovira i Virgili va endegar l'any 2004 el projecte "Anàlisi històrica i arqueològica de l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a l'antiguitat tardana". Aquest projecte ha tingut continuïtat fins als nostres dies, possibilitant un important pas endavant en el coneixement arqueològic de la ciutat, tant pel que fa al passat protohistòric com romà. Un dels objectius del present treball és mostrar els resultats d'aquests avenços.

Respecte a la resta del territori s'ha intentat realitzar un esforç interpretatiu que combinés les dades arqueològicament existents entre els dos segles anteriors al canvi d'era, amb les dades ja conegudes dels períodes immediatament anteriors i posteriors. La idea principal ha estat la formació d'un discurs coherent que servís de pont entre l'estadi anterior a la Segona Guerra Púnica i el posterior al canvi d'era, intentant evitar segmentacions temporals que no ajuden a entendre la totalitat del procés històric. Som conscients que aquest discurs és molt vulnerable, molt particularment a la realització de noves intervencions arqueològiques en un futur proper que hauran de desvetllar la realitat material dels segles II i I a.n.E. i situar-la en un estat similar al que ja hi ha disponible per a l'Ibèric Ple. Alhora però, creiem que val la pena l'esforç, que ha de servir com un primer intent de posar fil a l'agulla en una situació complexa i rica en matisos, en un període de canvis profunds que, a nivell del baix Ebre, no ha estat encara explicat. En aquest sentit volem destacar els estudis d'Oriol Olesti centrats primer en la comarca del Maresme (2000), i amb un abast espacial major posteriorment (2010), i també els d'Isaías Arrayás sobre el camp de Tarragona (2005). Els dos han estat importants fonts d'inspiració per a la realització d'aquest treball, donat que en el seu cas la construcció del pont que enllaça el món ibèric amb el món romà ha donat lloc a notables resultats.

El nostre esforç ha anat acompanyat d'un intent d'anàlisi bàsica de les relacions socials i de l'estructura política del territori, partint del reconeixement que es tracta d'un problema de molt difícil solució i de molt difícil contrastació arqueològica en època protohistòrica, fins i tot en aquells períodes com l'Ibèric Ple en els quals hi ha disponible una certa quantitat d'informació de tipus material. Els breus intents de reconstrucció de l'estructura social ibèrica efectuats fins ara s'han topat amb el problema del desconeixement de la major part d'allò referent a la propietat i possessió de la terra, i les relacions de producció relacionades. Al nostre entendre aquesta mancança impossibilita la plena comprensió tant de la societat ibèrica com del seu procés històric i la seva posterior immersió en el món romà. El fenomen, a més, podria estar distorsionat per una certa sobredimensió del paper atorgat als intercanvis en la literatura especialitzada, fet fàcilment comprensible si es té en compte que aquesta pràctica si proporciona dades materials abundants i fàcilment reconeixibles en el registre arqueològic, però que té l'inconvenient de deixar els fonaments econòmics de la societat en un impropï segon pla.

Malgrat tot, intentem abordar el problema de les relacions socials i l'estructura política ja durant l'Ibèric Ple i plantegem la seva evolució durant els segles II i I a.n.E. fins l'assoliment per part d'*Hibera* de l'estatus municipal, amb la concessió de ciutadania romana per als seus habitants i la instauració d'un nou ordre social. En aquesta investigació es tracten temes bàsics com la propietat i administració de la terra indígena en el moment de esdevenir sòl provincial, l'origen de les desigualtats socials i la seva institucionalització, o l'ús que l'administració romana va fer de les comunitats indígenes i les seves particularitats per a facilitar la seva dominació.

És necessari afegir que tampoc som ambiciosos en aquest apartat a causa de la manca de punts sòlids on poder recolzar una argumentació coherent, si bé creiem que aquest excés especulatiu haurà valgut la pena si serveix per a començar a configurar un model explicatiu propi per al baix Ebre que pugui ser corregit, alterat o ampliat per les aportacions que hi ha per arribar.

Finalment cal fer explícit que aquest estudi no té pretensions de vigència a llarg termini. Esperem, ben al contrari, que les investigacions respecte a cadascun dels aspectes tractats coneguin un desenvolupament satisfactori en un futur immediat, que pot provenir tant dels avenços en les excavacions arqueològiques, com de l'aportació de nous enfocaments, i la introducció de millores tècniques en els aparells metodològics dels diferents equips d'investigació.

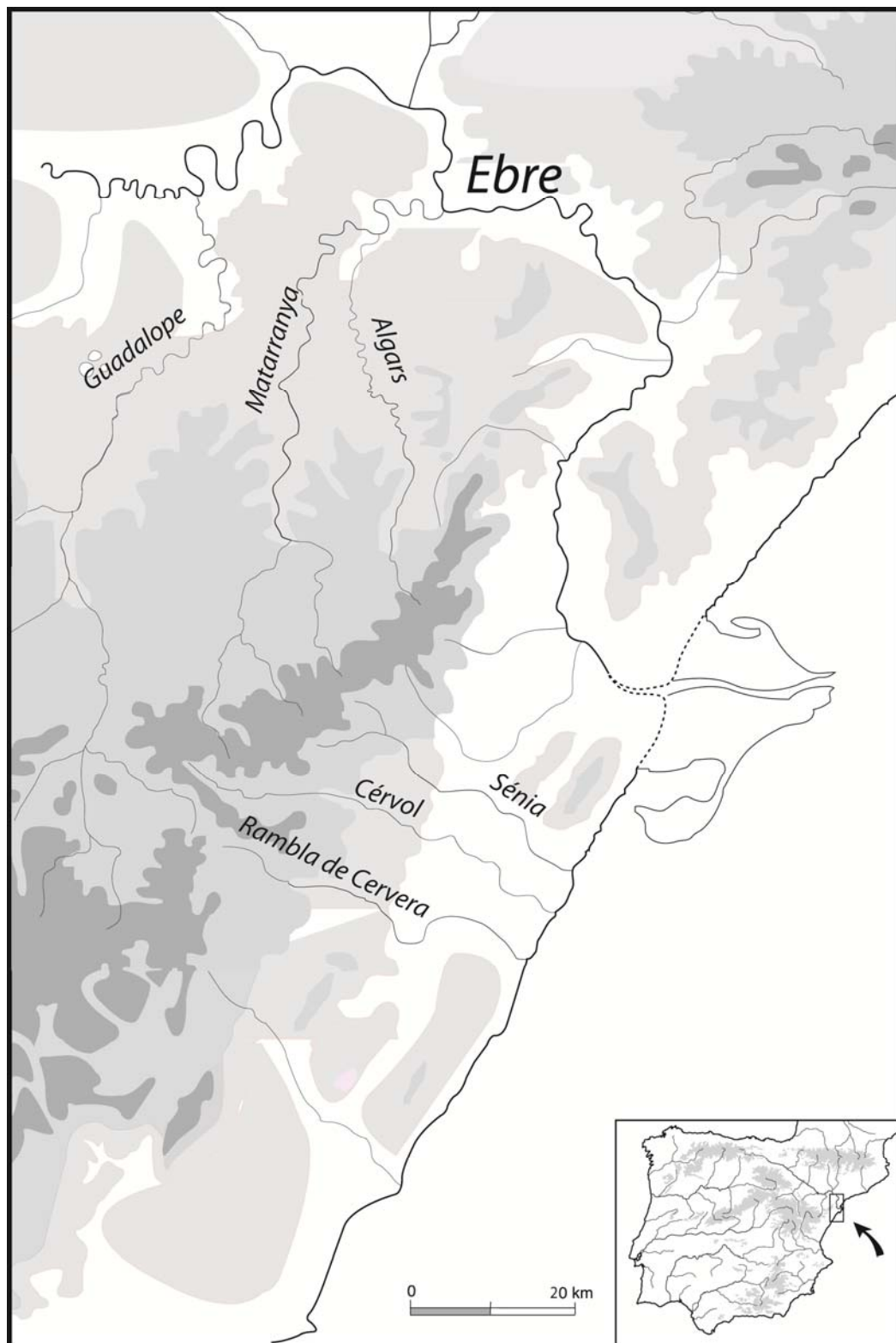

Fig. 1. Plànol general de l'àrea d'estudi (GRESEPIA)

1.2.- Marc espacial

L'àrea d'estudi s'ha de dividir en dos subparts corresponents a la profunditat de l'estudi als que han estat sotmesos, de tal manera que en realitat seria més correcte parlar de dos nivells de profunditat diferents aplicats a un marc espacial força ampli. La delimitació d'una àrea d'estudi, però, no implica l'abandonament de tot allò que cau fora dels límits espacials preestablerts. Cada vegada que ha semblat convenient s'han inclòs referències més o menys extenses de fora dels estrictes límits de l'àrea d'estudi, ja sigui per a contrastar, o bé per a complementar les dades amb les que s'ha treballat.

En un nivell d'estudi poc aprofundit, s'engloba una superfície notable que comprèn l'espai que la visió tradicional ha atorgat aproximadament a l'ètnia ilerconvona. Aquesta tria és independent de les opinions actuals sobre l'abast territorial real que aquest poble va arribar a ocupar en realitat. L'elecció respon a dos motius.

En primer lloc, hi ha el desconeixement sobre els límits que el territori d'*Hibera-Dertosa* va experimentar des dels seus inicis com un més dels molts assentaments ibèrics que conté aquesta regió, passant per la seva transformació en una *civitas* amb un territori definit, fins assolir l'estatus de municipi, també amb un presumiblement extens territori depenent. Al llarg d'aquest període és possible concebre moments de certa indefinició dels límits territorials, i altres en els quals aquests podrien haver experimentat ampliacions i retrocessos, però en tot cas difícilment haurien ultrapassat el marc espacial d'aquest estudi.

En segon lloc hi ha, o es pressuposa a priori, una sèrie de característiques comunes en tota la regió (no en va la historiografia tradicional va voler instituir-la en bloc com el país dels ilerconvons, com es veurà més endavant), malgrat que es pugui estat d'acord en que es tracta d'una visió ahistòrica. El marc escollit ajuda a entendre els processos històrics des d'una perspectiva més completa que el que seria l'anàlisi d'una mera ciutat, així com les relacions entre aquesta i el seu entorn, inserint-la en els límits imposats per les unitats geomorfològiques existents.

Aquesta gran àrea inclou les quatre comarques més meridionals de Catalunya: Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre i Terra Alta; una part del nord de l'actual província de Castelló: la comarca del Baix Maestrat, part de la dels Ports, part de la de la Plana Alta; una petita part oriental de l'actual província de Terol: la comarca del Matarranya. Al llarg de l'exposició aquesta regió és denominada baix Ebre, amb b minúscula per a

distingir-la de la comarca del Baix Ebre que no és sinó una de les parts integrants del conjunt.

El Matarranya i la Terra Alta formen una unitat geomorfològica i només les divisions administratives de moderna aparició divideixen l'espai en comarques separades. Es tracta d'una zona muntanyosa, a grans trets delimitada pel riu Ebre pel nord i per l'est, i pel massís del Port de Tortosa pel sud. A banda del seu sector sud, més proper al Port, la resta del territori pertany a la Depressió central, i està dominat per relleus tabulars no massa elevats que, en general, no dificulten les comunicacions. Tot i això, el relleu de les dos comarques està molt fracturat pel pas de nombrosos barrancs i rius petits, que solquen el territori, creen conques erosives, i formen corredors interns. Entre aquests són destacables el riu Sec i la seva rambla, el riu Canaleta, i els barrancs de Voravall, la Vall Major, i el de Sant Francisco. Entre els rius cal destacar el Matarranya, subsidiari de l'Ebre, i alguns dels seus afluents més importants com són el Tastavins, el Pena, i l'Ulldemó, per una banda, i l'Algars, per l'altra. Aquests tenen aigua tot l'any i la seva incidència erosiva és més important, donant lloc a les conques de l'Algars i del Matarranya.

La Ribera d'Ebre i el Baix Ebre estan unides per riu Ebre, que les travessa pel centre de les seves terres, sent aquest el factor principal que les caracteritza com a comarques amb personalitat pròpia. En el seu pas entre les dos comarques, en bona part del seu recorregut l'Ebre es veu encaixonat entre diverses serralades, donant lloc a petites planes al·luvials separades pel recorregut irregular del relleu vora el riu, com les de Flix, Vinebre, Tortosa o Amposta. Entre aquestes també cal destacar la corresponent a la cubeta de Móra, delimitada pels congosts de Barrufemes i de l'Ase. Al marge dret els relleus corresponen a la serralada del Port, i la seva prolongació en sentit nord-est fins enllaçar al marge esquerre amb la serralada prelitoral en la forma de les muntanyes de Montsant, ja a l'altra banda del riu. Al marge esquerre, a banda dels contraforts del Montsant al nord, cal destacar les serralades de Cardó i del Boix, que en direcció sud arriba fins més avall de Tortosa. Procedents d'aquestes serralades i articulats a l'entorn de l'eix del riu Ebre hi ha una sèrie de cursos fluvials, dels quals només el riu Siurana, procedent del Montsant, és permanent, mentre que la resta són barrancs de diversa entitat, com els barrancs de Xalamera, de les Fonts, de Sant Joan, de Sant Antoni, etc., als quals s'ha de sumar els que travessen la Terra Alta, però que també desemboquen a l'Ebre, com el riu Canaleta, el riu Sec, el barranc de Voravall, etc. Els barrancs que desguassen des del marge esquerre solen ser molt més curts que els del marge dret,

donada la proximitat de les muntanyes al llit del riu. Entre aquests val la pena esmentar la Riera de Compte, el barranc de Gàfols, o el de la Buinaca.

El Montsià i el Baix Maestrat estan delimitats per l'oest per la serralada del Port de Tortosa que es prolonga cap al sud-est donant lloc al Maestrat. Entre aquest massís muntanyós i el mar l'espai està repartit entre una sèrie de petites serralades que ressegueixen la regió en sentit nord-est – sud-oest, i una sèrie de grans planes que es van reduint en dimensions a mesura que s'avança cap al sud. La unitat geomorfològica del Montsià i el Baix Maestrat es palesa en la continuïtat del gran pla de la Galera, que enllaça directament amb les planes de Vinaròs i Benicarló. Ara bé, aquest territori es caracteritza sobretot per les petites serralades prelitorals disposades en sentit nord-est – sud-est, representades al Montsià per les serres de Montsià i de Godall. A partir de la Rambla de Cervera en direcció sud, però, la presència d'aquestes serralades és molt més importants, amb l'alineació de tres serralades paral·leles: la serra d'Irta a tocar de la costa, la serra de Galceran, i la d'Esparreguera més a l'interior. Aquestes cadenes muntanyoses delimiten una sèrie de fosses tectòniques allargassades que formen corredors naturals. Al Montsià, a més del Pla de la Galera hi ha també un d'aquests característics corredors, com és la fossa d'Uildecona, però al sud de les grans planes del nord del Maestrat, la complexitat geomorfològica és molt major, amb els corredors d'Alcalà de Xivert, de les Coves de Vinromà, la depressió de Canet lo Roig, el Pla de Traiguera, el Pla de Sant Mateu, el corredor d'Albocàsser, la vall de Tírig, etc.

Al sud de l'Ebre, el medi fluvial està representat per molt pocs rius, doncs entre el riu Sénia i el Millars no hi ha cap flux permanent d'aigua, tret del petitíssim cabdal del riu Cérvol. No obstant, la xarxa fluvial és complexa i està formada per nombrosos barrancs i rambles que trenquen el relleu, com la rambla de Cervera o la d'Alcalà, que sovint originen vies de comunicació entre el litoral i l'interior.

La regió en bloc s'inscriu en el clima mediterrani. Ara bé, es detecten certes diferències entre les zones més interiors i elevades, sobretot les comarques del Matarranya i la Terra Alta, que són de tendència continental, i per altra banda la resta de comarques, situades molt prop del mar o a la seva vora i es classifiquen com a de tipus litoral sud.

Aquest primer nivell de concreció geogràfica anirà reduint-se de manera progressiva. D'aquesta manera, en una primera part de l'exposició s'abraça la totalitat del territori, degut a que l'estudi se centra en una sèrie d'aspectes que són comuns a totes les subregions. A partir del segle II a.n.E., el sorgiment de diverses *civitates* amb els seus respectius territoris a l'entorn de l'àrea central del baix Ebre permet reduir l'àmbit

geogràfic tractat, prenent en preferència l'àrea nuclear del que hauria estat el territori d'*Hibera*. Finalment, entre les darreries del segle I a.n.E. i al llarg del segle I d.n.E. es dona el procés de municipalització del qual en són beneficiàries *Hibera/Dertosa*, però també altres nuclis *ilercavons*, encara desconeguts per l'arqueologia, i que definirien el territori de la primera en uns límits igualment desconeguts. En darrera instància hem deixat fora la comarca del Matarranya, mentre que al nord del País Valencià hem marcat un límit aproximat en la línia del riu de les Coves. Tant un com l'altre són presos com a límits convencionals en el marc de la redacció d'aquest treball, i no pretenen tenir cap significació històrica.

En un nivell d'estudi a major profunditat el focus està situat sobre les terres immediatament riberenques de l'Ebre. Aquesta subregió és la que conté una major acumulació d'assentaments al llarg del recorregut històric examinat en el present estudi, tant en època ibèrica com romana, i on millor s'observen les transformacions històriques. Òbviament es tracta dels sectors més afavorits en quant a potencial agrícola, tant procedents del mateix riu com dels diversos barrancs que hi desemboquen, formant planes al·luvials. També es tracta del sector més afavorit en relació amb les vies de comunicació, començant pel mateix Ebre, que permet un accés fàcil tant a l'interior de la península com a la Mediterrània, enllaçant alhora amb la línia de la costa que constitueix en ella mateixa un altre dels grans eixos de comunicacions naturals de la península ibèrica. A banda dels grans eixos, però, aquesta subregió també està en una posició molt favorable respecte als diversos barrancs que desemboquen a l'Ebre, creant corredors naturals que permeten un accés directe a les zones més internes del territori. Alhora és justament on s'ubica *Hibera-Dertosa* i, de fet, es tractaria de l'espai més exposat a la influència directa de la ciutat.

1.3.- Marc cronològic

El període que comprèn el present estudi s'estén entre un horitzó corresponent a l'Ibèric Ple, i un horitzó situat en un moment avançat de l'Alt Imperi Romà.

Interessa aproximar-se als models polítics i a l'índex de desigualtat social anteriors a la conquesta romana, així com a la possible crisi d'aquests mateixos models i tendències en els anys previs a la Segona Guerra Púnica. Com a data inicial podria marcar-se l'any 250 a.n.E., malgrat que tingui un valor merament simbòlic.

La major part dels canvis més substancials produïts en aquest lapse temporal es donen en els tres segles següents a partir de la data indicada. Això inclou en la seva totalitat el període anomenat Ibèric Tardà, o Ibèric Final. Aquestes denominacions les emprarem per a referir-nos al període en el que el territori que cau dins del marc espacial de l'estudi està sota control polític romà, però en un entorn de prevalença i continuïtat de formes culturals indígenes, reconegudes per Roma amb la concessió d'estatuts jurídics que no inclouen la concessió de ciutadania ni l'assimilació del dret llatí o romà. En el cas particular de la ciutat d'*Hibera* acabaria amb la concessió de l'estatus municipal, en un moment entre mitjans del segle I a.n.E. i el canvi d'era. Aquest període coincideix en el temps amb els darrers segles del règim republicà a Roma, de tal forma que les expressions tardoibèric i tardorrepublicà se solapen i s'utilitzen de manera indistinta en aspectes cronològics. A banda d'això, s'ha procurat mantenir el terme Ibèric Final o tardoibèric per a les realitats més pròpies o emanants del món indígena, i el terme tardorrepublicà per als propis o emanants del món romà.

Tot i que el cicle de canvis més importants podria considerar-se acabat en un horitzó d'època flàvia, hem allargat el marc cronològic fins a l'entorn del 200 d.n.E., el que coincideix amb l'Alt Imperi, i deixant ja fora el segle III d.n.E. Això ens ha permès incloure al treball els avenços arqueològics produïts a Tortosa en els darrers anys, i alhora permet tancar l'estudi just en el moment en el que sembla que es produeix un nou canvi de cicle històric en el que es documenta per primer cop en la l'evolució del desenvolupament de la ciutat una contracció del seu espai urbà. A banda que es correspon a l'inici d'una sèrie d'importants canvis generals en el món romà a nivell social i econòmic als quals no ens referirem aquí.

Aquest no és un marc rígid, i s'han inclòs alguns elements temporalment anteriors o posteriors sempre que hem cregut que fos convenient per a l'exposició del treball.

2.- METODOLOGIA

2.1.- Un primer nivell de concreció: l'arqueologia espacial

Les innovacions metodològiques introduïdes i desenvolupades des dels anys seixanta del segle XX gràcies a la *New Archaeology* permeten una sòlida aproximació a la mentalitat de les societats preindustrials. Avui en dia la defensa del concepte d'Arqueologia Espacial com a eina principal per a l'estudi de l'evolució de les societats humanes en un territori concret es pot donar per òbviament assumit per la comunitat investigadora, de manera que no és lloc aquest per a defensar les seves virtuts. El replantejament de l'Arqueologia Espacial aplicada al present estudi no introdueix ni pretén fer-ho cap novetat disciplinar ni cap nova crítica ni aportació respecte a l'aplicació dels seus principis sobre el territori tractat. El gruix del treball ja estat fet en els darrers vint/trenta anys, i l'estudi presentat en aquestes pàgines es recolza en les publicacions a que han donat lloc. En aquest sentit no es pot dir que la prospecció sigui el recurs tècnic més important emprat, malgrat que el processament de les dades obtingudes per prospecció sigui un puntal insubstituïble.

L'evolució dels patrons de poblament sobre un territori extens com és el baix Ebre permet detectar peculiaritats regionals que es poden associar a una diversitat de situacions polítiques, socials i econòmiques que, alhora, poden ser abordats des d'altres enfocaments. Com a resultat es veu com es van perfilant realitats històriques amb una creixent concreció. Sens dubte es pot afirmar que l'aplicació dels principis de l'Arqueologia Espacial, i particularment una de les seves tècniques principals com és la prospecció, és una de les principals fonts per al coneixement històric de la regió, i potser la que més informació ha aportat en els darrers vint-trenta anys.

La major part d'aquest territori ha estat prospectat i estudiat des del punt de vista de l'Arqueologia Espacial i de la seva derivada, l'Arqueologia del Paisatge, amb un aprofundiment de les relacions entre l'activitat humana i el medi natural que és producte, alhora, de diferents tradicions historiogràfiques (Orejas 1991), de manera que hem utilitzat a discreció les dades dels notables treballs precedents, que en conjunt incorporen els diversos plantejaments metodològics tant del processualisme com del postprocessualisme. Entre aquests destaquen les tesis doctorals de Jordi Diloli (1997) *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la protohistòria al curs inferior de l'Ebre*, centrat en les comarques del Baix Ebre, Montsià, i el litoral nord del Baix

Maestrat; Jaume Noguera (2007), *Gènesi de l'evolució de l'estructura de poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*, que comprèn la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre, part del Montsià, i part del baix Priorat; el treball d'Arturo Oliver (1996), *Territorio y poblamiento protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat*, focalitzat en el baix Maestrat i part del Montsià; Ferran Arasa (1995), *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del País Valencià*, sobre les comarques de la part nord de la província de Castelló, al qual cal afegir *La romanització de les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC* (2001); i Ramon Járrega (2010), amb el seu estudi *El poblamiento en la Plana en época romana*. A aquests s'afegeixen altres estudis com els treballs d'Enric Puch i Marc Prades per a la Terra Alta, David Garcia per al Montsià, el de l'equip encapçalat per Pierre Moret per al Matarranya, etc. També els resultats d'algunes tasques de prospecció encara inèdites, en algunes de les quals hem tingut l'ocasió de participar personalment.

En conjunt es tracta d'un enorme volum de dades en brut, que són susceptibles d'aportar material per a diversos enfocaments. No es pretén que el que s'ofereix aquí sigui l'estudi més profund i exhaustiu en quant a la quantitat d'informacions estretes. Cada subregió ha estat analitzada per altres autors amb un índex de penetració molt major que el que s'ofereix ara. Com a mínim, però, si s'espera que serveixi per a assolir els objectius fixats de bell antuvi.

2.2.- Un segon nivell de concreció: l'excavació arqueològica

Sent nosaltres mateixos practicants habituals de l'excavació arqueològica no és tasca senzilla valorar el paper d'aquest mètode com una entre diverses altres eines de recerca històrica. Tal i com indica el subtítol, després de la comprensió de la distribució en l'espai dels assentaments humans, el següent pas és la comprensió dels assentaments, com a mínim en el moment d'elaborar un discurs, tasca per a la qual és fonamental l'excavació arqueològica. L'enfocament de l'Arqueologia Espacial segueix ben present, i s'han establert tres nivells d'anàlisi respecte a l'estudi focalitzat en l'assentament: el nivell macro, que fa referència a la regió en la qual es troba l'assentament; el nivell semi-micro, que es concentra en les relacions entre l'assentament i el seu entorn espacial immediat; i el nivell micro, que fa referència a la valoració de les relacions

entre els espais a l'interior de cada assentament (Ruiz Zapatero i Burillo 1988, 56). Amb aquestes estructures presents en la base de l'assimilació cognitiva de les dades proporcionades per l'excavació, hi ha un gran ventall de camps en el qual aquesta té un paper fonamental. En aquest ventall, el sector que ens interessa més és el que té que veure amb els aspectes socials.

Des dels anys 90 del segle XX, la Universitat de Barcelona i poc després la Rovira i Virgili de Tarragona, la Universitat de Lleida, la Universitat de Toulouse, la Casa de Velázquez i altres entitats públiques i privades van veure el potencial que oferia aquest territori per avançar en el coneixement de les societats pre-romanes i en el procés de romanització. Aquesta concentració en la recerca ha permès un gran avenç en el coneixement de les societats que van ocupar aquest territori durant la protohistòria. El nivell de coneixement del període de transició entre la protohistòria i el món romà no està tan desenvolupat, malgrat que es tracta d'un horitzó que està representat en les seqüències estratigràfiques d'assentaments excavats o en procés d'excavació, com l'Assut, i sobretot a Sant Miquel de Vinebre. Respecte a les intervencions sobre jaciments d'època romana altimperial, a banda de casos puntuals com l'excavació de la Carrova o el Mas d'Aragó, en la majoria dels casos les dades provenen d'excavacions d'urgència, tant les efectuades sobre establiments rurals com les dutes a terme a la mateixa ciutat de Tortosa.

Les successives campanyes d'excavacions que el nostre equip realitza a l'assentament ibèric de l'Assut (Tivenys) des de l'any 2000 permeten gaudir d'una perspectiva privilegiada de les transformacions del món ibèric al baix Ebre en tota la seva extensió, incloses les fases plena i final, atès que la seqüència ocupacional del poblat s'estén de manera ininterrompuda entre el segle VII a.n.E. i mitjans del segle I a.n.E.

Les excavacions arqueològiques centrades a Tortosa mereixen un comentari a banda, considerant que les efectuades en els darrers deu anys, dirigides pel nostre equip, han permès superar la situació de semiestancament de la recerca que es venia donant des dels anys vuitanta del segle XX. L'ocupació ibèrica, i fins i tot romana, de la ciutat ha superat el nivell corresponent a un magma informe de suposicions, a passar a un nivell de coneixements que podria considerar-se encara inicial, però en el qual ja es comencen a perfilar eixos d'evolució urbanística i desenvolupament polític i econòmic.

2.2.1.- Fites que perfilen el segon nivell de concreció: fonts textuais, numismàtica, inscripcions epigràfiques.

La pervivència de textos clàssics que informen sobre determinats aspectes del baix Ebre, i el coneixement d'inscripcions llatines sobre pedra i de determinades encunyacions monetàries relacionades amb la mateixa regió deuen poc o res a la pràctica d'excavacions arqueològiques. En la seva major part són testimonis coneguts ja d'antic, per la qual cosa difícilment es poden obtenir noves dades de la seva revisió. En l'actualitat existeixen reculls publicats en els quals es recopilen totes les mencions de la nostra àrea d'estudi en les fonts clàssiques (Diloli 1996); les principals inscripcions epigràfiques estan catalogades, mentre que les noves que es van recuperant esporàdicament van sent publicades (Mayer i Rodà 1985, Corell 2002); les encunyacions d'època romana de *Dertosa* han estat ja analitzades en profunditat i sense deixar gaire espai a noves aportacions (Llorens i Aquilué 2001). Cert és que tant la numismàtica com l'epigrafia, però, poden proporcionar encara aportacions significatives, avui en dia amb una major dependència amb els avenços en les excavacions arqueològiques i les innovacions tècniques i metodològiques. En aquest sentit, i com a exemple, el debat sobre la ubicació de la seca a la qual pertanyen les monedes amb la llegenda *iltirkesken* encara no està exhaurit.

El present estudi no aporta dades noves que enriqueixin significativament l'abast d'aquestes fonts d'informació. Ara bé, els esforços de revisió, juntament amb els avenços efectuats en altres camps, permeten abordar-les des de nous punts de vista, del qual en resulta l'emissió de noves hipòtesis i possibilitats interpretatives.

2.3.- L'aparell interpretatiu. Una eina eclèctica de matriu materialista

Cal explicitar que el corrent teòric seguit de manera preferent és el materialisme històric, tant a partir dels principis extrets del complex discurs marxista, com de les elaboracions efectuades per autors posteriors que han seguit aquesta tradició teòrica. Un dels objectius de l'estudi és situar amb la major precisió possible, ateses les circumstàncies, l'origen de les desigualtats socials en relació al marc temporal, econòmic, i espacial. En aquest objectiu hi ha l'aspiració a una reconstrucció històrica

de les relacions tècniques i sobretot socials de producció. Conseqüentment també s'aspira a l'estudi dels estaments socials existents històricament i la formació dels primers col·lectius amb característiques distintives de les classes socials. Els conceptes de classe, relacions de producció, mode de producció, i formació social són emprats com a eines analítiques que han de permetre entendre el funcionament i desenvolupament de les societats humanes.

És ben sabut que Marx mai va desenvolupar una teoria de les classes socials, i ni tan sols va arribar a elaborar una definició del terme "classe social", ja que va morir abans d'emprendre aquesta tasca. No obstant això, les nombroses referències i reflexions que va escriure en vida a l'entorn d'aquesta qüestió han fet que molts autors posteriors hagin intentat reconstruir un hipotètic concepte marxista de classe social. Incloc la definició proporcionada per Fioravanti: "Las clases sociales son agrupaciones de individuos antagónicos que, como consecuencia del lugar que ocupan respectivamente en la estructura de un modo de producción, tienen papeles totalmente distintos; un grupo se apropia del trabajo del otro (...)" (Fioravanti 1974, 235). Molt similar és la definició de Lenin: "Las clases son vastos grupos de hombres que se distinguen entre sí por el lugar que ocupan en un sistema históricamente definido de producción social, por su relación (...) con los medios de producción, por su papel en la organización social, es decir, por los modos de obtención y por la importancia de las riquezas sociales de que disponen. (...) son grupos de hombres tales que uno se apropia del trabajo del otro, a causa del lugar diferente que ocupa en una estructura determinada, la economía social" (Lenin 1961, 123).

Aquí he d'incidir en que anomenem relacions tècniques de producció a aquelles establertes en el procés de producció, i que determinen la forma en la qual s'exerceix el procés de treball i el seu control per part dels individus que hi intervenen. Per la seva banda, les relacions socials de producció són les que s'estableixen entre els productors directes i els propietaris dels mitjans de producció (Vidal 1975, 37).

Dels diversos usos en que ha estat emprat el concepte de mode de producció, segons Haldon aquell que més s'aproxima al pensament de Marx és el que ho defineix com un conjunt concret de relacions socials de producció entre una varietat de conjunts possibles (Haldon 1993, 54), malgrat que és freqüent que en altres definicions s'incloguin també aspectes extraeconòmics, considerats superestructurals (Fioravanti 1974, 19; Vidal 1975, 39; Duek i Inda 2007).

El terme “formació social” apareix sovint en la literatura marxista, en la qual gaudeix de certa popularitat per seu caràcter obert (Haldon 1993, 58), la qual cosa, per altra banda, impedeix l'assoliment de cert grau de precisió. Una definició vàlida, ortodoxa i completa la proporciona José M. Vidal. Segons aquest autor, per formació social s'ha d'entendre la forma concreta d'organització social, a nivell econòmic, polític i ideològic, en un període històric determinat, i en el qual predomina sobre la resta un determinat mode de producció. Es tracta d'estructures complexes, en les quals hi ha peculiars combinacions de diversos modes de producció i peculiars relacions entre els elements pertanyents a diversos àmbits, siguin econòmics, socials, jurídics, etc. (Vidal 1975, 43).

En aquest sentit val la pena destacar el mode de producció tributari i la seva convenient aplicació en el marc històric estudiat. Aquest concepte és encunyat per Samir Amin en les seves investigacions sobre les societats precapitalistes i el problema de l'aplicació sobre aquestes dels modes de producció “clàssics” (esclavista, feudal, asiàtic) (Amin 1976), i reprès per John Haldon a les darreries del segle XX (Haldon 1993). Val la pena recollir la definició textual d'Amin: “El modo de producción tributario, que superpone a una persistente comunidad de aldea un aparato social y político que la explota mediante la imposición de un tributo.” (Amin 1976, 56).

Ara bé, l'aplicació d'aquestes eines en l'estudi de societats preindustrials, i fins i tot en situacions històriques en les quals no es percep l'existència de classes socials desenvolupades, presenta certes dificultats. A banda d'una greu manca de dades històriques sobre les que poder treballar amb aquestes nocions pel que fa a les societats antigues que són objecte del present treball, també resulta problemàtica la inexistència de la separació de les estructures econòmiques i no econòmiques en la mentalitat de les societats preindustrials. En aquestes, els aspectes econòmics estan influïts per altres aspectes no econòmics que determinen una part del sentit econòmic (Godelier 1974). Aquestes peculiaritats condueixen a la cerca d'altres instruments que haurien de facilitar l'estudi de la “prehistòria” de l'economia política. Es requereix la intervenció d'altres corrents que puguin oferir eines més adequades i adaptades a les circumstàncies del fenomen estudiat, fet pel qual s'ha adoptat un enfocament proper al neoevolucionisme. Aquest enfocament ha anat acompanyat de la introducció de nocions i categories teòriques provinents del camp del funcionalisme i el materialisme cultural, amb les obres d'autors com M. Sahlins, M. Harris, Johnson i Earle, etc. moltes de les quals ja

estan integrades en l'enfocament proposat pels diversos grups d'investigació que estudien la protohistòria catalana.

Malgrat que l'eclecticisme teòric està generalment mal considerat (Mayoral 2004, 32), la manca de dades i les dificultats interpretatives existents respecte a l'objecte de l'estudi impedeixen l'emissió de judicis rotunds ben fonamentats. Aquesta dificultat facilita la formulació d'hipòtesis efectuades des d'òptiques teòriques diferents. Opinem que les possibilitats limitades de contrastació no permeten desestimar de pla cap de les diverses opcions compreses en la panòplia teòrica disponible, malgrat que en la mesura que és possible, preferim aplicar, com ja hem comentat, els principis del materialisme històric.

3.- EL POBLAMENT I SOCIETAT INDÍGENES DEL BAIX EBRE EN ELS ANYS PREVIS A LA SEGONA GUERRA PÚNICA

3.1.- Plantejaments generals

Ni l'estructura del poblament ni les formes arquitectòniques a les quals aquest dóna lloc experimenten canvis substancials entre l'onada de fundacions que es produeix durant la segona meitat del segle V a.n.E. i la segona meitat del segle III a.n.E.

L'estructura del poblament es basa en una ocupació sistemàtica de totes aquelles terres que reuneixen una combinació de requisits, com són aptitud per a l'agricultura de l'entorn immediat/defensabilitat i visibilitat/proximitat a una via de comunicació natural, on l'Ebre ocupa un paper destacat (Diloli 1997, 217).

La forma en que l'ocupació es porta a terme es basa en una xarxa d'enclavaments comunitaris de dimensions manifestament superiors als assentaments existents fins llavors, però força modestes en comparació a altres zones del món ibèric. El fracàs de les temptatives aristocratitzants que es donen al llarg del segle VI i durant la primera meitat del segle V a.n.E. dóna lloc a un panorama dominat per establiments en els que no s'observa arqueològicament l'existència d'una desigualtat social marcada, i en l'espai de dos segles no es pot parlar d'una tendència a la concentració de poder polític i econòmic. Pel contrari, la perduració de les formes comunitàries en tot el període, el que és visible en l'absència material de marcadors clars de disparitat social, és a dir, d'elements que indiquin l'existència de desigualtat social, i en la permanència del mateix tipus de formes urbanístiques, arquitectòniques i artístiques, suggereix un esforç conscient per a mantenir l'estatu quo i evitar la concentració de poder en grups restringits. Aquest probable encorsetament ideològic entra en crisi en el segle III a.n.E., amb l'aparició de nuclis de categoria urbana a Castellet de Banyoles i *Hibera*. No obstant, la inèrcia del pes històric i el ràpid declivi del Castellet fan entroncar directament aquesta realitat aldeana pròpia del món ibèric del baix Ebre amb la participació en les estructures territorials d'un ens supraestatal, com és una república romana en expansió, en qualitat, això sí, de territori sotmès a un pillatge organitzat de tipus colonial.

L'abast geogràfic d'aquest model de "micro-villages" (Moret 2004) també ajuda a donar una idea de la fortalesa de la seva implantació, ja que tot i les variables

introduïdes pels diversos condicionants de cada zona, està present en tota l'àrea estudiada.

Tot següent fem un repàs dels assentaments coneguts i la seva relació amb el marc geogràfic en el qual es disposen.

3.1.1.- Matarranya i Terra Alta

A la zona del Matarranya molts dels jaciments coneguts ni tan sols poden ser considerats com a poblats, tenint en compte l'escassa entitat de les dispersions de material en superfície i de les limitacions orogràfiques dels indrets ocupats que s'ha observat en les prospeccions efectuades al territori. Sant Antoni de Calaceit és un nucli important en relació amb el seu entorn immediat fins i tot abans de l'ampliació que es produeix en la segona meitat del segle III a.n.E., tot i que els vora 2000 m² que ocupava fins aquest moment ja impedeixen considerar-lo més enllà d'una modesta conurbació de tipus aldeà. Al seu entorn, bona part de la resta dels assentaments coneguts busquen igualment punts en altura controlant els principals cursos fluvials. El poblat del Mirablanc (La Fresneda), situat en altura sobre les valls dels rius Matarranya i Guadalupe, podria haver tingut unes proporcions similars o superiors, ja que s'han observat restes en un entorn de 0,5 ha. (Moret *et alii* 2007, 137). Un altre possible petit poblat del terme de la Fresneda és Peñarroyas, sobre el Matarranya, en aquest cas no major de 1000 m² (Moret *et alii* 2007, 138). La resta de jaciments d'aquesta època semblen ser nuclis secundaris amb algun tipus de vinculació, de naturalesa més o menys formal, respecte a aquests poblats majors. Hi ha diversos indrets amb una ocupació d'entitat escassa però amb una posició estratègica avantatjosa que haurien complert com a talaies, com el Tossal del Molí (La Fresneda), que no arriba als 500 m² (Moret *et alii* 2007, 138), la Miraveta (Cretes), i potser també el Castell de la Fresneda. A banda també hi ha petits assentaments rurals ocupats per una o unes poques famílies, tot i que són coneguts de manera imperfecta. És possible que el gran poblat en que es converteix la Torre Cremada a partir de l'any 100 a.n.E. fos precedit d'una primera ocupació en forma d'una casa aïllada, un petit assentament rural que s'ha localitzat en les seves proximitats, encarat al Matarranya, conegut pels seus descobridors com Torre Cremada Oeste (Moret *et alii* 2007, 137). La manca d'elements cronològicament ben definits provinents d'aquest punt fan sospitar, però, si no seria una dependència de la fase ja

tardorrepublicana de la Torre Cremada. A nivell de cronologia l'assentament de Gallipons 2, a la Fresneda, i les Umbries 2, a Calaceit, presentarien els mateixos dubtes. També a Calaceit, el Cap de la Vall de Bayo, situat en pla al costat de Sant Antoni, seria una casa aïllada dependent d'aquest poblat (Moret *et alii* 2007, 154) amb el qual compartiria el mateix moment d'abandonament.

A la Terra Alta, l'Ibèric Ple, i sobretot el moment previ a la Segona Guerra Púnica, suposa possiblement el de major auge demogràfic i econòmic, amb l'existència d'una sèrie de poblats de dimensions relativament considerables en aquests moments, que no van arribar, però, a desenvolupar formes urbanes. Un dels principals i més estudiats per l'arqueologia, tot i que encara dista de poder ser considerat com un assentament ben conegut, és el Coll del Moro de Gandesa. Ubicat sobre un turó, s'escampa per la vessant, controlant els barrancs de Gandesa i del Riu Sec, amb uns 3300 m² de superfície. Aquestes dimensions totals sembla que podrien ser fruit d'una ampliació urbanística que s'hauria donat a les darreries del segle III a.n.E., moment en el qual s'hauria dotat amb una muralla amb torreons semicirculars, dels quals se n'han volgut comptar fins a tres (Rafel i Blasco 1994), situats just davant d'un gran edifici turriforme que per la seva antiguitat precediria l'existència del mateix poblat. Almenys un d'aquests torreons funcionava com un centre tèxtil de tractament de lli (Blasco i Rafel 1995). Restem pendents de les noves campanyes arqueològiques que es porten a terme en aquest assentament en l'actualitat que, segons les notícies divulgades per la premsa poc abans d'escriure aquestes línies, han permès descobrir una fortificació romana tardorrepublicana i un trull de vi.

De característiques similars podria ser el Coll del Moro del Borraser (Batea). Tot i que en aquest cas la manca d'intervencions impedeix saber-ne els detalls, podria haver-se aproximat a la mitja hectàrea d'extensió, i per les dades que es disposa s'hauria convertit posteriorment en el nucli habitat més important de la comarca en època imperial (Diloli *et alii* 1997, Prades 2014, 64). Finalment, amb unes dimensions que s'estimen importants per al seu entorn i amb la cautela que obliga la manca d'excavacions cal esmentar la Picossa (Arnes), que podria estar funcionant ja amb anterioritat a la Segona Guerra Púnica. Se situa en altura, i podria ocupar una extensió d'entre 2000 i 3000 m² (Prades 2014, 63), tot i que altres investigadors el degraden al nivell d'una simple talaia (Puch 1996, 22-34).

En una segona línia hi ha nuclis de natura igualment aldeana, però amb unes dimensions que aparenten ser menors que els tres casos precedents, sense que això impliqui

necessàriament l'existència dels diversos nivells administratius que correspondria a una entitat política complexa. No es pot descartar que, malgrat comptar amb una entitat material menor, aquests assentaments poguessin compartir un mateix rol que els tres primers respecte al repartiment formal del poder polític de la regió. Entre aquests cal destacar sobretot el Tossal del Moro de Bot, aixecat sobre un petit turó, les dimensions del qual podrien oscil·lar entre els 1000 i els 2000 m², el que seria equivalent a les de Sant Antoni de Calaceit abans de la seva tardana ampliació. La Segona Guerra Púnica marcaria el seu abandonament. També hi ha els Vilassos 2, també a Bot, que podria assolir els 1000 m², i que, com l'anterior, no sembla superar el pas del segle III al II a.n.E. (Prades 2014, 66). Potser l'assentament dels Corralets (Batea), ubicat en altura controlant el pas del riu Algars, podria afegir-se a aquesta categoria (Puch 1996, 57-66). Un altre grup el componen aquells assentaments d'entitat en aparença menor, però dels quals es posseeix un grau de coneixement insuficient. També al municipi de Bot, els Vilassos 1 seria més petit que el seu veí homònim i no arribaria als 1000 m². En estreta relació amb el curs del riu Algars, al terme de Batea hi ha alguns assentaments menors mal coneguts, com són els Bancals del Xut, Torres de Navarro, i el situat sota el castell de Sant Joan. Al terme de Caseres, també controlant l'Algars podria estar en actiu – amb reserves-, en aquest moment el nucli de Punes de Millet/Tossal del Sorio, mentre que aquesta eventualitat és igualment difícil de poder assegurar en els casos de la Gessera, la Serra Mitjana, i la Serra de Pavà. El Coll del Moro de l'Almudéfar (Caseres) igualment amb una cronologia poc precisa, es troba lluny de bones terres de conreu, i podria haver complert amb les funcions de talaia (Puch 1996, 56-57). També sobre l'Algars hi ha un grupet d'assentaments situats al terme d'Horta de Sant Joan, com són el Collet i els Vilans, els dos amb uns orígens que es remunten almenys a la Primera Edat del Ferro (Puch 1996), mentre que el Mas de Ferrassó controlaria el Canaletes. Finalment, a Horta hi ha dos assentaments més que podrien comptar amb una fase d'ocupació poc abans del 200 a.n.E., que són el Mas de Manresa i la Penya del Gall. Convé afegir, a més a més, el Coll del Moro del Xollat (Gandesa), que es troba avui en dia en un greu estadi de degradació, i el Tossal d'en Flix (Vilalba dels Arcs), que podria estar habitat en aquest moment. Menció apart mereix l'assentament de la Gessera (Caseres), la fase ibèrica de la qual fou "buidada" per Bosch Gimpera l'any 1914. A partir dels darrers treballs efectuats està clar que no és un poblat, sinó d'un únic edifici de complexa interpretació funcional, i es treballa amb la hipòtesi que podria haver desenvolupat certs aspectes culturals (Diloli *et alii* en premsa).

Recents estudis han posat de manifest l'existència d'una sèrie d'espais anòmalament buits entre les àrees habitades de la Terra Alta i els marges de l'Ebre, que s'estendrien al llarg del perímetre septentrional i oriental de l'actual comarca. En part es tracta de l'espai que ressegueix les carenes muntanyoses del Port, però també hi ha zones com l'entorn del riu Sec o el sector nord de la Terra Alta, a l'est de la desembocadura del riu Algars, en els quals no s'observa la presència de cap nucli d'hàbitat. Aquests espais buits s'han interpretat com a *black holes*, terres no ocupades ni controlades per cap poder polític concret, i que podrien estar indicant els límits de dos àrees ètnicament diferenciades (Prades 2014, 80). La possible existència aquí d'un espai de frontera condueix a la problemàtica sobre els límits nord-occidentals de la Ilercavònia, i la presència d'una segona ètnia ibèrica, coneguda a les fonts clàssiques com a Ausetans, anomenats per la historiografia moderna com Ausetans de l'Ebre per tal de distingir-los dels Ausetans de l'actual comarca d'Osona, i més recentment rebatejats com a Ossitans en funció d'una reconstrucció filològica portada a terme per Pierre Moret (Moret *et alii* 2007, 269). Francisco Burillo i Pierre Moret ja han estudiat a fons el tema en les seves publicacions (Burillo 2001-2002, Moret 2002). La historiografia del segle XX ha considerat majoritàriament que l'espai de la Terra Alta i de bona part del Baix Aragó pertanyent a l'ètnia dels ilercavons, en base a diversos motius que avui en dia es conceben com a fràgils o molt dubtosos. En primer lloc hi hauria la projecció anacrònica de determinats trets culturals moderns o medievals a la protohistòria, entre els que té un gran pes l'extensió de la diòcesi episcopal de Tortosa, que fins a mitjans del segle XX comptava amb la comarca del Matarranya. I també l'extensió del català com a llengua pròpia de bona part de la franja aragonesa, amb determinades peculiaritats dialectals comunes amb la zona del baix Ebre i el Maestrat valencià. La influència d'aquests plantejaments correspondria en bona mesura a la formulació de Salvador Vilaseca (Vilaseca 1953), mentre que altres autors més moderns, com Gimeno (1976), encara els recullen. Bosch Gimpera, per la seva banda, i sense aventurar una precisió molt acurada, incloïa la Terra Alta a la Ilercavònia, però no pretenia estendre-la fins al Matarranya, opció que fou seguida per Pericot (Bosch Gimpera 1922, 1948; Diloli i Sardà 2013-2014). Aquests són posicionaments avui en dia desacreditats sobretot a causa del seu caràcter ahistòric, ja que tendeixen a formar una idea –molt moderna per altra banda –, de personalitat ètnica associada a un territori concret, que a més hauria restat inalterada al llarg dels segles. En segon lloc hi ha la constatació d'una certa similitud en la cultura material protohistòrica del baix Aragó, baix Ebre, Baix

Maestrat, i baix Priorat, en la qual van parar esment el mateix Vilaseca, i Almagro Basch posteriorment (1965). Tot i que una certa similitud és innegable, es tracta d'un argument que peca de superficialitat, i que s'ha d'anar matisant a mesura que es van obtenint noves dades que permeten la caracterització cultural de cada subregió. Per altra banda es recolza en la premissa bàsica d'identificar determinades característiques de cultura material amb una personalitat ètnica concreta, la qual cosa és un punt certament delicat i que no es pot donar per suposat amb lleugeresa. Sobre aquestes bases teòriques es va afegir en tercer lloc, i es podria defensar que de manera secundària, com a accessori als arguments primaris postulats per Vilaseca, la importància de les obres de fortificació dels poblats coneguts a l'àrea del Matarranya, que, a més, estarien orientats cap a l'oest, cap als suposats confins del domini ilerconvó. Aquest dispositiu de defensa se suposa que estaria coordinat, i evidenciaria l'existència d'una línia de frontera que inclouria el Matarranya en el si de la Ilercavònia. Fatás (1973), Beltrán (1976), i Enric Sanmartí (1984) han sostingut aquesta posició (Moret 2002, Burillo 2001-2002). Es tracta d'una argumentació que en part deriva de la manca de coneixement arqueològic que fins a finals del segle XX es va disposar dels poblats situats vora l'Ebre, en contrast amb la intensa activitat arqueològica portada a terme a l'entorn del Matarranya ja des d'inicis del mateix segle. En línies generals avui en dia es pot afirmar que els assentaments riberencs de l'Ebre estan tan o més fortificats que els seus veïns del Matarranya. Per altra banda l'argument parteix d'una visió errònia de la naturalesa socio-política dels pobles ibèrics que habitaven tant el Baix Aragó com l'Ebre català, ja que la concepció d'una línia fortificada coordinada entre diversos assentaments seria pròpia d'una organització política complexa i amb un cert grau de centralització, un tipus d'organització en el qual aquests pobles difícilment haurien estat immersos fins l'arribada de l'imperialisme romà. Alhora també se'n desprèn una idea d'unitat política que costa molt de justificar per a un estadi anterior a la Segona Guerra Púnica. En realitat, aquesta visió prové de la clàssica confusió d'arrel decimonònica entre ètnia i estat, que veuria en els ilerconvons com un tot autoconscient, monolític i organitzat a escala estatal. En un altre ordre de coses, també es pot aduir que l'enfocament de les fortificacions de cada nucli depèn no tant de la situació d'una suposada frontera comuna que vigilar –probablement inexistent–, sinó en la morfologia física de l'entorn més immediat de cada poblament, a la qual les fortificacions s'adapten buscant extreure'n el màxim profit en ares de la seva protecció. Per aquesta raó, la suposada orientació vers

L'oest de les fortificacions del Matarranya ha de ser o bé una il·lusió subjectiva, o bé una mera coincidència.

En aquesta tessitura de descrèdit actual a la tesi d'inclusió del Matarranya en territori ilercavó s'afegeix l'aportació de Pierre Jacob. Aquest autor demostra l'existència en les fonts romanes que tracten els assumptes de la península ibèrica de dos ètnies diferents a les que s'atribueix un mateix nom: uns ausetans que habitarien a l'actual Catalunya central i que tindrien *Ausa* com la seva principal ciutat, i uns altres ausetans que apareixen com a veïns de celtibers i sedetans, i assentats vora l'Ebre (Jacob 1988). Pierre Moret i els seus col·laboradors, per la seva banda, reconstrueixen el gentilici *Ositani*, a partir de la partícula *osi*, que seria una llatinització del prefix ibèric *use*. Les dos partícules estan presents en la llegenda de les emissions monetals bilingües més antigues atribuïdes a El Palao, *usekerte/Osicerda*. D'aquí a la confusió a les fonts romanes entre *ositani* i *ausetani* hi hauria un sol pas que s'hauria recorregut ràpidament per error o per comoditat (Benavente *et alii* 2003). Aquestes aportacions donen lloc al descobriment d'un nou poble, els ausetans de l'Ebre o ossitans, que s'han volgut emplaçar al Baix Aragó, en una situació que concorda amb el veïnatge que segons les fonts haurien de tenir respecte a sedetans, bels i celtibers. D'aquí a la inclusió de la Terra Alta en el territori habitat no pels ilercavons, sinó pels ossitans per part dels estudiosos actuals hi ha un pas recorregut pràcticament amb tanta rapidesa com la que hauria emprat Tit Livi per a passar d'ossitans a ausetans. Moret defensa l'ossitanitat del territori de l'actual Terra Alta i la seva diferència respecte de la Ilercavònia mitjançant una sèrie de consideracions basades en la cultura material (Moret 2002, Moret *et alii* 2007, 269-270): 1.- Una suposada inexistència de les tenalles de tipus *Ilduradin* al tram inferior de l'Ebre, confrontada amb la presència habitual d'aquesta forma al Baix Aragó, la Terra Alta, l'Ebre mig, i la plana occidental catalana. Aquesta és una argumentació que no se sosté. Les tenalles *Ilduradin* són força freqüents en tots els jaciments ibèrics de la zona del baix Ebre, com ho demostra la seva presència abundant en els conjunts ceràmics aportats de manera periòdica per les successives campanyes d'excavacions. En tot cas cal puntualitzar que aquesta presència al baix Ebre es limita a fases d'ocupació bastant avançades, sobretot a partir del segle II a.n.E., acompanyant a altres formes ibèriques tardanes com el *kalathos*, i importacions com la vaixel·la de vernís negre campanià i de Cales. 2.- Inexistència de peces actives de molins amb agafadors laterals, anomenats "de montera", presents al Baix Aragó i a la Terra Alta, però desconegut al tram inferior de l'Ebre (Moret 2002, Alonso 1997, 406). 3.- Les

petites dimensions dels poblats serien una característica pròpia del poblament ibèric del Baix Aragó i sobretot del Matarranya, on no es produiria l'aparició de grans poblats com Castellet de Banyoles o *Hibera*. En realitat, les darreres excavacions mostren com El Palao/*Osicerda* assoleix unes dimensions superiors a les 3 ha. no gaire després de la principal fase d'ocupació de Castellet de Banyoles. De fet, l'aparició d'aquests nuclis urbans és un fenomen tardà tant al Baix Aragó com al baix Ebre, i abans de la segona meitat del segle III a.n.E. no es coneix cap assentament que superi les 0,5 ha. en cap de les dos regions. 4.- La presència de torres curvilínies seria més bé pròpia del baix Aragó, Terra Alta, i l'angle nord-oest de la Ribera d'Ebre, mentre que al baix Ebre serien a penes testimonials. És un argument que pateix dels mateixos inconvenients que la que es refereix a les tenalles *Ilduradin*, ja que les torres i fortificacions en general que segueixen un traçat curvilini són prou abundants al baix Ebre, amb exemples com les torres de les Planetes, les Valletes, l'Assut, o les mateixes muralles de la Moleta del Remei. Per altra banda, l'existència de com a mínim dos torres de planta quadrangular/rectangular al nucli primitiu de Sant Antoni de Calaceit (Moret *et alii* 2007, 155), que en serien set segons Pallarés (Pallarés 1965, 48), indica que almenys al Matarranya aquest tipus de construccions angulars no eren desconegudes. 5.- Una peculiaritat dels rius Martín, Guadalope i Matarranya esmentada per Burillo (Burillo 2001) i recollida per Moret és la presència d'esteles funeràries decorades, en contrast amb el baix Ebre, on són totalment absents. En tot cas convé afegir que a la Terra Alta fins al moment tampoc se n'ha documentat cap exemplar amb seguretat. La datació de la majoria d'aquestes esteles se situa a partir de la conquesta romana, la qual cosa coincideix amb l'aparició de les esteles amb epigrafia ibèrica de l'àrea del Maestrat castellonenc.

L'existència d'una frontera ètnica seguint els possibles *black holes* que envolten la Terra Alta és una possibilitat plausible i que ajudaria a definir el límit oriental del territori poblat pels ossitans, i alhora el nordoccidental dels ilerjavons. El punt de partida per a diferenciació de les dos ètnies estaria en l'abandonament d'amplis espais de muntanya a les zones del Pinell de Brai, Gandesa i Prat de Compte ja en el Bronze Final, amb la marxa dels seus pobladors cap a les valls dels rius en una doble direcció: cap al Matarranya i l'Algars, i cap a l'Ebre (Prades 2014, 108). L'enrariment de les relacions entre un grup i l'altre, i la recomposició de noves xarxes d'intercanvis i d'aliances amb noves comunitats humanes que aquest moviment poblacional hauria comportat, faria possible a mig termini aquesta possible recomposició ètnica.

No obstant, creiem que no és un argument decisiu en si mateix, sinó de tipus secundari, ja que serveix per a apuntalar una tesi central, que en aquest cas és l'exclusió de la Terra Alta i el Matarranya del territori que tradicionalment s'havia considerat ocupat pels ilerconvons. Compliria, per tant, amb la mateixa funció d'acompanyament que aquella que justificava l'existència d'una frontera al Matarranya per la suposada orientació dels sistemes defensius dels seus assentaments.

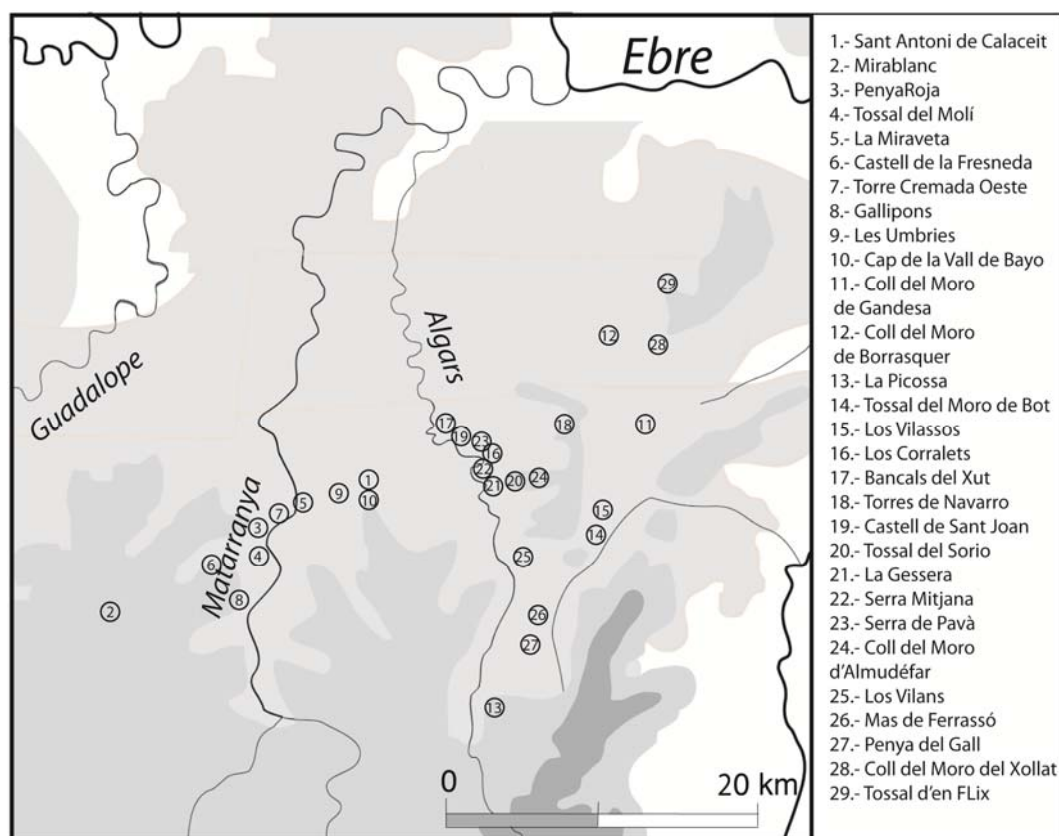

Fig. 1. Poblament de la Terra Alta i Matarranya a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA)

Caldria saber de quina manera haurien afectat a aquesta hipotètica delimitació ètnica preromana els procediments de *deditio* portats a terme després de la Segona Guerra Púnica als dos centres encarregats de controlar aquests territoris, *Osicerda* i *Hibera*, que podrien haver tingut en compte, o no, els límits territorials preexistents. Més encara, caldria saber quins canvis va experimentar aquesta frontera en el moment que *Osicerda* decau ja a partir del segle I d.n.E., tot i el manteniment de certa activitat durant part del segle II d.n.E., tal i com ho mostren alguns indicis (Benavente *et alii* 2003), deixant el Baix Aragó i la Terra Alta orfes de nuclis urbans propers L'aparició de delimitacions administratives i peculiaritats culturals comunes que lliguen aquests territoris al baix

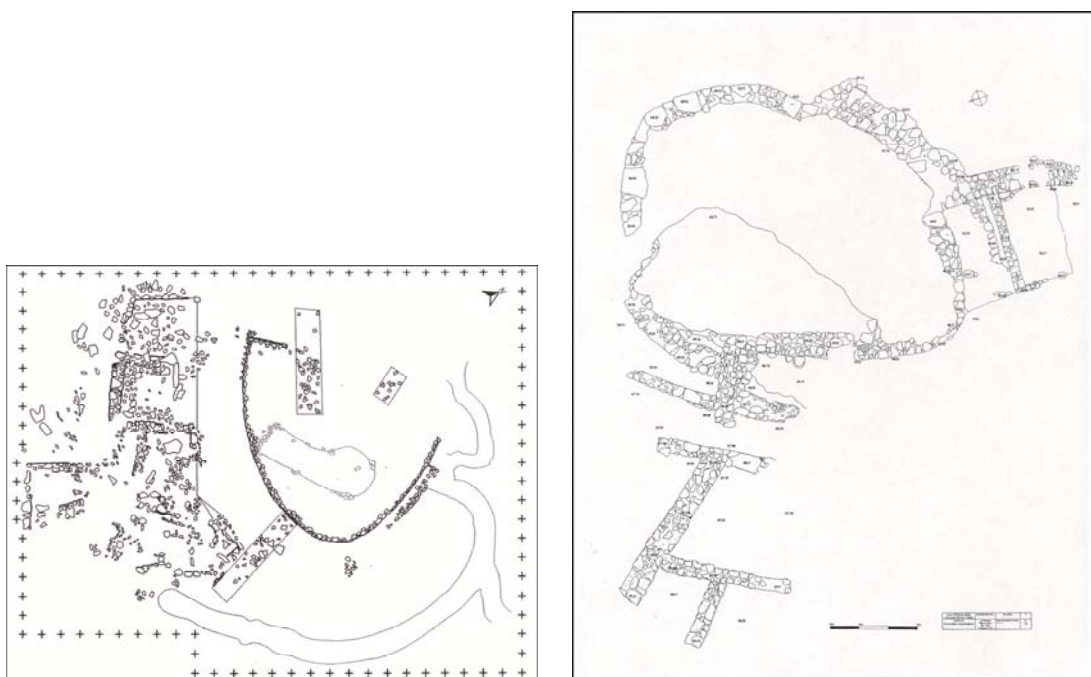
Ebre en moments posteriors, consolidades a l'edat mitjana però probablement ja existents en època imperial romana, s'ha de relacionar amb al pes creixent d'*Hibera/Dertosa/Tortosa*, i l'absència d'altres nuclis urbans comparables en un radi de varies desenes de quilòmetres a la redona ja a partir del segle I d.n.E., així com a la pressió gravitatòria exercida per l'Ebre com a sortida natural a la Mediterrània i com a via de penetració cap a l'interior.

3.1.2.- Ribera d'Ebre, Baix Ebre i zona riberenca del Montsià

En l'espai vora l'Ebre el patró de poblats petits es mostra fins i tot amb major claredat que a la Terra Alta, donada la dependència espacial dels assentaments respecte a l'orografia de la regió, rica amb petits esperons i turons que s'alcen sobre el riu, donant lloc a un relleu trencat que dificulta l'establiment d'un hàbitat concentrat en grans plataformes constructives.

La magnitud de les aglomeracions és la mateixa que l'observada a la Terra Alta-Matarranya. A l'actual comarca de la Ribera d'Ebre destaquen Santa Madrona (Ribarroja), que compta amb uns 2500 m² (Noguera 2007, 195). A Flix hi ha el poblat de Sebes que s'estén en vessant per uns 1000 m², i al qual cabria relacionar l'assentament fortificat del Barranc de Mosselló, que seria de dimensions més reduïdes (197-199). A Ascó el poblat de Forn Teuler ocupa uns 1500 m² i sobreviuria fins al canvi d'era (Noguera 2007, 202-203). Entre aquests petits nuclis destaca el dels Castellons (Flix), que cap al segle III a.n.E. experimentaria una important ampliació urbanística que podria arribar fins i tot als 10.000 m² (Noguera 2007, 200), partint d'un nucli inicial probablement similar als tres casos anteriors, i arribant a constituir el segon major poblat de la comarca, només per sota del Castellet de Banyoles. Sense arribar a aquestes proporcions, però possiblement similar als exemples previs, el poblat de la Roca del Sol 2 podria arribar a ocupar diversos milers de metres quadrats, potser 0,5 ha. (Noguera 2007, 201), tot i que amb reserves a causa de la manca d'intervencions. A la comarca del Baix Ebre hi ha el mateix panorama. El Castellot de la Roca Roja (Benifallet) és un exemple paradigmàtic pel fet d'haver estat totalment excavat. Tot i no arribar als 1000 m² compta amb característiques comunes amb la major part dels assentaments coneguts de la regió: construït sobre un petit esperó sobre l'Ebre, amb una fàcil defensabilitat gràcies a la forma del relleu de l'entorn, i amb l'únic costat d'accés fàcil totalment

protegit per una muralla imponent i una torre (Belarte *et alii*, 2002). També excavat en la seva major part, el poblat de l'Assut (Tivenys) té moltes similituds amb l'anterior, tot i que amb unes dimensions una mica majors, sobretot a partir de l'ampliació que es produeix en vessant a partir de l'any 200 a.n.E., quan s'aproximaria als 3000 m². En la mateixa línia està el proper Punta Plana de la Móra (Tivenys), un altre poblat construït sobre un esperó abocat al riu. Tot i que en aquest cas no s'hi han portat a terme tasques d'excavació, es creu que podria ocupar uns 1500 m² (Diloli 1997, 87-89). Alguns quilòmetres al sud hi ha dos assentaments que es troben davant per davant, a cada costat del riu. Per una banda hi ha les Planetes (Tortosa), poblat de dimensions considerables que s'aproximarien a les 0,5 ha construïdes en vessant sota un punt fortificat amb una torre de planta circular (Diloli 1997, 83-99; Diloli *et alii* 2003). Tot i haver estat lamentablement destruït en temps recents, almenys s'hi va poder efectuar tres campanyes d'excavacions. A l'altra banda de riu hi ha les Valletes (Aldover), que comptaria amb una fesomia similar a les Planetes, també construït en vessant i coronat per una torre circular, tot i que de dimensions menys destacades que el primer (Diloli 1997, 13-18).

Figs. 2 i 3. Plantes del Mosselló – esquerra -, i les Planetes – dreta (Pérez Suñé *et alii* 2002, Diloli *et alii* 2003)

Entre la zona de Tortosa i la desembocadura de l'Ebre la quantitat i les dimensions dels assentaments experimenten una disminució. Potser un possible efecte centrípet efectuat

per la creixent importància d'*Hibera* podria explicar aquesta disminució a partir del segle III a.n.E., però no es coneixen els motius de l'aparent manca de poblats de dimensions mínimament grans entre els segles V i IV a.n.E., cosa que contrasta amb l'elevat potencial agrícola de les terrasses fluvials just a partir de Tortosa, que és el punt en que les darreres altures de la serra de Cardó s'allunyen del llit del riu deixant una àmplia plana al·luvial. És possible que la intensitat de les tasques agrícoles efectuades al llarg dels segles, unides a les periòdiques avingudes del riu hagin contribuït a emmascarar alguns establiments situats en pla prop del riu. En tot cas es poden anomenar el Barranc de Sant Antoni, de dimensions desconegudes que poden oscil·lar entre els 300 m² (Diloli 1997, 195), i els 1500 m² (Noguera 2007, 227), i el Pla de les Sitges, d'entitat desconeguda, molt propers l'un de l'altre (Diloli 1997, 110-114). Finalment, i també molt propers entre ells, hi ha els assentaments ampostins del Pla d'Empúries, i el Castell d'Amposta. Els dos estan en un estat de conservació força precari degut a les transformacions urbanes recents de la ciutat d'Amposta. En tot cas l'assentament del Castell, sota la fortalesa medieval que li dóna nom, no superaria els 1000 m² (Villalbí *et alii* 2002). També a Amposta, l'assentament encimbellat de les Faixes Tancades de l'Antic podria arribar als 1800 m², tot i que sembla que no sobrevisqué la Segona Guerra Púnica (Diloli 1997, 202-205, Noguera 2007, 233).

A banda d'aquests es coneix un altre grup d'assentaments de dimensions molt inferiors, tot i que la majoria comparteix amb els poblats descrits unes mateixes pautes d'ocupació, en altura i sobre l'Ebre. Jaume Noguera les interpreta com a talaies depenents de Castellet de Banyoles, que estarien controlant els accessos a la Foia de Móra. Alguns d'aquests, però, no aporten dades cronològiques prou clares que permetin associar-los de manera inequívoca amb la seqüència històrica del Castellet, si bé probablement van coincidir en el temps amb el període d'auge d'aquesta ciutat. Es tracta de la Roca de la Bruixeta (Vinebre), lo Quiquet (Tivissa), que controla el sud de la foia, i, amb majors reserves, la Moleta Rodona (Rasquera). No està clar aquest darrer estès en funcionament en aquesta època, i per altra banda, malgrat que no sembla assolir els 500 m² (Noguera 2007, 185), potser es tractaria d'un poblat petit. En aquest grup podria entrar la possible ocupació del turó del Castell de Miravet en aquests moments, suggerida a penes per l'alt valor estratègic del lloc i per la troballa d'un fragment de plat de peix Lamb. 23 que es podria remuntar al segle IV a.n.E. en les recents excavacions dutes a terme a l'espai del refector del castell medieval, malgrat que no s'ha detectat cap resta mural ni estratigràfica adscribible a aquesta cronologia tan antiga (Artigues, Mesas

2011). També s'ha interpretat com un satèl·lit del Castellet de Banyoles el petit nucli de Quatre Camins (Benissanet), ubicat en pla, i segurament especialitzat en l'explotació agrícola (Noguera 2007, 189). També en segona línia convé anomenar una sèrie d'assentaments de dimensions sensiblement inferiors als poblats principals de més de 1000 m², amb l'inconvenient de que són coneguts només a nivell de prospecció, circumstància que podria estar ocultant algun altre poblat d'entitat comparable als del grup anterior sense que de moment sigui possible confirmar-ho o desmentir-ho. Aquests assentaments menors ja cauen fora de l'àrea del Castellet de Banyoles, com el cas del Mas de Xalamera, que a més de controlar l'Ebre també està al costat de la desembocadura del barranc de Xalamera, que s'ha demostrat com una de les vies de comunicació cap a la Terra Alta. Tot i això sembla que no superaria els 200 m² (Diloli 1997, 29-30). Molt prop hi ha el nucli de les Trampes (Xerta), amb una ubicació similar, també en contacte amb la desembocadura del Xalamera, i per al qual es proposa una superfície d'uns 500 m² (Diloli 1997). El Martorell (Benifallet) presenta una ubicació molt similar, en aquest cas controlant la desembocadura del Canaleta que, tot i que recentment s'ha desmentit que hagi pogut complir un paper important en les comunicacions cap a l'interior, la seva desembocadura a l'Ebre formaria una zona d'aiguabarreig de gran valor agrícola (Diloli 1997, 37-39). Amb les dades disponibles sembla que podria assolir uns 500 m², la qual cosa fa que no es pugui descartar com un possible poblat petit, de la mateixa manera que en el cas de les Trampes. Al terme de Tivenys, prop dels poblats de l'Assut i Punta Plana de la Móra, es coneixen –malament–, dos establiments que podrien incloure's en aquest mateix grup, que són Km. 14, amb un control sobre l'accés al barranc de Fons, i les Planes. No se'n pot precisar ni la cronologia ni les dimensions exactes, però és molt possible que estiguin ocupats en el moment previ a la Segona Guerra Púnica, sense que estigui clar si van sobreviure o no el pas al segle II a.n.E., i no sembla que ocupessin una extensió superior a l'ordre dels 300/400 m² (Diloli 1997, 78-79, 83-84). El cas de Coll de Som (Benifallet) no és clar perquè, tot i la seva innegable funció especialitzada de control estratègic que, juntament amb una relativa llunyania de bones terres de conreu, el faria fàcilment interpretable com una talaia, alguns investigadors li han atorgat una superfície de 1000-1500 m² (Noguera 2007, 186), amb el qual es podria parlar ja d'un poblat de dimensions comparables a les dels seus veïns Castellot de la Roca Roja i Assut. Més al sud de Tortosa hi ha un assentament en pla, Mas de Mussols (Aldea), interpretat com un petit poblat, molt malmès avui en dia, al qual se li pot atribuir una funció especialitzada en la

producció agrícola (Diloli 1997, 8-9). Segurament el petits enclavaments rurals de Mas Roig (Amposta), en pla, i la Carrova (Amposta), sobre un a petita elevació sobre l'Ebre, serien de característiques similars (Noguera 2007, 191).

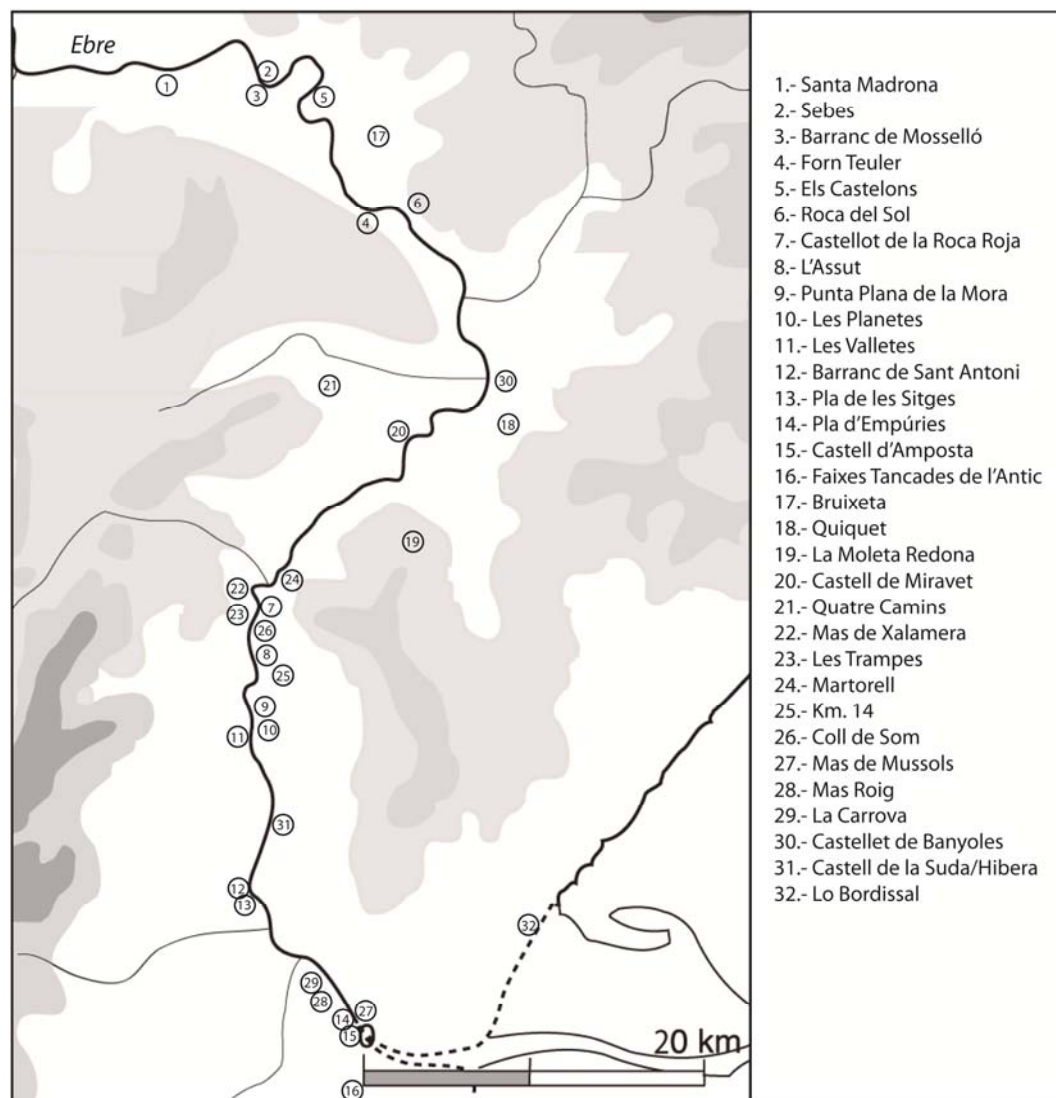

Fig. 4. Poblament a la Ribera d'Ebre, Baix Ebre i la zona riberenca del Montsià a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA)

3.1.3.- El Montsià interior i el Baix Maestrat

Al Montsià interior durant el segle III a.n.E. el poblament es concentra en poblats de dimensions més aviat grans tenint en compte els estàndards de l'entorn. Controlant el corredor de Godall hi ha els més petits, Vilallarga, que no està clar que arribi als 1000 m² (Diloli 1997), i el Castell dels Moros, aquest una mica més gran, amb uns 1400 m², i

que sobreviu la Segona Guerra Púnica. Al terme d'Uldecona destaca el poblat fortificat de les Esquarterades. Recentment s'han iniciat campanyes d'excavació en una necròpolis propera, que podria associar-se a aquest poblat, però l'àrea d'hàbitat, que abastaria uns 2500 m² (Diloli 1997), roman sense estudiar, tot i que sembla que hauria comptat amb un complex sistema defensiu (Gusi *et alii* 1991). Per la seva banda l'assentament situat al turó del Castell d'Uldecona podria haver estat el més extens de la comarca, amb uns 5000 m². A més, té una perduració llarga que el porta a estar ocupat fins arribar gairebé al canvi d'era (Garcia 2000a). El poblat ibèric més ben conegut de la zona és, però, la Moleta del Remei (Alcanar), que en aquests moments hauria estat recentment reocupat després d'un hiatus d'abandonament o esllanguiment poblacional situat entre el 300 i el 230 a.n.E. Ocupa uns 3000 m², i podria haver comptat amb petits nuclis depenents associats molt lligats al seu funcionament, con són la Punta de Benifallim, Cota 154, i el Santo Cristo, malgrat que avui en dia sigui complex assegurar-ne l'existència tenint en compte la manca de restes materials visibles (Diloli 1997).

La crisi poblacional que afecta la Moleta del Remei entre els segles IV i III a.n.E. podria associar-se a l'abandonament, que podria ser generalitzat, de la zona compresa entre els rius Millars i Sénia entre els segles IV i II a.n.E., segons indica l'especialista que més ha estudiat aquesta zona, Arturo Oliver (Oliver 1996, 128-129). Arasa només detecta fases de l'entorn de l'any 200 a.n.E. en un jaciment situat al nord del Millars, que és el Perengil, a Vinaròs (Arasa 2001, 192). Altres autors, però, no descarten el manteniment d'un poblament estable per als moments previs a la Segona Guerra Púnica, sobretot en aquells situats en altura controlant la plana costanera, els passos entre aquesta i l'interior, i alguns corredors interns. Entre aquests hi ha poblats que podrien haver comptat amb unes dimensions respectables, si bé no es pot assegurar que en aquesta època gaudissin dels seus moments de major plenitud. La Tossa Alta (Benicarló) amb 4500 m², la Picossa (Cervera) amb 7500 m², el Castell de Cervera amb uns 4000 m², el Pou Neriol (Cervera) amb 2000 m², i el Pouaig (Peníscola) amb entre 2000 i 3000 m² serien els més destacats (Diloli 1997).

Les causes d'aquesta important davallada demogràfica, que podria assolir el grau de la plena desertització d'una àmplia extensió terrestre, no estan gens clares. S'ha adduït la marginalització del territori en relació a les rutes comercials entre Empúries i unes teòriques colònies gregues del llevant, i també una possible degradació dels sòls de conreu, sotmesos a una hiperexplotació durant el segle V a.n.E., la qual cosa hauria

portat a l'esgotament de les millors terres. Aquesta crisi mediambiental estaria recolzada per les anàlisis pol·líniques que s'hi han realitzat (Oliver 1996, 129). Sigui com sigui, es pot concloure que fins al segle II a.n.E. el Baix Maestrat fou un espai no organitzat políticament, el que es podria definir com un *black hole*. Com hem vist aquest tipus de buit poblacional sol relacionar-se amb els espais de frontera. En aquest cas podria estar delimitant l'àrea realment ocupada per l'ètnia dels ilerjavons al territori al nord del riu Sénia, malgrat que no s'ha de concebre aquest límit com una frontera fixa pròpia d'una organització territorial complexa (Fernández Götz 2008, 130-131) – que probablement no seria el cas dels ilerjavons en aquests moments -, sinó com un espai difús no sotmès a l'autoritat concreta de cap nucli. De fet es pot pensar que els ilerjavons, amb el seu model sociopolític predominantment heteràrquic a base de petites aglomeracions aldeanes, difícilment tindrien la capacitat de dur a terme un moviment organitzat de colonització a gran escala com el que s'hauria necessitat per a repoblar l'àrea del Baix Maestrat. Aquest seria un procés comprensible només a partir de la configuració d'una entitat política complexa, de tipus estatal o assimilable a l'estat, o també en cas de la necessitat de donar sortida a un excedent poblacional en motiu d'un extraordinari creixement demogràfic o de grans moviments migratoris. Una i altra eventualitat només es materialitzaran a la regió a partir del segle II a.n.E.

L'únic assentament que està en funcionament en els instants previs al 200 a.n.E., i segurament en una relació molt directa amb el desenvolupament del conflicte romano-cartaginés, és el Perengil, també conegut com la Parreta. Es tracta d'una única construcció de característiques peculiars: un edifici turriforme sobre un petit turó que controla visualment tota la plana litoral i el pas cap a l'interior mitjançant el camí Vell de Rosell. El jaciment ha estat excavat en la seva totalitat i compta amb una publicació monogràfica per part de l'equip encapçalat per Arturo Oliver (Oliver 2001). La planta de l'edifici és un rectangle que ocupa vora 210 m², amb gruixuts murs perimetrals d'1,75 metres d'amplada (Oliver 2001, 92). Els seus excavadors no tenen una opinió plenament definida sobre la seva funció. La singularitat de les característiques arquitectòniques i la situació d'aïllament geogràfic van fer creure en un principi que es podria tractar d'un edifici cultual (Oliver 2001, 109-112). S'ha hipotetitzat igualment una funció agropecuària, com a magatzem fortificat i fins i tot suggerint l'existència d'una almàssera (Oliver 2001, 115-116). També s'ha avançat una possible interpretació com a edifici de caràcter social, polític, i comercial, sense que s'hagi aportat però una justificació gaire fonamentada en aquest sentit (Oliver 2001, 116-117). Finalment també

es contempla la funció que ens sembla més rellevant, que és el caràcter militar, el qual es recolza en el control visual que es realitza des d'aquest punt, i la seva condició d'edifici turriforme fortificat. La preocupació pels aspectes defensius també queda palesa en l'entrada en colze que s'ha salvar per a entrar, al final d'un estret corredor (Oliver 2001, 113-114). Francesc Gusi es va decantar per considerar-lo un centre de reunions de les aristocràcies locals, paper que ja compliria des dels seus inicis, segons ell possiblement ja en els segles VI i V a.n.E. (Gusi 2002-2003). Val a dir que en recolzament d'aquesta cronologia només aporta la similitud del tipus de parament que observa entre el Perengil i el Puig de la Nau. Alhora rebutja amb contundència que es pugui tractar d'una torre de defensa.

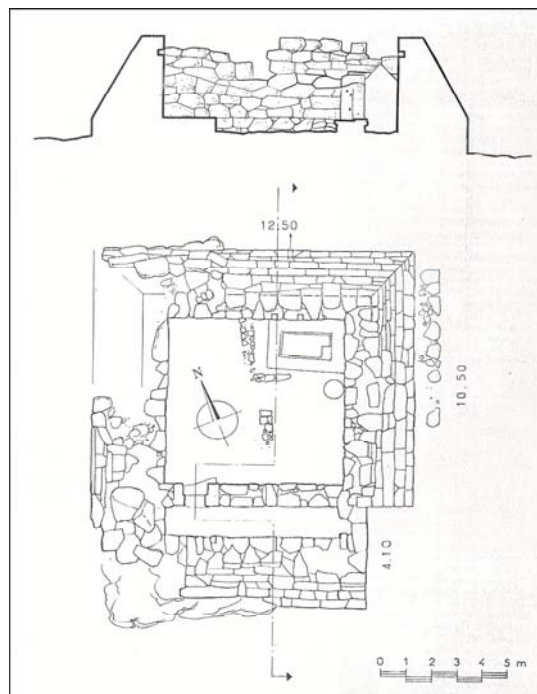
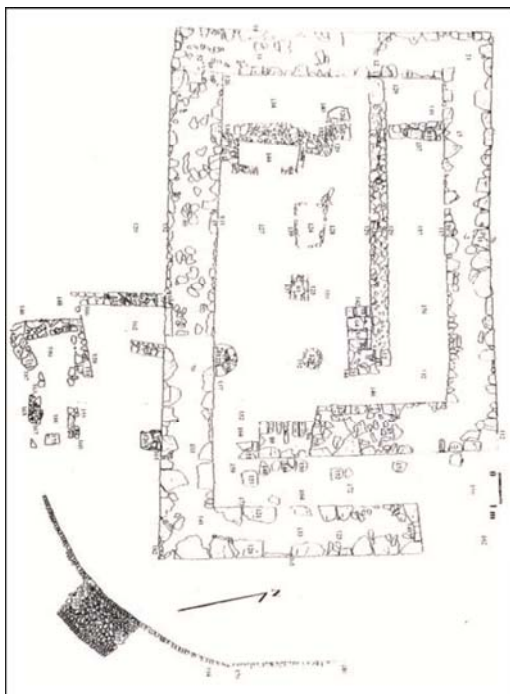

Fig. 5. Planta general del Perengil (Oliver 2001) Fig. 6. Planta i secció de la torre de Kephalaria (Adam 1982)

El fet és que el Perengil constitueix una construcció sense paral·lels en el món ibèric, en el qual les torres sempre estan associades a un sistema defensiu més complex que inclou un recinte emmurallat i un espai d'hàbitat. És a dir, les torres estan presents bàsicament en els poblats. El possible paral·lel conegut per al Perengil de torre aïllada ibèrica és un cas dubtós, el Turó dels Dos Pins, al Maresme, que en realitat s'ha d'interpretar com un element dependent del sistema defensiu de l'*oppidum* de Burriac tot i la separació física respecte aquest, més que no pas com una torre autònoma (Moret 2004). Com hem vist,

però, el Perengil s'aixeca en un espai que en aquells moments era virtualment buit d'establiments humans¹, la qual cosa fa que el seu sentit últim s'escapi de les possibilitats d'una línia interpretativa gaire conservadora. La data de construcció de la torre – sempre segons l'opinió dels seus excavadors - i l'escàs marge de temps en el que va estar utilitzada, coincidint just amb la Segona Guerra Púnica, indica que en darrera instància la seva existència és independent de la dinàmica poblacional ibèrica local i la seva gestió del territori, i en canvi s'ha de relacionar amb les operacions bèl·liques de gran escala que es produïren a la zona abans del trasllat dels combats al sud de la península amb la presa de *Carthago Nova* l'any 209 a.n.E. Pau Olmos, en la seva tesi sobre els patrons mètrics d'època ibèrica, creu que en la construcció del Perengil s'hauria utilitzat un mòdul basat en el colze púnic de 0,509 m (Olmos 2010, 214) i, malgrat que l'execució de l'obra, amb ús de tècnica constructiva indígena, podria haver estat efectuada per mans ibèriques, el plantejament constructiu seria púnic. En realitat, aquest tipus de torres aïllades de qualsevol assentament civil i destinades a controlar el territori són conegudes en altres parts de la Mediterrània, fins i tot amb dimensions i formes molt similars, com les anomenades *phryktoria* del món grec. Entre aquestes la torre de Kephalaria seria un bon exemple, ja que inclús compta amb un accés en forma d'estret corredor que culmina amb un colze de 90° pràcticament igual al del Perengil (Adam 1982, 71-76). Es pot concloure com a hipòtesi probable que el Perengil seria una torre de guaita construïda per les tropes púniques, i tindria sentit només en el marc de les operacions militars portades a terme en les primeres fases de la Segona Guerra Púnica, en la qual la línia de l'Ebre es va convertir durant anys en el límit del territori controlat pels romans, al nord, i els púnics, al sud. En aquest cas, el fragment de Livi analitzat per Pierre Moret (Moret 2004), en el que explica les maniobres prèvies a la batalla naval de les Boques de l'Ebre esdevé significatiu: “Multas et locis altas positas turris Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis aduersus latrones utuntur” (Liu. XXII, 19,5-7). Les torres que l'exèrcit púnic utilitzava per a controlar el territori i comunicar-se a distància han estat identificades amb les torres que coronen bona part dels poblats ibèrics que voregen el tram inferior de l'Ebre (Moret 2004), en ser aquesta zona en concret un territori habitat i amb abundància de petits establiments en altura. En canvi, a la zona del Baix Maestrat l'absència de poblats ibèrics en funcionament en aquesta mateixa època obligaria els púnics a emprendre la construcció de torres de

---

¹ Una opinió contrària en aquest sentit és la de Francesc Gusi (Gusi 2002-2003).

guaita de nova planta, com seria el cas del Perengil. Cert és, però, que el domini visual del Perengil està orientat cap a la costa més que cap al nord-est, en direcció a l'Ebre, ja que el Puig de la Misericòrdia oculta just aquest angle, així que estaria més bé dirigit a vigilar els moviments provinents de la costa, i fins i tot eventuals desembarcaments. Val a dir que també controla el riu Cérvol, que és una bona via de penetració cap a l'interior muntanyós. De tota manera la situació d'una única torre aïllada enmig de la plana de Vinaròs tampoc sembla tenir un sentit per ella mateixa, i donada l'absència de cap poblat habitat a l'entorn, cabria pensar en l'existència d'una instal·lació campamental púnica a la regió, i/o una xarxa complexa de punts de guaita i establiments militars amb els quals es pogués complementar.

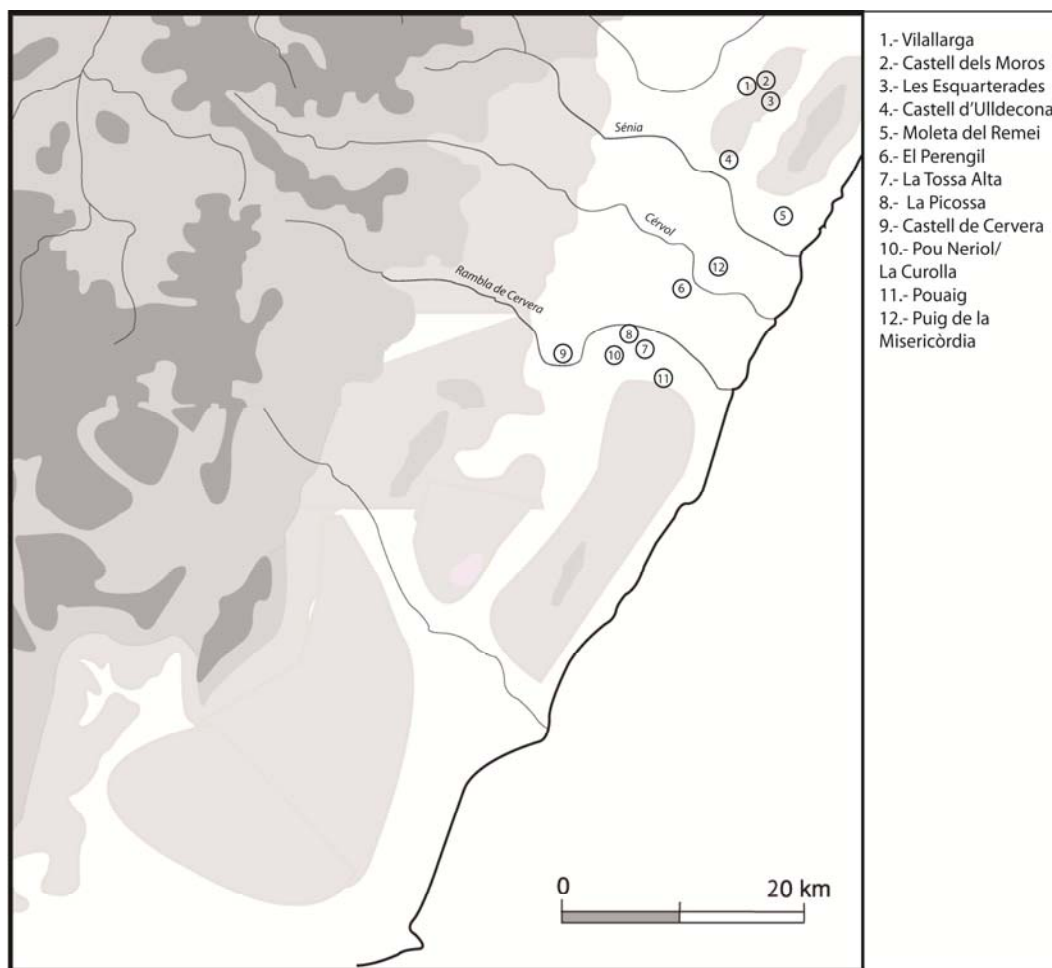

Fig. 7. Poblament al sud del Montsià i Baix Maestrat a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA)

3.2.- Assentaments ibèrics del baix Ebre durant l'Ibèric Ple. Exemples concrets.

Aquests són els poblats ibèrics millor coneguts en raó d'haver estat excavats en la seva totalitat, o en la seva major part. És cert però que aquesta és una afirmació que es pot matissar: Sant Antoni de Calaceit es va excavar a principis del segle XX amb els mètodes propis del seu temps; al Castellot de la Roca Roja no es coneixen bé els estrats d'ocupació de cronologia més moderna per haver estat igualment excavats d'antic per aficionats locals; i l'Assut encara està en procés d'excavació. Malgrat tot ofereixen una clara idea del tipus d'organització urbanística i de les solucions arquitectòniques emprades en el món ibèric de la regió estudiada durant el segle III a.n.E. A partir del seu estudi es poden deduir una sèrie de caràcters generals dels quals se'n poden derivar consideracions de tipus polític i social.

3.2.1.- Sant Antoni (Calaceit, Matarranya)

Fig. 8. Planta general de Sant Antoni de Calaceit (Moret *et alii* 2007)

Es troba ubicat sobre un tossal aïllat que domina l'aiguabarreig del Matarranya i l'Algars. Es tracta d'un dels jaciments clàssics de la història de l'arqueologia ibèrica, ja

que fou completament excavat a principis del segle XX de manera successiva per Joan Cabré, Josep Pijoan i, sobretot, per Pere Bosch Gimpera. El fet d'haver estat excavat en dates tan antigues comporta una bona quantitat de problemes en el moment de resoldre alguns interrogants bàsics, com per exemple la cronologia. Alguns elements metàl·lics s'han datat en el segle VI a.n.E., el qual ha portat a suggerir la fundació del poblat en aquesta època. Les darreres revisions de Pierre Moret i els seus col·laboradors apunten més aviat al segle V a.n.E., retornant a la datació que ja havia apuntat Bosch Gimpera en el seu moment (Moret *et alii* 2007, 159). És en aquest horitzó, doncs, quan es construí una primera fase del poblat en base a un carrer central i dos bateries de cases amb habitacions allargassades a banda i banda – a l'entorn d'una trentena -, ocupant una superfície de 2000-2200 m² (Moret *et alii* 2007, 155; Moret 2002). Es tracta d'un nucli fortificat amb torres i un mur de tanca de certa amplada (1,30 m segons Pallarés 1965, 48).

Una segona fase està representada per una ampliació cap a l'oest del primer nucli, en un espai de cota inferior i de superfície irregular. La seva datació no està totalment aclarida. Avui en dia se sol situar en el segle III a.n.E., en principi a partir de l'autoritat de Pierre Moret i el seu equip en l'estudi de l'aparell del sistema defensiu (Moret *et alii* 2007, 156, làm. 151, 160). Aquesta datació relativament tardana encaixa bé amb el mateix fet que es tracta d'una ampliació en base a una sèrie d'habitatges de dimensions ostensiblement majors dels existents fins aquest moment en el poblat, la qual cosa es podria considerar com un reflex del que estava esdevenint de manera coetània en assentaments com Castellet de Banyoles. Pallarés, en canvi, creia aquesta ampliació més tardana, ja amb posterioritat a la conquesta romana (Pallarés 1965, 48), mentre que els seus primers excavadors, tant Cabré com Bosch Gimpera, la situaven al segle V a.n.E., opinió seguida per Enric Sanmartí a partir de l'estudi dels materials d'importació procedents d'aquesta zona (Moret *et alii* 2007, 159). Es tracta d'una desena de cases que comptaven amb almenys dos pisos cadascuna, de manera que els seus habitants podrien gaudir d'un espai entre 60 i 110 m², i farien arribar la superfície total del poblat fins els 3000 m² (Moret *et alii* 2007, 157). Els pisos inferiors s'empraven com a espai de magatzem, la qual cosa és evident en les habitacions 1 i 2 de Cabré (Pallarés 1965, 35, fig. 11), on es van trobar una gran quantitat de tenalles. Aquest barri nou estava protegit per una gran torre buida de base semicircular.

No està de més afegir que Pallarés considerava que l'extrem nord de la part antiga del poblat havia estat construït o reformat en la segona meitat del segle III a.n.E. (Pallarés

1965, 48), opinió que per manca de dades ha quedat pendent d'una valoració definitiva en temps més recents (Moret *et alii* 2007, 156, fig. 151; Moret 2002).

El final de la història del poblat es deu a un potent incendi acompanyat de violència, com demostra la gran quantitat d'armament localitzat *in situ*. Aquesta destrucció es data a l'entorn de l'any 200 a.n.E. a partir de la datació de determinats fragments de campaniana A (Moret 2002).

3.2.2.- El Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)

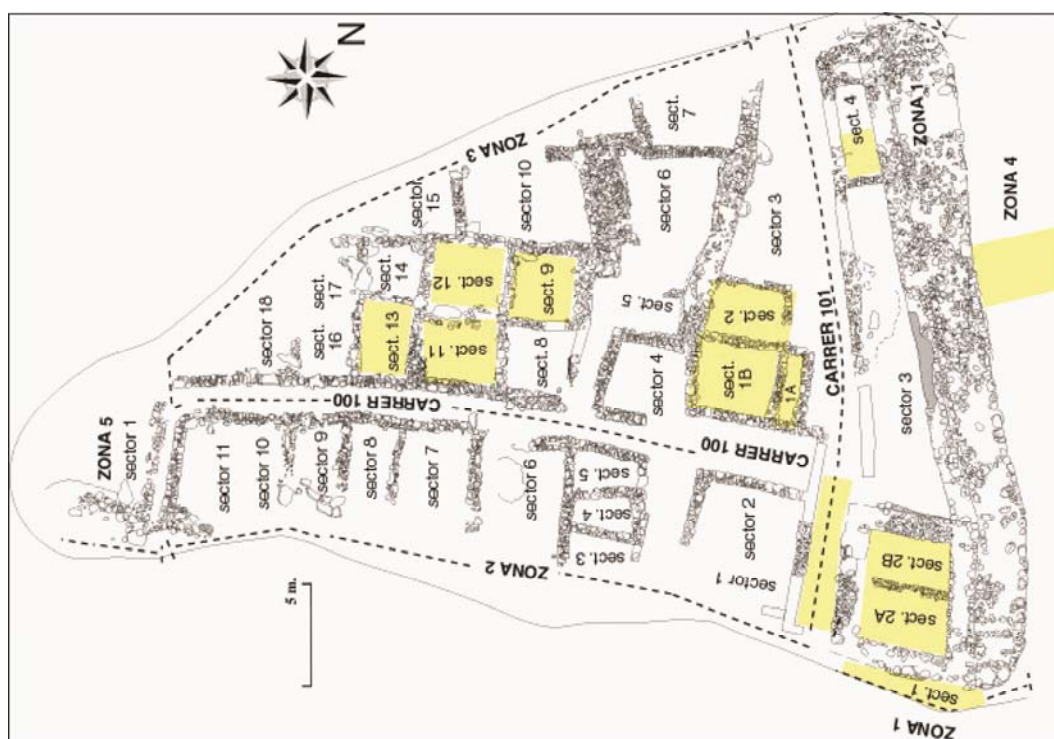

Fig. 9. Planta general del Castellot de la Roca Roja (Belarte *et alii* 2002)

Es tracta d'un jaciment completament excavat, en la seva major part en dates molt recents gràcies als treballs portats a terme per un equip d'investigadors de la Universitat de Barcelona i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Anteriorment només havia estat objecte d'intervencions puntuals als anys setanta del segle XX, publicades molt parcialment (Izquierdo, Gimeno 1991). I encara abans havia sofert l'acció d'excavadors clandestins o incontrolats, com la del notari de Xerta, que va fer desaparèixer la major part de l'estratigrafia superior del jaciment.

Aquest petit assentament és molt representatiu del tipus de poblats existents a la vora del tram català de l'Ebre, i les seves característiques bàsiques es repeteixen en molts altres indrets que en la seva major part, però, romanen sense excavar. Amb excepcions importants com és l'Assut de Tivenys, que comentarem més endavant. El Castellot s'ubica en un dels estreps rocallosos de la serra de Cardó, que en aquest punt estreny el riu, fent que des del seu cim s'obtingui un destacable control visual de la vall. Aquest estrep posseeix una forma allargassada, envoltada a banda i banda per barrancs de desnivell pronunciat, el que fa que l'accés terrestre sigui possible només pel costat que uneix el turó amb la resta de la serralada. El poblat es troba situat sobre la punta de l'estrep, i el punt d'unió amb la serralada és on es disposa el seu sistema defensiu. Aquest és un voluminós conjunt de muralla de barrera i torre de forma quadrangular. La torre flanqueja un estret pas situat vora un dels espadats que envolten l'assentament, al costat oest, que seria l'única porta existent que comunica l'interior i l'exterior del recinte, a banda d'una possible portella situada en el seu extrem sud (Belarte *et alii* 2002). Més enllà del sistema defensiu, l'àrea d'hàbitat ocupa una superfície que no arriba als 900 m², estructurada en un sistema viari simple en forma de T, amb un carrer paral·lel a la muralla, i un altre en sentit perpendicular. Aquest segon carrer recorre el poblat longitudinalment, separant dos bateries de cases de dimensions desiguals.

Es coneix una primera ocupació del turó a la qual no s'han associat estructures construïdes, però sí una sèrie de retalls a la roca, en el rebliment dels quals s'han trobat restes ceràmiques del segle VI i inicis del segle V a.n.E., entre les que destaquen una vora i un peu de copa jònia B2 (Belarte *et alii* 2002, Noguera 2007, 156).

La construcció del sistema defensiu correspondria al bastiment de la xarxa urbanística definitiva del poblat, cap a les darreries del segle V a.n.E. (Belarte *et alii* 2002, Noguera 2007, 215). Més enllà d'aquest horitzó fundacional s'han detectat diverses reformes puntuals i sectorials, però que no comporten una transformació substancial de l'àrea d'hàbitat. En tot cas es pot destacar la compartimentació que cap al segle III a.n.E. experimenten almenys quatre cases, en les quals cadascun dels recintes primitius dóna lloc a dos nous habitatges (Belarte *et alii* 2002, Noguera 2007, 215). Això evidencia els problemes derivats de les limitacions imposades per l'orografia i l'aparatós sistema defensiu, que constrenyen la zona d'hàbitat fins al punt que el poblat no pot assimilar un augment demogràfic important per la impossibilitat d'efectuar ampliacions.

Les excavacions incontrolades portades a terme a mitjans del segle XX impedeixen de saber com van ser els últims períodes d'ocupació. A jutjar per alguns fragments ceràmics trobats en superfície, podria haver estat habitat fins el segle II o I a.n.E. (Belarte *et alii* 2002, Noguera 2007, 320).

3.2.3.- L'Assut (Tivenys, Baix Ebre)

La ubicació en el territori és idèntica a la del Castellot de la Roca Roja: un esperó rocallós de dimensions limitades que s'assoma sobre l'Ebre amb un gran control visual de la vall, delimitat per dos dels seus costats pels desnivells insalvables de dos barrancs, i amb un únic accés natural que és on es concentra el gruix de les obres de fortificació.

Fig. 10. Planta general de l'Assut (GRESEPIA)

Les primeres campanyes d'excavació van tenir un especial interès per estudiar aquestes fortificacions, que formen un complex singular fruit de diverses ampliacions, reformes i adicions que en dificulten la interpretació. Més endavant l'actuació arqueològica s'ha centrat ja en l'àrea d'hàbitat, en la qual s'han observat igualment diverses fases, reformes i ampliacions. Dintre del grup de poblats escollits és el que compta amb una

més llarga seqüència ocupacional, doncs es documenten fases d'hàbitat continuades entre els segles VII i I a.n.E. que resumim a continuació:

-Fase Assut -1: Es dona el cas de l'existència d'alguns panys de mur aixecats amb tècnica antiga, concretament un segment de mur d'ortostats, i alguns altres d'aspecte antic, però sense cap relació amb les construccions del període posterior, amb el qual no comparteixen ni tan sols l'orientació. Juntament amb aquestes estructures també hi ha la troballa esporàdica de fragments de ceràmica força antiga, concretament àmfora fenícia del cercle de l'estret del tipus T.10.1.1.1 que es podria datar entre els segles VIII i VII a.n.E. Aquests elements fan que no es pugui descartar una ocupació del turó ja en la primera meitat del segle VII a.n.E., si bé tampoc es pot confirmar amb rotunditat.

-Fase Assut 0: Sobre el límit nord del turó s'ha deixat al descobert una bateria d'habitacions de les quals se n'han delimitat dos, i part d'una tercera, aquesta darrera molt afectada per les reformes posteriors de l'espai. Les dos cases millor conservades són espais de forma rectangular amb unes dimensions d'aproximadament 20 m². De la tercera cambra no se'n pot aventurar una superfície amb un mínim de garanties. Per a la seva construcció es van haver de dur a terme importants esforços d'anivellament, amb l'aixecament de murs robustos que suportessin el pes del seu propi alçat, però també d'una important acumulació de rebliment intern dipositat per a crear una superfície plana suficientment extensa com per poder servir d'habitatge. En aquest rebliment s'han localitzat fragments d'àmfora fenícia del cercle de l'estret, tipus T.10.1.2.1, i també peces de tipus fenici però de procedència desconeguda, molt similars a les recuperades a Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) la qual cosa fa que se li atorgui una cronologia de finals del segle VII – primera meitat del segle VI a.n.E. L'excèntrica situació d'aquesta bateria d'habitacions, juntament amb les feixugues tasques d'anivellament realitzades en la seva construcció, plantegen la possible existència d'almenys un altre bloc de construccions que hauria ocupat un espai més central del turó. Les reformes posteriors d'època ibèrica, però, n'haurien esborrat tot rastre.

-Fase Assut 1: Aquesta fase està representada per un únic edifici que en un primer moment estava exempt, tot i que més endavant fou incorporat al sistema defensiu del poblat ibèric, a partir del segle V a.n.E. És tracta d'una torre buida de planta circular que s'erigeix a la part més elevada de l'assentament, i que compta amb una superfície útil de

18 m², que lògicament s'ha de multiplicar pel número de plantes amb les quals hagués comptat. La datació del seu aixecament no es pot establir amb precisió, però se situa en el segle VI a.n.E. (Diloli 2009a), i podria haver coexistit durant algun temps amb les cases de la fase Assut 0. Es tracta d'una residència fortificada, construïda amb cert afany d'ostentació, i igual en la seva concepció i execució amb el Tossal Montanyés (Valdeltormo) i la Guardia (Alcorissa). Aquest tipus de residències fortificades es consideren la materialització arquitectònica de la temptativa d'un sector social per a diferenciar-se de la resta de la població, una ruptura social portada a terme per una protoaristocràcia que intenta consolidar la seva posició preeminent en part mitjançant recursos simbòlics com és en aquest cas l'arquitectura de prestigi (Diloli 2009a).

-Fase Assut 2: En el segle V a.n.E., sembla ser que en el seu darrer quart, es desplega l'urbanisme d'un poblat de dimensions majors que els assentaments precedents, la qual cosa coincideix amb la iberització plena de l'indret. La torre T-3 queda subsumida en un complex defensiu que aïlla l'esperó de la resta de la formació muntanyosa a la que pertany. Aquesta fortificació s'estén entre un i altre dels barrancs que delimiten l'esperó, permetent el pas a l'interior per una única porta de petites dimensions situada al sud de T-3, pràcticament al seu darrera. S'estructura a partir d'un corredor central que la recorre en sentit longitudinal des d'un dels extrems fins arribar a T-3, a la qual possiblement s'hauria obert una porta a l'altura del primer pis per a permetre la circulació. Alhora tot el sistema està envoltat per un fossat en forma de C invertida. Tancat l'assentament, la resta de l'esperó és ocupat per cases de petites dimensions estructurades a l'entorn d'un carrer central del qual se n'ha documentat un tram en forma de rampa tallada a la roca. El barri situat al sud és molt mal conegut a causa de la gran afectació de l'erosió en aquest sector, que arriba a nivell de roca en molts punts, tot i que se'n coneix almenys un edifici en aquests moments. El barri situat al nord és on es concentra el gruix d'estructures conegudes. Les antigues construccions de la fase 0 són aprofitades com a fonamentació de part de les noves cases, que en el sector nord-oest podrien haver estat estructurades en dos nivells esgraonats: un primer sobre la cresta de l'esperó, i un segon en una cota inferior recolzat sobre les cases de la Primera Edat del Ferro. Les dimensions d'aquestes noves cases no són, en la major part, superiors a les de la fase 0, amb alguna possible excepció difícil de confirmar, i amb molt pocs agençaments interns que siguin indicatius d'una mínima complexitat interna dels habitatges. En tot cas hi ha l'espai A10/11, amb una superfície massa petita per si sola

com per a conformar un edifici independent, però que s'hauria projectat en altura, formant una torreta de forma rectangular inclosa en alguna de les cases del seu entorn.

-Fase Assut 3: A l'entorn de l'any 200 a.n.E. es produeix una sèrie de canvis al poblat que deixen una profunda petjada en el seu urbanisme i arquitectura. No està clar fins a quin punt aquests canvis estan relacionats entre ells, però es pot assegurar que es porten a terme en un marge temporal molt curt. Els canvis es poden resumir en els següents punts:

1.- Remodelació en profunditat de la bateria de cases existent al nord del poblat. Aquesta remodelació va conduir a avançar la línia de façana de la bateria de cases en direcció a la part central del turó, augmentant les dimensions d'aquests edificis en perjudici de les construccions que hi havia prèviament en aquest espai, que foren arrasades. Sembla que almenys una de les cases d'aquest període ocupa tota la superfície del que fins aquell moment eren dos habitatges diferents. Davant de la nova línia de façana es va construir un espai obert amb terra batuda. Els murs de fases precedents situats a sobre de la vessant nord foren conservats per la seva funció d'aterrassament i fonamentació.

2.- Remodelació del sistema defensiu. El passadís que comunicava longitudinalment les diverses parts de la fortificació és inutilitzat i reblert de terra, aïllant l'espai de la torre T-3. Tanmateix podria haver servit per a aixecar un cos massís en altura a sobre, en la part central del sistema defensiu, l'aspecte final del qual és força difícil de determinar.

3.- Destrucció de la torre T-3. Independentment de les circumstàncies que envolten el violent incendi que destrueix la torre a l'entorn de l'any 200 a.n.E., aquest espai ja no és recuperat més endavant.

4.- Edificació d'un barri de nova planta sobre el vessant sud del turó. L'estreta superfície de l'esperó es queda petita en aquest moment, i s'efectua una ampliació mitjançant costosos aterrossaments turó avall. Aquest barri sembla conèixer una única fase d'ocupació que arrenca en aquests moments, sense que estigui gaire clar si arriba a estar habitat en el pas al segle I a.n.E.

-Fase Assut 4: No està clar quin percentatge de la superfície del poblat segueix estant habitat en el segle I a.n.E. El barri nord ha proporcionat algunes mostres de materials d'aquesta època, però prou escadusseres com per no poder afirmar si es tracta d'una continuïtat en la funció residencial d'algunes de les cases, o bé d'una mera freqüentació dels espais. El barri de l'ampliació en vessant de *circa* 200 a.n.E. sembla estar ja deshabitat, i el sistema defensiu abandonat. Només hi ha mostres clares d'ocupació al sector central de l'esperó. Amb les dades actuals es pot focalitzar aquesta ocupació en un únic edifici, la casa A16/17, que aprofita les estructures de fases anteriors per a bastir una residència d'una certa complexitat que perviu fins a mitjans del segle I a.n.E.

3.2.4.- La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

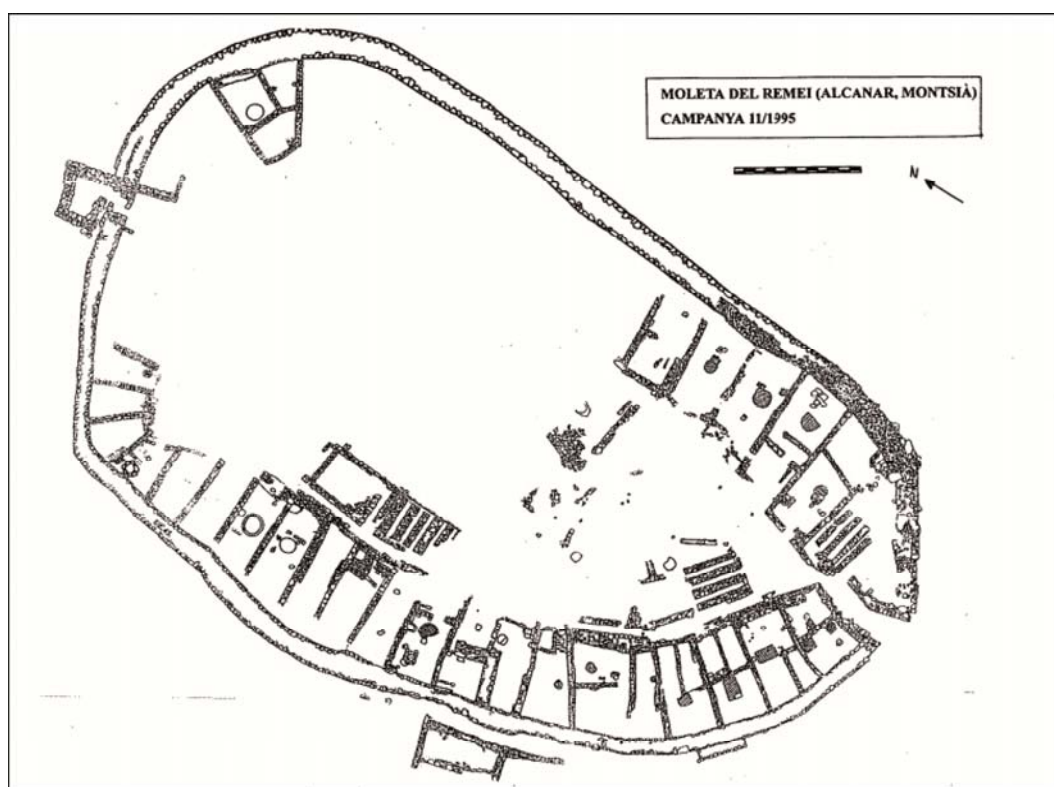

Fig. 11. Planta general de la Moleta del Remei (Gracia i Garcia 1995)

La Moleta del Remei és, com Sant Antoni, un altre jaciment clàssic de l'arqueologia ibèrica. En aquest cas la seva excavació extensiva s'ha dut a terme en dates molt més properes que en el cas aragonès, en els anys vuitanta i noranta del segle XX, tot i saber-se de l'existència d'importants restes arqueològiques ja des de principis de segle, i

l'existència d'alguna intervenció molt puntual més endavant (Gracia *et alii* 1988, 11; Ferrer *et alii* 2008). S'aixeca sobre el suau cim d'un turó de forma ovalada pertanyent als estreps més costaners de la serralada del Montsià, i des del qual s'exerceix un control visual de la plana litoral i de diversos barrancs que comuniquen amb l'interior. Més que amb els poblats riberencs de l'Ebre, a causa de la seva situació geogràfica se sol vincular més aviat amb els nuclis protohistòrics del nord de Castelló, amb els que comparteix un possible període d'abandonament o estancament durant l'Ibèric Ple. A la Moleta, però, aquest possible hiatus es limita al segle III a.n.E., i per tant s'inicia gairebé un segle més tard que a la plana de Vinaròs, i a diferència d'aquells, no es pot parlar tant d'un abandonament, sinó més bé d'un esllanguiment o estancament. Com en l'Assut, els inicis del poblament sedentari a l'indret es remunten fins al segle VII a.n.E. Hom ha distingit tres fases d'ocupació separats entre ells per dos períodes d'abandonament o d'estancament, que ja estaven clars des de les primeres campanyes dels anys vuitanta (Gracia *et alii* 1988, 173-174):

-Fase 1 (650-600 a.n.E.). La fase d'ocupació de la Moleta corresponent a la Primera Edat del Ferro ha sofert una revisió en els darrers anys, el resultat de la qual es pot veure en els treballs de David Garcia al respecte (Garcia 2004). Es tracta d'un poblat de grans dimensions, uns 2800 m², sobre l'estructura del qual es van adaptar les posteriors ocupacions d'època ibèrica. El perímetre extern dibuixa una planta ovalada envoltada per una muralla de paraments múltiples sobre la qual es recolzen les cases de l'assentament, deixant-ne l'espai central lliure d'edificacions, a manera de plaça oberta i pública. Ara bé, per tal d'aprofitar millor l'espai es construí un carrer lateral que va a parar a la plaça central seguint un traçat en espiral. Aquest carrer permet afegir tota una bateria de cases, que no haurien tingut cabuda si s'hagués seguit una concepció rígida de l'esquema urbanístic d'espai central. Aquestes cases són construccions senzilles de planta rectangular, i amb unes dimensions mitjanes d'uns 21 m². Aquesta primera fase coneix un final sobtat cap al 600 a.n.E., amb un incendi violent que té efectes devastadors (Garcia 2004).

-Període d'abandonament, que s'estendria entre el 600 a.n.E., i la segona meitat del segle V a.n.E., en el qual no s'han documentat evidències d'ocupació humana.

-Fase 2 (425-300 a.n.E.). Aquesta fase correspon a una refundació de l'assentament, ja en època ibèrica, tot i que a nivell urbanístic no es pot dir que hi hagi grans novetats. S'aprofita la major part de l'estructura urbana anterior, a excepció de la part oest, que en la nova ocupació sembla quedar fora poblat. El que abans era un dels murs que delimitaven la línia de façana d'una bateria de cases, ara es converteix en el nou llenç del mur de tanca, un mur senzill amb una amplada d'entre 1'60 i 2'10 m (Gracia *et alii* 1988, 24; Gracia *et alii* 1991). Segons les publicacions antigues, en aquests moments les cases adopten una forma més bé trapezoïdal, i les seves dimensions mitjanes serien de 8,40 m x 4,50 m (Gracia *et alii* 1988, 28), és a dir, 37,80 m², el qual suposa un increment substancial respecte a la fase anterior. Es tracta de construccions senzilles, amb una o dos habitacions, i situades en bateria. En algunes d'aquestes, a més, hi ha evidències de l'existència d'un pis superior. La construcció dels "Edificios singulares" 1, 2, i 3, interpretats com a graners, se situa en aquesta fase. Dos d'aquests edificis es construeixen en l'antic espai central del poblat, que ara podria no estar tan buit com en temps precedents. La interpretació que feia de la Moleta del Remei un suposat exemple de poliorcètica hel·lenística, amb diverses torres i defenses avançades (Gracia *et alii* 1991), ha estat finalment desmentida (Garcia 2004).

-Període d'estancament (bona part del segle III a.n.E.). La presència de material d'importació d'aquesta època permet constatar que no hi ha un abandonament, al contrari del que sembla succeir als poblats de la plana de Vinaròs, però les excavacions no han proporcionat mostres d'una vitalitat destacable.

-Fase III (230-110 a.n.E.). En la darrera fase de la vida del poblat no es pot considerar que proliferin canvis molt profunds en la seva estructura. L'aspecte novedós més destacable és la compartimentació de les cases de planta trapezoïdal de la Fase II, que es converteixen en un número major de vivendes, però de dimensions lògicament més petites (Gracia *et alii* 1988, 28). De manera similar al Castellot de la Roca Roja, l'aparatós cinturó de muralles de la Moleta del Remei hauria quedat massa estret per a permetre una ampliació de l'àrea d'hàbitat conforme amb un eventual augment demogràfic. També en aquests moments és construïda una torre de planta rectangular, adossada a la part externa de la muralla.

3.3.- El paper dels poblats en l'estructuració del poblament i l'articulació política del baix Ebre

A partir del coneixement disponible sobre aquests poblats no hi ha raons per a pensar que es tractin de nuclis secundaris dependents o subordinats a un teòric nucli central. En el territori en el qual es localitzen fins al segle III a.n.E. formen tots part del conjunt d'assentaments de rang superior, amb alguns – pocs -, milers de metres quadrats de superfície, ben fortificats, situats en altura i exercint un domini estratègic del seu entorn, que s'hauria d'assimilar al tipus 1 de Diloli (Diloli 1997, 303): “Assentaments estables de població concentrada, amb estructures defensives i un elevat interès pel control territorial, ubicats sobre relleus destacats situats propers a àrees de conreu extenses amb una capacitat productiva elevada, des d'on es regularà l'explotació i control del territori”. A causa de les seves modestes dimensions, potser el Castellot de la Roca Roja destaca sobre la resta, però no sembla que aquest sigui un motiu suficient per a negar-li la mateixa categoria política que la resta dels exemples citats. L'auge tardà i fugaç del Castellet de Banyoles no es tradueix en un canvi dels patrons d'ocupació predominants des del segle V a.n.E. La manca de coneixement sobre *Hibera* en el mateix temps impedeix valorar la seva capacitat d'incidència en l'evolució de les altres comunitats humanes de la regió. En tot cas la implantació en el territori i el desenvolupament d'aquests petits assentaments fortificats es pot explicar sense la necessitat de concebre l'existència d'un nucli central a *Hibera* que les dirigís d'alguna manera. Deixant de banda l'espai riberenc situat al sud de Tortosa, en el qual una hipotètica supremacia d'*Hibera* durant tot el període Ibèric Ple ajudaria a explicar l'escassetat d'assentaments importants fins a l'altura d'Amposta, així com també el contrast entre aquesta escassetat i la riquesa agrícola de la regió, a la resta de les Terres de l'Ebre no hi ha cap element que apunti a la preeminència indiscutida d'un poblament en concret sobre els altres. A jutjar per les restes materials, que mostren una continuïtat absoluta entre els segles V i III a.n.E., no hi ha indicis de trasbalsos importants a nivell polític, el que porta a pensar que si al segle V a.n.E. no hi havia un nucli central, en la primera meitat del segle III a.n.E. tampoc tindria perquè haver-n'hi cap. L'estructura jeràrquica observada en l'estructuració funcional del territori a partir del segle V a.n.E. (Diloli 1997, 304) convé matisar-se en el sentit que els nuclis de tipus dependent - assentaments destinats a complementar aspectes i funcions concretes dels nuclis principals -, en la major part serien prolongacions dels petits poblats de l'estil dels que hem destacat. Al seu torn, en

canvi, no estarien gravitant a l'entorn de cap entitat política de grau superior. L'estructura administrativa predominant que es configuraria a l'entorn d'aquesta situació no tindria més de dos nivells. En el plans polític i econòmic les diferents característiques de tipus demogràfic, estratègic, d'accés a les millors terres de conreu, i en definitiva, totes aquelles que intervenen en les capacitats materials de les comunitats humanes farien oscil·lar al llarg del temps el grau d'influència real de cada assentament sobre la resta. A nivell formal, però, semblen estar en un pla d'igualtat política que l'ascens del Castellet de Banyoles no hauria aconseguit desbaratar del tot, i que només coneixeria la fi a partir de la dominació romana i el consegüent auge definitiu d'*Hibera*. D'aquesta manera el poder polític estaria repartit per tota una xarxa de petits, o fins i tot petitíssims, *oppida*, tot i que perfectament encabibles en el tipus 1 de Diloli, amb un grau d'autonomia que podem presumir limitat més que res per l'escassa capacitat material de les diferents comunitats que les resideixen.

Tot i que és arriscat, només amb les dades de que es disposa, aventurar un principi teòric relacionat amb aspectes de mentalitat col·lectiva i que tindria raons bàsicament ideològiques, sembla possible establir un lligam entre la personalitat política de cada nucli i la construcció de les fortificacions que el protegeixen. Independentment de les dimensions, tots els assentaments coneguts situats en altura estan notablement fortificats. Al llarg del segle XX, el coneixement arqueològic primerenc dels poblats del baix Aragó ja va fer cridar l'atenció sobre la importància atorgada a les seves obres de defensa, fins al punt de que es va arribar a considerar com una peculiaritat pròpia d'aquesta regió. A mesura que les investigacions s'han anat ampliant a la vora de l'Ebre, però, s'ha vist que es tracta d'una característica d'abast molt més ampli. En referència al Castellot de la Roca Roja, els seus excavadors han destacat el caràcter desproporcionat de les fortificacions respecte a la petitesa de l'hàbitat que estaven destinades a preservar (Belarte *et alii* 2002), observació que també es pot aplicar a l'Assut, amb el seu extravagant sistema defensiu. No es dona, per tant, una especialització en les funcions defensives en alguns assentaments concrets, separable de la resta d'activitats realitzables en el si de la societat ibèrica entesa com un tot genèric (explotació agrícola, activitats ramaderes, activitats artesanals, intercanvis, etc.). Com a mínim en l'aspecte defensiu, l'arquitectura d'aquests poblats demostra que estaven planejats per a resistir un atac extern sense haver de dependre de l'ajuda militar proporcionada per un hipotètic ens polític superior. Una altra cosa és que tinguessin la capacitat efectiva per a resistir agressions a gran escala, tenint en compte la seva escassa

entitat com a aglomeracions i els pocs recursos humans que podrien mobilitzar, fet pel qual cal plantejar-se l'existència d'un sistema de coordinació defensiva en el que estiguessin inclosos els diferents poblats de la regió per a poder fer front a aquestes eventualitats.

A aquest paper funcional de les fortificacions se li afegeix un paper simbòlic, els detalls del qual són mal coneguts, però que hauria revestit una importància gens menyspreable. Amb risc de caure en la tautologia, si s'accepta que les comunitats ibèriques amb una personalitat política autònoma es fortifiquen, aquestes fortificacions esdevenen ornaments materials i visibles del poder i independència de la comunitat. Segons Moret, per aquest motiu els nuclis centrals de cada territori portarien a terme programes de monumentalització dels respectius sistemes defensius, mentre que els nuclis menors s'acontentarien amb defenses molt més senzilles (Moret 1998). En la zona que estem analitzant, la multiplicat de focus de poder locals contribuiria a certa hipertròfia de les fortificacions en alguns casos, i a la seva proliferació com a principi general. Seguint aquesta interpretació, el paper de les torres seria força rellevant, com a part més visible i singular de cada sistema defensiu. Entre els poblats de la vora de l'Ebre abunden els exemples coronats per una torre que s'alça en el seu punt més alt: el Barranc del Mosselló, Castellot de la Roca Roja, l'Assut, les Planetes, les Valletes, i en certa manera també el Castellet de Banyoles, mentre que a Sant Antoni de Calaceit la seva gran torre semicircular té una presència destacada, vora l'entrada. Una de les seves funcions principals sol ser la de talaia, però de la mateixa manera que compten amb un gran control visual de l'entorn, també són visibles elles mateixes des d'un ampli radi de distància. La ubicació i característiques formals de les torres, edificis massius de forma singular situats en alt i/o protegint els accessos als assentaments, les converteixen en un referent visual des de l'exterior, de tal forma que esdevenen els mediadors simbòlics entre l'interior i l'exterior del poblal, és a dir, entre qui pertany a la comunitat i qui n'és aliè, i sempre amb un innegable matís d'advertència i vigilància. No es pot descartar la pervivència de cert sentit ideològic provinent de l'etapa formativa del món ibèric regional, en el qual diversos personatges notables d'aquell temps habitaven edificis turriformes de similars característiques a les torres dels poblats ibèrics. En el cas de l'Assut, la continuïtat de la torre T-3 com a espai de fortificació i de residència entre la primera edat del ferro i el segle III a.n.E. es pot afirmar amb seguretat (Diloli 2009a). Malgrat la importància que la guerra havia de tenir en l'imaginari col·lectiu ibèric, tal i com és visible en aquesta "sublimació" cap a les fortificacions i la seva possible relació

amb l'autonomia política de les comunitats que es dotaven amb elles, no està clar que la regió fos especialment afectada per conflictes bèl·lics entre el segle V i finals del segle III a.n.E. Ni al Matarranya, ni la Terra Alta, ni a l'Ebre català, ni al nord de Castelló es documenten casos de destruccions violentes abans de l'entorn de l'any 200 a.n.E. Aquesta possible absència d'episodis de violència traumàtica ajudaria a entendre el manteniment d'una estructura política i de poblament disgregat, en no ser necessària l'aparició d'una forma d'organització centralitzada, que *a priori* hauria d'estar més capacitada per a respondre amb eficàcia a eventuals amenaces de consideració provinents de l'exterior.

3.4.- Anàlisi social de l'arquitectura i urbanisme dels poblats del baix Ebre

3.4.1.- L'urbanisme

Per tal d'analitzar l'estructura interna dels poblats hem tingut en compte les aportacions que recentment ha efectuat Francisco Burillo en la creació del seu paradigma de "ciudadano campesino celtíbero", que en bona part es recolzen sobre les peculiaritats de l'urbanisme i les característiques arquitectòniques dels assentaments de l'àmbit celtibèric, moltes de les quals es poden aplicar sense problemes a la zona ibèrica de la vall de l'Ebre, tal i com ell mateix proposa (Burillo 2010). Per a començar cal ressaltar l'evidència del manteniment sense gaires modificacions d'un esquema urbanístic aparegut ja al Bronze Final i adaptat a un model de poblacions de categoria típicament aldeana, com és l'urbanisme de carrer central. L'exemple primigeni el trobem a Genó, si bé allunyat cronològicament i espacial del marc d'aquest treball, però, és rastrejable sense dificultats al llarg i ample de la vall de l'Ebre en els segles posteriors. En l'horitzó de l'any 200 a.n.E., bona part dels assentaments vora l'Ebre i les regions veïnes conserven encara aquesta ordenació. Les modificacions o variacions que se'n deriven es deuen més que res a la necessitat d'adaptació a les irregularitats del terreny, o a solucions emprades per a resoldre la rigidesa de l'esquema, en els casos d'alguns dels nuclis amb un major volum de població. Els poblats construïts en vessant, com les Planetes o les Valletes, no apliquen aquest model ja que s'estenen en terrasses constructives, formant graderies de blocs de cases més o menys paral·lels entre ells. En els casos del Castellot de la Roca Roja o l'Assut, els blocs de cases situats a banda i

banda del carrer central són desiguals degut a la necessitat d'adaptació al terreny i/o a les necessitats espacials derivades de les especialitzacions funcionals de determinats àmbits. A la Moleta del Remei l'esquema de poblat de carrer central - en aquest cas un espai més ampli, més bé es podria parlar de plaça -, impedeix encabir totes les vivendes de l'assentament adossades al mur de tanca ja des del moment de la seva fundació en el segle VII a.n.E. i, per contra, deixa un gran espai desocupat al mig. En aquest cas la solució passa per una ordenació interna en forma d'espiral, que de tota manera ja no sembla ser operativa durant l'Ibèric Ple. Per la seva banda al Castellet de Banyoles malgrat tractar-se d'un nucli ja pròpiament urbà i de cronologia més tardana que la resta, sembla intuir-se una estructura concèntrica amb les cases formant una bateria continuada adossada a la cara interna de la muralla, mentre que la resta d'edificis semblen disposar-se en paral·lel, avançant cap al centre del poblat. Les properes campanyes d'excavacions que deixaran al descobert la trama urbana d'aquest espai central hauran de desvetllar-ne l'estructura urbana. Si aquesta suposició és correcta no es tractaria sinó una versió avançada del model de poblat d'espai central, en aquest cas adaptada a un assentament que ha deixat enrere la simplicitat de trets pròpia d'una aldea camperola per a esdevenir una petita ciutat.

És un tret general que en el si de cada bloc constructiu hi hagi diverses cases molt similars entre elles. No s'observa en cap cas un dimorfisme acusat en les cases que formen part d'una mateixa bateria. És cert que les dimensions exactes no solen ser mai del tot iguals, però es tracta de desviacions poc importants i al meu entendre sense transcendència en el pla social. És a dir, l'edificació de bateries de cases implica una seriació de les unitats residencials, de manera que els habitants de cadascuna de les cases que integren una bateria pot disposar d'una superfície igual o molt similar a la dels seus veïns. Des del punt de vista de la jerarquització de l'espai en l'interior de cada poblat, aquest fet és útil en el moment d'identificar grups humans amb un mateix status social. En realitat és una tasca complexa distingir traces de desigualtat o diferenciació social a partir només de l'estudi de l'arquitectura domèstica. Deixant de banda la construcció de noves bateries amb cases majors i més complexes que sembla produir-se només a partir de la segona meitat del segle III a.n.E., en la que Castellet de Banyoles seria l'exemple més representatiu, però que també és perfectament observable a Sant Antoni de Calaceit i, en una mesura més discreta, també a l'Assut, no hi ha evidències clares de l'existència de residències que comptin amb una complexitat i dimensions substancialment majors que les de la resta de l'assentament on s'ubiquen. És significatiu

que en la classificació de les cases d'època ibèrica a Catalunya de Carme Belarte no s'inclogui cap exemple de la zona de l'Ebre en el tipus "b", en la qual aquesta inclou a cases de planta quadrada i grans dimensions, entre 60-80 m² fins a més de 100 m², i amb una estructura interna complexa. Fins a l'avenç de les excavacions al Castellet de Banyoles, que van permetre de localitzar notables representants d'aquesta categoria, les característiques de totes les cases de les comarques catalanes de l'Ebre corresponien al tipus "a", és a dir, recintes rectangulars, quadrangulars o trapezoidals, amb una superfície entre 20 m² i 35 m² que poden ser unihabitacionals, o amb compartimentacions internes que no van més enllà de tres cambres (Belarte 1996). Lligant la introducció del tipus "b" amb les descobertes al Castellet de Banyoles, sembla clar que no hi ha cases d'estructura complexa al baix Ebre fins la segona meitat del segle III a.n.E., La qual cosa també és vàlida per a la regió del Matarranya, mentre que al nord de Castelló el cas aportat pel Puig de la Nau no arriba al segle IV a.n.E. (Oliver 2006, 143), i caldria considerar-lo com al fruit d'un desenvolupament autònom localitzat que no té una pervivència amb posterioritat. S'ha observat, de tota manera, que els assentaments de carrer o espai central solen oferir un grau d'uniformitat en la seva arquitectura domèstica major que en altres tipus d'urbanisme, donades les dificultats per a efectuar reformes que impliquin una modificació de la seva superfície (Belarte 2013). La pervivència d'aquestes formes d'hàbitat a la vall de l'Ebre contribueix a l'ocultació de cara a l'arqueòleg de possibles fenòmens d'emergència social, els quals podrien quedar inhibits per la rèmora d'un conservadorisme urbanístic difícilment renovable en base a solucions que no afectessin la totalitat de cada assentament. Ara bé, tampoc hi ha constància de palaus ni elements d'ostentació o embelliment aplicats a l'arquitectura domèstica, la qual cosa condueix a un problema més ampli que és l'absència de restes arqueològicament detectables que puguin confirmar l'existència d'una classe, estament, o grup jeràrquicament superior a la resta de la societat. Aplicant l'anàlisi que Burillo efectua sobre la societat celtibèrica, un concís compendi dels elements materials més susceptibles d'indicar desigualtat social, no podem sinó advertir la similitud amb la societat ibèrica del tram inferior de l'Ebre. Igualment és força difícil assenyalar exemples d'obres públiques atribuïbles a un tipus d'organització de gran complexitat en la qual s'evidenciï el drenatge de recursos econòmics de la població cap a una minoria gestora que els pogués invertir en construccions ideològiques materials.

Per a no ser categòric, val a dir que hi ha alguns –pocs–, exemples d'arquitectura domèstica amb algunes singularitats que desentonen en certa mesura amb l'igualitarisme formal dels predominants blocs de cases senzilles, i podrien ser indicatius de l'existència de diferenciació social –si no desigualtat–, en el sí d'aquestes petites comunitats ibèriques. En aquest cas considerem necessari fer l'esforç de distingir, almenys com a eina conceptual, la diferenciació de la desigualtat. El segon cas s'evidenciaria en el registre arqueològic mitjançant l'evidència d'un accés més o menys privilegiat als recursos materials. En aquest cas compto l'espai d'ús privat com a recurs material preuat. A nivell polític es materialitzaria en la configuració d'una organització jerarquitzada. El primer cas, en canvi, depèn de diferents circumstàncies d'interacció i categorització entre grups humans d'una mateixa comunitat, sense que aquestes comportin una facilitat especial d'accés als recursos materials, ni una posició de superioritat política formal respecte a la resta. Serien diferències en la línia del que marquen factors com el gènere, l'edat, habilitats, coneixements, experiència, etc. (Laguens 2006).

Al Castellot de la Roca Roja (Benifallet) hi ha un edifici que compta amb una superfície útil inferior a 50 m², en realitat unes dimensions no gaire superiors a les de la resta de les cases del poblat, però amb la diferència que posseeix uns murs molt gruixuts que indiquen l'existència d'almenys un pis per sobre, la qual cosa fa multiplicar el seu espai aprofitable. Les condicions de manca d'espai en aquest assentament fan que l'existència d'aquest edifici hagués d'estar sòlidament justificada, i *a priori* no es pot destacar que es tractés de la residència d'un personatge socialment distingit (Sardà *et alii* 2010, Belarte *et alii* 2002).

A l'Assut (Tivenys) hi ha el cas de la torre T-3, una antiga “casa-torre” reutilitzada en època ibèrica. La torre no només sobreviu arquitectònicament al fracàs de la temptativa aristocratitzant del segle VI-V a.n.E., sinó que també s'observa una continuïtat en les seves funcions bàsiques com a lloc de residència. No està clar fins a quin punt el fet d'habitar l'espai més antic del poblat, amb les connotacions respecte a la posició social dels seus antics ocupants que l'edifici posseeix, a més amb una forma singular i destacada de la resta de cases, podria comportar algun tipus de rellevància social durant l'Ibèric Ple, entre els segles V i finals del III a.n.E. La inclusió de la torre en un sistema defensiu més ampli a partir del segle V a.n.E. fa que el seu espai d'hàbitat se situï en relació directa amb les fortificacions del poblat, les quals formen un conjunt arquitectònic separat de la resta de l'assentament. D'aquesta manera es configura

quelcom similar a una petita ciutadella interna, fet que en alguna ocasió s'ha vist com a indicatiu de l'existència d'una classe dirigent ben marcada (Moret 1996, 288). El que sembla clar és que la torre és l'únic edifici del poblat destruït violentament arran de la Segona Guerra Púnica o de les campanyes de pacificació immediatament posteriors, i que en aquests moments finals es tractava de la residència d'un guerrer, considerant la troballa de diverses armes en el seu interior en el transcurs de les excavacions² (Diloli 2009a, Sardà *et alii* 2010).

Més al sud, al Puig de la Nau (Benicarló), un gran edifici residencial amb unes dimensions de 113,44 m², a les quals s'ha de sumar, a més un pis superior, ha estat definit pels seus excavadors com "la estancia del dirigente de la comunidad" (Oliver 2006, 143). A més de les seves grans dimensions cal tenir en compte la seva ubicació en l'indret més elevat de l'assentament, al costat de l'accés al poblat i de zones de producció, i amb un tipus d'arquitectura de major qualitat que l'observada en la resta de cases (Oliver 2006, 143). No obstant, aquest exemple no té una continuïtat en el segle IV a.n.E. la qual cosa fa que no sigui comparable amb els exemples precedents. Molt possiblement sigui fruit d'un desenvolupament local de l'emergència aristocràtica dels segles VI i V a.n.E., el final del qual en la zona del pla de Vinaròs estaria lligat al despoblament de la regió a partir del segle IV a.n.E.

3.4.2.- Absència d'arquitectura religiosa monumental

No és qüestió de fer aquí un examen detallat de les diverses mostres d'arquitectura religiosa existent en el món ibèric en general, sinó només de les subregions que cauen en l'àmbit d'aquest estudi, malgrat que puguin compartir trets característics generals amb algunes de les zones on la cultura ibèrica va assolir un major nivell de complexitat social i política. De l'extens catàleg de Teresa Moneo es pot apreciar com els exemples extrets de la zona de l'entorn del curs inferior de l'Ebre no tenen una personalitat arquitectònica pròpia, amb l'excepció de l'edifici cultural recentment descobert a Castellet de Banyoles, que com la resta d'aspectes relatius a aquest assentament, tractem a banda. Al Puig de la Nau un edifici amb un llindar empedrat i on hi ha diverses inhumacions perinatals s'ha interpretat com un lloc de culte (Oliver 2006, 145), però a

---

² Entre aquestes, una punta de llança, dos regatons de llança, un ganivet afalcatat, un *soliferreum*, i una punta de *falarica*.

l'igual que la gran casa residencial mencionada més amunt, no té una continuïtat a partir del segle IV a.n.E. A la Moleta del Remei es daten en el pas dels segles III al II a.n.E. dos petites habitacions que han estat relacionades amb l'activitat cultural: una d'elles compta amb cinc inhumacions infantils, mentre que a l'altra s'ha documentat una estructura formada per un basament de pedra de planta rectangular sobre el qual descansa un bloc de pedra circular, que s'ha interpretat com un possible altar (Belarte 1997, 197). Han estat interpretades com a santuaris gentilicis, santuaris domèstics lligats al culte als avantpassats, un tipus de recinte cultural en línies generals habitual en tota la Mediterrània en el qual les ofrenes cremades en una llar de foc ritual tindrien una gran importància (Moneo 2003, 209-210, 272-279). Deixant de banda l'encert o no d'aquesta interpretació, a nivell arquitectònic aquests suposats santuaris no compten amb cap element distintiu respecte a l'arquitectura purament domèstica. No destaquen per les seves dimensions ni per la seva estructura interna, doncs es tracta d'àmbits unihabitacionals de dimensions modestes, no superiors a les de la resta de cases del poblat on es troben. Tampoc es pot dir que hi hagi una cura especial en el moment de la construcció ni en els materials de construcció escollits, factors en els quals no es poden distingir de les cases que els envolten, aixecats amb un basament de maçoneria sense escairar, i un alçat de terra. En realitat, a banda d'alguns elements específics de caire no arquitectònic, no hi ha res que impedeixi considerar aquests espais com a cases normals. Sense cap característica monumental, vistes de fora passarien completament desapercibudes, immerses en la bateria de cases a la qual pertanyen i, de fet, és ben possible que a banda d'activitats rituals s'hi haguessin pogut desenvolupar activitats domèstiques (Belarte i Sanmartí 1997).

Moneo també destaca dos espais de Sant Antoni de Calaceit, en base a l'opinió de Cabré, que va interpretar les respectives acumulacions de tenalles amb restes de matèria orgànica carbonitzada com a urnes cineràries (Moneo 2003, 236-237). Avui en dia es tracta d'una interpretació que no se sosté. Malgrat que aquestes estances foren excavades d'antic, de manera que la seva revisió i reinterpretació és una tasca complexa, el coneixement sobre el món funerari ibèric de la regió ha avançat prou com per a desestimar aquesta opció. Generalment s'accepta que es tractaria de magatzems de productes agrícoles o fins i tot cellers, tal i com, de fet, fou enunciat ja per Bosch Gimpera a començaments del segle XX (Bosch Gimpera 1915a, 838).

En línies generals, les escasses mostres d'edificis dels quals se n'ha suposat una funció cultural no mostren trets d'una singularitat arquitectònica superior a la que mostren

determinats àmbits diferencials dels assentaments de la Primera Edat del Ferro de la mateixa regió, com les habitacions A7 i A67 de la Moleta del Remei, els recintes 1 i 2 de Barranc de Gàfols, l'habitació 1 de Tossal Redó, o l'habitació 2 de Sant Cristòfol de Massalió (Sardà *et alii* 2010). En alguns d'aquests s'observa una cura en els aspectes decoratius, com és per exemple l'ús d'arrebossats interns a l'habitació 1 de Tossal Redó, l'habitació 2 de Sant Cristòfol i el recinte 1 de Barranc de Gàfols, que no suposen però cap alteració de l'estructura de l'edifici. De la mateixa manera, els posteriors espais culturals de l'Ibèric Ple no experimenten amb formes pròpies ni específiques per a realitzar una funció ritual. Si tenim en compte l'existència en la Primera Edat del Ferro d'edificis culturals singulars, aïllats, i de significació complexa com és el Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta), es pot afirmar que més que un desenvolupament, el pas a l'Ibèric Ple comporta una inhibició dels aspectes arquitectònicament diferencials dels edificis en els quals es porten a terme activitats rituals o religioses. En aquesta tessitura no cap parlar de monumentalitat ni d'arquitectura de prestigi. Els temples, entesos com a edificis públics destinats al culte a les divinitats, no existeixen i, en fi, l'infradesenvolupament de l'arquitectura religiosa mostra com la ideologia política no es va servir d'aquest mitjà per a recolzar cap programa propagandístic, ni cap justificació d'un hipotètic desequilibri en l'exercici del poder o en l'accés diferencial a béns materials.

Molt darrerament s'ha proposat una possible funció cultural per a la reocupació entre els anys 350 i 250 a.n.E. de l'antic recinte de la Gessera (Caseres, Terra Alta), però no hi ha dades que permetin aprofundir gaire més en la naturalesa de l'edifici, ni tampoc conèixer quin rol social va jugar en el seu entorn (Diloli *et alii* en premsa).

3.4.3.- Absència d'arquitectura funerària

El món dels morts és una de les maneres en la qual es plasma materialment l'ideari del món dels vius, i on l'estatus social és susceptible de rebre una major atenció, ja que és justament aquest status el que perceben els vius respecte als que ja són difunts quan aquests encara no estaven en aquest estat. És en funció d'aquest status que els vius donen forma material a les tombes dels que han mort i a tota la ritualitat que acompanya el fet de morir. El tractament de la mort és un ritual social mitjançant el qual el difunt s'integra en la col·lectivitat (Lull i Estévez 1986), en un sentit simbòlic si és vol, però

també definitiu, independentment de si aquesta col·lectivitat comprèn tota la comunitat o només un segment d'aquesta (Alfonso Marrero *et alii* 2011). Despullades de la major part dels elements funcionals i defensius que condicionen la forma dels poblats, els quals constitueixen el món dels vius per excel·lència, almenys des del punt de vista del registre arqueològic, les necròpolis són els dominis de la ideologia, i per tant, de la representació social. En paraules de Mayoral, “Dentro del espacio social de la necrópolis, la sepultura refleja la identidad reconocida al difunto por la comunidad, por lo que la variación de los elementos dentro del conjunto muestra las contingencias que se consideran integrantes de la identidad social” (Mayoral 1991). El fenomen del ritual funerari ibèric és difícilment reconstruïble avui en la seva totalitat a causa de la desconeixença del *corpus* cultural complex en el qual s'integrava. Una mateixa acció, un mateix element pot tenir diferents significats socials en funció de codis simbòlics també diferents (Rafel 2005). Considerant aquesta mancança interpretativa de base sobre el cerimonial, que per altra banda no té perquè deixar restes arqueològicament detectables de cadascuna de les seves fases, el coneixement arqueològic del món de la mort el proporcionen bàsicament els enterraments. En aquest punt cal partir de la base de la inexistència durant l'Ibèric Ple –almenys fins al moment-, de grans monuments funeraris en tota l'àrea catalana en general, així que parlar d'arquitectura funerària com a tal no seria pròpiament gaire apropiat. En un sentit absolut, la presència material de necròpolis no és, però, molt més abundant. De les set necròpolis enumerades per Joan Sanmartí per a tota Catalunya – deixant de banda els exemples d'enterraments aïllats individuals, que tampoc són gaire freqüents –, només tres es poden emmarcar bé en l'Ibèric Ple, mentre que la resta corresponen a un horitzó més antic (Sanmartí 1992, 1995). Que aquesta absència de dades vingui donada per un canvi en el ritual que no ha deixat restes materials reconeixibles, o bé a causa de les deficiències de la recerca arqueològica és un extrem que no ha estat encara aclarit. La possible ubicació de les necròpolis d'època ibèrica en zones baixes podria haver estat un factor determinant en la seva ocultació, particularment a la zona vora l'Ebre, sotmesa a aportacions regulars de sediments al·luvials. Sanmartí recorda alguns exemples de restes protohistòriques descobertes a grans profunditats, com són Ca l'Estrada (Argentona) o Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet), localitzats a 17 i 6 metres de fondària respectivament, a causa de processos d'acumulació de sediments. El mateix autor també proposa, com a possibilitat, una circumscripció del tipus de pràctica funerària tal com és coneguda per l'arqueologia a un segment social limitat (Sanmartí 1995), la qual cosa lògicament

donaria lloc a espais funeraris reduïts i poc nombrosos, i per tant també més difícils de localitzar avui en dia.

Francisco Burillo ha volgut remarcar possibles deficiències en la documentació del registre arqueològic, i destacar-les com a principals causants de l'escassa quantitat de necròpolis ibèriques conegudes a la zona mitja de l'Ebre, deficiències que es poden extrapolar sense problemes a l'àrea catalana: erosió total d'unes restes que mai van tenir una categoria monumental; la ubicació al fons de valls amb intensos processos deposicionals que provoquen la seva ocultació; i la dificultat per a distingir entre un assentament i una necròpolis mitjançant només les troballes en superfície efectuades en les prospeccions (Burillo 1992). Aplicats a la zona de l'entorn del baix Ebre tots aquests factors són certament ben possibles. Ara bé, l'absoluta absència de restes conegudes d'aquest tipus en els nostres dies, en un moment en que fins i tot hi ha un cert coneixement, tot i que molt limitat i en la seva major part només sigui a nivell de prospecció en superfície, dels espais més propers al riu, on per exemple sí es coneixen *villae* romanes, en alguns casos inclús amb les seves pròpies necròpolis, condueix a suggerir motius no tan contingents, i a cercar una explicació més categòrica. Aquesta explicació passaria per l'absència de necròpolis típiques tal i com són conegudes usualment per l'arqueologia degut a un canvi en el ritual a partir del qual l'entitat material de les restes funeràries esdevindria mínima o potser fins i tot inexistent (Rafel 2005).

Entre els segles VI i V a.n.E. hi ha la concentració de tombes més importants de Catalunya per a aquesta època just vora l'Ebre, entre Amposta i l'Aldea, amb les necròpolis de Mianes, Mas de Mussols, i l'Oriola. Es tracta de camps d'urnes sense elements externs vistosos. Les urnes solen ser d'orelletes, amb tapadora inclosa de tancament hermètic, o lloses de pedra o plats complint la mateixa funció. Al seu interior hi ha les restes dels ossos incinerats dels difunts, i diversos objectes que formen el dipòsit funerari. Entre aquests hi ha elements d'embelliment personal com fíbules, penjolls, cadenes de bronze, peces de pasta vítria, així com ceràmica d'importació, etc. però també puntes de llança, ganivets afalcatats (Mayoral 1992), i fins i tot una falcata damasquinada (Esteve Gálvez 1999, 90, 175; Moret 2002).

Per cronologia aquestes necròpolis coincideixen amb tota la seqüència temporal que va des de l'auge de la protoaristocràcia entre els segles VI i V a.n.E., i el seu decaïment entre els segles V i IV a.n.E. Pel contingut del seu dipòsit funerari donen fe d'una diferenciació social, i probablement d'una desigualtat que concorden amb els fenòmens

socials del mateix període. La presència d'una falcata damasquinada datada en el segle IV a.n.E. a Mianes (Esteve Gálvez 1999, 90, 175; Moret 2002) testimonia els darrers moments d'ús de la necròpolis, en els quals alguns personatges encara pretendrien mantenir una distinció social mitjançant l'ús i exhibició de determinades pràctiques i objectes, com són el mateix enterrament en la necròpolis i la parafernàlia guerrera de prestigi representada per la falcata.

Molt similar a aquestes és la necròpolis associada al poblat del Puig de la Nau, el funcionament de la qual se situa entre finals del segle VI i finals del segle V a.n.E. També en aquest cas s'empra urna d'orelletes, a l'interior i a l'entorn de les quals s'han localitzat diversos objectes d'ornamentació personal i armes (Oliver 1995, 243-251).

En el context de les necròpolis tumulars de la zona del Matarranya hi ha la notable tomba de les Ferreres, que ha proporcionat un conjunt de materials excepcionals entre els quals cal destacar la panòplia sumptuària d'un guerrer del segle VI a.n.E., així com elements metàl·lics relacionats amb el món del banquet aristocràtic (Armada, Rovira 2011). Per la seva banda, a la necròpolis de Coll del Moro de Gandesa les estructures funeràries no es prolonguen més enllà del segle VI a.n.E. S'ha observat com els enterraments tumulars deixen pas als enterraments en fossa o *loculi* cap a la segona meitat del segle VI a.n.E. (Rafel 1989, 81). Val a dir, però, que s'hi documenten alguns materials del segle IV a.n.E., la qual cosa planteja la possibilitat que s'efectués encara algun enterrament esporàdic en aquesta època, tot i que no s'ha pogut confirmar (Rafel 1991, 141).

El desconeixement de les necròpolis de l'Ibèric Ple ens priva d'una altra de les claus mestres d'accés a la reconstrucció de la societat del moment. És totalment impossible reconstruir l'evolució social de l'Ibèric Ple al baix Ebre a partir del món funerari, una tasca que, per altra banda, tan bons resultats ha donat en regions ibèriques on si hi ha constància del desenvolupament de desigualtats socials marcades, com l'alt Guadalquivir (Ruiz i Molinos 2007). En realitat, l'absència en si mateixa de llocs d'enterrament reconeixibles en un sentit visual o tangible en aquesta època és plenament susceptible de rebre una lectura en clau social, tenint en compte que constitueix, com en el cas de l'absència d'arquitectura religiosa monumental, a una renúncia a articular en un sentit material un discurs ideològic que doni compte d'una hipotètica desigualtat i/o diferenciació social. Renúncia que seria tant més estranya si fos possible demostrar l'existència d'un estament interessat en fomentar la seva separació respecte al gruix de la comunitat, ja que la manca d'una representació visible i tangible del culte als

avantpassats, així de tota una “memòria col·lectiva” (Laneri 2008) justificativa, constitueix un important handicap per a la consolidació de la noció de llinatge que, lògicament en cultures en el que l’escriptura no és objecte d’un ús generalitzat, requeriria de referents iconogràfics i topogràfics (*locis memoriae*) clau com són les mateixes necròpolis i el ritual funerari.. I la manca d’elements iconogràfics o topogràfics que sostinguin el record dels avantpassats o recolzin el concepte de llinatge dificulta enormement la construcció d’un discurs ideològic en base a un passat mític que doni compte de les peculiaritats del present.

No ha estat fins relativament poc temps que l’arqueologia ha detectat noves mostres de pràctiques funeràries indígenes al baix Ebre, però és significatiu que aquestes troballes no coincideixen cronològicament amb l’etapa central del període Ibèric Ple, sinó a les seves acaballes, i fins i tot en dates més avançades. Vora l’ermita de Santa Madrona (Riba-roja d’Ebre, Ribera d’Ebre) s’ha localitzat i excavat una necròpolis que va estar en ús aproximadament entre el 800 i finals del segle VI a.n.E. Ara bé, entre els materials recuperats en els nivells superficials destaca una gran quantitat de ceràmica datable entre finals del segle III i el segle II a.n.E. L’estratigrafia corresponent als moments d’ús d’aquests materials, però, està molt arrasada. Tot i això, és destacable l’elevada presència de restes d’urnes de tancament hermètic i altres elements afins, el que fa possible interpretar-ho com una reocupació ibèrica de l’antic espai d’enterrament de la Primera Edat del Ferro, i amb la mateixa finalitat funerària (Belarte i Noguera 2007, 65). Per altra banda, les restes de l’aparent enterrament singular localitzat a la Carrova (Amposta), destacables a més per la presència d’un casc militar del tipus *Montefortino*, sembla que s’haurien de datar en un moment més tardà, segurament ja en el darrer terç del segle II a.n.E. (Garcia 2000b, Garcia i Villalbí 2002).

Carme Belarte i Jaume Noguera interpreten la reaparició de finals del segle III a.n.E. de l’espai funerari de Santa Madrona com una possible mostra de reacció cultural indigenista davant la imposició política del món romà, el qual s’efectuaria mitjançant la recuperació dels espais sagrats dels avantpassats (Belarte i Noguera 2007, 65). Per part nostra voldríem destacar la coincidència de la reaparició de necròpolis indígenes en el mateix moment que es manifesten altres signes de canvis importants en la societat ibèrica regional, com poden ser totes les referents a les peculiaritats del Castellet de Banyoles, l’aparició de cases amb grans espais d’emmagatzematge a Sant Antoni de Calaceit, l’aparició d’instal·lacions manufactureres complexes de tipus tèxtil, com a Coll del Moro de Gandesa, o el reconeixement de la riquesa d’*Hibera* per part de Livi.

3.4.4.- Absència d'acumulacions significatives de ceràmica d'importació.

Després d'una etapa, durant la Primera Edat del Ferro, en que el tram inferior de l'Ebre va adquirir un paper privilegiat en els intercanvis amb l'àmbit fenici del sud de la península ibèrica, aquest flux v decaure bruscament entre mitjans del segle VI i inicis del segle V a.n.E. d'un 15 % a un 5 % del volum ceràmic total. Aquest percentatge va anar augmentant al llarg del període Ibèric Ple, però sembla que sense arribar al nivell d'importacions observat a la zona de la costa tarragonina. La seva distribució de ceràmica grega, a més, se centra en els espais més propers a la costa i al riu, mentre que a l'interior n'apareix en quantitats molt escasses (Oliver 1991). Com a contrast es dona el fet que a l'assentament costaner de la Cella (Salou, Tarragonès), ocupat entre els segles IV i III a.n.E., es documenten percentatges d'importacions que varien entre el 27 % per a les àmfores, i el 17 % per a la vaixel·la, del qual el 80 % són procedents del món Púnic, sobretot d'Eivissa (Diloli *et alii*, en premsa, Cots 2014, 47-48). En cap punt de la zona ilercavona es coneixen concentracions de material importat tan elevades durant el mateix període, a manca de conèixer els resultats de les recents intervencions que s'estan duent a terme al jaciment del Bordissal (Camarles). La tendència regional marca un contrast amb la zona costanera situada més al nord, o com a mínim això és el que sembla poder advertir-se a partir de les dades publicades fins ara. Els motius que expliquen les diferències entre el baix Ebre i la costa catalana encara no estan clars, tot i que s'han esbossat algunes possibilitats com són l'existència de diferents models de redistribució comercial, interès per diferents productes, o la facilitat d'accés als recursos (Diloli *et alii*, en premsa).

En realitat els esforços que s'han destinat fins ara a l'estudi dels intercanvis comercials al baix Ebre en època ibèrica són encara insuficients per a entendre la dinàmica comercial d'aquesta zona. La publicació dels resultats obtinguts en les recents intervencions de determinats jaciments i la revisió dels materials d'excavacions més velles potser permetrà matisar aquesta visió general i posar de relleu els trets bàsics del fenomen comercial a l'Ebre i la seva relació amb la societat autòctona.

Un dels assentaments en vies d'excavació que poden aportar dades molt significatives és el Bordissal. Aquest és un petit punt d'intercanvi situat sobre l'antiga línia costanera, originalment en una petita península al nord de la desembocadura de l'Ebre, que hauria funcionat com a punt de redistribució del comerç mediterrani, i en el qual es va

recuperar un lot de *thymiateria* amb forma de cap de Demèter, tanagres, i ceràmica de vernís negre (Diloli *et alii* 1999, Pallarès *et alii* 1987). Les excavacions que s'estan portant a terme en els darrers anys han permès localitzar les restes d'un gran edifici residencial d'accentuada complexitat interna, ja que consta de diverses habitacions organitzades a l'entorn d'un pati central, en el qual es desenvolupaven activitats metal·lúrgiques (Marlasca i López Garí 2014). Sembla que aquest edifici no tindria continuïtat després de la Segona Guerra Púnica, i pot considerar-se'l contemporani de les residències aristocràtiques de Castellet de Banyoles. La situació de l'assentament a la costa i les antigues troballes de materials importats evidencien l'existència d'una comunitat que basa la seva prosperitat en l'exercici d'un rol avantatjós en els intercanvis amb els pobles mariners. No s'han precisat cronologies exactes, però es pot pensar en una creixent intensificació dels intercanvis aparellada a una especialització funcional de l'assentament, juntament amb l'edificació de l'edifici complex en algun moment del segle III a.n.E., sobretot si es té en compte que es construeix sobre una ocupació ibèrica anterior que s'ha datat en els segles V-IV a.n.E. (Marlasca i López Garí 2014).

Un altre cas destacable el constitueix l'assentament del Castell de Miravet, en el qual recents excavacions han documentat una elevada quantitat d'àmfora púnica i púnica-ebussitana, amb percentatges igualment elevats respecte a les produccions ibèriques i autòctones (Artigues i Mesas 2011). Els materials procedents d'aquesta intervenció mereixen una revisió per a confirmar la importància quantitativa del material procedent de l'àmbit púnic³. Val a dir, però, que han estat recuperats en estrats de rebliment medievals, i per tant descontextualitzats i barrejats amb fragments ceràmics de cronologies posteriors.

Deixant de banda aquests casos, i a manca del coneixement de les causes que porten a aquest aparent desplaçament a un lloc secundari en les relacions comercials mediterrànies al baix Ebre en comparació al que s'adverteix a la zona de la costa, el que si és visible és que en aquesta darrera regió l'auge comercial va acompanyar un ventall de canvis més ampli. Entre aquests trobem l'aparició d'*oppida* de grans dimensions, com és *Tarakon-Kesse* (9 ha segons Adserias *et alii*, 1993; 6 ha segons Diloli, 2015), potser el Vilar (Valls, Alt Camp) la introducció de pautes urbanístiques complexes

---

³ Concretament es comptabilitzen 708 fragments d'àmfora púnica i 113 fragments d'àmfora púnica-ebussitana, tot i que en aquest darrer cas pertanyents a tipus datables ja en el segle I a.n.E. i en època altimperial (formes PE-25 i PE-26), per 1578 fragments d'àmfora ibèrica i 116 fragments d'àmfora itàlica. En la memòria de la intervenció no s'especifica el número d'individus de cada producció (Artigues i Mesas 2011).

planificades, com en cas de la Cella (Salou, Tarragonès), amb un desenvolupament anàleg de les formes arquitectòniques residencials, donant lloc a cases complexes com es veu al mateix assentament de la Cella com a Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)⁴. Pel que fa a Alorda Park es considera que hauria estat habitat per grups aristocràtics enriquits pel control dels intercanvis, la qual cosa ve suggerida per l'abundància numèrica i qualitativa de les importacions ceràmiques (Asensio *et alii* 2005). La intensificació del comerç a la Cossetània afavoreix la desigualtat social i motiva un ampli ventall de canvis, en un procés que a la zona de l'Ebre només s'observa, i salvant les distàncies, durant la Primera Edat del Ferro, amb el comerç fenici com a element desencadenant. La relativament modesta importància del comerç mediterrani durant l'Ibèric Ple ha de comptar amb un paper important en l'absència visible de desigualtat/diferenciació social, ja sigui com a causa: amb poques oportunitats d'enriquiment a partir del comerç exterior; i/o com a conseqüència: amb una demanda de materials de luxe poc desenvolupada, considerant l'absència de grups privilegiats, i on la inexistència de mecanismes d'explotació no permet grans acumulacions de béns amb els quals intercanviar. Per altra banda, en els poblats del baix Ebre no s'observa una distribució diferencial gaire acusada pel que fa als materials d'importació i de luxe. Encara no s'ha portat a terme un estudi centrat en aquesta qüestió, però en línies generals es pot admetre que la vaixel·la de vernís negre sol aparèixer una mica per tot arreu, però sempre en quantitats modestes, la qual cosa sembla respondre a uns patrons de distribució igualitaris en el si de cada poblat.

---

⁴ Si bé és cert que aquest tipus de grans residències també està present a l'Ebre al Castellet de Banyoles a partir de la segona meitat del segle III a.n.E.

3.5.- La possible crisi del model igualitari ibèric del baix Ebre a partir de mitjans del segle III a.n.E. El Castellet de Banyoles

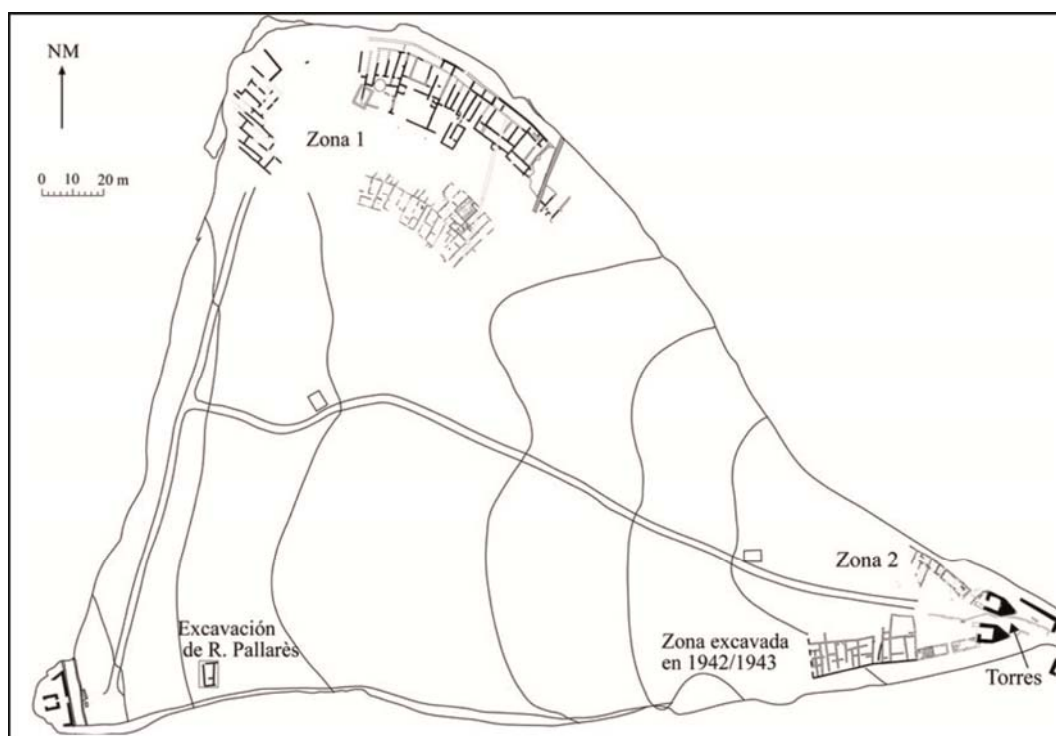

Fig. 12. Planta general del Castellet de Banyoles (Sanmartí *et alii* 2012)

3.5.1.- Estudi de l'assentament

El Castellet de Banyoles va ser donat a conèixer l'any 1915 per Bosch Gimpera (Bosch Gimpera 1915b), arran de la troballa accidental d'un conjunt de monedes i joies pocs anys abans, tot i que no fou fins les troballes fortuïtes i extraordinàries del decenni de 1920 quan el jaciment va començar a atreure vertaderament l'interès. L'any 1925 va aparèixer el bronze dels bous junyits, i dos anys després el famós conjunt de les pàteres de plata (Jardí 2007). Les excavacions arqueològiques s'iniciaren l'any 1929 sota l'impuls de Serra Ràfols i Lluís Brull, i es van prosseguir de manera intermitent al llarg del decenni de 1930, i ja després de la guerra, amb el mateix Serra Ràfols i Salvador Vilaseca. En el curs d'aquests treballs en van localitzar les dos torres de forma pentagonal que flanquegen l'entrada, l'excepcionalitat de les quals venia a reforçar l'interès científic en el poblat, així com la idea que es tractava d'un centre ibèric de gran importància. Tanmateix, l'existència del "tresor de Tivissa" feia que els estudiosos

donessin per feta l'existència d'un santuari o temple, ja que molts dels seus elements constitutius eren interpretats com a objectes votius. Tot i que la producció científica sobre les troballes del Castellet no es va deturar al llarg dels anys 50 i 60, el fet és que les excavacions no es van reemprendre fins l'any 1978, encapçalades per Ramon Pallarès. Aquesta nova sèrie d'estudis al Castellet, amb la reinterpretació de les torres pentagonals i el sistema defensiu de l'assentament, va acabar constituint un dels puntals d'una visió hel·lenitzant de la cultura ibèrica, fent especial èmfasi en els aspectes poliorcètics, que es propugnava des del grup d'investigadors dels quals Pallarès formava part, juntament amb Francisco Gracia i Glòria Munilla. La desaparició prematura de Ramon Pallarès va portar a una nova deturada dels treballs d'excavació. Després d'un hiatus de 15 anys, els treballs arqueològics foren repesos l'any 1998 pel Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia de la Universitat de Barcelona. A partir d'aquest moment, les campanyes d'excavacions i les notícies sobre troballes de gran calat efectuades al Castellet s'han anat succeint de manera periòdica. L'any 2002 es va publicar la troballa d'una sèrie de residències aristocràtiques complexes situades en filera, alguna de les quals supera els 300 m² de superfície (Asensio *et alii* 2002). L'any 2005 es va fer pública l'existència de cases de complexitat i dimensions molt més modestes, formant barris diferenciats. També es va establir l'existència d'una muralla perimetral constituïda per dos murs paral·lels, formant un espai dividit en petites estances per murets situats en perpendicular a aquells (Asensio *et alii* 2005). L'any 2008 es va publicar la troballa d'un edifici comunitari de funció incerta, tal volta interpretable com una mena de santuari (Álvarez *et alii* 2008). Més endavant es va donar a conèixer l'existència d'una segona porta a l'assentament, situada a escassos metres de la primera (Sanmartí *et alii* 2012).

Les condicions topogràfiques del Castellet de Banyoles no s'allunyen del que és habitual entre els poblats ibèrics de la regió: un turó vora el riu Ebre, en aquest cas coronat per un altiplà de forma triangular en el qual se situa l'assentament, amb una àmplia visibilitat sobre el seu entorn, envoltat de barrancs impracticables en tots els seus costats tret d'un, que és on es troba l'accés. A diferència dels altres poblats del seu entorn, però, la superfície ocupada s'aproxima als 4,5 ha, i més enllà dels condicionants físics són molts els elements que el converteixen en l'assentament ibèric més notable del curs inferior de l'Ebre, tant per les seves dimensions com per altres qüestions que resumirem tot seguit.

Deixant de banda les excavacions antigues del segle XX, l'etapa actual de les investigacions s'ha centrat en el vèrtex nord de la plataforma, on fins al moment s'han deixat al descobert les restes de sis grans edificis residencials, adossats a la muralla perimetral, i també entre ells, formant una filera (Bloc A). Les dimensions d'aquests edificis són inèdites en el món ibèric del baix Ebre, i varien entre els 100 i els 350 m². Dimensions aquestes que estan en correspondència amb la seva complexitat interna, doncs compten amb un número d'habitacions també notablement més elevat del que sol ser habitual, entre 5 i 8. De tota manera entre aquests sis s'observa una distinció en dos grups. Els anomenats Edificis 1, 2, i 3 – els més grans dels coneguts fins ara –, disposen d'un pati que precedeix l'accés a les estances de les cases. Aquests edificis amb pati també tenen en comú l'existència d'una sala allargada i disposada en sentit transversal respecte a la resta d'habitacions, separant-les del pati, per la qual cosa s'ha interpretat com un pòrtic o distribuïdor. Els seus excavadors remarquen el fet que les mostres d'elements sumptuaris i de prestigi localitzats darrerament, entre els que hi ha penjolls i arracades d'or i monedes, procedeixen d'aquestes tres cases (Álvarez *et alii* 2008) que, per altra banda, no semblen haver desenvolupat cap altra funció que la residencial. Per la seva banda els Edificis 4, 5, i 6, a més de ser més petits i senzills, i d'estar separats dels tres primers per un carreró, presenten mostres d'activitat metal·lúrgica en algunes de les seves sales.

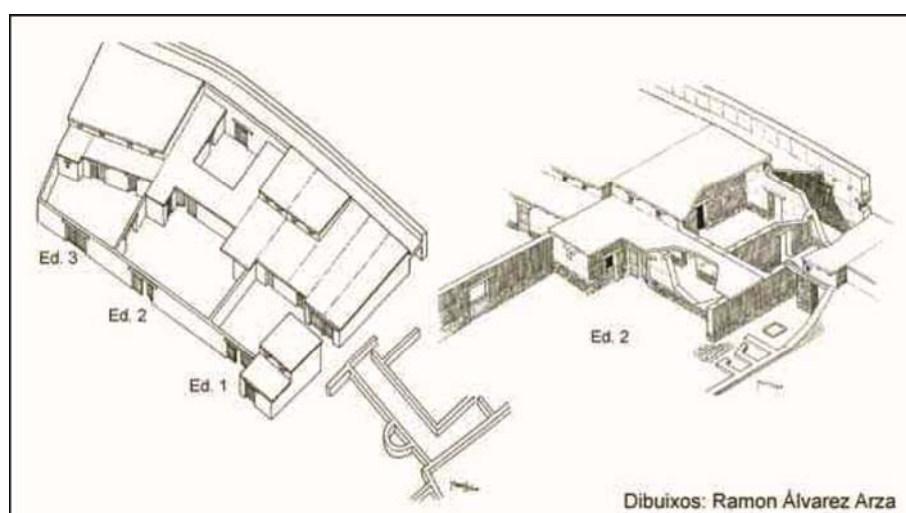

Fig. 13. Reconstrucció ideal dels edificis 1, 2, i 3 (Álvarez *et alii* 2008)

Darrerament s'ha excavat un taller metal·lúrgic molt prop de l'entrada al poblat, instal·lat en un edifici de dimensions inferiors, però, als dels Edificis 4, 5, i 6, encara que amb una innegable complexitat interna (Asensio *et alii* 2011, 2012).

Al sud d'aquest barri s'ha excavat un segon bloc d'edificis residencials, el Bloc B. En aquest cas es tracta d'una sèrie d'habitatges de dimensions més modestes – entre 40 i 90 m² –, amb una complexitat interna força menor i absència de patis. L'estat de conservació d'aquestes estructures és força precari, per la qual cosa els seus excavadors han tingut algunes dificultats per tal d'individualitzar les diferents cases, de les quals se'n coneixen set. Val a dir que entre aquest barri i el primer hi ha un espai obert, carrer o plaça, de deu metres d'amplada (Álvarez *et alii* 2008, Belarte 2013).

Un altre bloc de construccions, el Bloc C, es troba a l'extrem occidental del jaciment, on s'han localitzat les restes de dos o tres residències de grans dimensions similars a les del Bloc A, amb presència d'alguns objectes sumptuaris, però també amb mostres de treballs metal·lúrgics (Sanmartí *et alii* 2012).

Annex al Bloc B convé ressaltar la descoberta un edifici singular de dimensions notables, uns 190 m². Aquest consta d'un espai central de forma quadrada que compta amb una pavimentació o tarima de tovots que s'estén pels costats de la sala, deixant un espai lliure al mig. Aquest espai lliure està cobert per un paviment de terra endurida amb foc, que queda a un nivell inferior respecte al paviment de tovot que l'envolta, on s'ha localitzat una gran llar de foc i una base de columna. L'avantsala de forma rectangular que precedeix aquest espai central també està coberta per una capa de terra endurida, i està presidida per una altra llar de foc, en aquest cas amb els angles apuntats proporcionant-li l'aparença d'un lingot xipriota. Possiblement s'hi accedeix per un recorregut en forma d'L a través d'un corredor amb el paviment d'empedrat. Sigui com sigui, no ha estat possible determinar la posició de les diverses portes, ni les internes ni la porta principal a l'exterior, amb la qual cosa la circulació interna de l'edifici no està gaire clara. Dos estances rectangulars complementen el conjunt en el seu costat nord-oest. La interpretació que donen els seus excavadors a aquesta construcció n'exclou l'ús residencial, i s'inclinen en pensar que es tracta d'un “edifici comunitari, relacionat amb el desenvolupament de funcions administratives, religioses, o polítiques” (Álvarez *et alii* 2008). L'espai central amb la tarima de tovots s'ha vist com un espai de reunió i de banquet ritual. El recorregut en L del corredor que hi condueix, amb la voluntat d'aïllament respecte a l'exterior que comporta, fa pensar als seus excavadors en la celebració de cultes místics o rituals iniciàtics, mentre que l'ampli espai obert que

s'obre al davant de l'edifici li confereix funcions polítiques o religioses (Sanmartí *et alii* 2012). En tot cas es tracta d'una construcció sense paral·lels tant entre el que es coneix actualment del mateix Castellet de Banyoles, com de la resta d'assentaments ibèrics de la regió.

Els diversos barris i blocs constructius que estan sent posats al descobert els darrers anys estan separats per àmplies vies i espais oberts, entre els quals convé destacar el gran espai buit a l'entorn de l'edifici del santuari (20 metres d'amplada), el carrer que separa els blocs A i B (10 metres d'amplada), i el que procedeix de l'entrada al poblat, que, partint d'una plaça oberta (Asensio *et alii* 2011), donaria peu a una possible gran via axial on podrien anar a parar els carrers més importants. A banda es coneixen un parell de carrerons transversals que mesuren no més de dos metres d'ample (Sanmartí *et alii* 2012). Sigui com sigui, el que es coneix del traçat viari del Castellet permet assegurar que permetia el trànsit rodat, la qual cosa també estaria afavorida pel caràcter suau del relleu de l'altiplà. La xarxa de carrers també permet agrupar i separar conjunts arquitectònics, donant lloc a un urbanisme ordenat, complex, i racional. La separació de barris de residències complexes dels barris de residències senzilles, el relatiu aïllament del santuari, o la separació dels edificis on es desenvolupen tasques metal·lúrgiques mostra una planificació prèvia a un nivell sense precedents a la protohistòria del tram inferior de l'Ebre, i que permet l'ordenament dels diversos blocs constructius per raons socials, funcionals, i possiblement també de representació política, així com d'una circulació fàcil i fluïda per l'interior del poblat. També es coneix l'existència de clavegueres a la zona de la porta, que desguassen a l'exterior del poblat. Fins ara se'n coneix una que passa per sota de l'accés principal, i un ramal secundari que, partint de l'anterior, transcorre per sota de la recentment descoberta porta encarada al nord.

El sistema defensiu és un dels aspectes del Castellet que, fins a la represa de les excavacions a finals dels anys noranta del segle passat, ha ocupat més pàgines en la literatura especialitzada. El principal motiu d'aquest interès són les dos torres pentagonals bessones que protegeixen l'únic accés conegut al poblat. La problemàtica que les envolta no està encara exhaurida, tal i com ho mostren les recents reinterpretacions que s'han publicat al respecte (Moret 2008, Diloli *et alii* 2009), així com les noves dades procedents tant de l'excavació com fins i tot de la recerca arxivística. Les darreres troballes arqueològiques mostren com el caràcter extraordinari de les defenses del Castellet no es limita a les torres, sinó que s'estén a la resta del circuit emmurallat (Asensio *et alii* 2011, Sanmartí *et alii* 2012).

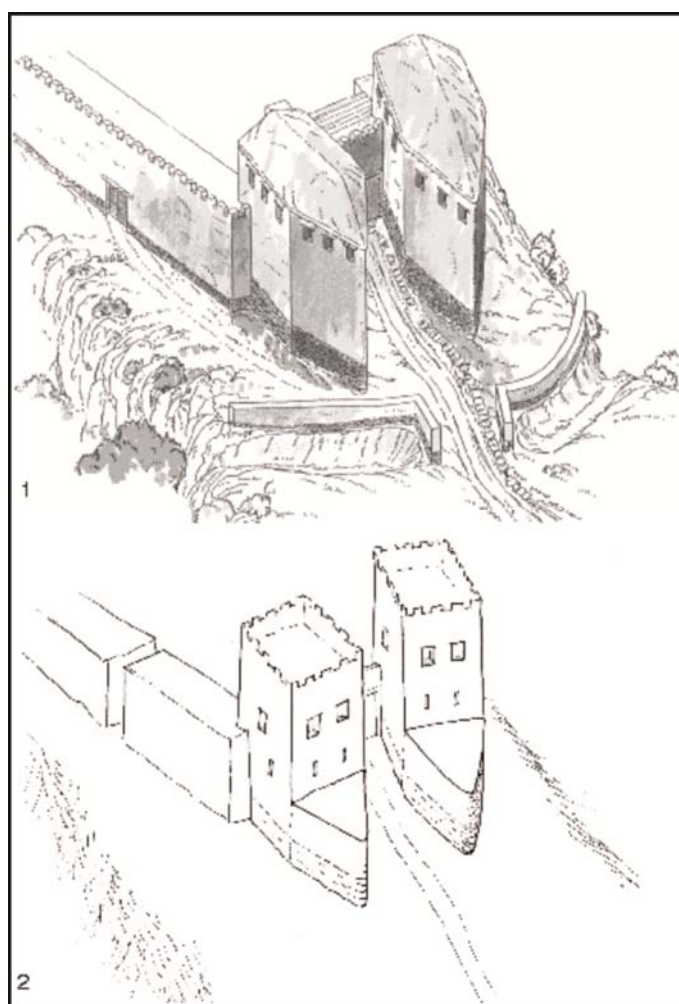

Fig. 14. A la part superior, reconstrucció tradicional de les torres pentagonals. A la part inferior, proposta de reconstrucció de Pierre Moret (Moret 2008)

Sent com són sobradament conegudes i havent estat tants cops publicades, procurarem no estendre'ns en el seu comentari. Conegudes des dels anys trenta del segle XX, la seva forma pentagonal ha cridat sempre l'atenció, i ha induït a buscar-ne referents en el món mediterrani. La tesi "clàssica" respecte a la seva interpretació prové del doctor Pallarès, qui les compara amb la torre nº 20 de *Poseidonia*, i les insereix en un *epikampion*, juntament amb una portella propera i una sèrie de murs existents fora el poblat i davant les torres, segons ell un avant-mur defensiu. Una dada important és que aquesta interpretació observava la utilització de les torres com a plataformes per a artilleria, al mateix temps que n'explicava la forma pentagonal com una mesura per a minimitzar els impactes frontals procedents de l'artilleria d'un eventual enemic situat a l'exterior de poblat i davant la porta (Pallarès 1983). Alhora, aquesta visió va servir per a posar de manifest una suposada hel·lenització de la poliorcètica ibèrica, la qual hauria

anat parella a una profunda influència cultural grega (Gracia *et alii* 1991). Avui en dia aquesta visió està força matisada⁵. El caràcter hel·lenitzant de les torres es limitaria bàsicament a la seva forma, mentre que tant l'execució de l'obra com la situació en l'espai dels seus volums, juntament amb la seva relació amb l'entorn topogràfic, no tenen res a veure amb els seus suposats prototipus grecs, tot i la possible utilització d'un patró metrològic en base a un peu de 27,5 cm de presumible origen hel·lenístic (Moret 1998, 2002). En aquesta darrera qüestió val a dir que Jaume Noguera defensa la utilització d'un peu de 31,5 cm (Noguera 2007, 269).

En les darreres excavacions s'hi han produït novetats importants, entre les que destaca la troballa d'una segona porta d'accés a l'assentament – d'amplada considerable, 3,5 metres, i comparable a la porta principal - just al darrera de la porta nord, que es correspon amb una portella existent davant mateix, sobre el costat sud del sector de l'entrada, ja coneguda en temps de les excavacions de Salvador Vilaseca de 1942 i 1943. L'existència d'aquestes obertures prop de l'accés principal han estat interpretades com a elements relacionats amb la defensa de l'assentament, que permetien efectuar sortides per sorpresa als defensors (Sanmartí *et alii* 2012), el que no fa sinó recuperar part de la interpretació de Pallarès en relació amb el mecanisme de defensa de la porta.

Les revisions posteriors a Pallarès han ressaltat el paper de les torres com a construccions de prestigi, aixecades no tant pel seu valor funcional en la missió de la defensa de l'accés al poblat, sinó més bé com a transmissors d'un missatge ideològic (Moret 1996, 217-218, 1998) per part d'una col·lectivitat humana cap a aquells que no en formen part. Encara no està clar però, si aquesta col·lectivitat inclou tots els membres del poblat i es dirigeix cap als membres d'altres comunitats polítiques (i de retruc als membres de la mateixa comunitat, amb la intenció de reforçar la cohesió social), o si es refereix només a un grup restringit i socialment destacat dels habitants del poblat per tal de destacar i/o justificar la seva preeminència respecte a la resta, siguin o no habitants del seu mateix poblat.

A més de les torres de l'entrada, el sistema defensiu del Castellet consta d'una muralla perimetral, les característiques de la qual s'han posat de manifest al llarg de les darreres

---

⁵ Curiosament, és un dels principals crítics de la interpretació clàssica de les torres del Castellet, P. Moret, qui n'ha revifat darrerament la visió hel·lenitzant (Moret 2008). Aquest autor proposa una sol·lució arquitectònica citada en el tractat de Fil·ló de Bizanci, basada en la construcció de torres de planta quadrada però amb un cos massís triangular de baixa altura adossat a la part frontal. Segons aquesta revisió les torres haurien estat aixecades amb posterioritat a la destrucció del poblat, ja al llarg del segle II a.n.E., i per acció de tropes romanes, o sota la direcció de romans. L'equip que treballa al Castellet, però, no hi està d'acord i ho rebutja en base als resultats de les excavacions de les darreres campanyes (Asensio *et alii* 2011, Sanmartí *et alii* 2012).

campanyes d'excavació, tot i que alguns dels seus segments ja estaven excavats des dels temps de Salvador Vilaseca, als anys 40. Per a Pallarès es tractava d'una potent muralla compartimentada d'aproximadament tres metres d'amplada, a base de dos murs paral·lels d'entitat modesta, però amb un reompliment intern de pedres petites recolzat sobre un sòl de lloses planes de pedra. En la concepció de Pallarès aquesta base pètria hauria de servir de base a un alçat massís en tàpia (Pallarès 1983). La posterior revisió de Moret és molt escèptica respecte a aquesta posició, i allà on Pallarès veia els murs interior i exterior de la muralla, suposadament reblits de pedres, Moret només observa murs pertanyents a estances domèstiques, sense cap qualitat defensiva especial. Cal no oblidar que les dos interpretacions es basaven en l'aspecte de les restes deixades al descobert en els anys 1942 i 1943 per Salvador Vilaseca, i per tant excavades amb els mètodes propis d'aquell moment. Segons Moret, el Castellet de Banyoles estaria envoltat per un senzill mur de tanca, mentre que el caràcter abrupte dels espadats que l'envolten faria innecessari l'aixecament d'una muralla digna d'aquest nom, en la línia del que és habitual en els assentaments coneguts de l'entorn amb una similar disposició topogràfica (Moret 1996, 83-84), com L'Assut, Castellot de la Roca Roja, etc. En els últims anys les excavacions efectuades retornen en part a la idea original de Pallarès, amb el descobriment d'una muralla perimetral amb compartimentacions internes. Diferents trams de la muralla s'han deixat al descobert tant a l'anomenada Zona 1, al vèrtex nord de l'assentament, com més recentment a la Zona 2, situada a tocar de la porta, i es pot suposar que part de les restes excavades als anys quaranta a la part sud corresponen al mateix tipus d'estructura. Els compartiments interns seguirien un mòdul aproximat d'uns 3,20 metres (Asensio *et alii* 2011). La diferència fonamental respecte a la interpretació de Pallarès està en que no es tracta de compartiments reblits per a l'aixecament d'un cos superior, sinó que es tracta d'estances buides, l'espai intern de les quals fou aprofitat per a tot un seguit d'activitats domèstiques i econòmiques. D'aquesta manera, les cambres del tram de muralla corresponents a la Zona 1 eren accessibles des de l'interior de les grans unitats residencials d'aquest sector, sumant encara més espai d'ús a aquestes ja de per si extenses cases (Asensio *et alii* 2002). En les cambres existents en el tram proper a la porta de l'assentament s'han localitzat llars de foc, un forn, i diverses banquetes de tovot. Els seus excavadors consideren que es tractaria d'una planta baixa des d'on s'accediria a una coberta plana que comptaria amb un pas de ronda continu. En definitiva, es tractaria d'una construcció de concepció molt similar a les muralles compartimentades, o de casamates, pròpies del món mediterrani, amb la

particularitat que es tracta d'un element de filiació més pròpiament púnica que grega (Asensio *et alii* 2011).

Crida l'atenció l'important pes de les tasques metal·lúrgiques entre les activitats que s'hi desenvolupaven. Es tracta fonamentalment de treballs de transformació relacionats amb la galena i el plom, del qual en donen testimoni una certa quantitat de restes de plom fos, fragments de galena, i multitud d'objectes que es poden associar a diversos dels edificis que han estat excavats. La poca abundància de restes faunístiques s'ha explicat pel seu possible aprofitament en els processos de copelatge (Sanmartí *et alii* 2012). Aquest fet podria indicar una relació directa amb la zona minera del baix Priorat, a la que des del Castellet es podria accedir amb facilitat mitjançant el riu Siurana. Val a dir, però, que no hi ha una constància clara de l'aprofitament de la galena argentífera de la regió, donat el seu baix contingut en plata (Rafel *et alii* 2008). Cabria deduir que el material argentífer procedia en brut o per acabar de refinar de l'exterior, potser la zona del sud-est de la península ibèrica, mentre que al mateix assentament es copelaria amb l'ajut del plom de la galena prioratina. Tampoc pot descartar-se a priori l'explotació de l'escassa quantitat de plata del material local per a suplir una hipotètica alça de la demanda del metall preciós, sobretot en moments crítics com la Segona Guerra Púnica. La troballa al poblat de tres exemplars d'una emissió de dracma d'imitació emporitana amb la llegenda ibèrica *oy* (que s'ha interpretat com *kum* o *kuti*), a les quals s'han de sumar set variants similars, així com un altre exemplar de la mateixa emissió a les proximitats immediates del poblat, i uns altres dos exemplars i dos variants procedents d'altres localitzacions, han fet pensar en l'existència d'una seca al mateix Castellet de Banyoles (Tarradell-Font 2003-2004, Tarradell-Font, Noguera 2009) la qual, alhora, podria estar molt relacionada amb l'explotació de les mines. Val a dir que al seu moment Leandre Villaronga també va proposar l'adscripció de les monedes amb llegenda *kerekunte* al Castellet de Banyoles (Villaronga 1987).

L'espectre cronològic de l'ocupació del Castellet de Banyoles és un altre dels aspectes més sotmesos a debat, tot i que des de l'inici de les investigacions es va anar suggerint un horitzó cronològic concret que s'ha anat confirmant. En aquest debat la datació de les torres pentagonals ha constituït en la pràctica un subcapítol a banda. En aquest sentit, les dificultats provenen en bona mesura de l'estat de semiarrasament de la major part de les estructures, degut als treballs agrícoles que s'han anat efectuant sobre l'altiplà al llarg del temps. Per altra banda, el sector de les torres fou excavat entre els anys 30 i 40 amb els mètodes propis de l'arqueologia nacional de l'època, amb la qual

cosa la informació provinent d'una necessària lectura de les relacions estratigràfiques d'aquest espai s'ha perdut. La represa de les investigacions a partir de 1998 ha permès reduir aquest estat d'incertesa, donada l'extensió excavada del poblat i el volum de materials analitzats, tot el qual permet obtenir informacions concloents. En l'actual estat de la qüestió, el Castellet de Banyoles hauria estat fundat a mitjans o en el tercer quart del segle III a.n.E., i fou destruït amb violència a l'entorn de l'any 200 a.n.E., molt probablement – i és l'opinió de l'equip que hi treballa –, degut a les campanyes de Cató, l'any 195 a.n.E. (Sanmartí *et alii* 2012). La vida del poblat fou doncs força curta, no més de cinquanta anys, en els quals es dona una única fase d'ocupació en la qual tot just es detecten algunes poques reformes constructives de caire menor. Per a emmarcar correctament aquest recorregut històric, però, convé tenir en compte una sèrie de punts:

- Es documenta una ocupació més antiga en forma d'una necròpoli de l'edat del Bronze Final, de la qual se'n coneixen dos urnes cineràries, una de les quals s'ha datat entre els segles XI i IX a.n.E. i fragments descontextualitzats d'altres individus del mateix tipus (Asensio *et alii* 2002, Sanmartí *et alii* 2012). No hi ha, però, cap continuïtat d'ocupació entre la necròpoli i el molt posterior poblat ibèric.
- És relativament freqüent la troballa de restes de ceràmica datables en els segles V i IV a.n.E., corresponents sobretot a vernissos negres de procedència àtica i dels tallers de Roses i de les Petites Estampilles. No obstant, s'ha considerat que es tracta de les restes dels béns personals de qualitat dels fundadors del poblat, conservats durant un període prolongat fins a la seva deposició final, molt després de la seva fabricació (Asensio *et alii* 2002, Sanmartí *et alii* 2012). No s'hauria de descartar l'existència d'un nucli anterior en el mateix altiplà però de menor entitat que el que apareix en la segona meitat del segle III a.n.E. (Noguera 2007, 207, 251).
- Amb posterioritat de la destrucció dels anys 200/195 a.n.E., es produeix una reocupació de l'indret entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle I a.n.E. El grau d'arrasament de les estructures impedeix formar-se una idea aproximada d'aquest nou assentament, però a jutjar per la dispersió de materials hauria comptat amb una extensió similar a la de l'antic poblat de la

fase ibèrica plena (Sanmartí *et alii* 2012). L'existència de restes del segle II a.n.E. ha estat fonamental per a que Pierre Moret emetés la hipòtesi segons la qual les torres pentagonals haurien estat construïdes més tard de l'any 200 a.n.E. (Moret 2008).

Aquestes matisacions no han de fer perdre de vista que l'ocupació corresponent al gran poblat ibèric de Castellet de Banyoles es dóna en un moment avançat de desenvolupament de la cultura ibèrica al baix Ebre, i durant un període d'existència molt més curt que la majoria d'assentaments coetanis de la regió, fins al punt que alguns dels seus estudiosos l'associen estretament a la conjuntura de la Segona Guerra Púnica (Noguera 2007, 257).

3.5.2.- El Castellet de Banyoles i el seu entorn

El Castellet de Banyoles és l'assentament ibèric més extens de les Terres de l'Ebre. Aquest sol fet ja fa suposar que el seu pes polític afectava una àrea territorial relativament àmplia. Ara bé, el seu territori natural és en primer terme la cubeta de Móra (Noguera 1998), que, en la seva major part està exposada al control visual de l'assentament. Els treballs de prospecció efectuats permeten assegurar l'existència d'una xarxa de punts de guaita des dels quals es controlaven les vies de comunicació i aquells espais de la cubeta de Móra no visibles des del mateix Castellet, així com un altre grup d'assentaments depenents de petita entitat dedicats possiblement a l'explotació agrícola del territori. La caracterització i cronologia d'aquests petits jaciments és però insegura, donat que es coneixen sobretot a partir de prospeccions. Es pot acceptar que bona part d'ells foren contemporanis del Castellet de Banyoles i lligats estretament a aquest nucli, si bé poden haver comptat amb ocupacions humanes anteriors o bé perduracions posteriors (Noguera 1998, 2007). Des del seu emplaçament també es controla l'accés a dos vies de comunicació terrestre que uneixen el curs de l'Ebre amb la costa, els barrancs del Llastres i del Burgar (Sanmartí *et alii* 2012), la qual cosa li permet una sortida al mar i al comerç mediterrani sense haver de dependre dels nuclis ibèrics situats Ebre avall.

Més complex és discernir les característiques del tipus de relacions que es van establir a partir de la fundació del Castellet entre aquest assentament i la xarxa de poblats

preexistents al territori, el panorama polític, econòmic i social dels quals va haver de sofrir importants mutacions. Els poblats de Santa Madrona (Riba-roja), Sebes (Flix), Castellons (Flix), Roca del Sol (Garcia), Forn Teuler (Ascó), el Turó de l'Audí (Benifallet), Martorell (Benifallet), i Castellot de la Roca Roja (Benifallet), per citar només alguns dels més propers, estan en actiu ja en els segles V i IV a.n.E., coexisteixen amb Castellet de Banyoles, i també el sobreviuen. Per suposat, el coneixement arqueològic d'aquests nuclis no és gaire profund, ja que només el Castellot de la Roca Roja ha estat completament excavat, mentre que els altres es coneixen només a partir de prospeccions o excavacions preliminars, amb tots els problemes que aquest fet suposa en el moment d'emetre hipòtesis. Si prenem com a exemple el Castellot de la Roca Roja, no hi ha evidències de cap canvi traumàtic en l'assentament que pugui reflectir algun tipus de conquesta militar, o pèrdua de recursos naturals a causa de l'aparició del poderós nou veí de Tivissa⁶. Sembla raonable pensar en una reestructuració de les relacions de poder polític i pes específic en el qual el Castellet de Banyoles assumís un rol jeràrquicament superior a la resta de poblats de la regió, tal i com assumeixen els investigadors que treballen en aquests jaciments (Belarte *et alii* 2002, Asensio *et alii* 2005, Sanmartí *et alii* 2012). Fent abstracció de les dates d'aparició dels diversos assentaments, el Castellet de Banyoles ocuparia de manera evident el cim d'una estructura política ideal amb tres nivells jeràrquics ben distingits, en la qual els poblats menors com Castellot, Forn Teuler, Sebes, etc. ocuparien el nivell segon, mentre que els petits assentaments agrícoles i els punts de guaita ocuparien el tercer.

Ara bé, el vincle real que unia els nuclis del segon nivell en aquesta estructura ideal amb el Castellet no és clar. De fet s'ha suposat que el seu model és estrictament mononuclear, ja que es considera que el nombre de jaciments menors fundats des del Castellet per a colonitzar la foia de Móra a penes augmenta (Sanmartí *et alii* 2012)⁷. Segons aquesta interpretació, la gran majoria de la població, inclosa l'encarregada de conrear les terres, residiria intramurs, el qual cosa s'explica per la necessitat de protecció en un ambient hostil, que es podria atribuir a la violència de la Segona Guerra Púnica, però també a una situació d'instabilitat elevada entre els mateixos pobles ibèrics (Sanmartí *et alii* 2012). Aquesta darrera possibilitat obliga a repensar el tipus de

---

⁶ Si bé si que es documenten lleugeres remodelacions internes al llarg del segle III a.n.E. (Belarte *et alii* 2002).

⁷ Potser la brevetat de l'existència del Castellet impedí la consolidació d'un poblament rural dispers a l'estil del que es dona en altres regions del món ibèric.

relacions establertes entre el Castellet i els nuclis anteriorment existents al territori. Si el Castellet havia de dependre només de les seves pròpies defenses per a assegurar l'autoconservació – tot sigui dit, necessitat per a la qual la majoria dels poblats de la regió semblen estar preparats a jutjar pels seus sistemes defensius (Diloli i Ferré 2008a) -, i no podia establir una estratègia conjunta en base a una subordinació dels poblats de segon nivell, s'ha de concloure que, almenys des d'un punt de vista polític, la seva influència seria limitada i els vincles amb els altres nuclis relativament febles.

Potser una de les preguntes clau seria si la promoció de Castellet de Banyoles es va dur a terme des del mateix territori, o si es va efectuar des de fora. És a dir, si va sorgir com a resultat d'un esforç conjunt de diverses comunitats locals per a dotar-se d'un nou tipus d'organització i implantació en el territori, degut a la necessitat d'adaptar-se a una nova situació més conflictiva del que havia estat en el passat; o, per contra, si es tracta del trasllat i assentament en el territori per part d'un col·lectiu humà aliè que compta amb determinats avantatges respecte a la població autòctona que li permeten subsistir en un entorn polític hostil, tot i aprofitant els recursos naturals que la seva nova ubicació li proporciona.

El primer escenari, de caire potser més conservador, suposaria la superació de l'antic model multipolar de poblats de petit format i escassa capacitat d'ostentació de poder polític, en favor d'una organització més centralitzada, i amb major capacitat i eficiència política que, alhora es traduiria en una igualment major capacitat econòmica per a explotar els recursos de la regió. Sobretot en el cas de la irrupció d'un possible competidor exterior. També hauria proporcionat un mitjà per a exhibir i consolidar la diferenciació social, tal com evidencia l'existència de grups familiars més llunyans o més propers a la presa de decisions, que habitaven edificis residencials de tipus quasi-pal·latí o bé habitatges més modestos respectivament, en contrast amb la manca d'indicadors de disparitat social coneguts en el món ibèric de la regió abans de l'aparició del Castellet de Banyoles. Ara per ara és una hipòtesi que no es pot contrastar arqueològicament, ja que requereix d'un alt grau de coneixement dels poblats de l'entorn que encara no s'ha assolit. La fundació de l'assentament comportaria un procés de sinoïcisme del qual encara no se'n tenen dades. De fet, sembla que almenys la majoria d'assentaments preexistents segueixen existint, encara que això no significa que no podessin aportar contingents poblacionals més o menys importants a la nova ciutat. Com hem apuntat anteriorment, el Castellot de la Roca Roja no sembla conèixer alteracions gaire significatives al llarg del segle III a.n.E., si bé podríem apuntar que la

fundació del Castellet podria haver proporcionat un alleujament a la pressió demogràfica que sofria el Castellot, impossibilitat com estava aquest nucli per a ampliar les dimensions del seu recinte, la qual cosa va arribar a comportar la compartimentació dels habitatges per a poder allotjar més habitants (Belarte *et alii* 2002).

Òbviament no es pot assegurar quin fou el factor que va desencadenar la reacció que va culminar amb l'aparició del Castellet de Banyoles, però caldria parar esment en almenys tres possibilitats que, a més, no són excloents entre elles.

En primer lloc hi ha la Segona Guerra Púnica, com ja s'ha proposat en algunes ocasions (Noguera 2007, 257). Aquest conflicte va suposar un trasbals i una amenaça d'un nivell mai abans assolit per les comunitats ibèriques del tram inferior de l'Ebre, i una pressió intensa que l'antiga organització de petits assentaments autònoms no podia afrontar. Si el Castellet és un producte directe de la Segona Guerra Púnica, s'hauria de situar el moment de la seva fundació en una cronologia molt baixa, a l'entorn de l'any 218 a.n.E. La possible pressió d'*Hibera*. Segons Livi la ciutat ibèrica d'*Hibera* era la més rica entre els ilerconvons, i fins i tot hauria arribat a resistir en primera instància l'escomesa de les tropes romanes. Com insistim en reiterades ocasions al llarg de l'estudi, les dades arqueològiques referents a aquesta ciutat són encara molt pobres, però no hi ha dubte que es va erigir com a principal entitat política de la regió de la desembocadura de l'Ebre – que és el paper que tenia en el moment en que la situa Livi -, i que serà el nucli en el que l'administració romana es basarà per a dominar aquest territori després de la guerra contra Cartago i la pacificació del territori. No és descabellat pensar en l'aparició d'una entitat política que arribés a amenaçar les comunitats de la Ilerconvònia septentrional en la seva expansió cap al nord - tal volta cercant l'accés a les mines del baix Priorat -, la qual cosa hauria afavorit la reacció d'aquelles. Potser el control exercit des del Castellet en relació amb els barrancs que permeten una sortida a la costa sense haver de passar per la desembocadura de l'Ebre, amb tot el que això implica en quant al control del flux dels intercanvis amb el món mediterrani, va tenir algun paper en una hipotètica rivalitat amb *Hibera* i les comunitats ibèriques situades més al sud.

La possible pressió d'altres zones. La zona ocupada pel Castellet de Banyoles, agrícolament fèrtil, propera a determinades fonts de mineral com les mines del baix Priorat, i interessant pel control del riu i els seus afluents com a vies de comunicació natural, podria haver estat considerada com una zona interessant de controlar o, almenys, tenir-hi un accés privilegiat. L'opció d'un origen forà pateix d'una manca de base arqueològica que la sostingui, i a més compta amb l'estigma d'estar emparentada

amb les tesis de tipus invasionista i migracionista, que per norma general no solen ser gaire benvingudes en els nostres dies. Tanmateix aquesta possibilitat ajudaria a explicar les particularitats del seu urbanisme i arquitectura, i també el caràcter mononuclear de l'assentament si, com s'ha plantejat, respon a una necessitat de protecció (Sanmartí *et alii* 2012), entesa aquesta en relació a un entorn poc amistós. També explicaria la seva fundació en un moment relativament tardà en que la xarxa de poblament de l'entorn està ja consolidada.

3.5.3.- Introducció de nous models arquitectònics

Les particularitats arquitectòniques i urbanístiques ressalten en un entorn regional immediat (prenent aquest entorn regional com la Il·lencavònia, o més en general, el baix Ebre), on no hi ha precedents de bona part de les característiques exposades fins ara: cases amb una superfície superior als 100 m², coexistència d'aquestes cases amb altres de dimensions molt menors, existència d'edificis públics, xarxa de carrers amples que permeten el pas de carros, muralla perimetral de possible inspiració púnica, torres pentagonals d'inspiració hel·lenística, etc. La principal porta al poblat comporta en si mateixa tota una sèrie d'innovacions formals de profunditat, doncs es dona una conjunció de factors que permeten parlar d'un avenç en la mentalitat arquitectònica indígena en favor de noves formes i recursos arquitectònics de representació política. És la única coneguda en tot el baix Ebre prou ampla com per a permetre el pas de carros, i al mateix temps se situa sobre l'eix longitudinal de l'assentament en posició frontal. No hi ha doncs, cap intenció per amagar l'accés, com es veu en altres poblats de la regió (Diloli *et alii* 2009), i tot i les qualitats defensives que hem esmentat més amunt, la porta resta exposada cap enfora. El presumible desembocament de l'accés a una ampla via axial en l'interior de la trama urbana fa que es pugui incloure la porta en un conjunt de distribució dels espais i els volums predeterminat i més ampli que, a manera d'itinerari natural, podria permetre el desplegament d'un programa iconogràfic de significació política. La presència de dos torres bessones flanquejant l'accés, situació inèdita a la regió independentment de la seva forma pentagonal, introdueix el concepte de simetria aplicat a l'arquitectura, el que denota un sentit estètic nou, molt aprofitable per a la representació arquitectònica del poder.

L'existència de dos accessos més en el mateix punt – una portella orientada al sud, coneguda a partir de les excavacions de Vilaseca, i una altra gran porta orientada al nord, al mateix costat de la porta principal -, introdueix dubtes interpretatius. S'han vist aquests accessos addicionals com a mitjans defensius encaminats a permetre la sortida repentina de guerrers des de l'interior per tal d'efectuar contracops per sorpresa contra les forces assetjants. L'efecte sorpresa consistiria en que la porta principal, l'única encarada cap enfora, romandria tancada durant l'operació (Sanmartí *et alii* 2012). L'orografia de l'entorn permet discrepar d'aquesta interpretació, doncs a no ser que l'erosió hagi modificat radicalment l'entorn, l'espai practicable és força estret i limita molt les possibilitats de maniobra de la tropa. Les sortides efectuades pels accessos laterals només es poden dirigir al mateix espai al que dona la porta principal - a no ser que es concebessin agosarades excursions per la vessant del barranc, fet que limitaria la rapidesa i el número dels efectius emprats -, amb la qual cosa l'efecte sorpresa desapareixeria en bona mesura. En aquest sentit els avantatges naturals que gaudeix el Castellet de Banyoles per a la seva defensa són una arma de doble tall, ja que dificulten la mobilitat de les pròpies forces a més de la dels assetjants.

En un altre ordre de coses, l'emplaçament de les grans unitats residencials revela l'existència d'un nou criteri en el conjunt de factors que determinen la construcció d'un assentament ibèric, el que ve a ser la col·locar un nou graó conceptual en les diverses passes en el que es concep l'aixecament d'un nou poblat. Fins ara veiem com en l'edificació dels poblats ibèrics de la zona del tram inferior de l'Ebre l'urbanisme estava fortament condicionat per tres criteris fonamentals (Diloli 1997, 178-183), tres decisions amb una aplicació esgraonada en el temps que havia d'acabar donant lloc a un assentament. D'aquests el primer és la disposició geomorfològica de l'indret: les formes de l'urbanisme depenen del relleu i l'espai disponible en el lloc triat; el segon és l'edificació del sistema defensiu: l'espai d'hàbitat és limitat per les fortificacions que l'han de protegir; i no és fins al tercer lloc en que arriba la construcció dels habitatges pròpiament, en l'espai que els factors geomorfològics i defensius han permès respectar amb aquesta finalitat. Al Castellet de Banyoles s'observa un nou esglaó que afectaria el tercer dels passos esmentats, subdividint-lo en dos. En primer lloc amb posterioritat a la construcció del sistema defensiu es construeixen les cases d'un estament socialment distingit, els habitants de les quals disposen d'una quantitat de metres quadrats per grup familiar superior a la de la resta de la població. L'emplaçament d'aquestes residències segueix una planificació prèvia, de manera que determinades zones de l'assentament es

converteixen en un espai reservat per al grup distingit. Només després de l'aixecament de les grans residències es procedeix a la construcció de la resta d'habitatges del poblat, on habitaria el gruix de la població econòmicament productiva del lloc. D'aquesta manera veiem com de tres estadis es passa a quatre, o, el que potser és més encertat, el tercer estadi es subdivideix en dos subestadis plenament diferenciats. L'aspecte més novedós d'aquesta subdivisió és que es tracta de l'única que es deu a raons purament socials, i reflexa una divisió de la comunitat en almenys dos grups, la diferenciació dels quals es té present fins i tot amb anterioritat a la construcció de l'assentament. Es tractaria d'un fenomen nou en la protohistòria de la vall de l'Ebre, on, partint de la base del petit poblat de carrer central, fins aquest moment l'espai de la trama urbana dels assentaments destinat a habitatges no havia mostrat signes de distinció evidents. Es pot interpretar com la ruptura d'un model comunal que no contempla separacions socials gaire accentuades, en favor d'un dislocament en, com a mínim, dos estaments clars, i evidenciaria una transformació interna de la societat ibèrica de la regió en pro d'una major complexitat. El desconeixement que encara ara es pateix respecte a la naturalesa de la desigualtat impedeix la utilització del terme "classe social" per a referir-nos a aquests grups, de manera que preferim emprar el terme més neutre d'"estament". L'esquema que en resulta és el d'una planificació concèntrica en la que després d'escollir el lloc de l'emplaçament es construeixen les defenses i/o el mur perimetral que delimita l'assentament, formant una primera anella concèntrica; després s'erigeixen les residències de l'estament distingit, adossades al mur de tanca o muralla perimetral, formant una segona anella; i finalment la resta de cases del poblat. A nivell espacial, arquitectònic i urbanístic, l'estament privilegiat ho és en dos sentits. En primer lloc, disposen de més espai. Ara per ara no està clar si cada grup familiar tenia una limitació en quant a la superfície ocupada o no, així com tampoc quin era el mètode emprat per a determinar l'emplaçament de la residència de cadascuna d'elles. Probablement les cases de majors dimensions estaven habitades per un major nombre d'individus que les cases menors, el que implicaria la concentració residencial de grups familiars extensos en el mateix habitatge, i possiblement amb la inclusió de personal depenent (Belarte 2013). El dimorfisme de les cases de Castellet de Banyoles, fenomen observat en altres assentaments de la costa catalana també en el segle III a.n.E., podria indicar la coexistència de grups domèstics de diferents dimensions (Belarte 2013), fet que al baix Ebre només és produït en aquest assentament i durant el limitat període de la seva existència. Aquests grups habitarien residències més o menys grans en funció de la

quantitat dels seus membres. No estan clares, però, les implicacions sòcio-polítiques d'aquesta coexistència entre grups extensos i grups menors en el si de la mateixa comunitat. En segon lloc, les seves cases eren o bé les primeres en construir-se després de l'erecció de les fortificacions o, en tot cas eren les primeres en projectar-se, tenint en compte que els habitatges de l'estament no privilegiat havien d'acontentar-se amb l'espai restant, una vegada que l'estament privilegiat havia determinat el seu propi espai. L'existència al Castellet de cases de dimensions intermèdies podria fer aquest esquema una mica més complex, alhora que podria ser indicatiu de l'existència d'altres estaments socials. És lícit preguntar-se si hi havia algun motiu especial per a reservar a l'estament distingit justament l'espai annex al mur exterior de l'assentament, tancant la porta a altres possibles ordenacions socials de l'espai. En tot cas, podria suposar-se un paper preeminent d'aquestes famílies privilegiades en la defensa del poblat, la qual cosa, alhora, podria constituir una justificació ideològica de la seva posició.

Un esquema similar s'ha observat recentment en les excavacions del poblat de la Cella (Salou, Tarragonès), amb un segle d'anterioritat respecte al Castellet de Banyoles. Aquest és un cas peculiar d'hibridació de trets indígenes i mediterranis que no sembla respondre a les característiques pròpies de la resta de poblats de la Cossetània. A la Cella també es documenten files de cases complexes de dimensions considerables – més de 100 m² – ocupant l'espai perimetral de l'àrea ocupada, a tocar del mur de tanca, i barris de cases de dimensions possiblement menors a la part central de l'assentament, juntament amb espais públics amplis i altres elements que evidencien una tasca acurada de planificació urbanística prèvia. Val a dir que tant la Cella com el Castellet de Banyoles són nuclis de dimensions considerables erigits de nova planta, i amb una sola fase d'ocupació ben documentada, de manera que les corresponents trames urbanes originals no queden emmascarades ni per adaptacions a construccions preexistents ni per reformes tardanes. La relativa llunyania entre els dos nuclis⁸, i la seva separació en el temps (de fet no arriben a coexistir), podrien fer pensar que es tracta d'un model urbanístic establert *per se*, i que possiblement es repeteixi en altres assentaments construïts de nova planta. L'exemple salouenc és com a mínim un segle anterior al de Tivissa, el que probablement il·lustra sobre quins van ser els referents en el moment

---

⁸ Llunyania no tant pròpiament geogràfica, sinó pel fet que es tracta de dos assentaments pertanyents a ètnies diferents, ilerconvans en el cas del Castellet de Banyoles, cossetans pel que fa a la Cella, fet pel qual es pot pressuposar una certa distància cultural entre els dos.

d'aixecar el Castellet, sobretot tenint en compte que a la zona de l'Ebre no es coneixen altres paral·lels d'aquest tipus d'urbanisme.

Una interpretació de caire oposat a l'anterior és que a nivell conceptual les formes del Castellet de Banyoles podrien no deixar de ser sinó una variació tardana de l'urbanisme dels poblats de carrer central. A aquest tipus tradicional se sumaria un plus de complexitat en base a les transformacions de la societat al llarg del període ibèric ple i les grans dimensions de l'assentament. D'aquesta manera, les grans residències ocuparien el lloc tradicionalment reservat a les cases, adossades entre elles i situades contra el mur de delimitació de l'assentament. L'espai central, que en el cas del Castellet seria enorme, seria ocupat per filades secundàries de cases de menors dimensions.

Aquests canvis i innovacions arquitectòniques i urbanístiques molt bé podrien ser consubstancials als inicis del que s'ha anomenat com l'aparició dels estats arcaics, que podria tenir al Castellet de Banyoles com a exemple més evident, almenys arqueològicament parlant, de tot el tram inferior de l'Ebre (Sanmartí 2004). No és aquesta, però, una opinió unànime, i altres autors creuen observar un tipus d'organització política-econòmica més primitiva (Gorgues 2010, 146-147). Per la seva banda, David Bea ho interpreta com una forma de cabdillatge complex (Bea 2012 744-745).

L'escassa duració de la fase d'ocupació en la que les grans residències del Castellet de Banyoles van estar en funcionament (dos generacions?), i el desconeixement de mostres d'urbanisme similars en la resta de l'àrea ilercavona, sobretot a manca del que les futures investigacions puguin aportar sobre l'urbanisme ibèric de la Suda de Tortosa, plantegen dubtes raonables sobre la implantació real del tipus d'estructura política complexa de la que aquestes formes arquitectòniques no en serien sinó una expressió material, almenys en un estadi anterior a la dominació romana. La supervivència dels petits establiments ibèrics de la regió al llarg de la major part del segle II a.n.E. suggereix el manteniment d'estructures polítiques preestatsals fins a la seva dissolució en el si dels dinàmismes propis d'una situació de dominació colonial i supremacia política romanes després de la caiguda del Castellet de Banyoles. A manca de conèixer el rol d'*Hibera* en aquest sorgiment de formes polítiques complexes al tram inferior de l'Ebre abans de la conquesta, no es pot descartar que es tractés d'una temptativa no consolidada, de durada breu, introduïda potser de manera forçada en un entorn conservador d'institucions sòcio-polítiques arcaiques ben arrelades al territori.

3.6.- *Hibera* i la seva realitat històrica

3.6.1.- La localització d'*Hibera* en el debat historiogràfic

Davant un lloc comú com és la romanitat de *Dertosa* i el seu pes històric, que mai han estat discutits tot i la pobresa de les dades materials existents, l'ocupació preromana del que avui en dia és el casc urbà de Tortosa i el seu entorn més proper ha romàs pràcticament desconeguda fins a dades molt recents i, encara ara, es coneix de manera molt superficial.

Tot i això, en aquests moments ens trobem en la situació de superar un dels esculls que han paralitzat l'estat de la qüestió al llarg de molts decennis, doncs finalment es pot assegurar l'ocupació ininterrompuda d'almenys una part del nucli antic de la ciutat com a mínim des de la Primera Edat del Ferro, al llarg de tot el període ibèric i romà, i fins als nostres dies. Les noves dades poden donar un tomb, i per la nostra part creiem que definitiu, en el secular debat a l'entorn de la ubicació d'*Hibera*, segons Livi la ciutat més rica de la regió en el tombant del segle III al segle II a.n.E. (Liu. XXIII, 28, 9-12).

Malgrat que aquesta qüestió no deixa de ser una prolongació de debats típicament vuitcentistes mai tancats del tot⁹, i que poc tenen a veure amb els mètodes i objectius de la investigació moderna, crec que la ubicació definitiva del solar d'*Hibera*, el seu paper, i la seva vinculació amb *Dertosa*, constitueixen la clau de volta que ajuda a entendre l'esdevenir històric de la regió del tram inferior de l'Ebre, com a mínim des del segle III a.n.E., fins a la integració consumada en el marc de l'Imperi romà.

Un resum de les posicions dels principals autors que han tractat el tema constitueix de tota manera una bona forma d'introduir-nos en els antecedents històrics de Tortosa, i serveix de base per a una argumentació que ha de permetre atansar-nos a unes conclusions o, si més no, a unes hipòtesis de treball mínimament fonamentades.

Probablement l'autor que més va treballar en la identificació dels topònims de les fonts clàssiques sobre les poblacions modernes actualment existents a les Terres de l'Ebre fou Enric Bayerri. Tot el volum primer de la seva monumental "Historia de Tortosa", publicat l'any 1933, tracta sobre aquest tema. Bayerri atorga una especial atenció a Tit Livi, i la seva menció a *Hibera*, que el tortosí identifica com a "capital de los

---

⁹ Un bon resum de caràcter introductori el trobem a Revilla 2003.

Ilercavones” (Bayenni 1933, 392). De l’àmplia bibliografia existent al respecte abans de la seva intervenció, elabora un llistat amb els sis llocs proposats per a la possible ubicació de la Hibera de Livi: Sant Carles de la Ràpita, Amposta, Xerta, “Lugar indeterminado fuera de la Comarca tortosina, pero dentro de la antigua región ilercavónica”, Tortosa, i “Una población de la cual no se conservan hoy más que restos, a la banda derecha del Ebro inferior, casi enfrente de Tortosa, pero un poco más al norte, entre el arrabal de Jesús y la llamada *Torra den Cordé*.” (Bayenni 1933, 395-6).

L’opció de Sant Carles de la Ràpita la descarta ràpidament tot destacant la manca d’estudiosos que ho recolzin, més que el seu impulsor, sobretot amb l’argument del caràcter explícit de Livi en situar *Hibera* a la vora de l’Ebre, i no vora el mar. La possibilitat de Xerta la tanca amb una negativa encara més rotunda. I si és possible atorga encara menys credibilitat a la de “Lugar indeterminado fuera de la Comarca tortosina, pero dentro de la antigua región ilercavónica”.

La candidatura ampostina, en canvi, sempre ha comptat amb un recolzament important, fins i tot en l’actualitat. Bayenni cita una sèrie d’estudiosos dels segles XVIII, XIX, i XX que tot i afirmar amb rotunditat que *Hibera* està o bé a Amposta o bé en les seves proximitats, no aporten cap prova ni raonament, fet del qual se’n lamenta (Bayenni 1933, 399). Si més no, cita l’opinió del pare Bofill, que descarta que es pogués tractar de Tortosa. Aquesta argumentació, encara recurrent avui en dia, parteix dels moviments de les tropes romanes prèvies a la batalla d’Hibera, que, segons Livi, haurien creuat el riu per a anar a assetjar la ciutat, amb la qual cosa Bofill interpreta que aquesta hauria d’estar situada al marge dret del riu, tot al contrari que Tortosa, que se situa al marge esquerre (Bayenni 1933, 398). A mitjans del segle XX, Francesc Carreras i Candi situa *Hibera* a Amposta, mentre que Tortosa s’hauria anomenat *Ilerca* (Carreras 1993, 86). Un important autor dels nostres dies com és Pierre Moret, que centra l’objecte dels seus estudis en la propera àrea del Baix Aragó, recorre a la mateixa explicació per a descartar l’emplaçament tortosí d’*Hibera*, i tendeix a ubicar-la més bé a la zona d’Amposta. La seva àmplia formació en filologia clàssica fa probablement a aquest autor més sensible respecte al text literal de Livi que altres investigadors, entre els quals confessem incloure’ns (Moret 2002, Moret *et alii* 2007).

L’opció tortosina també es basa en l’opinió de diversos autors ja des d’antic, començant per Martorell al segle XVII, amb la seva “Historia de la antigua Hibera”, recollint les opinions del metge Romeu al qual segueixen altres erudits locals posteriors, com el canonge Cortés a mitjan segle XVIII, amb arguments que no satisfan Bayenni pel mateix

motiu que no ho havien fet els partidaris de la tesi ampostina. Igualment para atenció a estudiosos més moderns com O'Callaghan, Hübner, Gras Mañá, Emili Morera, Josep Foguet, etc. que situen la ciutat preromana al marge dret de l'Ebre, però davant mateix de *Dertosa*, és a dir, a l'entorn de l'actual barri de Ferreries. Mañá afegeix que en motiu d'una inundació, l'any 1743 van quedar al descobert restes de murs antics a cinc metres de fondària (Bayerri 1933, 410).

Bayerri segueix una lectura estricta de Livi que el porta a defugir qualsevol ubicació per a *Hibera* que no sigui sobre el marge dret de l'Ebre. Amb aquesta premissa valora molt positivament la postura del pare Risco, que també recorre a la suposada ubicació de la ciutat al marge dret, i a la negativa d'identificar *Hibera* amb *Dertosa*. Finalment, recull i fa seva l'opinió del que fou alcalde de Tortosa Miquel Bau. Aquesta versió vol situar el nucli ibèric entre el poble de Jesús i la torre d'en Cordé, òbviament al marge dret del riu, a causa de l'abundància de restes antigues conegudes en aquell paratge, entre les quals cita "lienços de antiguos muros, el pot de les *Arcades*, cerámica, numismática de *Hibera*, etc.". Avui en dia sabem que bona part de les restes citades en aquest fragment pertanyen a la vil·la romana de Casablanca, en bona part excavada i publicada (Revilla 2003), o bé pertanyen a estructures arquitectòniques que res tenen a veure amb una ciutat ibèrica. Si bé hi ha constància de la troballa esporàdica d'elements ceràmics ibèrics a l'entorn de la Torre d'en Corder, no sembla que es pugui tractar d'un assentament de proporcions equiparables a la d'un gran centre urbà o protourbà, com seria esperable d'acord amb les referències de Livi.

Aquesta opinió, que com veiem no és original del mateix Bayerri, venia sent criticada per la seva topografia majoritàriament plana i sense defenses naturals. Ja almenys des del segle XIX s'entenia que aquests condicionants eren poc propicis per a ubicar-hi un gran assentament ibèric, tot i les contrarèpliques que Bayerri efectua al respecte (Bayerri 1933, 415).

A mitjans del segle XX, Esteve Gálvez reprèn l'ampostinitat d'*Hibera*. En contrast amb els seus antecessors, Esteve té l'avantatge de tractar-se d'un veritable arqueòleg, amb una aproximació crítica i científica a la qüestió. Respecte a aquells, Esteve porta a terme excavacions arqueològiques i estudis rigorosos allunyats de la xarlataneria dels erudits locals. Arrisca a defensar la zona del Castell d'Amposta i el seu entorn com a possible (en cap moment ho assegura d'una manera categòrica) ubicació d'*Hibera* en base a les restes i elements arqueològics coneguts en aquell entorn, així com per la idoneïtat que observa en aquest paratge: una franja de terra més o menys àmplia i elevada respecte al

seu entorn, amb un control directe sobre el curs fluvial, que compara amb el del turó de la Suda de Tortosa, Mas de Mussols, i el Pla de les Sitges (Esteve Gálvez 1999, 230-231). Recentment, s'ha reprès aquest punt de vista en els comentaris portats a terme per M^a del Mar Villalbí en la publicació de les obres inèdites d'Esteve (Esteve Gálvez 1999, 304). En realitat, el subsòl del Castell d'Amposta no ha estat objecte d'estudis arqueològics importants fins a moments molt posteriors als anys en que ell efectuà els seus estudis, de manera que no va poder demostrar en vida aquesta hipòtesi, que al final s'ha revelat com a errònia.

A les darreries dels anys noranta del segle XX l'estudi científic del passat protohistòric de les Terres de l'Ebre va experimentar un salt qualitatiu remarcable, gràcies a les campanyes d'excavacions arqueològiques, sistemàtiques o no, promogudes i/o supervisades des de diferents institucions, tals com les universitats Central de Barcelona, de Lleida, Rovira i Virgili, de Tarragona, etc. A aquest renovat interès acadèmic vers la regió cal afegir els fruits de la gestió i control exercits en l'àmbit del patrimoni per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, que des de la seva creació als anys vuitanta introdueix uns protocols d'actuació en favor d'una extracció i un tractament coherent de les dades arqueològiques. Tanmateix assegura de manera sistemàtica la protecció dels jaciments arqueològics i regula les activitats que d'una manera o altra hi poden tenir afectació. El resultat d'aquesta combinació de factors ha estat la multiplicació i sistematització de les excavacions, i la recollida d'una gran quantitat de dades en un lapse de temps curt que, juntament amb les procedents dels decennis precedents, ha propiciat que es generin les primeres síntesis regionals.

3.6.2.- L'aportació de l'Arqueologia Espacial. Els estudis de Jordi Diloli

Particularment important és la tesi doctoral de Jordi Diloli (1997). Aquest estudi introdueix una sèrie de tècniques i mètodes de l'arqueologia espacial en l'anàlisi del poblament protohistòric a les Terres de l'Ebre, centrant-se en les comarques del Baix Ebre, Montsià, i Baix Maestrat. Les dades obtingudes han estat sotmeses a un tractament estadístic, la qual cosa ha donat lloc a resultats objectius, la interpretació dels quals compta per tant amb un fonament de solidesa qualitativament superior a les aproximacions dutes a terme fins al moment. Els resultats d'aquest treball, de fet, constitueixen una infraestructura a tenir present en qualsevol altre estudi que amb

posterioritat tracti sobre aquesta regió, i per tant es tracta d'un salt qualitatiu en la història de la seva investigació arqueològica. En el tema que ens ocupa aquí, les aportacions de Diloli són valuoses perquè forneixen amb un conjunt de dades noves que fan superar d'una manera definitiva les formes i el fons de l'antic debat historicista, i fan entrar la qüestió en un estadi més propi del segle XXI.

A partir de les hipòtesis prèvies i a l'existència d'alguns elements ceràmics ibèrics provinents de l'entorn de la Suda, Diloli pressuposa l'existència sobre aquest turó d'un assentament ibèric. Aquest hipotètic nucli no comptava en el moment d'escriure la tesi de cap confirmació arqueològica plena, però tot i així, hom li aplica diverses fórmules, a partir de les quals ofereix els resultats corresponents a cada subperíode històric. La Suda, o el Castell de Sant Joan, apareix en els períodes corresponents als segles V-III a.n.E., i als segles II-I a.n.E.

La notable superfície atorgada a l'hipotètic assentament ibèric del Castell de la Suda, o de Sant Joan, 40975 m², es justifica per la superfície topogràfica del lloc on presumptament es troba situat. Malgrat que la fiabilitat d'aquesta dada és molt escassa, tal com el mateix Diloli reconeix (Diloli 1997, 22), serveix per a fer comparacions amb jaciments l'extensió dels quals ve igualment condicionada per la situació topogràfica. En els dos períodes en els quals recull la seva existència, allargant-se des del segle V a.n.E., fins al segle I a.n.E., el Castell de Sant Joan és, de lluny, el major dels que apareixen consignats en les tres comarques estudiades, seguit pels jaciments de la Picossa, amb uns possibles 7500 m², i Les Planetes, Pla de les Sitges i el Puig de la Nau, amb uns 6000 m² atribuïts.

Cal anar a la Ribera d'Ebre, fora de l'àrea d'estudi de Diloli, per a trobar un nucli ibèric de similars característiques, el Castellet de Banyoles, si bé és cert que les prop de 4,5 ha que abasta aquest jaciment han estat ben contrastades pels treballs de camp. Tanmateix, no és possible extrapolar aquestes dimensions a cronologies anteriors a la segona meitat del segle III a.n.E., pel qual no es pot descartar que en els segles V i IV a.n.E. el Castellet de Banyoles fos un assentament de proporcions molt més modestes.

La situació espacial i les característiques de l'entorn fan, d'altra banda, que la Suda es constitueixi com un punt idoni en l'establiment d'un nucli ibèric de significativa entitat, tenint en compte les pautes urbanístiques que solen ser comunes en la resta d'assentaments ibèrics de la regió i de fora d'ella.

Des d'un punt de vista de l'estratègia defensiva, el turó de la Suda es configura com un turó amessetat, amb una franja estreta de terra com a únic vincle orgànic amb la resta de

la serra de la qual forma part. La impossibilitat o la dificultat de l'accés des de la major part del seu perímetre fa d'aquesta franja de terreny, orientada al nord-est, el punt idoni per a situar la porta principal de l'assentament, així com les seves fortificacions més importants. Es tracta d'un esquema llargament observat a la regió on, per exemple, trobem la mateixa solució al mateix Castellet de Banyoles, el Castellot de la Roca Roja, l'Assut, el Pla de les Sitges, el Castell d'Amposta, etc.

Pel que fa a la visibilitat, es tracta d'un punt bàsic de control d'un tram de diversos quilòmetres de la vall fluvial, on se situen els poblats més importants del Baix Ebre, de manera que constitueix un enllaç visual entre els situats al nord de la comarca (Les Planetes, Les Valletes, l'Assut, etc.), i les situades més al sud (Pla de les Sitges, Barranc de Sant Antoni, etc.).

A nivell econòmic, el castell de la Suda té a l'abast una àmplia àrea de gran potencialitat econòmica, deguda a la proximitat del riu i a l'existència de sòls de gran qualitat¹⁰. De fet, se situa en un punt en el qual les serralades de Cardó-Boix per l'est, i el Port per l'oest, s'eixamplen definitivament donant lloc a una extensa plana, en la qual se situen aquest sòls de qualitat. En aquest sentit es tracta d'un punt molt més avantatjós respecte a la producció agrícola que el dels assentaments situats al nord, fins arribar a la cubeta de Móra, i per altra banda que els situats a les serres de Montsià i a l'entorn de la foia d'Ulldecona.

Tenint en compte aquests avantatjosos inputs sobta en observar la distribució del poblament ibèric sobre la regió el notable buit que presenta el sector més proper a Tortosa, si eliminem la Suda de la llista de candidats per a albergar un assentament de primera categoria, sobretot en el marge dret del riu, ja que a l'esquerre encara hi ha alguns enclavaments propers com el Pla de les Sitges i el barranc de Sant Antoni que, de tota manera, semblen tractar-se d'assentaments relativament modestos. El Bordissal de Camarles resta lluny i, en tot cas, orientat a la costa. Més al sud trobem el Castell d'Amposta, assentament de proporcions petites. Aquesta petita quantitat de nuclis igualment petits estarien gaudint d'un ampli territori de gran potencial agrícola, i a més sense un nucli central sobre el qual gravitessin. Es tracta d'una anomalia que només es resol amb el reconeixement d'un important nucli al mateix Castell de Sant Joan o a les

---

¹⁰ Diloli destaca l'abundància en les seves proximitats de sòls de tipus A i B, en el qual el primer està format principalment per aportacions al·luvials i és el més favorable a l'explotació agrícola, amb facilitat per al regadiu, mentre que el segon es compon de les terres igualment molt aptes per als cultius de secà (Diloli 1997, 91).

seves proximitats, justament en el lloc on a partir d'època romana s'emplaça la ciutat de Dertosa.

Tots aquests elements mouen a Diloli a pronunciar-se sense gaires dificultats a favor de la ubicació d'*Hibera* en aquest punt (Diloli 1996, 1997, 1999, 2000, 2005; Bea i Diloli 2005; Diloli i Ferré 2008b, Diloli *et alii* 2013).

3.6.3.- L'aportació de la numismàtica

La documentació numismàtica ofereix una sèrie d'informacions força concretes que fan més estreta encara la relació entre *Hibera* i *Dertosa*. El numerari d'època romana existent correspon a un únic taller conegut amb el nom d'Ilercavonia-Dertosa (Llorens, Aquilué 2000), del qual se'n coneixen dos emissions pròximes en el temps, durant els regnats d'August i Tiberi. En la primera emissió figura només el nom *Hibera*, mentre que en la segona, la llegenda DERT M I H ILERCAVONIA fa aparèixer els dos topònims alhora, doncs la transcripció és *Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*. Es tracta d'un fenomen de dualitat de noms que expliquem en un altre apartat. La majoria d'autors que han tractat sobre aquestes monedes convenen que es tracta de la mateixa entitat política, que experimenta un canvi de nom per raons encara no aclarides. No tots, però, accepten que la ubicació de la ciutat fos la mateixa al llarg de la història. Bayerri, un ferm defensor de la ubicació d'*Hibera* en el marge dret de l'Ebre, la qual cosa impossibilitava que hagués estat en el mateix lloc que *Dertosa*, al marge esquerre, ho atribuïa a la “indicada práctica de trasladarse las poblaciones a un lugar diferente y perder su nombre anterior”, que “durante esa época, es un hecho comprobadísimo e indiscutible”. Per a ell, la presència dels dos topònims a la mateixa moneda implica un cas d’*omonoia*, o aliança monetaria en la Antigüedad ibero-romana” (Bayerri 1933, 454-455).

Per a Ramon Jàrraga i Margarida Genera, l'existència d'aquestes monedes demostra que es tracta d'una mateixa ciutat, tot i que no acaben de deixar clara la seva postura, ja que no descarten l'existència de dos nuclis diferenciats, sobretot considerant el pes estratègic que hauria pogut tenir l'assentament ibèric d'Amposta, tot i reconèixer la possibilitat d'un antecedent ibèric a la ciutat de Tortosa al Castell de Sant Joan (Genera i Jàrraga 2009, 116, 149).

En l'estudi més complert efectuat sobre el numerari de *Dertosa*, M^a del Mar Llorens i Xavier Aquilué interpreten una dualitat de noms, que no de ciutats. Conclouen que *Hibera* comença a rebre el nom de *Dertosa* en temps d'August. L'important component indígena de la ciutat es reflectiria en l'ús dels termes *Hibera* i *Ilercavonia* en les seves monedes. En tot cas, per a ells l'interrogant està en l'absència del nom *Dertosa* en la primera emissió monetària, i en canvi si que hi és en la segona (Llorens, Aquilué 2000, 87-88). Un altre especialista en numismàtica, Arturo Pérez Almoquera, accepta amb naturalitat la identificació d'*Hibera* amb *Dertosa* i, encara més, amb *Iltirke*. Malgrat això, i en vistes de la pobresa de dades arqueològiques anteriors al canvi d'era que ofereix Tortosa – i a manca de conèixer les dades de les darreres intervencions a la ciutat-, matisa que aquesta identificació no té perquè implicar que *Iltirke* hagués tingut el mateix emplaçament que *Dertosa* (Pérez Almoquera 2008). I seguint aquest raonament, tampoc *Hibera* tindria perquè haver compartit aquesta mateixa ubicació. Les possibilitats obertes amb l'estudi numismàtic són força més amples, tal i com s'exposa a continuació.

	As de la primera emissió del taller Ilercavònia-Dertosa
	Semis de la primera emissió del taller Ilercavònia-Dertosa
	As de la segona emissió del taller Ilercavònia-Dertosa
	Semis de la segona emissió del taller Ilercavònia-Dertosa

Fig. 15. Encunyacions del taller Ilercavònia-Dertosa (Llorens i Aquilué 2001)

3.6.3.1.- Esbós d'evolució de les realitats polítiques de la Ilercavònia mitjançant la numismàtica i la toponímia

L'estudi *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, per part de Maria del Mar Llorens i Xavier Aquilué, pràcticament esgota el filó del monedatge l'encunyació de la qual es pot atribuir amb tota seguretat a un únic taller monetari, per ells anomenat Ilercavònia-Dertosa, a manca de noves troballes que puguin proporcionar informació addicional al respecte. Es distingeixen dos emissions monetàries, per a les quals es proposa una cronologia de finals del regnat d'August per a la primera, mentre que la segona s'hauria posat en circulació poc després, segurament per obra dels mateixos artesans que la primera (Llorens, Aquilué 2000, 89), segurament ja en temps de Tiberi. Es tracta d'un petit volum de monedes en la qual en cadascuna de les emissions s'inclouen asos i semis. Per al tema que ens ocupa en aquest punt, hi ha dos aspectes primordials:

- En primer lloc, la constància que les dos emissions corresponen a un mateix taller, i obra possiblement dels mateixos artesans.
- En segon lloc, les referències incloses en les respectives llegendes de cada emissió. Es tracta en aquest cas d'una sèrie d'informacions força riques.

En la primera emissió, les monedes presenten la llegenda MVN HIBERA IVLIA en l'anvers, i ILERCAVONIA en el revers. Aquesta llegenda és una de les materialitzacions de la centralització d'un territori extens i de límits concrets, ILERCAVONIA, tot i que de difícil precisió en els nostres dies, i al qual es pretén atribuir una homogeneïtat ètnica, en un nucli urbà indiscutit, HIBERA. Un nucli urbà que ja té la categoria de municipi romà, tot i el seu passat reconegut com a nucli indígena filopúnic.

En la segona emissió, aquesta llegenda canvia a DERT M I H ILERCAVONIA en els asos, en l'anvers dels quals també apareix TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS, mentre que els semis presenten una variació de la primera, DERT M H IVLIA, en l'anvers, i ILERCAVONIA en el revers. La restitució de la primera llegenda, considerada senzilla per Llorens i Aquilué (2000, 47), és *Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*. La restitució de la llegenda sencera dels semis de la segona emissió, sumant l'anvers i el revers, és la mateixa. Aquesta llegenda, si la considerem correctament restituïda, té una importància cabdal, doncs recull el moment exacte en el

qual es produeix el pas de la capitalitat de la regió de l'antiga ciutat, *Hibera*, a una nova urbs, *Dertosa*, que acabarà acaparant la nomenclatura oficial de la ciutat romana. Es tracta d'un instant congelat en el temps que reflexa una situació difícilment prolongable. En primer lloc, apareix el nom de dos entitats urbanes aparentment diferenciades, *Dertosa* i *Hibera*. Javier de Hoz pretén veure encara una possible tercera ciutat en el mot *ilercavonia*, com comentarem més avant quan ens referim al problema de les monedes amb llegenda *iltirkesken*. Ja coneixem *Hibera* com a nucli preromà el qual acaba assolint la condició de municipi romà, com acabem de veure, a la que s'afegeix ara *Dertosa*. Es tracta realment de dos ciutats diferents? A partir de la llegenda de la segona emissió se'n desprèn que les dos comparteixen la categoria de municipi, si la transcripció és correcta, doncs si fossin dos municipis diferents s'empraria *municipia*, donat que es tractaria d'un plural. Sigui com sigui, ni sembla que aquesta solució tingui gaire sentit, ni Llorens i Aquilué ho van considerar així, doncs en tot moment s'ha donat per sobreentès que la paraula és en singular, *municipium*. Ara bé, el nucli beneficiari de l'atorgament d'aquest títol és *Hibera*. De quina manera *Dertosa* se'n fa partícip? Realment és una tasca complexa justificar que *Hibera* i *Dertosa* no són sinó un mateix nucli urbà, l'estatus del qual experimentà alguns canvis al llarg del temps que el van portar a abandonar progressivament l'antiga denominació d'*Hibera*, per la de *Dertosa*, que és l'antecedent directe de l'actual ciutat de Tortosa, com és ben sabut. La idea que es tractés de dos ciutats diferents, amb un emplaçament diferenciat, a més, introdueix un problema arqueològic afegit, doncs no es coneixen dos nuclis urbans d'importància a la regió del baix Ebre que estiguin actius en el període del canvi d'era, mentre que les darreres investigacions arqueològiques permeten establir una seqüència d'ocupació continuada a l'emplaçament de l'actual Tortosa des de la protohistòria fins a l'actualitat, comprnent òbviament tot el període romà.

Per suposat, hi ha el fenomen de les ciutats autòctones que esdevenen entitats mitjanceres entre la nova realitat provincial i l'Estat romà, i adopten la capacitat d'encunyar moneda, en la qual el topònim ibèric es manté sota una grafia llatina, en alguns casos amb mínimes mutacions fruit de l'adaptació de sons ibèrics al llatí i a la seva transcripció en alfabet igualment llatí, com són els casos de *Iesso*, *Eso/Aeso*, *Iltirta/Ilerda*, *Ilturo/Iluro*, i *Baitolo/Baetulo*. Aquest però no és el cas de les monedes d'Ilercavònia-Dertosa, on el que hi ha és una discordança entre dos topònims netament diferents. El problema de la dualitat de noms no és privatiu d'*Hibera/Dertosa*. A la costa mediterrània de la península ibèrica hi ha altres casos ben coneguts, similars però

no exactament iguals, com són *Cesse/Tarakon/Tarraco* i *Arse/Saiganthe/Saguntum*. En cap dels dos casos es pot parlar amb seguretat de dos ciutats diferents, i tot i que el debat no està tancat, ara per ara no hi ha proves de tipus arqueològic per a parlar de dualitat de nuclis, exceptuant possiblement el cas de Sagunt. Hi ha altres exemples on s'observen situacions similars, com en el cas de *Laie/Barkeno/Barcino*, o *Indika/Untika/Emporion*, cadascuna amb les seves pròpies particularitats.

A Tarragona es coneixen emissions força antigues, anteriors a l'any 211 a.n.E., de dracmes ibèriques - amb un sistema metrològic no romà doncs - . En aquestes emissions es documenten dos llegendes en ibèric: *kese* i *tarakonsalir*. Malgrat que s'han manifestat els dubtes sobre les primeres emissions amb la llegenda *kese*, el cert és que la mateixa llegenda reapareix en forma de denaris ja a inicis del segle II a.n.E. Segons Villaronga, la seca de *Kese* finalitzaria a partir de les guerres sertorianes (Villaronga 1993, 105). Quan, en temps d'August, es torna a encunyar moneda a Tarragona, aquesta ja du la llegenda llatina derivada del topònim *Tarraco*. El fet és que hi ha dos topònims de presumible origen preromà, ambdós d'antiguitat contrastada ja que apareixen en encunyacions respectives dels segles III i II a.n.E. García-Bellido y Blázquez les consideren dos ciutats diferents, tenint en compte que les encunyacions amb les respectives llegendes són pràcticament coetànies (García-Bellido i Blázquez 2001, 32, 240). Arrayás ho considera un cas de binòmia, és a dir, de dualitat de noms i no de dualitat de ciutats. En la seva opinió *Tarraco* seria la denominació de l'assentament, en el qual inclou tant el nucli ibèric com el romà, mentre que el terme *Kese* tindria una connotació més pròpiament ètnica, en tractar-se de la principal ciutat del *populus Cessetanus* (Arrayás 2005, 25). Segons Otiña i Ruiz de Arbulo, *Tarraco* seria un topònim grecolatí relacionat amb hidrònims, ports, i penya-segats (Otiña i Ruiz de Arbulo 2000), mentre que Barreda ho considera derivat de l'adjectiu *trajús*, "elevat" en grec, fent referència a la topografia del terreny en la qual s'assenta la ciutat, encara que també creu que es tractaria més bé d'una pseudoetimologia grega introduïda pel dominador romà a partir del seu establiment –per tant, no preromana-, tot i que tampoc en descarta un origen ibèric (Barreda 1998, 66-74). Algunes de les monedes amb llegenda *tarakonsalir* s'ha datat a l'entorn de l'any 250 a.n.E., el que si és correcte l'impossibilita com a topònim introduït a partir de la conquesta romana (Alföldy 1991). D'acord amb aquesta visió, *Kese* seria el nom atorgat pels habitants autòctons ibèrics a la seva ciutat, mentre que *Tarraco* seria un topònim atorgat de fora, tot i que possiblement enfonsaria els seus orígens en un moment anterior a la pròpia dominació

romana. Sigui com sigui, Otiña y Ruiz de Arbulo, així com Arrayás, no creuen en una dualitat de nuclis, sinó més bé en una dualitat de denominacions d'una mateixa ciutat. És força acceptat, en canvi, que a partir dels textos de Livi i Polibi cal distingir entre *Tarraco* i *Cissa/Cissis*, un nucli ibèric situat a l'interior (Mayer i Rodà 1986; Otiña i Ruiz de Arbulo 2000, Arrayás 2005, 25), encara que també existeix l'opinió d'una possible diferenciació entre *Kese* i *Cissa/Cissis* (Sanmartí i Santacana 2005). Recents publicacions tornen a posar en qüestió la possibilitat de la dualitat de ciutats (Pérez Almoguera 2008).

Les primeres emissions d'*Arse* es documenten en el segle III a.n.E. o fins i tot amb anterioritat, força abans de la Segona Guerra Púnica, i amb la llegenda ibèrica *arsiktar*. És a finals del segle II a.n.E. quan apareixen les encunyacions amb la doble llegenda *arse/saguntinu* (Villaronga 1967). Per a García-Bellido es tracta de dos ciutats diferents, o una doble ciutat, una ibèrica (*Arse*), i una altra habitada per grecs a la zona del port (*Saguntum*) (García-Bellido 1942). Segons el parer de Domínguez Monedero, tot i no tractar-se de dos ciutats, el nom *Saiganthe* que segurament hauria originat Sagunt podria haver-se referit a l'àrea del port dependent de la ciutat ibèrica, que interpreta com un possible *emporion*, obert al comerç mediterrani i on podrien actuar de manera habitual molts agents forans (Domínguez Monedero 2011-12). Fins i tot s'ha especulat que la divergència d'interessos entre el nucli pròpiament ibèric i el possible empori hel·lènic fil·lorromà del port podria estar en la base del conflicte puntual que va acabar originant la Segona Guerra Púnica (Sánchez González 1997). S'ha argumentat tanmateix que el nom llatí *Saguntum* seria una derivació erudita del nom *Saiganthe*, elaborada en el segle II a.n.E. en el marc d'una construcció historiogràfica que pretenia un estret lligam entre la ciutat ibèrica i Roma que justificués la guerra contra els cartaginesos. La historiografia grecoromana considerava *Saguntum* una colònia de la illa grega de *Zakynthos*, a la qual devia el nom. Tot i estar situada al sud de l'Ebre, essent Sagunt com suposadament era una colònia grega aliada a Roma, es justificava la guerra contra Cartago, ja que aquesta havia atacat a Sagunt en primer lloc (Santiago 1994). El nom *Saiganthe*, testimoniats en una carta comercial sobre plom trobada a Empúries l'any 1985, per la seva banda és interpretat com una possible designació toponímica en les rutes dels comerciants grecs per la Mediterrània occidental, encara que possiblement sobre la base d'un mot ibèric desconegut (Santiago 1994). El nom *Arse*, per tant, constituïria el nom vertaderament ibèric de la ciutat. Sigui com sigui, el cert és que la investigació arqueològica permet confirmar l'existència d'un important nucli de

població ja des de finals del segle VI a.n.E. a la zona del Grau Vell de Sagunt, a tan sols 2 km del nucli principal ibèric, la qual cosa permet parlar d'una entitat integrada políticament, però espacialment discontinua (Aranegui 2001-02).

Les monedes de *Laie/Barkeno* compten amb la particularitat de que el topònim *laie* no està realment documentat, però si el de *laiesken*, que apareix en les encunyacions que segueixen a la documentada de *barkeno*. Aquesta darrera empra dracmes ibèriques des de finals del segle III a.n.E. *Laiesken* faria referència a una ètnia més que a una ciutat (Villaronga 1994), i sol considerar-se que el seu monetari correspondria al nucli de *Barkeno* (Pérez Almoguera 2008).

Per la seva banda, les monedes de la seca *untikesken* han estat atribuïdes a l'assentament ibèric que formava una dípolis junt amb Empúries, a la qual s'ha atribuït el nom *Indika*, tot i constituir aquest darrer extrem una possibilitat no demostrada. Sembla ser aquest el cas millor documentat de dualitat de nuclis en una mateixa entitat política, tenint en compte que Estrabó ja ho recull (Str. Geographiká III, 4, 8). S'ha considerat tanmateix la possibilitat de situar *Indika* a Ullastret. Aquesta seca va emetre monetari de bronze des d'inicis del segle II a.n.E. fins a la primera meitat del segle I a.n.E. (Pérez Almoguera 2008).

En el present cas també es dona una dicotomia de topònims: *Hibera* i *Dertosa*. Necessàriament he de fer abstracció en aquest punt de la problemàtica generada per les monedes amb la llegenda *iltirkesken*, considerant la manca de seguretat en els coneixements que se'n disposa. Malgrat això, més avant tornarem sobre aquest tema. Per tant, ens centrarem en les molt posteriors encunyacions del taller Ilercavònia-Dertosa. Tot i les semblances hi ha trets significativament diferents en relació als més estudiats exemples de Sagunt, Tarragona, etc. que acabem de veure. Una diferència fonamental entre les monedes de Ilercavònia-Dertosa i la resta d'exemples citats que fa que no la puguem considerar un paral·lel exacte és una cronologia més moderna en el cas de la primera respecte a les altres, així com un període d'encunyació relativament curt, doncs no s'han identificat emissions anteriors a aquest taller que es puguin atribuir a *Hibera*, o al nucli situat sobre el turó de la Suda de Tortosa, si és que escau fer aquesta distinció, al llarg del període dels segles III-I a.n.E. En estar circumscrites a un interval temporal concret, i força modern, en comparació amb les de Tarragona, Sagunt, etc., ja que es daten entre els principats d'August i Tiberi, aquestes encunyacions ja no compten amb grafia ibèrica, i tot i les referències toponímiques que remetien a una realitat política/ètnica ibèrica, el fet és que el topònim representat, *Hibera*, no deixa de

ser un nom de possible procedència no ibèrica. Aquesta és una altra diferència substancial. En els casos de *Cesse/Tarakon/Tarraco*, *Arse/Saiganthe/Saguntum*, que són els més estudiats i els que més paral·lelismes ofereixen en relació a Tortosa¹¹, trobem un topònim romà que deriva d'un mot de base presumiblement grega, que se superposa sobre el topònim original ibèric de la ciutat. En el cas d'*Hibera/Dertosa*, el topònim ibèric ens és desconegut, com ja va fer notar Botet i Sisó (Botet i Sisó 1908, 64). *Hibera* deriva clarament d'*Iber*, el nom atorgat pels grecs al riu Ebre, fet pel qual no sembla raonable que els mateixos habitants autòctons de la ciutat l'anomenessin així, almenys de manera originària, a no ser que els grecs haguessin estat en aquest cas especialment respectuosos amb la toponímia preexistent. S'ha especulat sobre la possible relació d'*iber* amb l'euskera *ibai*, que significa justament "riu", i també amb determinades etimologies de base indoeuropea (García Alonso 2005). El mateix prefix *Ib-* s'ha considerat com una partícula pròpiament ibèrica que faria referència a "riu" (Adrados 2000). En aquest cas caldria suposar que la h- inicial d'*Hibera* seria un afegit posterior romà. Tot i que no es pot descartar en absolut que sota el topònim *Hibera* hi hagi, més enllà de les denominacions grega i romana, una base d'arrel ibèrica que tal volta es pugui relacionar amb el nom autòcton de la ciutat, el fet és que aquest nom és una derivació efectuada des de fora amb la intenció de relacionar-la amb el riu al costat del qual estava emplaçada. Per tant es tracta d'un hidrònim. Aquest fet ens acosta al fenomen ja observat a *Arse/Saiganthe/Saguntum* i *Cesse/Tarakon/Tarraco*. Ja s'ha vist que s'ha considerat el mot *Tarakon* com un hidrònim, amb un prefix *tar(r)*, també relacionat amb ports i penya-segats, usual a la conca mediterrània, amb casos com Tarent, Tarquínia, Tarracina, Tharros, Tars, etc. (Otiña, Ruiz de Arbulo 2000). Barreda ho associa a llocs elevats, amb topònims com la mateixa Tarracina, o Trachis (Barreda 1998, 67). Ens sembla versemblant que el nom *Hibera* sigui una denominació al·lòctona, segurament de base autòctona però elaborada en un ambient no ibèric, emprada en les rutes de navegació de la Mediterrània occidental ja amb anterioritat al control d'aquesta per Roma. La seva condició de "ciutat de l'Ebre" seria molt pròpia per a una denominació corresponent per part dels navegants mediterranis, molt atents als accidents geogràfics de la costa i a les rutes fluvials que permetien el contacte amb les regions de terra endins. És ben acceptada l'existència de rutes comercials gregues -

---

¹¹ El cas emporità és diferent, ja que es produeix una situació pràcticament inversa a la de Tortosa, amb un nom grec ben conegut i propi de la comunitat humana que hi resideix inicialment, i un etnònim ibèric que apareix de forma secundària i al qual, de fet, no es pot atribuir amb seguretat un topònim exacte. En quant a *Laiesken/Barkeno*, es parteix d'un etnònim i un topònim de base igualment ibèrica.

també púniques, i abans que aquestes fenícies-, seguides per empreses de varies procedències, en les quals s'empraven noms propis per a referir-se als territoris que es visitaven. Territoris aquests, que no tenien perquè rebre els mateixos noms per part de la totalitat dels navegants que s'hi aventuraven, i que per tant haurien acabat "enquistados en capas sucesivas de información" (Domínguez Monedero 2013, 20). Aquestes diverses capes d'informació podrien estar en la base de molts dels problemes que la investigació moderna i actual - als quals es podria afegir una certa desconexió entre els coneixements de l'occident real que posseïen els navegants que freqüentaven aquestes costes i la imatge que proporcionava la literatura erudita geogràfica hel·lenística (Moret 2006)-, es troba en el moment d'enfrontar-se amb diferents topònims de diferent arrel i procedència, que en alguns casos podrien estar amagant una mateixa realitat geogràfica/política. Aquest podria ser el cas d'*Hibera* i el seu possible antecedent en llengua ibèrica, així com els de *Kese/Tarakon/Tarraco* i *Arse/Saiganthe/Saguntum*. La toponímia que trobem en les fonts llatines no seria sinó la darrera d'aquestes capes d'informació acumulada. En el moment d'enfrontar-se a la conquesta de la península ibèrica, Roma disposaria d'un corpus d'informació topogràfica i toponímica heretada en bona part dels periples grecs, en el qual podem suposar que hi hauria una barreja d'elements grecs i autòctons. Seguint la lògica del dominador colonial, els romans utilitzarien aquestes informacions, ampliades gràcies a les campanyes militars a partir de la Segona Guerra Púnica, a la seva discreció, adaptant i manipulant les dades a les noves necessitats: "Traían sus nombres geográficos y míticos, inventaban otros sobre datos diversos que se les venían a la vista, adaptaban otros indígenas. Son nombres que a veces se difundieron e implantaron, otras veces eran usados por sólo los griegos. Los nombres indígenas resurgieron con frecuencia y se añadieron los romanos" (Adrados 2000).

El nom *Dertosa*, tot i que no es documenta fins a poc abans del canvi d'era i que es relaciona amb una fase ja plenament romanitzada de la història de la ciutat, també posseeix uns orígens poc clars. De Hoz proposa un substrat ibero-llenguadocià, amb paral·lels respecte el sufix com Tolosa, *Labitolosa* o *Libisosa*, en base a suposades penetracions gales que s'haurien produït tant abans com durant la dominació romana (De Hoz 2011, 173-174). García Alonso en canvi el relaciona amb noms pròpiament hispans, com *Mentercosa* o *Rigosa*, i suggereix la similitud del seu radical amb la base basca *Tors* (García Alonso 2005), al qual podem afegir la seva similitud amb *tar*

justament un hidrònim paleoindoeuropeu que ja hem vist en el cas de *Tarraco*, i que en darrera instància el trobaríem també a Tartessos (Adrados 2000).

Per altra banda, s'ha proposat que el terme *ilercavonia* podria tractar-se d'un nom compost per dos partícules diferents, la segona de les quals seria una forma llatinitzada, a la manera d'altres topònims com Populonia, Vetulonia, Bononia o Macedonia (De Hoz 2011, 45). De la primera partícula del mateix terme, aquesta ja d'origen ibèric, en parlarem a continuació.

La seca d'*iltirkes/iltirkesken/iltirkesalir*. El problema de la seva ubicació, i la possibilitat d'atribuir-la a la Ilercavònia

Fig. 16. Moneda de la seca iltirkesken (<http://moneda-hispanica.com/imagenes/iltirkesken06.jpg>)

La seca amb les llegendes *iltirkes/iltirkesken/iltirkesalir* és una altra de les clàssiques en els debats de numismàtica, toponímia i topografia antiga, i ha estat objecte d'un volum de literatura especialitzada gens menyspreable. El període en el qual hauria estat en funcionament segons l'estat actual dels coneixements seria entre els segles III i I a.n.E., sense poder especificar amb precisió el moment d'arrencada ni el de cessament final de les emissions. S'ha intentat reconstruir el topònim del qual derivarien les llegendes a partir dels passos usuals de transmutació de l'ibèric al llatí, de manera que podria hipotetitzar-se un nucli de nom *Iltirka/Ilerca/Ilerga* (Pérez Almoguera 2008), o amb lleugeres variacions. De l'àmbit de la numismàtica s'ha tendit a considerar-la com a pertanyent a l'àrea ilergeta, i tot i la semblança aparent del nom amb *Iltirta*, el fet és que els dos nuclis emeteren durant el mateix període i no hi hauria motiu per a confondre-les. Ja Villaronga reconeix dos seques diferents per a *Iltirta* i *Iltirke* (Villaronga 1961). La possibilitat de relacionar-la amb *Atanagrum*, suposada capital ilergeta segons Livi, no deixa de ser una possibilitat entre altres. Ara bé, la dispersió de troballes fa plantejar seriosament la possibilitat que es tracti d'una seca ubicada a la Catalunya central. Del

mateix tresor de Balsareny (Bages), estudiat per Villaronga, de 250 monedes 66 eren emissions d'*iltirkesken* (Villaronga 1961). Una de les propostes concretes és que es correspondria amb la posterior *Sigarra*, ja que es coneix la troballa en unes excavacions portades a terme per aficionats a Prats de Rei (Anoia) de fins a una vintena de monedes, de les quals 19 compten amb la llegenda *iltirkesken* (Pera 2004, 194). La recent publicació de l'estudi de tres monedes amb la llegenda ibèrica *sikara*, però, evidencia l'existència d'una seca que hauria emès durant el mateix període que la d'*iltirkesken* i que es pot atribuir sense gaire problemes a la posteriorment anomenada *Sigarra* (Ferrer *et alii* 2012). De tota manera, l'abundància de monedes d'*iltirkesken* recuperades a *Iesso*, si bé important, conforma un conjunt molt menor que les procedents de *Kese*, la relació amb la qual s'explica per la intensitat dels contactes comercials amb la Mediterrània, via el litoral tarragoní. Concretament es comptabilitzen 11 monedes d'*iltirkesken* contra 40 de *Kese*, a les que cal afegir 11 monedes més d'*Illirta*, entre d'altres procedències (Pera 2004, 189), amb el que la importància quantitativa del numerari d'*iltirkesken* en aquesta ciutat en concret, tot i ser innegable, queda força diluïda (Pera 2004, 189). La dispersió de les monedes de *Kese* és igualment important per la Catalunya central, i forma el 19 % del numerari trobat al Penedès, el 20 % del tresor de Balsareny, un altre 20 % de les procedents de Manresa, el 16,5 % a Burriac, a més d'un 53 % de les que es troben en el seu mateix àmbit immediat, i altres procedències (Panosa 1993). De fet, aquest contacte amb el centre tarragoní ajudaria a comprendre la infiltració de monedes d'*iltirkesken* a la Catalunya central –en nombre molt inferior a les de *Kese* en el cas de *Iesso* –, sense haver de recórrer a una situació de veïnatge immediat amb *Illirke*. De tota manera, la important presència de monedes *iltirkesken* en aquesta zona, juntament amb una altra concentració al nord dels Pirineus, a l'entorn de Vieille-Toulouse¹², porten a Gorgues a defensar igualment una localització a la Catalunya centre-occidental per a aquesta seca, ja dins l'àmbit ilergeta (Gorgues 2010, 409, 418). De Hoz dóna per fet que és un topònim de l'àrea ilergeta, però no aporta arguments filològics (De Hoz 2011, 43). Panosa també l'atribueix a l'àrea central catalana, en concret a l'àrea dels lacetans, però la vincula més aviat al grup ausetà que a l'ilergeta (Panosa 1993). Per a García-Bellido y Blázquez, en canvi, aquestes imitacions tolosanes serien fruit d'intercanvis amb una ciutat amb sortida al mar (García-Bellido,

---

¹² En aquest cas amb un notable impacte sobre la societat autòctona, doncs van esdevenir un dels principals models monetaris emprats per tal de portar a terme un fenomen d'imitació per a l'elaboració de les monedes tolosanes entre finals del segle II i inicis del segle I a.n.E., fins al punt que s'ha arribat a parlar de falsificacions (Gorgues 2010, 409-418).

Blázquez 2001, 187), parer que abans que ells ja havia tingut Zobel (Botet i Sisó 1908, 63), el qual ens torna a remetre a la connexió tarraconense amb l'interior de Catalunya. Segons Pérez Almoquera, aquesta important concentració de monedes d'*iltirkesken* entre les terres orientals lleidatanes i les occidentals barceloneses faria seguir una falsa pista, menystenint el fet que també n'hi ha constància a la vora de l'Ebre i del Segre, que seria la ruta que, segons aquest autor, haurien seguit per a penetrar al sud de França (Pérez Almoquera 2008) En realitat, aquestes monedes es documenten a Azaila i el baix Aragó (Villaronga 1977), el qual, malgrat no ser exactament una zona riberenca, si se situa a l'entorn de la depressió de l'Ebre. L'escassetat de monedes d'*iltirkesken* prop dels principals centres ilerjavons coneguts podria relacionar-se amb l'espoli practicat per les autoritats romanes en forma de contribucions arbitràries i abusives, que es va traduir en un flux ininterromput d'or i plata des de les regions conquerides a partir de la Segona Guerra Púnica (Gracia 2003, 157-160), i cal no oblidar que *Hibera* no assoleix un estatut jurídic privilegiat en aquest sentit almenys fins als temps de Cèsar, tot i que això no explica la important presència d'aquestes monedes en altres regions relativament allunyades de la seva suposada seca com són la Catalunya central i el sud de França. Sobretot, no explica l'absència de monedes de bronze d'aquesta seca, que composarien la pràctica totalitat de les seves emissions durant el segle II a.n.E. (Pérez Almoquera 2011). Potser la troballa de nombroses monedes d'aquesta seca en una ruta d'intens trànsit interior-costa, a l'entorn de la qual es troben també moltes monedes de *Kese*, és el reflex del paper de *Kese/Tarakon/Tarraco* com a centre redistribuidor de béns procedents de nuclis situats a la costa o en contacte directe amb la costa cap a l'interior, seguint les rutes militars i de comerç que havien de satisfer les necessitats de les autoritats romanes establertes en aquest punt. De fet, també hi ha presència de monedes d'*iltirkesken* a Tarragona (Diloli 1997, 282), la qual cosa pot ajudar a reconstruir el trajecte que seguirien part d'aquestes monedes una vegada sortien de la seva àrea de producció. Les troballes de monedes d'*iltirkesken* a la zona central de Catalunya també s'han volgut atribuir a un fenomen d'infiltració des de la costa mitjançant rutes comercials terrestres (Sinner 2013), enfortint el caràcter costaner d'aquesta seca.

En realitat, el suposat topònim *Iltirke/Ilerca/Ilerga* que es pot reconstruir a partir de les llegendes documentades sembla aproximar-nos més als ilerjavons que als ilergetes. Ja Bayerri defensava aquesta denominació (Bayerri 1933, 450), i encara abans que ell el pare Montserrat (Bayerri 1948, 43), i sobretot, Botet i Sisó (Botet i Sisó 1908, 63-64).

Pérez Almoguera ja fa notar que en les llegendes de les posteriors monedes del taller Ilercavònia-Dertosa es fa referència a l'*ethnos* o la regió a la qual pertanyeria *Ilerca*, tot i que no a aquest mateix topònim, sota la referència *ilercavonia*, que segons ell podria tractar-se d'un recordatori de l'antiga denominació de *Dertosa* (Pérez Almoguera 2008). Diloli recull els arguments filològics i fa notar la semblança entre les encunyacions d'*iltirkesken* i *Ilercavonia-Dertosa*, la qual cosa ja havia atret l'atenció de Villaronga (Villaronga 1973, 27-49), doncs les encunyacions de la segona emissió dertosana presenten una contramarca en forma de palma, talment com les monedes d'*Iltirke* (Diloli 1997, 282, Diloli *et alii* 2001). Per aquests elements, recolza l'opció *ilercavona*, fent a més incidència amb la possible identificació d'*Iltirke* amb la *Hibera* citada per Livi (Diloli 1997, 283).

Javier de Hoz ressalta el fet que Hecateu (tot i que la informació és coneguda mitjançant Esteve de Bizanci) esmenta el riu *Ilaraugâtes*, en relació al grup humà dels *Ilaraugâtai*. És interessant constatar que els grecs de les darreries del segle VI a.n.E. distingien un ètnic en relació a un riu amb el qual compartien el nom. No entrarem en el fet que els *Ilaraugâtai* fossin els antecedents comuns dels posteriors *ilergetes* i *ilercavons*, o si aquesta denominació es referia només a un dels dos grups. La visió costanera d'Hecateu permet inferir que els *ilercavons*, o els seus antecedents, estarien compresos en els *ilaraugâtai* (De Hoz 2011, 44), independentment que aquesta denominació comprengué o no els pobles de l'interior assimilables als posteriors *ilergetes*. El punt que pretenem destacar aquí és la denominació del riu, *Ilaraugates*, que no *Iber/Hiberus*, que és el nom que acabarà imposant-se, i la seva possible relació amb el topònim *Iltirke*, que es pot reconstruir a partir de la llegenda *iltirkesken*. Sembla configurar-se una segona parella de topònims derivats riu-ciutat, de manera que a la coneguda parella *Iber/Hiberus-Hibera*, podria correspondre una sens dubte més antiga parella *Ilaraugates-Iltirke*. És complex anar més enllà, ja que la base *ilaraug-* sembla comuna als etnònims d'*ilergetes* i *ilercavons*. La formació ibèrica *ilti-*, que podria estar en la base de multitud d'etnònims i topònims, entre ells els que interessen aquí *-ilaraugâtai*, *ilercavons*, *ilergetes*, *Iltirke/iltirkesken/Ilerca*, *Iltirta* -, podria significar "ciutat" o similar, però també s'ha considerat com un indicatiu d'hidrònim (De Hoz 2011, 50). Des d'aquest punt de vista -i tenint en compte l'existència de rius importants que travessen les regions tant *ilercavona* com *ilergeta* (l'Ebre, el Segre...) i l'existència de nuclis igualment importants a la vora d'ambdós rius -, en favor d'una possible identificació *Iltirke/Hibera*, o en tot cas en defensa d'una atribució *ilercavona* a *Iltirke*,

només podem al·legar el caràcter costaner de la descripció d'Hecateu, que ens permet identificar sense dificultats el riu *Ilaraugates* com l'Ebre, i la possible parella de topònims derivats *Ilaraugetes/Iltirke – Iber/Hibera*, que podria reflexar un canvi de noms sobre la base d'una mateixa realitat geogràfica i política, o l'ús de dos tradicions toponímiques diferents, la primera de base pròpiament ibèrica, i la segona de possible atribució al·lòctona. Sigui com sigui, la confusió a l'entorn dels possibles prefixos *il-* i *ilti-* (De Hoz 2005, 2011, 43-50) deixa la porta oberta a invertir la tradicional derivació toponímica riu-ciutat, donat que si acceptem *ilti-* com a “ciutat” (Pérez Almoguera 2001) o, potser, “poble”, “establiment”, o fins i tot “grup humà” el nom *Ilaraugates* atribuït a l'Ebre -sempre que aquesta atribució sigui plenament fiable i que la transmissió d'Hecateu sigui correcta-, passaria a ser un terme secundari depenent d'un etnònim corresponent al poble que habitava les terres per les quals el riu discorre. En aquest cas, la traducció d'*iltur* per “ciutat” hauria de comptar amb certa revisió, doncs en el moment acceptat en el que Hecateu empra el mot *Ilaraugates*, a l'entorn de l'any 500 a.n.E., tot i que probablement es referís a una realitat una mica anterior, el fenomen urbà a la vall de l'Ebre era encara recent i d'una realitat material més bé modesta.

Tanmateix Javier de Hoz ha apuntat la possibilitat de que la llegenda *ilercavonia*, que apareix en les monedes del taller Ilercavonia-Dertosa pugui estar fent referència a una altra ciutat, que seria diferent d'*Iltirke/Ilerca* de les monedes amb llegenda *iltirkesken* (De Hoz 2011, 47). Aquesta proposta ens sembla una complicació innecessària i no justificada, explicable només per un cert afany en dissociar *Iltirke* de l'àrea *ilercavonia*, ja que aquest autor l'atribueix als *ilergets*.

Arribats a aquest punt, com és evident hi ha diferents tradicions referents a la localització de la seca en qüestió, que es poden simplificar en dos: una que postula un origen *ilergeta*, i l'altra *ilercavó*. La manca de concreció pel que fa a aquest punt s'ha prolongat durant força temps fins que recents estudis han proporcionat noves i valuoses dades que podran fer avançar el debat. Aquestes provenen dels resultats d'unes anàlisis per a comprovar la procedència del metall contingut en diverses encunyacions de l'àrea *ilergeta* i del seu entorn, concretament diverses emissions d'*Iltirta*, *Bolskan*, *Kelse*, *Kese*, i un as de bronze d'*iltirkesken*. La majoria d'aquestes mostren una barreja pròpia de materials reciclats i, en tot cas, s'ha apuntat a la presència de metall procedent de mines de la zona de Múrcia. En canvi, el metall contingut en l'as d'*iltirkesken* prové clarament de les mines de la zona del Molar-Bellmunt-Falset, a la comarca del Priorat (Pérez Almoguera 2011).

Aquesta dada torna a apuntar a la zona ilercavona, ja que la principal sortida natural de la zona del baix Priorat és justament la vall de l'Ebre, al qual s'arriba des del barranc d'en Bas, o seguint la vall del riu Siurana (Rafel *et alii* 2008). De fet, estudis paral·lels ja tenen en compte aquesta vinculació en el seu discurs. L'equip de Núria Rafel ha demostrat l'explotació d'aquestes mines ja en els segles VIII i VII a.n.E., i la seva importància pel que fa a la intensitat dels contactes dels comerciants fenicis amb la regió del tram inferior de l'Ebre entre finals del segle VII a.n.E. i principis del segle VI a.n.E. (Rafel *et alii* 2008, 2010). Per la seva banda, l'equip que treballa en les excavacions i l'estudi del Castellet de Banyoles (Tivissa) destaca les activitats metal·lúrgiques com una de les principals activitats econòmiques documentades al jaciment, concretament la relacionada amb el plom, com es demostra pels nombrosos objectes d'aquest metall, així com restes de plom fos, i lingots de galena recuperats en la seva excavació, i ho destaca amb la proximitat de la zona minera del Priorat, en relació a la qual el Castellet de Banyoles tindria un accés directe en el període Ibèric Ple (Rafel *et alii* 2008, Asensio *et alii* 2002, 2005, Alvarez *et alii* 2008, Sanmartí *et alii* 2012).

La possibilitat que la seca d'*iltirkesken* es correspongui amb un nucli ilercavó - tot i les reserves que segueixen existint, doncs la procedència de la matèria primera no té perquè determinar forçosament l'entitat política que la utilitza, malgrat demostrar que, en tot cas, si que és cert que *Iltirke* tenia un accés directe a les explotacions del baix Priorat -, apunta en dos direccions en base a les dades que posseïm sobre el món ibèric dels segles III-II a.n.E. a la zona de l'Ebre català: el Castellet de Banyoles i *Hibera*.

A favor de la primera cal argumentar el que se'n coneix gràcies sobretot a les campanyes periòdiques que s'estan efectuant els darrers anys. Això és l'assentament ibèric més extens de la regió ilercavona, amb un estàndard de complexitat notable tant a nivell social, com urbanístic, defensiu, etc. S'hi documenta una important activitat metal·lúrgica relacionada amb el plom, i indicis d'encunyació de moneda. A més, la seva localització li permet un fàcil accés a la zona del baix Priorat, cosa que suggereix un control estratègic de la regió de les mines per part d'aquesta ciutat, almenys en el segle III a.n.E. En definitiva, es tracta del candidat ideal per a controlar la zona minera, i alhora comptar amb suficient pes específic com per a encunyar moneda pròpia. Convé tenir en compte la troballa, tant al mateix assentament com en les seves proximitats, de diversos dracmes d'imitació emporitana amb la llegenda *oy*, que s'ha interpretat com *kum* o *kuti*. Segons els membres de l'equip que treballen al jaciment podria tractar-se

d'una seca ubicada al mateix assentament (Tarradell-Font, N., Noguera, J. 2009), la qual cosa sembla excloure'n l'autoria de les peces d'*iltirkesken*. En realitat les monedes d'*iltirkesken* estan totalment absents del numerari recuperat fins ara al Castellet de Banyoles i, de fet, tenint en compte el prolongat període d'encunyació d'aquestes emissions, entre finals del segle III i inicis del segle I a.n.E., resulta molt poc probable poder-les atribuir a una seca establerta aquí tenint en compte que el poblat és arrasat a l'entorn de l'any 200 a.n.E. o poc després, segurament a conseqüència de les campanyes de Cató (Asensio *et alii* 1996, Sanmartí *et alii* 2012). Certament entre els anys 150 i 75 a.n.E. aquest assentament coneix una reocupació humana general del seu emplaçament, de la qual no se'n coneix gran cosa a causa del mal estat de conservació de les seves restes (Asensio *et alii* 2002, Moret 2008), i per tant no es pot descartar que hagués pogut emetre moneda amb posterioritat a la conquesta. Val a dir que aquesta segona ocupació no hauria encaixat en el marc dels dinàmismes polítics i econòmics del període, fet que va resultar en el seu abandonament final.

En quant a la segona, és coneguda sobretot a partir de les mencions de Livi com la ciutat més rica de la regió en els moments de la Segona Guerra Púnica (Liu XXIII, 28, 9-12). A diferència del Castellet de Banyoles, *Hibera* sobreviu al llarg de tot el període tardorrepublicà, es converteix en l'únic centre rector de la regió, adquireix categoria de municipi romà i acaba donant lloc a *Dertosa*, com a ciutat més important d'un ampli territori entre *Tarraco* i *Saguntum*. Tenint en compte la destrucció del Castellet de Banyoles a l'entorn de l'any 200 a.n.E., sembla plausible que adquirís una posició d'avantatge en relació amb la zona minera del baix Priorat a partir d'aquests moments. El seu coneixement arqueològic, en canvi, és encara força limitat –que no inexistent–, si acceptem la seva identificació amb *Dertosa*. Seguint Pérez Almoguera, la identificació d'*Iltirke* amb *Hibera* explicaria la presència del terme *Ilercavonia* en les posteriors monedes del taller Ilercavonia-Dertosa. Igualment serviria per a plenar un important buit com és l'absència de seques ibèriques en una àmplia regió a l'entorn del tram final de l'Ebre entre els segles III i II a.n.E. i el caràcter temporalment limitat de les emissions de la seca Ilercavonia-Dertosa a les darreries del segle I a.n.E. De fet, *Hibera* va adoptar el paper d'entitat política intermediària entre el territori provincial a explotar i l'estat romà, en aquest cas a més amb atribucions sobre un territori extens, la qual cosa recolza l'existència d'emissions monetàries pròpies, a la manera d'altres centres regionals que adquireixen un rol similar com *Osicerda*, *Iesso*, *Eso*, *Baitolo*, *Ilturo*, *Kese*, *Iltirta*, *Barkeno*, etc. És cert però, que aquest fet obligaria a plantejar-se les causes del

canvi de nomenclatura i de taller en el segle I a.n.E., problema que ara per ara cau fora de l'abast del present estudi per la manca de dades.

També cap la possibilitat que l'explotació del mineral de les mines del Priorat no estigués sota el control directe d'una entitat política local, sinó que estigués en mans privades. No és aquesta una opció estranya tenint en compte que el control i gestió de les mines va ser un objecte preferent de l'atenció de les *societates publicanorum*. No està clar en quin moment aquestes companyies estarien en disposició d'apoderar-se d'algunes de les fonts de riquesa del baix Ebre. Podria ser que mentre que les primeres emissions en dracmes de plata de la seca *iltirkesken* fossin obra de les autoritats polítiques locals que haurien obtingut el material pels seus mitjans, en canvi el metall per a l'elaboració de les posteriors emissions en bronze del segle II a.n.E. ja l'haurien pogut subministrar companyies privades. Si aquest darrer fos el cas, certament no tindria perquè haver cap vincle entre la seca *iltirkesken* i el baix Ebre.

Som del parer que sota les denominacions *Hibera* i *Dertosa* no hi ha sinó una sola realitat urbana i política, que en el seu esdevenir històric va experimentar una multiplicitat de canvis que, amb els mitjans que tenim a l'abast, no estem en condicions de conèixer amb un mínim de detall. La possibilitat que el nom realment autòcton d'aquesta mateixa ciutat hagués estat *Iltirke* és encara massa evanescent per a assegurar-la o rebutjar-la, tot i que ens sembla força plausible, i fins i tot lògica. El canvi de nom, l'adquisició de la categoria municipal, l'emissió de moneda pròpia, i la implantació d'un urbanisme de tipus romà sobre l'antic nucli ibèric són només les mutacions més evidents que ara per ara es poden documentar, i aquestes només fins a un cert punt. Cal plantejar-se fins a quin punt aquesta cadena d'esdeveniments històrics està connectada entre si. No és casualitat que aquests canvis es produïssin en un marge temporal inferior a 50 anys, i a partir de Cèsar. Com hem vist abans, a més, tant l'emissió on a la llegenda figura només *Hibera*, com la posterior on hi ha els dos topònims és obra d'un mateix taller, que presumiblement no es va moure de lloc en l'interval d'una i altra emissió.

Aquests elements permeten reconstruir un esbós de seqüència de l'evolució política i jurídica de la ciutat:

1. Fase 1, en que la ciutat denominada *Hibera* (*Iltirke*?) és un nucli ibèric preromà, i propúnic en la Segona Guerra Púnica (...-215 a.n.E.)

2. Fase 2, en que *Hibera*, conquerida per Roma a partir de la Segona Guerra Púnica, és una ciutat estipendiària, encarregada d'encapçalar un territori extens al seu entorn (215 a.n.E.-45 a.n.E.?).
3. Fase 3, en que *Hibera* assoleix l'estatus de municipi romà. La possible denominació *Iltirke* estaria ja en desús (45 a.n.E.-canvi d'era/14 d.n.E.).
4. Fase 4, en que la denominació *Hibera* coexisteix amb la de *Dertosa*, sense deixar de formar una mateixa entitat política (canvi d'era/14 d.n.E.-37 d.n.E.).
5. Fase 5, en que la denominació *Hibera* ha caigut en desús, i només s'empra el nom *Dertosa*, nom sota el qual la ciutat segueix comptant amb categoria municipal (segle I d.n.E.-...).

3.6.4.- Els vestigis d'època protohistòrica a la ciutat de Tortosa

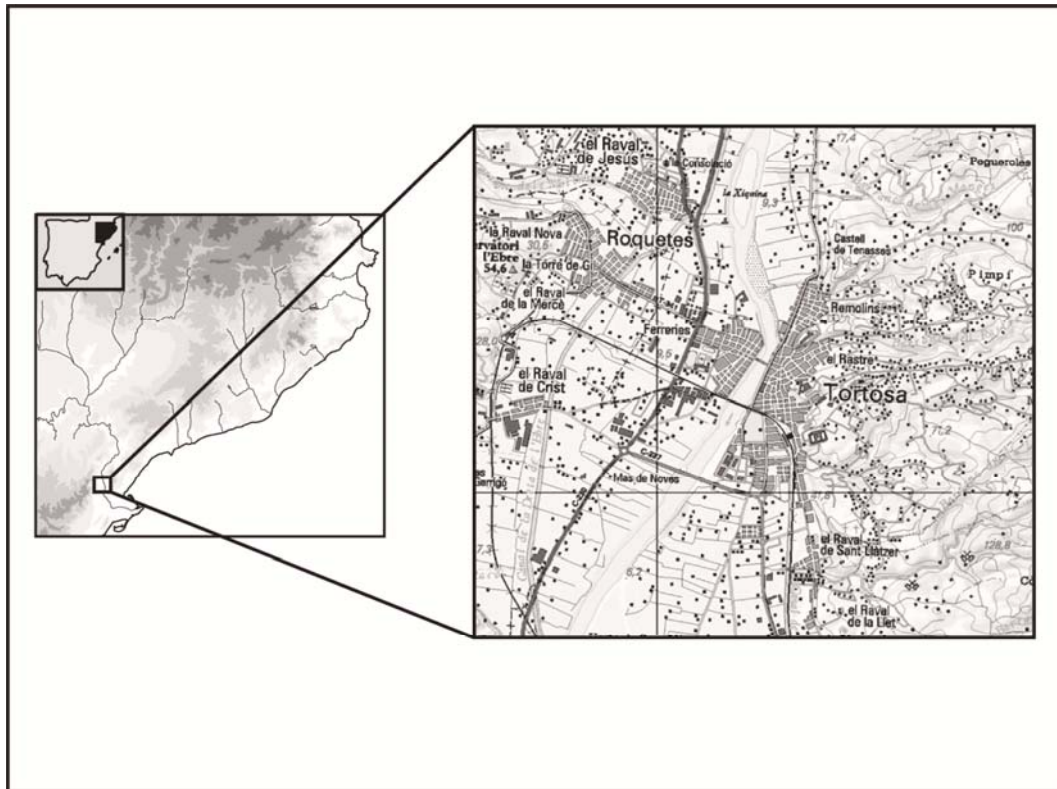

Fig. 17. Situació de la ciutat de Tortosa (GRESEPIA)

3.6.4.1.- Condicionants de la investigació

Malgrat la profusió de les intervencions arqueològiques portades a terme al curs inferior de l'Ebre en els darrers anys, juntament amb importants estudis de conjunt centrats en els models d'ocupació del territori durant la protohistòria (Diloli 1995, Diloli 1997, Diloli, Bea 2005, Garcia 1999, Garcia 2005, Noguera 2002, Noguera 2006, Oliver 1996), i en alguns casos també referits a l'evolució socio-política (Bea 2013, Sardà 2010), la investigació al casc urbà de la ciutat de Tortosa en l'àmbit de la protohistòria ha estat pràcticament inexistent fins a inicis del segle XXI. Aquesta mancança es pot explicar per diverses raons.

En primer lloc cal destacar les dificultats per a efectuar excavacions arqueològiques en l'interior del nucli urbà tortosí. A nivell geològic la ciutat es troba en una zona abundant en aigües subterrànies, i amb una capa freàtica situada a una cota tan elevada que fa que les excavacions siguin pràcticament irrealitzables a partir d'una certa profunditat. Això cal afegir que la potència sedimentària a les zones baixes o mig-baixes de la ciutat és força elevada, amb fases d'ocupació humana desplegades al llarg de diversos metres en vertical de sediment arqueològic. L'abast de les intervencions d'urgència efectuades en els darrers anys, subsidiàries de projectes constructius, tenen una cota de profunditat prefixada en funció de l'afectació de les obres, motiu pel qual molt rarament arriben a tocar estrats anteriors a l'edat mitjana. Per altra banda, el sector que es considera ocupat durant la protohistòria i per una part de la ciutat romana, que hauria d'estar situat a una cota superior no afectada pel nivell de l'aigua, no ha patit en època moderna, i fins molt darrerament, cap reforma urbanística important, la qual cosa fa que les dades arqueològiques procedents del que hauria d'haver estat el nucli romà o preromà siguin encara molt escasses. A més, sobre el turó de la Suda, que és l'indret més susceptible de poder aportar dades en aquest sentit, les transformacions constructives del segle XX no han tingut cap interès per conservar ni documentar els vestigis d'ocupació d'èpoques anteriors. En aquestes circumstàncies es dona la situació que mentre el coneixement arqueològic sobre la ciutat medieval i andalusina va augmentant ràpidament, ja que les seves restes solen estar per sobre del nivell freàtic, l'ocupació romana i protohistòrica segueix sent desconeguda en la seva major part.

Val a dir que abans de la creació del *Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya* hi ha molt pocs registres científics de les troballes esporàdiques efectuades a

la ciutat. La major part de les restes consignades es troben en els fons procedents de l'antic Museu Municipal, avui Museu de Tortosa, on foren dipositats al llarg del segle XX i conservats gràcies a la labor dels seus directors, Joan Abril, Enric Bayerri, i Jesús Massip.

3.6.4.2.- L'actuació del GRESEPIA

Amb aquest estat de la qüestió, des del Grup de Recerca Seminari de Protohistòria i Arqueologia (GRESEPIA) de la Universitat de Tarragona es va implementar el projecte *Anàlisi històrica i arqueològica de l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a l'antiguitat tardana*. Una de les línies del projecte és l'estudi i actualització de les dades de l'ocupació protohistòrica de la ciutat, que és en la que ens estendre'm primerament, i en la qual s'ha seguit una triple direcció:

1. La revisió i classificació sistemàtica dels materials antics conservats en el fons del Museu Municipal.
2. La revisió de les memòries i materials referents a les actuacions arqueològiques efectuades en el cas urbà de la ciutat.
3. Integració de les dades obtingudes en els dos punts precedents en les intervencions arqueològiques efectuades pel nostre mateix equip.

Els fons del Museu de Tortosa

L'estudi dels materials arqueològics dipositats en l'antic Museu Municipal de Tortosa ha permès revisar bona part de les restes ceràmiques que s'han recollit al llarg del darrer segle tant al territori del baix Ebre com al mateix cas urbà de Tortosa. Ara bé, en iniciar el treball es va comprovar que la realitat dels fons del museu era complicada, ja que entre els materials citats pels antics inventaris, alguns havien desaparegut, altres estaven emmagatzemats amb etiquetes equivocades, mentre que alguns altres ni tan sols tenien referències, o en tot cas notes molt imprecises. A banda d'aquests casos, hi havia també un conjunt de materials romans i preromans ben identificats, malgrat que la informació proporcionada al respecte per les fitxes i memòries del museu era molt breu i parcial. Val a dir que en alguns casos aquests documents han permès rastrejar possibles

i esporàdiques troballes de materials protohistòrics procedents de moviments de terres relacionades quasi bé sempre amb obres de construcció. Algunes de les memòries més valuoses, però, estan perdudes totalment o parcial, de manera que en alguns casos s'ha hagut de recórrer a altres fonts d'informació per tal d'omplir els buits d'informació. És el cas, per exemple, de la memòria de l'any 1972, que hauria de recollir l'inici de les obres de construcció del Parador Nacional del Castell de la Suda, i que tan irremeiablement va afectar el ric patrimoni arqueològic de l'indret.

Els punts que van proporcionar informació més interessant són els següents, ordenats per ordre cronològic.

Les obres de l'edifici de la Telefònica

L'any 1963 es van iniciar al número 5 del carrer Pescadors les obres de l'edifici on s'havia d'instal·lar la seu de la companyia de telecomunicacions a Tortosa, començant per la construcció de les fonamentacions i del soterrani. El traçat d'aquest carrer coincideix amb una zona d'enterraments baix-imperials, amb la qual cosa es va produir una gran destrossa d'enterraments, àmfores, restes humanes, *tegulae*, etc. part de les restes dels quals van anar a parar al museu. Considerada la riquesa arqueològica que es va posar de manifest amb els moviments de terres, el director del museu i delegat del Servicio Nacional de Excavaciones, Jesús Massip, va realitzar un seguiment arqueològic. Durant el seguiment es va localitzar un gran forat interpretat de manera alternativa com a sitja o pou, situat a una profunditat entre 4 i 2,20 m respecte al nivell del carrer. L'excavació d'aquest "pou" va proporcionar una estratigrafia que s'ha conservat en la memòria redactada pel mateix Massip. Segons consta a la memòria, hi havia "varios niveles de cultura que van desde la cerámica negra del neolítico hasta la terra sigillata romana, con algunos fragmentos notables de cerámica ibérica decorada en rojo". Entre aquests nivells Massip en destaca quatre a partir del material recuperat i que, per ordre de major a menor profunditat són: 1.- "cuerno de cévido, sobre gleras al nivel del río"; 2.- "cerámica negra"; 3.- "cerámica ibera, kalathos"; 4.- "cerámica ibero-romana".

La ceràmica ibèrica esmentada consta de diversos fragments decorats procedents de, com a mínim, dos càlats i un *pithiskos*. Són produccions de cronologia avançada, no anteriors al segle II a.n.E., i segurament procedent dels forns de Fontscaldes, que ha estat identificades sense problemes. En quant a l'enigmàtica "cerámica negra",

suposadament neolítica, és possible que es puguin identificar amb una sèrie de fragments força deteriorats de ceràmica grollera i modelada a mà. La seva datació és imprecisa, però podrien estar acompanyant una vora d'olla de cuina d'aspecte tardoantic. Ara bé, segons l'ordre estratigràfic descrit per Massip, aquests fragments van aparèixer per sota de la ceràmica ibèrica, així que no es pot descartar que siguin restes protohistòriques.

Val a dir que en el seu informe, Massip no deixa de mencionar que en la construcció del veí edifici de l'ajuntament de la ciutat, durant el decenni anterior, “fueron hallados restos parecidos que fueron silenciados y ordenando enterrarlos al contratista por el Arquitecto que dirigía los trabajos” (Massip 1963). Val a dir que es desconeix la sort de les restes trobades durant la construcció de l'ajuntament i es poden donar per perdudes, malgrat que tenint en compte la superfície afectada per les obres, van haver de ser extretes en quantitats considerables.

L'absis de la catedral

L'any 1965 es van realitzar les obres d'adequació de l'entorn de l'absis de la catedral, fins aquells moments immers en el si d'un conjunt d'habitatges modestos que van haver de ser enderrocats. Massip fa referència a les presses amb les quals es va portar a terme l'obra, en la qual es van emprar màquines excavadores, la qual cosa va impedir que realitzés un estudi acurat de l'estratigrafia. Tenint en compte aquestes limitacions, només va poder recuperar alguns materials a mesura que avançaven els treballs. En l'informe corresponent menciona la presència de fragments de ceràmica andalusina, romana, i també ibèrica, acompanyada del que ell va interpretar com un fragment de llança de ferro de 23 cm de longitud que en un primer moment va atribuir també a època ibèrica (Massip 1965), encara que en un resum posterior dels treballs apareix com a romà (Massip 1987). En la revisió dels materials no s'ha identificat cap fragment inequívocament ibèric, a banda d'alguns fragments informes molt dubtosos. Malgrat això s'ha documentat la presència de vernís negre campanià del tipus B, concretament un fons de bol de la forma Morel 2537a/Campaniana B 33B (Py 1993), la qual cosa a nivell cronològic ens situa entre els anys 150 i 25 a.n.E. Per altra banda, la suposada llança correspon a una làmina de ferro d'interpretació dubtosa, però en tot cas no es tracta d'una llança. Tenint en compte que la major part del volum de ceràmica recuperada en aquesta intervenció és d'època andalusina, és molt possible que el

fragment de ferro procedís d'un estrat d'aquesta època. En realitat no sembla que els treballs d'enderrocament dels edificis que hi havia vora l'absis requerissin una afectació en el subsòl gaire profunda, la qual cosa explicaria el predomini dels materials medievals entre els conservats al fons del museu que provenen d'aquesta obra.

Primera intervenció al carrer de Sant Domènec

L'any 1968 es va excavar un antic trull d'oli al número 9 del carrer de Sant Domènec, que va comptar amb el seguiment del director del museu, Jesús Massip. Com a resultat d'aquest control es va recuperar una bona quantitat de material ceràmic. En les notes conservades s'esbossa una estratigrafia dividida en tres horitzons cronològics: el primer se situava entre 1,25 i 1,50 m de profunditat en relació a la cota del carrer, i va aportar ceràmica andalusina; el segon estava entre 1,50 i 2,5 m de profunditat, i estava dominat per restes romanes, amb abundància de sigillates i fragments d'àmfora; el tercer s'iniciava a 2,25 m de profunditat, però no s'indica la cota màxima assolida. En aquest tercer *estrat* és on apareixen, una altra vegada, els “restos neolítics de ceràmica negra” (Massip 1968). La revisió recent dels materials ha confirmat la riquesa dels materials romans, però no ha permès localitzar cap mostra de la ceràmica negra que, pel que sembla, o no es va recollir o no es va conservar. En canvi, s'ha documentat l'existència d'una vora de tenalla ibèrica amb el característic perfil de coll de cigne, decorada amb franges de color roig vinós. Com que es tracta d'una forma de llarg recorregut cronològic, no se li pot atribuir una datació concreta, més enllà d'un amplíssim interval entre els segles V i I a.n.E.

Plaça dels Estudis (coneguda anteriorment com a O'Callaghan)

Entre les darreries de 1970 i 1971 es van portar a terme les obres de refonamentació de dos cases situades en aquesta plaça, en un indret situat a escassos metres del solar on dos anys abans s'havia excavat el trull del carrer de Sant Domènec. Es va descobrir que les fonamentacions dels edificis en qüestió es recolzaven sobre un estrat ric en enterraments baiximperials (Miravall 1986, 16), la qual cosa va permetre deixar al descobert un important lot de material d'època romana que fou dipositat al museu (Massip 1971). La major part dels materials està formada per vaixel·la de cuina de procedència africana i situable en el segle IV d.n.E., possiblement procedent d'un

abocador. Tot i que no hi constava la presència de material preromà, el cert és que s'ha localitzat una vora d'àmfora ibèrica, un fragment de coll de gerra ibèrica decorada amb pigment roig, i la vora d'un vas fet a mà, de cronologia incerta, però possiblement protohistòrica. No hi ha dubte que aquests fragments, de la mateixa manera que la vora de gerra de Sant Domènec, van aparèixer barrejats entre els materials romans.

El castell de la Suda

L'any 1972 es va iniciar la construcció del *Parador Nacional de Turismo "Castillo de la Zuda"*. Aquesta obra es va dur a terme de manera dràstica i sense cap tipus de concessió al valor històric i patrimonial del lloc. Per tal de salvaguardar en la mesura en que va ser possible les restes arqueològiques que havien d'aparèixer, va col·laborar amb el Museu Municipal un grup de voluntaris d'Òmnium Cultural, encapçalat per Ramon Miravall. Aquest grup es va proposar, sempre dintre de les seves possibilitats, de recollir la major quantitat possible de materials arqueològics i, si fos possible, practicar algun tipus d'intervenció arqueològica. Es dona la circumstància que l'informe de l'actuació que hauria d'haver estat acompanyant la memòria del museu per a l'any 1972 ha desaparegut de l'Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, així que per a poder consultar-lo m'he adreçat personalment a Ramon Miravall, qui ha tingut la gentilesa d'entregar-me una còpia del diari sencer manuscrit de la intervenció, del qual l'informe n'era només una versió resumida. Malauradament el contingut d'aquestes notes se centra sobretot en aspectes arquitectònics del palau medieval, el qual, per altra banda, és il·lustratiu de l'ocupació continuada de l'espai ocupat pel castell. L'evidència d'aquest *continuum* ocupacional, amb les corresponents reformes dutes a terme al llarg dels segles, no convida a l'optimisme pel que fa a la possibilitat de trobar estructures romanes o ibèriques a la Suda en l'actualitat, i més si es té en compte que les obres d'edificació del Parador van arribar a retallar en diversos punts el sòl natural de conglomerat per a poder fonamentar les noves construccions. Miravall explica en la pàgina 26 del diari, "Compto fins a cinc capes de terraplenament, corresponents a diferents èpoques". A la pàgina 28 explica com les obres "han deixat del tot bloquejats els aljubs, i tot seguit, han procedit a la seva destrucció". A la pàgina 29 diu "Ha estat ensorrat i arrasat el sector ratllat del palau". Més endavant explica "En el dia d'avui ha estat totalment ensorrada la volta de l'aljub B i terraplenat aquest". A la pàgina 35, "Quan pujo no puc passar, puix que comencen a avançar l'obra a base de dinamita.

Compto fins a vint barrinades”. Tot i això, hi ha una sèrie de dades que permeten aventurar la hipòtesi de l’existència d’un establiment humà en aquest punt des d’època preromana, com és la presència en el subsòl d’una sèrie de murs que foren destruïts i dels quals se n’ha pogut comprovar l’existència gràcies a les fotografies preses per Miravall, i que per la seva posició estratigràfica i la seva factura podrien considerar-se d’època ibèrica o republicana. Es tracta de murs formats amb pedres sense escairar de mitjanes dimensions i lligades amb fang. Potser es tracta del mateix tipus de murs que Miravall esmenta en la pàgina 37 del diari d’excavació: “Des de la darrera vegada que hi vaig pujar, s’han limitat a aprofundir els solcs del sòl de l’antiga capella, part central i lateral (banda palau). Surten bases d’antics murs d’aparença medieval, de pedra sense treballar però ben presentada. Són poca cosa perquè en general tan sols hi ha una superfície d’un parell de pams, màxim tres, de terra: dessota tot és el sòl de roca viva i verge”. És possible que aquestes estructures que estan construïdes directament sobre la roca i amb una factura tan diferent de la resta d’estructures medievals de la Suda, habitualment encofrades, podrien formar part dels vestigis de restes romanes o preromanes existents en aquest indret.

Per altra banda convé esmentar el descobriment d’un grup de sitges, almenys vuit, excavades a la roca, de difícil adscripció cronològica tot i que va ser possible buidar-ne algunes, ja que el seu contingut ceràmic mostrava que havien estat reutilitzades al llarg del temps: “hi ha excavada la forma d’una gerra [sic] rodona, plena de terra, d’on Arístides Ondozábal ha extret ceràmiques (que després ha apegat pacientment al museu) que poden correspondre al romànic i àdhuc a l’art musulmà” (...), “aconsegueixo un bell exemplar que presenta una semblança a un setrill. Sembla medieval. De l’altra sitja aconsegueixo un plat, fondo, d’aspecte musulmà” (...). “A la que fa la feina Josep, hi ha material d’origen romà; obté, amb molta feina d’aixada i palustre, peces de grans càntirs. A la que treballo jo tot sol, en buido la major part. Obtinc bellíssimes peces de ceràmica, senceres, d’aspecte medieval” (...). “Extraiem diverses peces de ceràmica de diferents temps i models”.

De fet aquestes sitges ja eren conegudes d’abans, tot i que ben oblidades en el moment de l’excavació. Estan recollides en algunes mostres de planimetria militar del segle XIX (Laorden 2010, 135).

La ceràmica procedent d’aquesta actuació que es conserva als fons del museu consta de fragments de gairebé totes les èpoques històriques, per bé que a jutjar pel volum total de materials emmagatzemats que hi ha avui en dia, no sembla que s’hagi conservat la

totalitat del que es va recuperar en el seu moment. Pel que sembla, des del museu es va *col·laborar* amb les obres del parador, retornant algunes de les peces que s'hi havia recollit, junt amb elements arquitectònics procedents d'altres sonades destruccions patrimonials tortosines, per tal d'embellir el nou edifici (!): “Servo però que al pla del Castell ha estat dipositat material romànic i gòtic que estava al Museu. També un sistema d'arcades gòtiques trobades fa uns dies al carrer Mercaders, on era l'Escola d'Art i Patronat, ço és, a l'antic palau dels barons de Purroy. Tot serà aprofitat per a l'obra”. És probable que bona part dels materials ceràmics extrets de la Suda fossin perduts com a conseqüència d'aquestes anades i vingudes.

Per a començar, arran de la revisió dels materials es pot dir que el turó de la Suda és el sector del casc urbà de Tortosa amb les mostres d'ocupació humana més antigues, ja que hi ha diversos fragments pertanyents a una tenalla del neolític antic, sense polir i amb decoració de bigotis, postcardial, i corresponent a la fàcies Ribera Baixa de l'Ebre, ubicable en el pas del cinquè al quart mil·lenni a.n.E.

També hi ha un petit lot de ceràmica ibèrica, entre la qual hi ha una vora de tenalla del tipus coll de cigne, dos tenalles del tipus *Ilduradin*, i alguns fragments de nanses i informes, a banda d'alguns fragments informes d'àmfora púnico-ebussitana. Aquest conjunt ha estat sostret de forma lamentable dels fons del museu en dates molt recents, i per tant no es pot consultar. Tot i això, un llistat sencer del material desaparegut ha estat publicat recentment (Valldopérez 2010, 212). A banda, també procedent de les obres del parador de la Suda hi ha una vora d'àmfora ibèrica, i diversos fragments fets a mà de cronologia imprecisa.

A banda de la ceràmica, Miravall també recull la troballa d'elements arquitectònics antics, molts d'ells romans, encara que també en destaca algun altre de filiació cultural diferent, com un “tambor de columna de possible procedència púnica”.

Carrer de Mercaders

Durant l'any 1973, aprofitant les obres iniciades en aquest carrer, i durant les quals també es van veure lamentables escenes de destrucció i pillatge d'un riquíssim sector de necròpolis baiximperial, Jesús Massip va recollir les dades arqueològiques establint un esquema de set nivells arqueològics: El primer, “Una cisterna que no va donar materials”; el segon, “A 1,75 metres uns estrats d'arena fina de quasi 2 metres de potencia que dona material d'os treballat, ceràmica amb empremtes digitals i restes de

vernís, anses i puntes d'amfora, grans vores etc.”; el tercer, “Continua fins a quasi 2 metres una arena fina esteril”; el quart, “Un metre mes avall apareix una amfora d'enterrament infantil”; el cinquè, “De nou una capa d'arena esteril”; el sisè; “Un metre sixty més amb terra sigil·lata i decorada amb dibuixos abundants”; el setè, “Finalment un altre estrat on apareix sigil·lata fina de relleu i finalment graves” (Massip 1973). El seguiment arqueològic va tornar a estar a càrrec de Ramon Miravall, el qual postula una estratigrafia diferent, en cinc estrats, en els quals observa una superposició d'enterraments cristians, musulmans, i romans (Miravall 1984). Deixant de banda els fragments amb empremtes digitals, que pel seu context estratigràfic s'ha de tractar de ceràmica andalusina, i que no han estat localitzats en la revisió, s'ha localitzat un fragment de campaniana A barrejada amb els materials romans d'època imperial.

Els fons del magatzem dels Serveis Territorials del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a les Terres de l'Ebre

En aquests fons es conserven els materials de part de les excavacions efectuades a Tortosa amb posterioritat a la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Es tracta doncs de materials procedents d'excavacions arqueològiques modernes i portades a terme seguint mètodes científics. En la seva major part s'ha pogut accedir als inventaris de materials de les memòries pertinents, la qual cosa ha facilitat molt la tasca de localitzar elements ceràmics de cronologia prerromana. No obstant, l'examen visual detingut *in situ* de les restes emmagatzemades ha conduït a la troballa d'algunes peces que havien passat per alt als seus excavadors en el moment de la realització de les memòries.

Cal indicar, però, que no es tracta d'una revisió de la totalitat de les excavacions portades a terme a Tortosa. Estan pendents de revisió algunes intervencions de gran interès com la de la plaça de la Cinta (de la qual sembla que es publicarà una monografia properament), o la de la *maqbara* de la Suda, les dos dutes a terme en els anys 80. No creiem, però, que les dades que es puguin obtenir a partir del seu reestudi puguin alterar significativament el quadre que s'ha anat esbossant amb l'ajuda de la resta d'intervencions.

Carrer de Costa de Capellans, 5

Aquesta excavació gaudeix del privilegi de tractar-se l'única entre les intervencions efectuades a la ciutat fins a dia d'avui que compta amb una publicació monogràfica pròpia en forma de llibre (Genera i Járrega 2009). Degut a la coneguda existència de restes antigues en aquest indret, ja que a inicis del segle XX l'arquitecte Joan Abril ja havia efectuat alguna investigació incloent-hi a més algun sondeig, es va decidir d'excavar en un solar de dimensions limitades, 12, 5 m². Com a resultat es va recuperar una gran quantitat de materials ceràmics que van ser interpretats com les restes d'un abocador de deixalles. El llistat dels materials, juntament amb el seu comentari, es troba de forma íntegra en la monografia a que fèiem al·lusió, a partir de la curosa classificació efectuada per Ramon Járrega, on es destaca la poca importància numèrica d'aquestes peces en relació a la molt més abundant quantitat de ceràmica d'època romana imperial. Entre la ceràmica ibèrica es reconeixen dos únics fragments d'àmfora, juntament amb un repertori en ceràmica comuna una mica més extens, entre el que hi ha tres vores de càlat, una vora de tenalla de coll de cigne, i altres vores i fragments informes, tres d'ells pintats, d'atribució més incerta. Hi ha també un reduït nombre de fragments de ceràmica grisa de la costa catalana, "de tipus emporità", entre els quals destaca una vora de gerreta de la forma 7 d'Aranegui. Per la seva banda, els vernissos negres d'importació sumen un total de 13 fragments, dels quals sis són campanianes A. Entre aquestes s'han distingit les formes Lamb. 5/7, i Lamb. 4. Les set restants són campanianes B, B-oïdes, o de Cales, i proporcionen les formes següents: Lamb. 1, Lamb. 5, Lamb. 5/7, i Lamb. 3. També es comptabilitzen vint-i-un fragments d'àmfora itàlica, entre els que destaquen quatre vores de Dressel IA.

A partir de l'estudi dels vernissos negres i de les àmfores itàliques tardorrepublicanes s'ha avançat una cronologia aproximada per al conjunt entre el darrer quart del segle II i els tres primers quarts del segle I a.n.E. (Genera i Járrega 2009, 44, 46). La localització dels materials a la Costa de Capellans fa pensar que es van precipitar de la part superior de la Suda, i els autors de l'estudi hipotetitzen la possibilitat que provinguessin del nucli ibèric, tot i que també apunten que podria tractar-se de l'horitzó cronològic corresponent a la fundació de la ciutat romana (Genera i Járrega 2009, 46).

Plaça d'Alfons XII

La construcció d'un complex d'aparcament subterrànies en aquest indret va motivar una sèrie d'intervencions arqueològiques que en van prolongar des de 1986 fins a 1988. En el decurs de les excavacions es van documentar part de les fortificacions modernes que tancaven la ciutat pel costat del Temple, una sèrie d'enterraments baiximperials i andalusins, i les restes d'una possible basílica paleocristiana, entre d'altres. Durant la tercera fase d'excavacions també es van poder recollir alguns fragments de ceràmica ibèrica pintada i campaniana A, totes elles en posició secundària, juntament amb materials romans d'època imperial. A banda, hem pogut comprovar l'existència, no consignada en els inventaris, d'almenys un opercle obtingut de la part del cos d'una àmfora ibèrica i una vora reentrant de plat ibèric en ceràmica comuna oxidada (Barrasetas 1988).

Plaça de Sant Jaume

La reurbanització l'any 1990 d'aquesta plaça situada entre la Suda i el riu Ebre va ser aprofitada per a portar a terme una excavació arqueològica en extensió per a estudiar les restes de l'església medieval de Sant Jaume. Tot i no assolir estrats protohistòrics, se'n va recuperar una certa quantitat de material ibèric i vernissos negres. Així, en els inventaris hi ha consignada la presència de diverses mostres de ceràmica ibèrica sense forma, almenys una d'elles amb decoració pintada de cercles i altres motius esquemàtics, també un possible fragment de presigillata, i diverses mostres de campaniana A, entre les quals una vora de Lamb. 27B. La peça més destacable és, però, un fragment informe de vernís negre àtic amb palmetes impreses, pròpia més aviat d'un horitzó dels segles V-IV a.n.E. A banda d'aquest lot de material hem comprovat l'existència d'un *pondus* probablement ibèric, i d'una vora de tenalla del tipus *Ilduradin* (Martínez 1991).

Carrers de Rasquera i Hospitalet

Entre els anys 1988 i 1989 es va portar a terme una excavació d'urgència en la cruïlla entre els dos carrers degut a la reurbanització de la zona i l'aixecament de nous blocs de

pisos, amb una afectació notable del subsòl. En les tasques d'excavació es van assolir nivells tardoantics i baiximperials, però no es va baixar més. És possible que les fases d'ocupació altimperials i anteriors estiguin a una gran profunditat en aquesta part de la ciutat. Els materials propis d'aquests horitzons antics, per tant, es troben en posició secundària. En l'inventari s'especifica la troballa d'un fragment informe de vernís negre amb pasta grisosa, que possiblement correspon a una campaniana B. A més, hem localitzat un petit conjunt sense inventariar de ceràmica ibèrica, entre la qual hi ha un fragment informe amb decoració pintada, la vora d'un abocador de gerra en ceràmica comuna oxidada, i un fragment d'àmfora (Blasco *et alii* 1989).

Carrer de la Mercè, 6. Biblioteca Pública Marcel·lí Domingo

No hem revisat personalment els materials procedents d'aquesta intervenció, així que ens hem hagut de conformar amb les dades procedents dels inventaris de la memòria arqueològica.

En el decurs de l'excavació efectuada entre els anys 2002 i 2003 al solar on s'anava a construir el nou edifici de la biblioteca pública de la ciutat van aparèixer diversos fragments de vernissos negres que es van classificar com a campanianes A, B, i C. Concretament hi ha documentada la presència d'una vora de campaniana A amb diversos fragments més d'aquesta producció, una vora de campaniana B, i un fons de B-oides, així com una vora de vernís negre amb decoració de palmetes. A banda d'aquestes peces d'importació també hi ha constància d'un fons de ceràmica ibèrica de coccio reductora. Tot el conjunt estava dipositat en posició secundària en el moment de la seva troballa (Montañes 2006).

Castell de la Suda

Entre els anys 2006 i 2007 es va efectuar una intervenció arqueològica a l'extrem nord-est de la fortalesa. Aquests treballs foren subsidiaris a l'actuació dirigida a la reparació dels murs d'aquest sector del castell, molt afectats per una esllavissada. Els estrats afectats constaven només de rebliments moderns, però entre aquests hi havia una certa quantitat de ceràmica antiga, incloent diversos fragments informes de ceràmica ibèrica pintada, vernís negre campanià, i un fragment de vernís negre àtic (Hernández Hernández 2008).

Intervencions arqueològiques del GRESEPIA

A partir de l'endegament del projecte *Anàlisi històrica i arqueològica de l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a l'antiguitat tardana*, l'any 2005, el Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili ha multiplicat les seves actuacions a la capital del Baix Ebre, amb l'accent posat sobre l'estudi del passat romà i preromà de la ciutat. Es tracta d'excavacions en les quals hem participat personalment, ja sigui en la direcció com en l'execució dels treballs, i per tant hem disposat d'un accés àgil a les dades de qualsevol dels apartats compresos en els seus estudis i memòries.

Carrer Major de Sant Jaume, 6

Una breu intervenció preventiva l'any 2005 en aquest immoble, que forma part d'un complex de banys d'època andalusina, va assolir nivells dels quals es va recuperar una petita mostra de ceràmica protohistòrica. Una de les cales va arribar a tocar el sòl natural de conglomerat, per sobre del qual descansa un estrat d'argiles amb fragments informes de ceràmica modelada a mà d'època protohistòrica. Per altra banda, en l'interior d'un estrat de rebliment medieval va aparèixer una vora d'una típica olla de perfil en S, feta a mà i decorada amb un cordó amb incisions obliqües. Podria tractar-se d'una producció de cuina ibèrica, o, potser més versemblantment, una mostra de ceràmica de la Primera Edat del Ferro, o inclús de l'Edat del Bronze. Del mateix estrat de rebliment es va recuperar un fragment informe ibèric amb decoració pintada.

Carrer de Montcada

La construcció d'un pàrquing subterrani de tres plantes va motivar una intervenció arqueològica de grans proporcions que es va prolongar entre els anys 2006 i 2010 sobre una de les zones arqueològicament més riques de la ciutat, a la llera del barranc del Rastre. L'excavació va exhaurir els nivells arqueològics i va assolir el sòl natural. A banda del tram urbà medieval també es va excavar un ampli sector de necròpolis baiximperial i tardoantiga, i una zona de magatzems altimperials. En canvi no es va documentar cap estructura o mostres d'estratigrafia protohistòrica, la qual cosa no ha

d'estranyar tenint en compte que es tracta d'una zona de vall, encaixonada entre dos turons propers, al cim dels quals és on segons els paràmetres d'ocupació preromans hi hauria més possibilitats d'acollir un assentament d'aquest horitzó. Tot i que el volum de material ceràmic procedent d'aquesta excavació és ingent, la ceràmica ibèrica està present en un percentatge insignificant. Només es poden identificar amb seguretat la vora d'una tenalla decorada amb pigment roig formant dents de llop, una vora de vas caliciforme, i la vora d'un altre vas decorat amb un pigment ocre. El registre de ceràmica de vernís negres és encara més pobre: un únic fragment informe de procedència dubtosa.

Església de Sant Domènec

Aprofitant les obres de remodelació que es van emprendre per a convertir l'església, antiga seu del museu i arxiu municipal, en un equipament cultural obert al públic, l'any 2006 van excavar-se dos cales estratigràfiques sobre la superfície de la nau amb la intenció de conèixer la profunditat a la qual apareixien les diferents fases d'ocupació en aquest sector de la ciutat. Una de les dos cales es va tancar poc després de la seva obertura a causa de l'aparició de murs medievals de grans dimensions que en reduïen l'espai fins a fer l'excavació impracticable. L'altra va arribar a assolir i superar la cota en la qual hi ha la necròpoli tardoantiga-baiximperial, però no es va seguir avançant. Seguint la tònica de les intervencions examinades fins ara, se n'ha recuperat una petita quantitat de ceràmica ibèrica, però sempre en posició secundària. Es tracta d'un grapat de fragments informes d'àmfora ibèrica, dos fragments informes d'àmfora púnico-ebussitana, alguns fragments informes de ceràmica comuna ibèrica, alguns d'aquests pintats, i una vora de gerra.

Carrer de Sant Domènec

De la mateixa manera que l'any anterior s'havia actuat a l'interior de l'església de Sant Domènec aprofitant les obres de remodelació, l'any 2007 es va excavar una altra cala a l'exterior del temple en el curs del seguiment de les obres de reurbanització del carrer del mateix nom. Va ser justament durant el decurs de l'excavació d'aquesta cala quan es va produir la troballa, a escassos metres, d'un pany de muralla ibèrica que comentarem més endavant. La seqüència estratigràfica obtinguda en aquest nou sondeig és similar a

l'observada a l'interior de l'església, amb una potència important de l'estratigrafia medieval i andalusina, que descansava sobre un horitzó tardoantic de necròpolis, amb la troballa d'una inhumació d'aquesta època. Per sota del cos s'han documentat diverses capes argiloses d'origen incert, que tan podrien identificar-se com abocaments antròpics com a acumulacions naturals degudes a les barrancades i la deposició de sòlids provinents de l'erosió de la vessant de la Suda. Com en la resta de casos, els materials protohistòrics estan en posició secundària, formant part d'estrats d'època tant romana com medieval. En presentem el llistat sencer¹³.

UE 1004

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*, una vora de tenalla del tipus TE.VE.Lli., i una vora reentrant de plat de la forma PL.DP.VE.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: una vora de tenalla de coll de cigne de la forma TE.VE.LM.
- Ceràmica grollera feta a mà: dos fragments informes.

UE 1006

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Àmfora púnico-ebussitana: cinc fragments informes.
- Àmfora fenícia: un fragment informe de pasta del cercle de l'Estret.
- Campaniana A: un fragment informe.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe.

UE 1007

- Àmfora ibèrica: un fragment informe, una vora del tipus AM.VP.LA., i una altra vora del tipus AM.VE.LT.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: cinc fragments informes, i una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.
- Àmfora púnico-ebussitana: dos fragments informes.
- Àmfora fenícia: un fragment informe de pasta del cercle de l'Estret.

---

¹³ En la classificació de la ceràmica ibèrica utilitzem: Diloli 2008.

UE 1011

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.

Deixant de banda la relativa abundància de material ibèric, tenint en compte que es tracta d'una cala de dimensions reduïdes, cal destacar la troballa, documentada per primera vegada a Tortosa, de ceràmica fenícia procedent de la costa andalusa. Tot i la poca importància quantitativa, només dos fragments informes, als quals s'afegeixen els recuperats posteriorment en l'excavació de la muralla ibèrica, serveixen per a testimoniar una ocupació humana del turó de la Suda durant la Primera Edat del Ferro, grosso modo entre els segles VII i VI a.n.E.

Carrer de Sant Felip Neri

La que fins ara ha estat la intervenció arqueològica de major envergadura efectuada a Tortosa amb finalitats de recerca es va portar a terme en diferents etapes entre els anys 2008 i 2010, i ha deixat al descobert l'urbanisme aterrat de la vessant meridional de la Suda en les seves diverses fases, moderna, andalusina, i romana. La presència de ceràmica ibèrica en posició secundària ha estat una constant a partir de l'assoliment d'estratigrafia anterior a l'horitzó andalusí. Per altra banda s'han assolit estrats dominats per la ceràmica protohistòrica feta a mà, tot i que la barreja amb elements més moderns fa dubtar si estan en posició secundària. Una enumeració sencera seria innecessària i pesada, així que esmentem un llistat.

UE 1002

- Àmfora ibèrica: quatre fragments informes i una nansa de secció circular.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: dos fragments informes, una vora exvasada de gerra, i una vora de gerra de coll de cigne, del tipus TE.VE.LM.

UE 1013

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.

UE 1015

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: un fons pla, i una vora de gerra de coll de cigne, tipus TE.VE.LM.

UE 1024

- Campaniana B o B-oïde: dos fragments informes.

UE 1032

- Àmfora ibèrica: dos fragments informes.

UE 1036

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.
- Àmfora púnico-ebussitana: una vora de PE 15/T-8.1.2.1.

UE 1043

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: tres fragments informes.

UE 1048

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: nou fragments informes, tres nanses, i una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: sis fragments informes.
- Àmfora ibèrica: quatre fragments informes.
- Campaniana A: dos fragments informes d'un mateix individu.
- Ceràmica grollera feta a mà: setanta-dos (72) fragments informes, quatre fragments informes decorats amb cordó amb digitacions, un fragment informe decorat amb un mugró, una vora exvasada de gerra de perfil en S, tres vores de cassola, i una vora de cossi.
- Ceràmica grollera feta a mà i brunyida: vint-i-vuit fragments informes, quatre informes decorats amb acanalats, dos vores exvasades de plat, una d'elles amb nansa tubular d'implantació horitzontal, una vora d'olla, una vora de cassola, i una vora de tapadora.

UE 1052

- Campaniana A: dos fragments informes.

UE 1057

- Ceràmica grollera feta a mà: vint-i-tres fragments informes, un fragment informe decorat amb cordó amb digitacions, un fragment informe decorat amb cordó i incisions obliqües, un fragment informe decorat amb cordons múltiples amb digitacions, tres fons plans, i un arrencament de nansa.
- Ceràmica grollera feta a mà i brunyida: vint-i-quatre fragments informes, tres fragments informes decorats amb acanalats, dos fons plans, una vora exvasada de gibrell, una vora exvasada d'olla, una vora de cassola, i una altra vora indeterminada.

UE 1058

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.

UE 1065

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: tres fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: vint-i-quatre fragments informes, tres fragments informes decorats amb cordons llisos, dos fons plans, i una vora exvasada de gerra de perfil en S.
- Ceràmica grollera feta a mà i brunyida: tretze fragments informes, una vora exvasada de plat, i una vora de cossi.

UE 2002

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: setanta-nou (79) fragments informes, dos fons, cinc nanses, quatre vores de tenalla del tipus *Ilduradin*, una vora exvasada de tenalla del tipus TE.VE., i una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe, una vora de Lamb. 1, i un fons amb grafit ibèric.

- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, i una vora exvasada d'olla.

UE 2003

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: tres fragments informes, una vora de càlat del tipus KA.VR.AR.C, i dos vores de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.1.
- Campaniana A: un fons de Lamb. 5/7, una vora de Lamb. 5/7, i una vora de Lamb. 36.
- Campaniana B, B-oïde o calena: dos fons de Lamb. 1, un fons de Lamb. 5/7, i una vora de Lamb. 5/7.

UE 2004

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: un fragment informe.

UE 2005

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: quatre fragments informes, i dos nanses geminades de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: dos fragments informes.

UE 2006

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla *Ilduradin*.
- Campaniana A: un fragment informe.

UE 2007

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: cinc fragments informes.

UE 2008

- Àmfora ibèrica: vint-i-tres fragments informes, i dos nanses.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: dos fragments informes, una vora de gerra indeterminada, una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*, dos nanses

de tenalla del tipus *Ilduradin*, i una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.1.

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: vint-i-un fragments informes, tres vores de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM., i una vora de *pithiskos* del tipus TE.VR.LL.1.NC.P.
- Campaniana A: un fons de possible Lamb. 27.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe i un fons.
- Campaniana de pasta grisosa: un fons i una vora similar a Lamb. 27.

UE 2010

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Campaniana B, B-oïde, o calena: un fragment informe.

UE 2014

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: dos fragments informes.

UE 2018

- Àmfora ibèrica: tres fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: catorze fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*, i una vora de plat del tipus PL.DP.VD.
- Campaniana A: un fragment informe.
- Campaniana B, B-oïde o calena: dos fragments informes.

UE 2020

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: dos fragments informes.

UE 2021

- Campaniana A: un fragment informe.

UE 2025

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe, i una vora de càlat del tipus KA.VR. decorada amb dents de llop.
- Campaniana A: un fragment informe.

UE 2026

- Ceràmica grollera feta a mà: disset fragments informes, i un fragment informe decorat amb acanalats.
- Ceràmica grollera feta a mà i brunyida: un fragment informe, dos fragments informes decorats amb acanalats, i una vora de tapadora.

UE 2027

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: vora de tenalla coll de cigne del tipus TE.VE.LM.
- Ceràmica àtica de figures roges: un fragment informe de decoració no identificable.

UE 2028

- Àmfora ibèrica: quatre fragments informes, i una nansa.
- Àmfora púnica: vora d'àmfora del tipus Mañá C2a-bd2.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: divuit fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: nou fragments informes, un mànec de tapadora del tipus TC.AA.D., i una vora de gerra del tipus GE.LM.
- Ceràmica grollera feta a mà: tres fragments informes.

UE 2030

- Àmfora ibèrica: dos fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: cinc fragments informes.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, i una vora de tapadora.

UE 2031

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, i una nansa.
- Ceràmica grollera feta a mà i brunyida: dos fragments informes.

UE 2035

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla de coll de cigne, tipus TE.VE.LM.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe, i una vora de *pithiskos*, del tipus TE.VR.Li.CA.
- Campaniana A: un fragment informe.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: tres fragments informes, una vora exvasada d'olla de perfil en S, i una altra vora indeterminada.

La important quantitat de ceràmica recuperada al carrer Sant Felip Neri, situat a la falda de la vessant sud de la Suda, posa de manifest l'ocupació del turó segles abans del canvi d'era.

S'evidencia l'existència de dos horitzons cronològics. Hi ha una clara ocupació tardoibèrica/tardorrepublicana indicada per la presència de campanianes A i B, juntament amb produccions ibèriques tardanes, com són els càlats i les tenalles del tipus *Ilduradin*, la qual cosa ens situa en un horitzó dels segles II-primera meitat del segle I a.n.E. Per altra banda destaca la importància que en algun estrats té la ceràmica grollera feta a mà, que evidencia que en alguns punts l'excavació va tocar estratigrafia netament preibèrica. Es tracta d'un conjunt difícil de datar, però la presència de decoració acanalada és un tret arcaic propi de la ceràmica del Bronze Final.

A banda convé destacar la presència d'un fragment de vaixel·la àtica de figures roges que, per ell sol, indica un tercer horitzó més bé situat entre els segles V-IV a.n.E.

Carrer de la Mercè

L'any 2010 es va excavar bona part del solar situat entre els carrers de la Mercè i Sant Felip Neri. Tot i la proximitat al segon, la quantitat de ceràmica preromana localitzada

ha estat força menor, encara que això es pot explicar per la menor profunditat assolida.
En aquest cas el llistat és molt més curt.

UE Superficial

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: una vora de càlat.

UE 1080

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: un fragment informe procedent d'un *pithiskos*.
- Campaniana B, B-oïde o calena: una vora indeterminada.

UE 1082

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grisa de la costa catalana: un fragment informe.
- Material de teler: un *pondus*.

UE 1083

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: una nansa de gerra.

UE 1200

- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe amb losange.

UE 1201

- Campaniana A: una vora de Lamb. 1.

UE 1408

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una nansa.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.

UE 1409

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.

UE 1413

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.

UE 1420

- Campaniana B, B-oïde o calena: un fons indeterminat.

UE 1423

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.

UE 1430

- Campaniana B, B-oïde o calena: un fons anular indeterminat.

UE 1432

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: una vora de càlat

UE 3027

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Àmfora púnico-ebussitana: un fragment informe.

UE 3032

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Campaniana A: un fragment informe.

Confirmació d'una àmplia zona de distribució de material ibèric, preibèric, i vernissos negres a l'entorn del turó de la Suda

A partir de les revisions dels materials de les excavacions portades a terme fins l'actualitat, i en les quals no hi ha constància de troballes d'estructures o estratigrafia protohistòriques, s'observa com les troballes de ceràmica preromana documentades a la ciutat permeten crear un mapa de dispersió que situa el turó de la Suda en un punt central, i per tant com l'indret en el qual es localitza un assentament ibèric, i potser també habitat en èpoques anteriors. La major part dels materials coneguts provenen de la mateixa falda del turó i dels sectors associats, als dos costats del barranc del Rastre. Com s'ha vist, en cap cas es tracta de grans acumulacions, sinó només petits fragments molt aïllats que, malgrat tot, estan presents en totes les excavacions en les quals s'assoleixen nivells de certa antiguitat. Això s'ha d'atribuir a la intensa urbanització i remodelació humana durant més de dos mil anys dels espais intervinguts, que no sol ser el panorama més adient per a estudiar el passat protohistòric. Les peces amb valor cronològic indiquen un horitzó d'ocupació humana continuada des d'almenys el segle III a.n.E. en endavant, tot i que la major part de les produccions ibèriques són difícils de datar fora de context, i moltes d'elles podrien ser més antigues. Al costat d'aquestes cal incloure l'exemplar informe de procedència presumiblement àtica recuperat a les excavacions de la plaça de Sant Jaume, i que ens situa en un horitzó dels segles V-IV a.n.E. Per altra banda, la recuperació constant de petits fragments de ceràmica grollera feta a mà podria concordar amb el que Jesús Massip anomenava “ceràmica negra neolítica” en els seus seguiments als anys seixanta, i testimoniaria una ocupació de la Suda en temps preibèrics. Els fragments d'àmfora fenícia de Sant Domènec assenyalen la Primera Edat del Ferro, entre els segles VII-VI a.n.E., mentre que les peces amb decoració acanalada de Sant Felip Neri semblen indicar un horitzó del Bronze Final.

L'entorn de les troballes i el seu context estratigràfic és quasi bé sempre el mateix: en posició secundària i barrejades amb materials altimperials, i en menor mesura també baiximperials. En aquest sentit les excavacions arqueològiques dels darrers anys confirmen aquesta barreja de materials tan bon punt és superat l'ampli horitzó andalusí, i que són molt similars a les descripcions estratigràfiques que trobem en els seguiments dels anys 60 al carrer de Sant Domènec i a la plaça d'O'Callaghan, i als anys 70 als carrers de Mercaders i Sant Blai. És possible que en bona part es tracti de nivells al·luvials formats per la deposició de sòlids provinents de les zones altes, i que són

arrossegats per les fortes barrancades per tot l'espai del vall en direcció a la ribera i al riu.

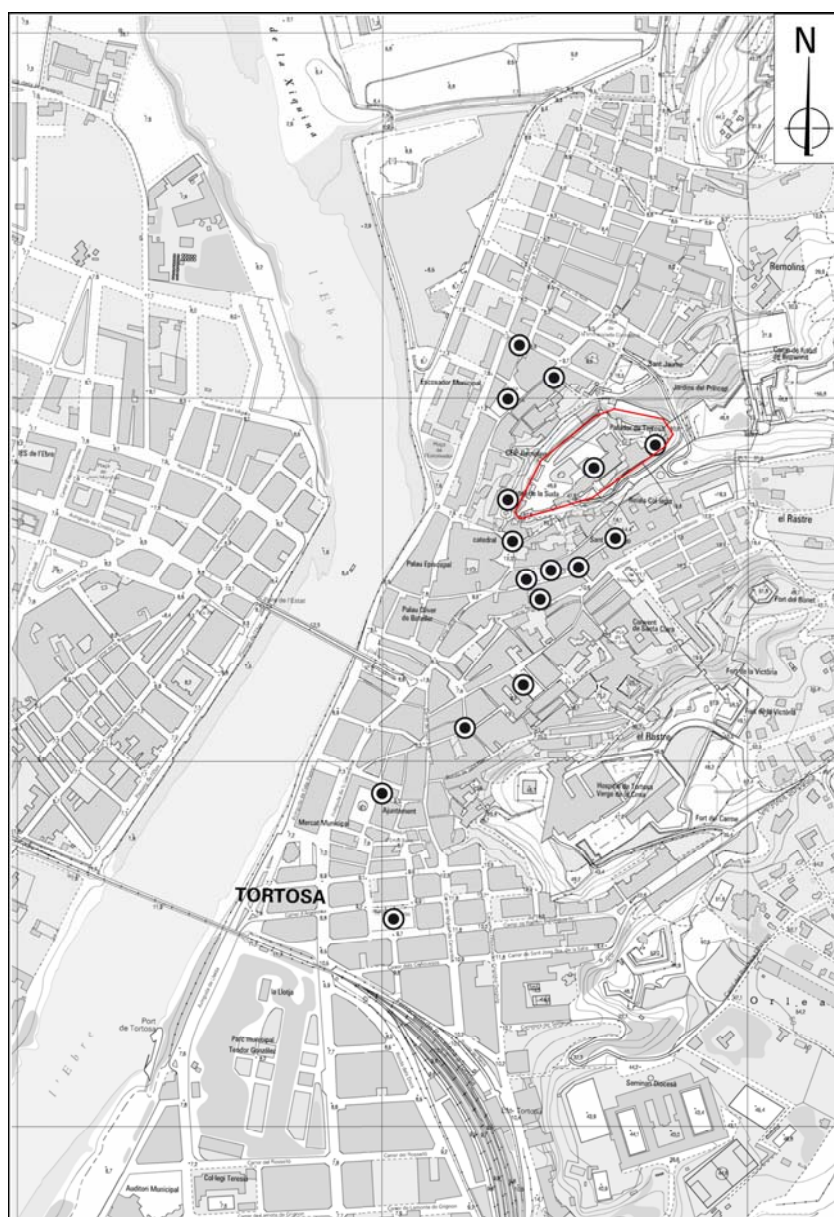

Fig. 18. Distribució de troballes de ceràmica ibèrica a Tortosa. En roig, perímetre del castell de la Suda (GRESEPIA)

Avui per avui no és possible valorar el grau de participació dels sediments provinents del veí turó del Sitjar en la dispersió de materials antics. No consta l'existència de cap assentament protohistòric sobre el turó, malgrat que en algunes ocasions s'ha hipotetitzat com a una possibilitat (Diloli 1997).

A banda d'aquesta dinàmica sedimentària que té el barranc del Rastre com a eix principal, hi ha agrupacions de materials que indiquen l'existència de processos

potsdeposicionals secundaris que afecten la vessant nord-oest de la Suda, permetent l'acumulació de ceràmica antiga al sectors dels barris de Sant Jaume i Remolins, del qual en són exemple els casos del carrer Major de Sant Jaume, la plaça de Sant Jaume, o els materials recuperats als carrers de Ginestar i Hospitalet.

Primeres mostres d'epigrafia ibèrica sobre ceràmica

Un dels fruits dels esforços tant de revisió de materials antics com de les noves excavacions ha estat la localització de les primeres mostres conegudes d'epigrafia ibèrica a la ciutat, en forma de grafitis sobre ceràmica. En els tres casos es tracta de vernissos negres, un dels quals és una campaniana A, mentre que els altres dos són de pasta més clara-beige, potser campaniana B o de Cales. L'exemple més clar prové de l'excavació dels nivells medievals d'aterressament del carrer Sant Felip Neri. Es tracta d'un fragment de fons d'una forma indeterminada de campaniana B o vernís negre de Cales en el qual figura la inscripció BEL (a). Aquesta llegenda està present en altres jaciments del nord-oest peninsular. A Azaila es documenten dos BEL també sobre campanianes B, i també formes similars, com BE, BIL y BER (Beltrán 1995, 195-222). Del jaciment de Can Malla, a Palou, prové un altre BEL sobre campaniana B (Untermann 1990, 134). Dels nivells del segle I a.n.E. de Iesso (Guissona) provenen monedes procedents a la tercera emissió de la seca de la mateixa ciutat, amb la marca BEL, interpretada com a possible abreviatura del nom de l'autoritat emissora, i també se'n coneix un fragment de vernís negre de Cales amb el grafit BE (Pera 2005). D'un altre fragment de campaniana B o calena, procedent d'un estrat de sedimentació del carrer de Sant Domènec, procedeix el grafit A[...], un caràcter que possiblement formava part d'una inscripció més llarga (b). En aquest cas val a dir que no es pot descartar que es tracti d'una P llatina. El tercer fragment grafitat és una mica més dubtós, doncs està en mal estat de conservació i no s'aprecia amb claredat els caràcters que hi apareixen. El seu suport és un fragment de fons de campaniana A, procedent del conjunt recuperat per Jesús Massip de les obres realitzades a la plaça d'O'Callaghan entre 1970 i 1971. Una possible lectura podria ser [...]LBAKE, tot i que sense garanties (c). Possiblement es tracta de designacions antroponímiques abreviades, corresponents als propietaris dels vasos. Cronològicament es poden situar en una franja temporal situada entre finals del segle II a.n.E. i mitjans del segle I a.n.E.

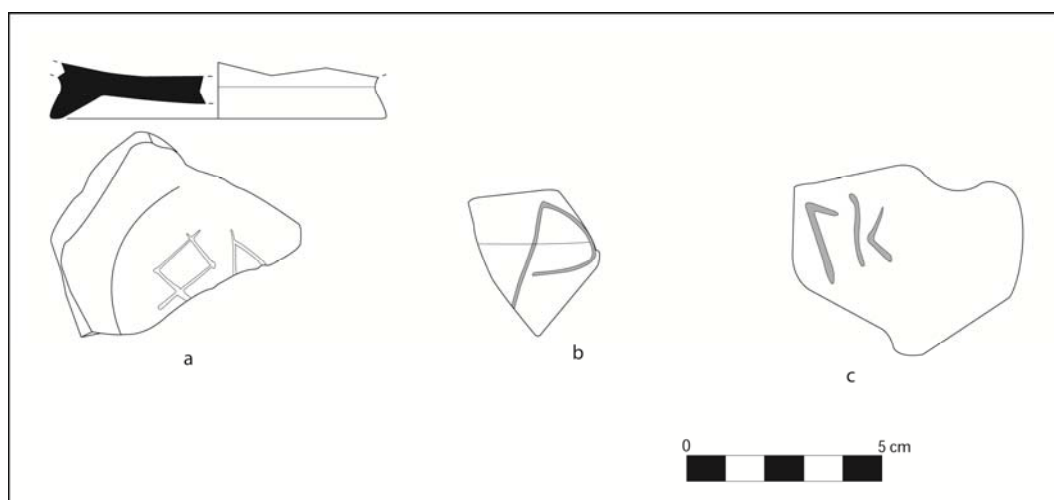

Fig. 19. Possibles grafits ibèrics sobre ceràmica recuperats de l'entorn de la Suda (GRESEPIA)

3.6.4.3. Descobriment de restes estructurals ibèriques a la falda del turó de la Suda. La muralla del carrer Sant Domènec.

Simultàniament a l'excavació d'una cala estratigràfica al carrer de Sant Domènec l'any 2007, com he comentat més amunt, es va efectuar el seguiment de les obres de reurbanització del carrer. En arribar a l'extrem interior del carrer, un cul-de-sac comprès entre l'església de Sant Domènec, el col·legi de Sant Jordi i Sant Domènec, i el col·legi de Sant Jaume i Sant Maties, la màquina excavadora va topar-se amb una resistència de pedres de grans dimensions molt prop de la superfície. Com que es va veure que era una única estructura de grans dimensions es va procedir a excavar el sector per a saber més dades de la seva naturalesa. L'element més destacable del conjunt exhumat durant les excavacions és un gran mur del qual es va deixar al descobert un sector de 5,40 metres. La seva amplada és de 1,5 metres, i la seva secció mostra que la meitat correspon, amb entrants i sortints, a una filada de grans blocs de pedra no escairada que formen la cara vista del mur, darrera de la qual s'acumula una gran quantitat de pedres de dimensions mitjanes i petites com a rebliment. Les dimensions mitjanes dels blocs de pedra que formen la base de l'estructura oscil·la entre 0,60 i 1,20 metres de longitud, i 0,50 i 1 metre d'alt.

Fig. 20. Situació del carrer de Sant Domènec (GRESEPIA)

La cara interna del mur no posseeix la solidesa de la cara externa. Per la cara interna el mur no està delimitat per un parament consistent, sinó que darrera del rebliment ja hi ha l'argila del turó. Per a assegurar la unió dels blocs s'empra fang com a morter, i també pedres de petites dimensions encaixades entre els blocs majors. No es tracta d'una construcció exempta, sinó que es recolza sobre el mateix turó. Amb aquestes característiques de solidesa i amplada està clar que es tracta d'una fortificació, però alhora també d'un aterrossament artificial que esgraona el terreny. Un simple mur d'aterrossament no requereix 1,5 metres d'amplada, com és evident en observar estructures properes que compleixen amb aquesta mateixa funció en temps posteriors, com els murs *d'opus vittatum* molt més estrets que apareixeran més endavant en aquest estudi. Per altra banda, l'aparell de l'estructura a base de grans blocs de pedra sense escairar és una mostra de monumentalitat compatible només amb un tipus de construcció pública, com seria el cas de les fortificacions d'un assentament important. Alguns dels seus blocs mesuren més d'un metre de costat, que són les dimensions a partir de les quals alguns especialistes en arquitectura defensiva ibèrica creuen convenient parlar d'aparell megalític (Moret 1996, 86). L'ús de blocs de pedra de grans dimensions pot ser atribuït a la voluntat d'oferir una imatge de força i invulnerabilitat respecte a un possible agressor extern, i contrasta amb les més modestes dimensions dels aparells emprats normalment a les fortificacions ibèriques de la regió, amb l'excepció del Castellot de la Roca Roja que, tot i la seva petitesa, també empra blocs

megalítics (Belarte *et alii* 2002). A més, la direcció del mur segueix un trajecte que recorreria, tot i que només fos parcialment, la falda del vessant sud de la Suda, protegint per tant l'assentament ibèric que segons la dispersió de ceràmica ibèrica estava situat al cim del mateix turó, i que hauria d'haver estat dotat de sòlides defenses (Diloli i Ferré 2008b, Diloli *et alii* 2013). La fortificació pren la forma d'un gran mur possiblement coronat per una ampla plataforma artificial des d'on es podria gestionar la defensa amb facilitat de moviments. També cal tenir present la seva relació amb l'irregular relleu rocallós del sector, de manera que podria aprofitar la llera del barranc com a fossat natural. D'aquest parament se'n conserven dos filades amb una altura d'un metre i escaig. L'extrem sud de la construcció consta d'una única filada al llarg d'un metre, formada per un únic bloc de pedra, a partir del qual parteix un segon mur que segueix pràcticament la mateixa trajectòria que l'anterior, sobre el qual es recolza. En aquest cas es tracta d'una construcció més modesta, de 60 cm d'amplada, aixecat amb pedres mitjanes lligades amb fang, i estratigràficament posterior a la primera. Aquest segon mur es perd pel seu extrem sud, més enllà del límit de l'excavació, seguint aproximadament el mateix traçat que l'actual carrer de Sant Domènec.

És curiós el fet que la muralla no es recolza sobre el sòl natural de roca de conglomerat, tot i tenir una cresta de roca a menys d'un metre de la cara externa, sinó sobre una acumulació d'argila rica en materials preibèrics. La cresta de roca i el mur segueixen una direcció divergent, però convergeixen en un punt del seu traçat. A partir d'aquest punt el sòl natural s'estén en una lleu progressió descendent per davant de la muralla fins que davalla en sec.

La muralla estava coberta per un nivell arqueològic en el qual hi havia materials romans i ibèrics barrejats, que no és posterior al segle I d.n.E. Recolzats sobre la cara externa de la muralla es van documentar dos estrats (UEs 2007 i 2008), la formació dels quals cal situar entre la seca construcció i la seva destrucció. D'aquests el més modern és la UE 2007, el contingut del qual el situa en el segle I a.n.E., ja que hi són presents diverses mostres d'àmfora itàlica, entre elles una vora de Dressel IA, i un pivot d'una Lamb. 2. Per la seva banda, la UE 2008 no compta amb indicadors tan fiables. Hi ha diversos fragments informes de campaniana A, i també una vora de Lamb. 27, a banda d'una major presència de ceràmica ibèrica. Pels materials que conté cal deduir que l'estrat es va formar durant el segle II a.n.E. Aquests estrats no s'estenen longitudinalment per sobre de la plataforma rocosa, sinó que es troben adossats a la cara frontal del mur, de tal forma que es pot interpretar que es tracta d'acumulacions de sediment precipitat des

de la seva part superior, segurament en un moment en el qual la funció original de l'estructura havia perdut part del seu sentit. La resta de la plataforma rocallosa sembla que va estar al descobert, almenys fins a les darreries del segle II d.n.E., que és quan es va formar l'estrat 2009. Tot i que no hi ha elements directament relacionables amb la construcció de la muralla, s'observa com aquesta s'assenta sobre un estrat preibèric (UE 2015).

Amb aquestes dades es pot afirmar que es tracta d'una construcció d'època ibèrica, amb una data de construcció difícil d'establir amb certesa, però que potser podria relacionar-se amb la Segona Guerra Púnica, o potser amb l'aparició dels primers *oppida* de grans dimensions del territori, tot el qual cal situar a les darreries del segle III a.n.E. i es veu reflectit en el relat de Livi, amb esdeveniments com l'atac romà sobre *Hibera*, o l'establiment d'un campament a la desembocadura del riu.

Les raons per les quals proposem aquesta datació es resumeixen en dos punts fonamentals:

1.- El mateix conflicte constitueix un estat de gran inseguretats sobre unes comunitats humanes no acostumades a fets bèl·lics de magnitud similar a la Segona Guerra Púnica. La construcció de noves fortificacions i el reforçament de les ja existents és una resposta lògica a aquesta inseguretats, i es poden trobar mostres d'aquest comportament en diversos nuclis ibèrics de la regió: cinc quilòmetres al nord de Tortosa, al poblat de les Planetes (Tortosa, Baix Ebre) es van modificar els accessos a l'interior de l'assentament, amb la inutilització de l'única porta d'accés coneguda, situada sota la torre que corona el poblat (Diloli *et alii* 2009). Més al nord, a l'assentament de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre) es documenten reformes i millores en el que ja era un sistema defensiu aparatós, però també la destrucció violenta de la torre T-3 en els darrers anys de la guerra o en els inicis de la dominació romana (Diloli 2009a). Al Castellet de Banyoles data d'aquests moments la construcció de les dos torres pentagonals bessones que protegeixen l'entrada, tot i les dificultats que comporta en els nostres dies la datació d'unes estructures excavades i *consolidades* d'antic (Asensio *et alii* 2011). Més cap a l'interior, al poblat del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta) es va portar a terme una sèrie de reformes destinades a augmentar la capacitat defensiva de l'assentament, amb l'aixecament d'un sistema emmurallat amb tres bastions semicirculars, un dels quals a més fou emprat per a realitzar activitats de tipus econòmic (Blasco i Rafel 1995). A la comarca del Matarranya és en aquest moment en el qual es data la construcció de la gran torre semicircular que protegeix l'accés principal de Sant Antoni de Calaceit,

complementada amb un fossat i un estret corredor d'accés de fàcil defensa (Moret 1996, 424-5, Moret *et alii* 2007, 157).

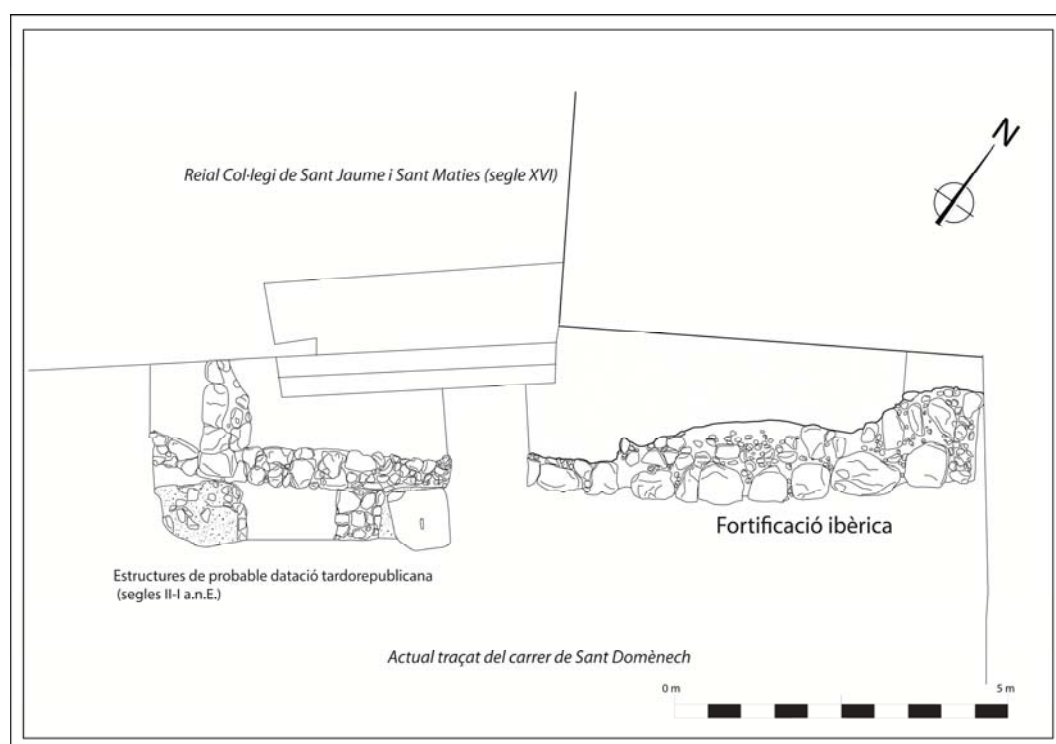

Fig. 21. Muralla ibèrica de Sant Domènec, i estructures adossades possiblement tardorepublicanes (GRESEPIA)

2.- Justament és durant la segona meitat del segle III a.n.E. quan comencen a observar-se canvis importants en la societat ibèrica del baix Ebre. Aquests canvis es detecten a causa de la seva materialització urbanística i arquitectònica, i són plenament observables al Castellet de Banyoles, però també esdevé a Sant Antoni de Calaceit, amb la construcció del barri nou, i més al nord i a la costa a Alorda Park (Calafell). A aquestes evidències arqueològiques es pot afegir la referència de Tit Livi sobre *Hibera*, segons ell la ciutat més rica de la regió en aquell mateix moment. Aquests canvis suposen importants reformes en l'estructura interna dels poblats en els quals es van portar a terme, la qual cosa va poder comportar sensibles ampliacions dels respectius recintes urbans, i per tant, la construcció de noves fortificacions.

Fig. 22. Restes ibèriques i tardorepublicanes a Sant Domènec (GRESEPIA)

La destrucció de la muralla ja era un fet en la primera meitat del segle I d.n.E., tal i com ho demostra la datació de l'estrat que cobreix la seva superfície, tot i que l'inici del seu desmuntatge podria arrencar d'un segle abans. En una primera fase de destrucció, segurament es va tractar d'un desmuntatge selectiu, i les seves restes s'haurien aprofitat com a mur d'aterassament sense funcions defensives. Es tracta del moment en que se li adossa el mur 2505, de datació dubtosa, però possiblement republicana, entre el segle II i la primera meitat del segle I a.n.E. Al segle II d.n.E. tot el conjunt estava ja completament arrasat.

Una de les qüestions que s'han plantejat a l'entorn d'aquesta muralla és si el seu traçat acabava en el punt en que s'ha fet visible en l'excavació, o si aniria més enllà, envoltant el turó. En aquest, sentit el caràcter irregular de la vessant hauria complicat molt la construcció d'un traçat continuat de la línia murària en direcció sud, que hauria requerit d'obres d'envergadura de modificació de l'entorn. Una solució més factible hauria estat l'aixecament d'un traçat discontinu, en funció de les possibilitats del caràcter abrupte de la superfície del sòl de roca natural.

El paper del relleu

Hi ha dos característiques bàsiques del relleu de la zona que cal tenir presents per a entendre l'evolució urbanística no només del carrer de Sant Domènec, sinó de tota la vessant sud de la Suda al llarg dels segles.

En primer lloc, l'ocupació urbana de la zona implica grans obres d'aterassament. En aquest cas s'ha documentat un acondicionament d'època ibèrica, però a la mateixa zona hi ha també aterassaments altimperials, baiximperials, probablement també tardorrepublicans, andalusins, i posteriors, tal i com s'ha vist en les excavacions dels carrers de Sant Felip Neri i de la Mercè.

En segon lloc s'ha de destacar la irregularitat del sòl natural de la vessant. Aquest està format en bona part per conglomerats quaternaris que sobresurten en forma de grans blocs desiguals caiguts del bloc original del turó. A la vista del que s'ha deixat al descobert en les darreres excavacions, sembla que la línia que uneix el carrer de Sant Domènec amb el de la Mercè és on se situa el darrer gran conjunt de blocs despresos de roca que sobresurt del contorn natural de la vessant del turó abans de precipitar-se al fons del barranc. Barranc avall aquestes irregularitats en cas d'haver-ne hagut fa temps que han estat eliminades degut a la dinàmica urbanitzadora de la ciutat. Els blocs que hi ha a la vessant del Rastre causen desnivells de diversos metres en alguns punts. La seva irregularitat fa pensar que les tasques d'aterassament de la zona van suposar un canvi profund en la fesomia del lloc ja des de l'època ibèrica.

L'important desnivell existent entre la part superior del bloc de conglomerat i la resta del sòl natural de la vessant podria haver jugat un paper important en el plantejament de la construcció de la fortificació ibèrica, ja que aquesta se situa en una posició elevada respecte a la vessant, i inaccessible respecte a cotes inferiors, properes a la llera del barranc, que actuaria com a fossat natural, almenys en el punt on s'ubiquen les restes localitzades.

Una fortificació ibèrica

La forma adoptada per aquest pany de muralla, un aterassament defensiu, és una solució coneguda en molts altres poblats ibèrics construïts en vessant, com és el cas, entre d'altres, de Torrelló d'Onda (Castelló, 400-200 a.n.E.), la Serreta d'Alcoi (Alacant, 425/400-300 a.n.E.), Cova Foradà (Llíria, València, Ibèric Ple-Alt Imperi),

Castell Barri (Calonge, Girona, segle V a.n.E.), i potser també el Castell de la Fosca (Palamós, Girona, segle IV a.n.E.) (Moret 1996). Val la pena destacar també certa similitud amb determinades estructures que solen estar associades a la presència de fossats, com és el cas dels poblats aragonesos de Sant Antoni de Calaceit, Valdetaus de Tauste, la Tallada de Casp, o els Castellans de Cretes. En aquests assentaments es dona l'existència de murs situats en vessant realitzant funcions d'aterrossament, i a la vegada protegien els punts més accessibles dels fossats per a impedir que aquests fossin fàcilment superats per hipotètics assaltants (Romeo 2002). En el cas dels Castellans de Cretes, aquestes estructures també s'han interpretat com a reforços o murs de contenció però sense cap tipus de funció defensiva (Melguizo i Moret 2007). Al Puig de la Nau (Benicarló) s'han identificat com avant-murs una sèrie d'estructures situades davant de la muralla principal, formant una barbacana o fins i tot un *epikampion* (Oliver i Gusi 1995; Dies 2006; Oliver 2006), tot i que almenys un podria actuar com a terraplè (Moret 1996, 446; Dies 2006). Al Castellet de Bernabé (Llíria, València) hi ha una sèrie de murs de contenció a la vessant del turó on hi ha l'assentament amb la funció de mantenir una rampa d'accés (Guérin 2003, 4-6, 224,225).

En el cas del carrer de Sant Domènec el sentit ple del mur localitzat no és clar. En no disposar d'una visió de conjunt no es pot establir el valor exacte que tindria el mur en relació al sistema defensiu al qual pertany. La seva proximitat a un desnivell natural, possiblement accentuat antròpicament, fa pensar que es podria tractar d'un element destinat a protegir la part baixa-mitja de la vessant de la Suda.

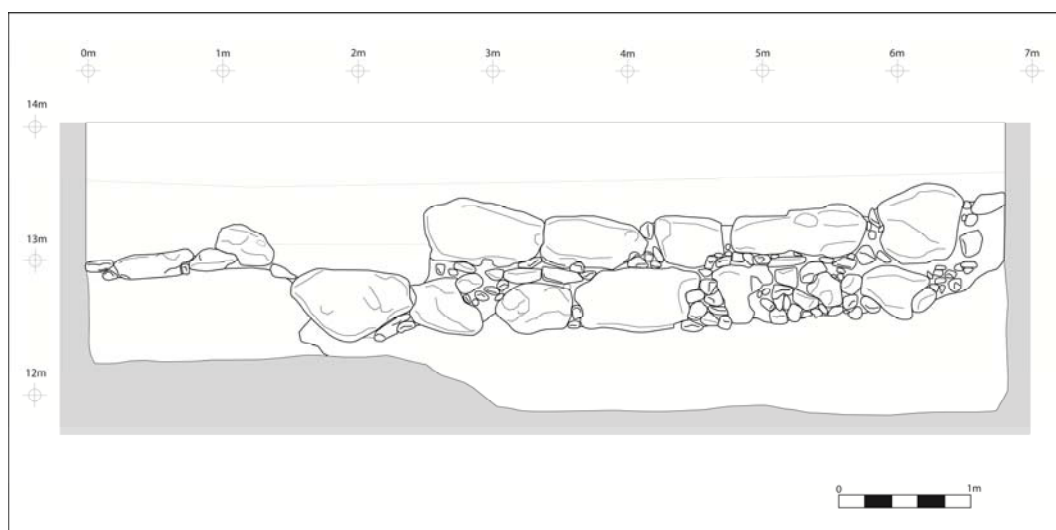

Fig. 23. Muralla ibèrica de Sant Domènec (GRESEPIA)

Fig. 24. Muralla ibèrica de Sant Domènec (GRESEPIA)

El registre ceràmic

L'excavació de la muralla ibèrica del carrer de Sant Domènec és de moment l'única de les efectuades a Tortosa que ha deixat al descobert estrats netament preromans. Tot i això, la naturalesa d'aquests estrats és la d'acumulacions de sediment en els quals la presència d'objectes mobles que contenen és accidental, així que la ceràmica recuperada que en procedeix també està en posició secundària, com en la resta d'intervencions que hem ressenyat. Vegem seguidament el llistat sencer.

UE 2001

- Àmfora ibèrica: un fragment informe, una nansa de secció circular, i una vora del tipus AM.VP.LA.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: sis fragments informes, tres vores de tenalla de coll de cigne, tipus TE.VE.LM, i una vora de gerra GE.LM.

- Ceràmica grollera feta a mà: tres fragments informes, un mànec de tapadora, una vora recta de cossi, i dos vores exvasades d'olla de perfil en S.
- Campaniana A: un fons anular.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe.

UE 2002

- Àmfora ibèrica: quatre fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora de plat de vora reentrant.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: tres fragments informes.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, i una vora exvasada d'olla de perfil en S.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe.

UE 2003

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.

UE 2005

- Àmfora ibèrica: un fragment informe.

UE 2006

- Àmfora ibèrica: un fragment informe, i una vora del tipus AM.VP.LA.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: vuit fragments informes.
- Ceràmica grollera feta a mà: sis fragments informes, un mànec de tapadora, i una vora exvasada d'olla de perfil en S.

UE 2007

- Àmfora ibèrica: onze fragments informes.
- Àmfora fenícia: un fragment informe del cercle de l'Estret.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una vora d'urna d'orelletes.
- Ceràmica grisa de la costa catalana: dos fons anulars.

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: quatre fragments informes, una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM., i una vora de càlat del tipus KA.VR. amb decoració de dents de llop.
- Ceràmica grollera feta a mà: quinze fragments informes, cinc fons plans, una vora de cossi, i tres vores exvasades d'olla de perfil en S.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: dos fragments informes, una vora de vas, i una vora d'olla.

UE 2008

- Àmfora ibèrica: quaranta-quatre fragments informes.
- Àmfora cartaginesa: un fragment informe.
- Àmfora púnica del centre del Mediterrani: dos fragments informes.
- Àmfora fenícia: un fragment informe del cercle de l'Estret.
- Àmfora púnico-ebussitana: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: vuitanta-sis (86) fragments informes, quatre fons umbilicats, dos nanses, i una vora de tapadora.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: vint-i-cinc fragments informes, un mànec de tapadora, una vora de tapadora, i una vora de tenalla de coll de cigne del tipus TE.VE.LM.
- Ceràmica grollera feta a mà: vint fragments informes, tres fons plans, i una vora exvasada de cassola de perfil en S.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: dos fragments informes, i una vora d'olla.
- Campaniana A: una vora de Lamb. 27.

UE 2009

- Àmfora ibèrica: quinze fragments informes i una nansa de secció circular.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: dos fragments informes, una vora de tapadora, una vora exvasada de tenalla, i una vora de tenalla del tipus *Ilduradin*.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: tretze fragments informes, una vora de tenalla del tipus TE.VR.Lli., dos vores de tenalla de coll de

cigne tipus TE.VE.LM., una vora de plat tipus PL.DP.VD., una vora de plat PL.DP.VH., i una altra vora indeterminada.

- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, dos fons plans, i una vora exvasada d'olla de perfil en S.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: un fragment informe, i una vora de plat.
- Campaniana A: dos fragments informes.
- Campaniana B, B-oïde, o calena: dos fragments informes.
- Ceràmica àtica de figures roges: una vora de bol Lamb. 22/Morel 2681a.

UE 2011

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: sis fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: tres fragments informes.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe.

UE 2012

- Àmfora ibèrica: tres fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: dos fragments informes.

UE 2015

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: seixanta-tres (63) fragments informes, tres fons plans, un fons anular, un fragment informe decorat amb cordó amb digitacions, dos vores exvasades de cassola, i una vora de cossi.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: disset fragments informes, una vora recta de gerra, i dos vores rectes de vas.
- Àmfora fenícia: tres fragments informes del cercle de l'Estret.

UE 2016

- Àmfora ibèrica: tres fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe, i una nansa de secció circular.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe.

- Àmfora fenícia: un fragment informe del cercle de l'Estret.

UE 2017

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: dos fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: vuit fragments informes.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: un fragment informe, i un altre informe decorat amb acanalats.
- Àmfora fenícia: un fragment informe del cercle de l'Estret.

UE 2019

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: dos fragments informes.
- Campaniana B, B-oïde o calena: un fragment informe.
- Ceràmica comuna oxidada púnica: una vora de morter.

UE 2021

- Àmfora ibèrica: quatre fragments informes, i una vora del tipus AM.VE.LA.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: tretze fragments informes, i una nansa de secció circular.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: quatre fragments informes, i una vora recta de plat.
- Ceràmica grollera feta a mà: un fragment informe, i una vora de gibrell.

UE 2023

- Àmfora ibèrica: tretze fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: quinze fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: dos fragments informes, un fons anular, i una vora de tenalla de coll de cigne tipus TE.VE.LM.
- Ceràmica grollera feta a mà brunyida: dos fragments informes, i una vora exvasada d'olla de perfil en S.
- Àmfora fenícia: un fragment informe del cercle de l'Estret.

UE 2024

- Àmfora ibèrica: onze fragments informes.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: tretze fragments informes, un fons umbilicat, i una nansa.
- Ceràmica comuna oxidada ibèrica pintada: un fragment informe.
- Ceràmica grollera feta a mà: quatre fragments informes, un fons pla, i un vora recta de vas.

UE 2502

- Ceràmica comuna oxidada ibèrica: una nansa d'imitació de kylix.
- Campaniana A: un fons de Lamb. 28 amb roseta.

Com es pot observar, el repertori ceràmic procedent de l'excavació de la muralla mostra els horitzons cronològics ja indicats en altres intervencions. Com a tret distintiu en aquest cas hi ha el cas de l'estrat 2008, que aporta una datació *ante quem* per a la construcció de la muralla, en la forma d'una Lamb. 27.

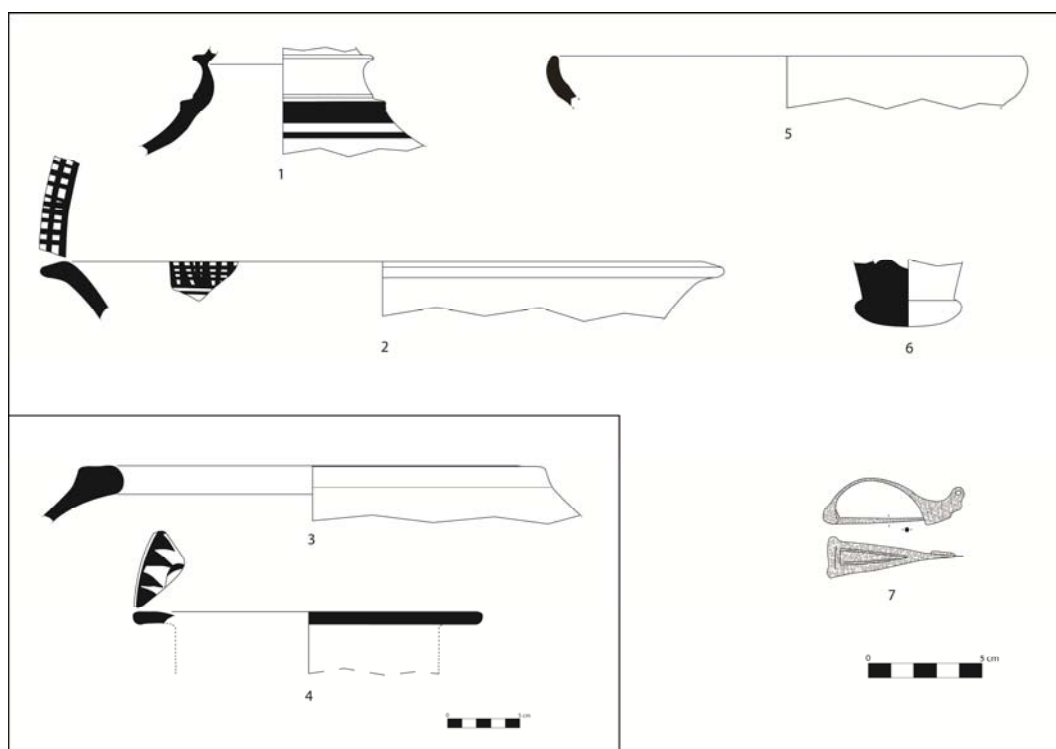

Fig. 25. Materials tardoibèrics i importacions itàliques recuperades a Sant Domènec: 1-2.- vaixel·la ibèrica tardana; 3.- tenalla *Ilduradin*; 4.- càlat; 5.- Lamb. 27 en campaniana A; 6.- pivot de Lamb. 2; fíbula *Alesia Preaucissa*, tipus 19.1.b. (GRESEPIA)

Si bé és cert que la seva fiabilitat estratigràfica no és del cent per cent i que es tracta d'una forma no especialment precisa, tenint en compte els materials que l'acompanyen i la seqüència estratigràfica en conjunt, és coherent datar l'estrat en el segle II a.n.E., en un horitzó que probablement comparteix amb bona part del material ibèric de l'entorn, tal i com ho indiquen algunes de les formes més usuals: tenalles del tipus *Ilduradin* i càlats, juntament amb la ceràmica de vernís negre que apareix esporàdicament una mica per tot arreu, i que alhora es pot relacionar amb la major part del material ibèric recollit en les altres intervencions. La muralla, però, ja estava en peu en aquests moments, la qual cosa porta a ressaltar l'existència de peces pròpies d'una etapa una mica més antiga dintre de la cultura ibèrica que, tot i que quantitativament menys importants, comencen a aparèixer de manera reiterada en les excavacions arqueològiques. En aquest cas hi ha una vora de vaixella àtica Lamb. 22/Morel 2681a datable en el segle IV a.n.E., i també una vora d'urna d'orelletes, molt rarament present al baix Ebre amb posterioritat al segle IV a.n.E. (Diloli 2008).

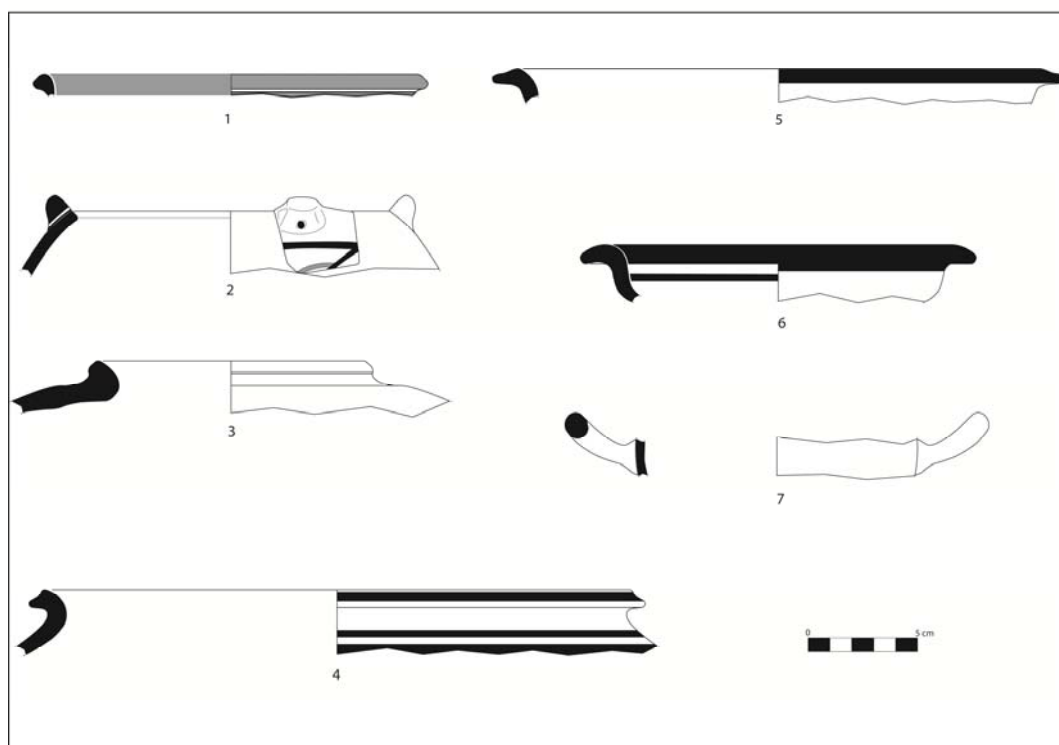

Fig. 26. Materials ibèrics i grecs recuperats a Sant Domènec: 1.- vernís negre àtic Lamb. 22/Morel 2681a; 2.- urna d'orelletes; 3.- àmfora ibèrica; 4-7.- vaixella ibèrica (GRESEPIA)

No hi ha una datació *post quem* de la muralla vàlida, ja que es recolza sobre un nivell de terra de formació molt antiga, a la Primera Edat del Ferro. Entre la datació d'aquests estrats i l'aixecament de la fortificació hi ha d'haver un decalatge important, potser de diversos segles. La gran quantitat de fragments recuperats de ceràmica feta a mà, en la mateixa tònica que es va observar a l'any següent al carrer de Sant Felip Neri, suggereix l'existència d'un gran assentament preibèric a la zona. Aquesta ocupació està present en la Primera Edat del Ferro, tal i com ho indica la ceràmica fenícia de "pasta Màlaga" que les acompanya, però podria arrencar en un moment anterior si es tenen en compte les mostres de decoració acanalada que apareixen de manera reiterada.

El poblament ibèric del turó de la Suda

L'estudi de dispersió ceràmica ajuda a ubicar un poblat ibèric sobre el turó de la Suda, la qual cosa ha estat finalment confirmada per l'arqueologia amb el descobriment d'un pany de muralla d'aquest període a la vessant del turó.

També a partir de la ceràmica es constata un possible auge del nucli ibèric entre els segles II-I a.n.E., segurament coincidint amb la consolidació d'*Hibera* com a únic nucli urbà de la Ilercavònia, sobre la qual a més tindria un paper de capitalitat. Durant aquest període tardà de la cultura ibèrica, la població d'*Hibera* seguiria sent culturalment autòctona, i mantindrien tant la llengua com l'alfabet propis, tal i com ho suggereixen els grafitis ibèrics sobre ceràmica localitzats en els darrers temps. Aquest possible auge tardoibèric, però, no amaga la presència de materials que indiquen l'existència d'una fase d'ocupació anterior, en els segles V-IV a.n.E. El seu caràcter més migrat suggereix l'existència d'un establiment humà possiblement similar a la resta de petits poblats coneguts a la zona en el mateix temps, amb els quals és probable que mantingués una relació de tipus horitzontal.

El segle III a.n.E. encara està molt mal representat, si exceptuem que la muralla de Sant Domènec possiblement es va construir en aquesta centúria. Els elements de diversa índole disponibles apunten a un assentament de grans dimensions respecte al que solen mesurar els nuclis ibèrics del baix Ebre. En primer lloc és un fet que el poblat que es troben els romans a finals del segle III a.n.E., i que és el punt a partir del qual decidiran estructurar el territori de l'entorn és just el que hi ha a la Suda. En segon lloc hi ha l'esment de Livi sobre *Hibera*, segons el qual aquesta era en aquests moments la ciutat

més rica de la regió. En tercer lloc, la situació de la muralla implica que l'espai protegit ocuparia la major part, si no tota, de la superfície de la Suda, la qual mesura aproximadament 4 ha. de superfície. Aquestes proporcions, tot i que molt difícils de confirmar en l'actual estat de la recerca, s'apropen molt a les del Castellet de Banyoles. Les possibles coincidències pel que fa a les dimensions i el moment de l'auge dels dos nuclis podrien indicar un mateix fenomen d'abast regional, de tal forma que la realitat del Castellet no seria un exemple de sorgiment urbà aïllat, sinó només una part d'un tot molt més ampli. De passada no està de més comparar la presència poc abundant però constant en el registre arqueològic de fragments de ceràmica de vernís negre dels segles V i IV a.n.E. tant a l'entorn de la Suda com al Castellet de Banyoles. En aquest darrer cas s'ha hipotetitzat també la possible existència d'un assentament contemporani a aquestes ceràmiques que no seria tan important com en la posterior fase d'esplendor de la segona meitat del segle III a.n.E., però sense abandonar la possibilitat que poguessin ser part de les pertinences dels fundadors del poblat, que serien conservades durant generacions a causa del seu valor com a béns de prestigi (Sanmartí *et alii* 2012).

Es constata l'existència d'una ocupació preibèrica del turó de la Suda. Les intervencions efectuades fins fa molt poc temps a l'entorn del turó no han arribat a aprofundir prou com per a arribar a aquests nivells d'ocupació, la qual cosa explica que no hi hagi hagut constància de la seva existència fins molt recentment. En les seqüències estratigràfiques més completes que s'han efectuat a la falda sud de la Suda, als carrers de Sant Domènec i Sant Felip Neri, s'ha comprovat que una vegada deixats enrera els estrats ibèrics i romans, els sediments subjacents contenen una gran quantitat de material en estat molt fragmentari, procedents d'un assentament que, ara per ara, caldria situar entre el segle VIII i començaments del segle VI a.n.E. Som conscients de la fragilitat d'aquesta cronologia, que s'haurà d'anar precisant o corregint en els propers estudis. De moment no hi ha prou dades per tal d'assegurar l'existència d'una ocupació continuada al llarg de tota la protohistòria, ni tampoc la possible existència d'hiatus poblacionals, així com tampoc hi ha prou elements de judici com per a fixar el moment exacte d'inici de l'ocupació del turó.

3.7.- L'aparició d'una organització política complexa al baix Ebre abans de la dominació romana.

3.7.1.- La visió neoevolucionista

En una important publicació (sèrie de publicacions, potser millor), Joan Sanmartí establí un esquema de l'evolució de les entitats polítiques que entre el Neolític i el món ibèric es va desenvolupar al territori del Principat (Sanmartí 2001, 2004, 2005, 2010, Sanmartí i Belarte 2001). La influència i la controvèrsia d'aquest posicionament entre la comunitat científica - la primera aplicació sistemàtica de l'anomenat materialisme cultural per a la interpretació del món de la protohistòria catalana -, el converteixen en una fita ineludible a tenir present, tant per l'avenç innegable que suposa per a la història de la investigació, com per les rectificacions, matisacions i discussions que ha suscitat posteriorment. Una de les crítiques més òbvies és l'aplicació d'una sèrie d'estadis, definits tant pel contingut de l'avenç socio-polític que comporten com per l'espai temporal en el qual es produïren, en un extens i concret marc geogràfic (l'actual Catalunya) que, a més, no es justifica per una realitat homogènia del desenvolupament de les comunitats humanes que l'habitaven durant la Protohistòria. Aquesta realitat es mostra molt més variada i complexa per a ser explicada de manera convincent per una visió potser excessivament lineal i, malgrat que l'enfocament teòric pugui ser més o menys encertat, el fet és que la dita visió ni encaixa ni ajuda a entendre l'evolució i els fenòmens que s'esdevenen a nivell regional i microrregional en àmplies zones del país. L'aparició de grans nuclis urbans que poden haver encapçalat unitats territorials políticament complexes, equiparables o identificables amb estats arcaics sobre la franja litoral catalana ja en el segle V a.n.E. no és un fenomen extrapolable sense més sobre tot el territori català (s'hauria de comprovar si el mateix esquema explicatiu es pot aplicar de la mateixa manera sobre les diferents grans ciutats ibèriques del litoral que es considera que formen "proto-estats" o "estats arcaics" al seu entorn - *Kesse*, *Burriac*, *Monjuich*, *Ullastret*, etc. - , o si bé hi ha variacions particulars significatives entre aquestes que caldria precisar). No entrarem a valorar les dificultats que aquest model explicatiu troba per a aplicar-se a les zones interiors de Catalunya, entre les quals hi ha l'extensa zona ilergeta o l'àrea pirinenca. Tenint en compte l'abast del present treball ens limitarem al tram inferior de l'Ebre.

Tot i ser una zona intensament estudiada en els darrers anys, i que compta amb notables treballs que la tenen com a objecte, val a dir que des d'un punt de vista més orientat a l'arqueologia espacial (Diloli 1997, Noguera 2007), les temptatives per a un establiment de la seva evolució socio-política durant els períodes Ibèric Ple i Final no han estat tan reeixits. Molt recentment la tesi doctoral de David Bea ha tractat aquesta problemàtica, però fixant-se sobretot en la Primera Edat del Ferro. En època ibèrica, l'esquema ideal de tipus materialista cultural elaborat per Joan Sanmartí, i que situa al Castellet de Banyoles com a centre d'un hipotètic estat arcaic és difícil de sostenir. Els resultats de les excavacions arqueològiques dutes a terme no permeten situar l'auge del Castellet abans de la segona meitat del segle III a.n.E., la qual cosa unit a la manca de dades d'*Hibera* o de qualsevol altre assentament ibèric que hagués pogut assolir un rol similar fan que el període comprès entre les darreries del segle V i la segona meitat del segle III a.n.E. aparegui com a orfe de qualsevol possible nucli polític central i, *a fortiori*, mancat d'un relat teòric explicatiu coherent sobre el que poder treballar i debatre. Aquesta mancança de l'aplicació de la teoria general del materialisme cultural sobre la protohistòria catalana al baix Ebre ha obert la porta a l'adopció de nous influxos teòrics de l'arqueologia i l'antropologia americanes, en concret l'escola heteràrquica, que tant s'ha popularitzat en les ciències socials durant els darrers vint anys.

3.7.2.- El punt de vista de l'escola heteràrquica

La relació política predominant al baix Ebre i les zones veïnes durant l'Ibèric Ple pot ser definida com a heteràrquica d'acord amb la primera proposició de la definició ja clàssica de Crumley: "the relation of elements to one another when they are unranked", mentre que la segona proposició roman incerta per la manca d'un coneixement més profund de la realitat del moment: "when they possess the potential for being ranked in a number of different ways" (Crumley 1995), tot i que en aquest cas s'obre la porta a l'existència de relacions jeràrquiques compreses en un mateix sistema heteràrquic (Bondarenko *et alii* 2002). Tal com se'ns mostren amb les dades disponibles actualment, els diferents poblats semblen situar-se en un mateixa categoria formal, i per tant iguals políticament. Aquest enunciat ve recolzat per una sèrie de paràmetres dimensionals, de distribució espacial, trets urbanístics, arquitectònics, poliòrcètics, etc. a partir dels quals s'ha de concloure l'existència d'una multiplicitat de petits poders locals

que operaren en xarxa, a un mateix nivell, i sense una subordinació en relació a un nucli polític jeràrquicament superior.

La segona proposició de la definició segurament també es compliria en aquest cas: a banda del nivell polític, hi ha altres dimensions en les quals el territori podria haver-se organitzat internament i jeràrquica, en una interacció constant i multidimensional. Particularment en el sentit econòmic és obvi que no tots els poblats tenen a l'abast una mateixa superfície de terres conreables, i entre les quals el potencial econòmic pot ser molt variable. La seva situació en relació amb vies de comunicació relacionades amb recursos minerals, comercials, i ramaders tampoc no és la mateixa. Certament, un estudi en profunditat de la capacitat productiva de cada assentament en època ibèrica encara no ha estat realitzat, i les aproximacions que els diversos estudis d'arqueologia espacial que s'han portat a terme fins ara sobre aquest tema només han assolit un estadi preliminar. En aquestes condicions, l'intent d'ordenar jeràrquicament els nuclis ibèrics en funció de la capacitat econòmica, o almenys intentar establir si aquesta jerarquització seria possible, seria encara agosarat, malgrat l'obvietat d'alguns fenòmens com és per exemple l'allunyament dels relleus abruptes respecte a l'Ebre a partir de l'emplaçament de Tortosa, la qual cosa dóna lloc a una gran plana al·luvial amb un potencial econòmic molt major que el disponible en la zona situada immediatament més al nord, on l'engorjament del riu deixa només sectors limitats amb una qualitat comparable. La mateixa foia de Móra compliria un paper similar. Recórrer a altres paràmetres a partir dels quals fos possible organitzar el territori és una tasca inviable a causa de la manca de dades.

En realitat la idea d'heterarquia comporta certs problemes, com tot seguit comentarem. En el cas concret dels nuclis ibèrics del baix Ebre, allà on hem escrit que la seva relació predominant pot ser definida com a "heteràrquica", podria figurar amb el mateix sentit que pot ser definida com a "no-jeràrquica". En aquest sentit convé evitar les associacions jerarquia=ordre, jerarquia=complexitat, i absència de jerarquia=simplicitat, absència de jerarquia=desordre/manca d'organització, tal i com explícitament remarca de manera repetida Carol Crumley (Crumley 1995).

3.7.2.1.- Problemes del concepte de l'heterarquia referits a les societats protohistòriques

El concepte d'heterarquia, al qual se li contraposa el de jerarquia formant un binomi que se sol utilitzar conjuntament, no exclou en el seu si l'existència de jerarquies, sempre en un entorn de diversos nivells que s'entrecreuen entre ells. Com a resultat trobem que, deixant de banda les característiques *formals* d'una societat determinada, que poden ser més o menys jerarquitzades i més o menys rígides, “vertical and horitzontal links play different parts in different societies at every concrete moment” (Bondarenko *et alii* 2002). Les qualitats de flexibilitat i ambivalència del terme són, de fet, els principals motius de la seva popularitat creixent en diverses disciplines, entre les quals hi ha les ciències socials, com bé reconeixen diversos especialistes (Brumfiel 1995, Crumley 2007a, Bondarenko 2005). Els diversos nivells i criteris socials discriminatoris interactuen entre ells en un equilibri actiu. Cal remarcar, però, que aquesta és una dinàmica present en *tota* societat humana: “De acuerdo con Jen, las sociedades humanas son ejemplo de las heterarquías porque los individuos actúan simultáneamente como miembros de numerosas redes” (Morales Barragán 2007). La mateixa Crumley destaca la democràcia com a sistema heteràrquic per excel·lència (Crumley 1995), mentre que altres autors observen l'existència de fases històriques prioritàriament heteràrquiques en l'evolució d'ens polítics que tradicionalment han estat considerats exemples de societats jeràrquiques, com per exemple Roma (Bondarenko *et alii* 2002). Seguint amb aquests exemples, no és difícil descobrir relacions heteràrquiques en períodes més propers i tal volta més insospitats. D'aquesta manera, l'enorme complex burocràtic que es va bastir a la Unió Soviètica, sobretot a partir de la mort de Stalin, en el qual s'inclou l'enorme administració de l'estat, però també la del partit, amb cossos i institucions formats i desmantellats constantment, els quals a més comptaven amb agències pròpies de control i subcossos auxiliars, sovint amb duplicitat de funcions i en conflicte entre ells (Lewin 2006, 276-278), va generar un conjunt dens de relacions que es poden qualificar com a típicament heteràrquiques. Tot i la bona premsa que l'heterarquia gaudeix en els estudis actuals sobre estratègies de desenvolupament social i competitivitat econòmica i política (Morales Barragán 2007), en el cas soviètic va conduir a situacions properes al col·lapse, amb la iniciativa política frenada degut al filtre imposats des de diverses instàncies i organismes burocràtics, tots els quals comptaven amb una dinàmica de funcionament pròpia. Un exemple molt més proper el veiem en repúbliques

democràtiques presidencialistes actuals, com la dels Estats Units d'Amèrica, on les principals institucions polítiques del país solen estar repartides sota el control de partits i faccions confrontats entre si, la qual cosa en alguns casos comporta una autèntica inoperància política.

Pel que fa a l'altra part del binomi, Carol Crumley insisteix en l'existència de dos tipus de jerarquia: la jerarquia escalar (“scalar hierarchy”) i la jerarquia de control (“control hierarchy”). En el primer cas qualsevol canvi en un dels nivells que formen un conjunt afecta la resta. En el segon cas els canvis es produeixen només de dalt cap a baix. Les decisions preses en els nivells elevats afecten els nivells inferiors (Crumley 1995, 2007b). En la nostra opinió difícilment podem acceptar l'existència en les societats humanes de compartimentacions estanques que, en tot cas poden estar presents només en un sentit formal o ideològic. És possible concebre idealment jerarquies de control, i fins i tot identificar intents històrics de portar-les a la pràctica, com per exemple les dictadures totalitàries o les línies de comandament de qualsevol exèrcit regular, però la seva aplicació al món material topa amb la complexitat de les relacions humanes. La interacció entre els grups i individus que formen part d'una societat és constant, i esdevé de manera conscient i/o inconscient en una dialèctica sense fi. En realitat, la condició de l'ésser humà com a ésser viu l'inclou en un gran conjunt de relacions que van més enllà de les relacions humanes. La teoria ecològica ho anomena ecosistema, format per la totalitat dels éssers vius existents, que actuen i reaccionen els uns contra els altres en un ambient físic determinat. De fet, tota la coberta viva de la Terra constitueix un gran ecosistema en ell mateix (Margalef 1992, 15). A partir d'aquí la idea de jerarquia de control esdevé un concepte sense fonament material real, i fruit d'una mentalitat idealista. Les jerarquies humanes són, en tot cas, jerarquies escalars, i la interacció que les caracteritza és justament el que dona sentit al mateix concepte d'heterarquia. En realitat, en paraules de la mateixa Crumley l'heterarquia “is the more general category” (Crumley 2008, 469-470). I a partir d'aquí altres investigadors han interpretat que la jerarquia no seria sinó un tipus particular d'heterarquia (Potter 2015, 65). Des d'un punt de vista tant autoritzat en qüestions d'antropologia política com pot ser el de Robert Carneiro, el principal problema del concepte d'heterarquia aplicat a les ciències socials és que en realitat no aporta res de nou (Carneiro 2004)¹⁴. És possible detectar una mateixa comprensió del funcionament de les societats humanes en altres autors

---

¹⁴ Clar que Carneiro, reconegut com un dels principals impulsors de les tesis neoevolucionistes, parteix d'un discurs teòric diferent, i en cert sentit enfrontat al dels heterarquistes.

anteriors. Per exemple, en els treballs de Cornelius Castoriadis hi ha una concepció subjacent similar que és exposada per aquest pensador de manera implícita però que sorgeix aquí i allà de manera evident, tal i com s'observa en la seva anàlisi i crítica de la identitat i funció de la classe obrera primer, i de la societat humana en general més endavant, en diverses de les seves obres (Castoriadis 1979, 2010), però que en darrera instància deriva de la llarga tradició filosòfica europea de la dialèctica, passant per Marx, Hegel, i arrencant en Heràclit. Des d'aquesta òptica no podem sinó estar d'acord amb l'opinió de Carneiro.

Des del punt de vista del materialisme històric el binomi jeràrquic/heteràrquic compta amb l'inconvenient fonamental que les relacions de producció, si bé poden estar incloses en el *totum revolutum* de les relacions heteràrquiques d'una societat, en canvi no tenen atorgat cap paper fonamental en la seva caracterització i evolució. *A priori* el discurs analític les situa al mateix nivell que qualsevol altre criteri de discriminació social, la qual cosa produeix un efecte inhibidor que no es correspon amb el seu pes específic i un paper que considerem que hauria de ser prioritari. Ara bé, és obvi que la per altra banda lamentable manca de dades en aquest aspecte fonamental que s'ha d'afrontar en el cas de l'estudi de la Protohistòria afavoreix la utilització d'eines analítiques que eludeixen aquesta problemàtica, com és en aquest cas el dualisme jerarquia-heterarquia.

A més, la gran amplitud del concepte provoca un cert qüestionament respecte el seu valor com a eina analítica de les societats antigues, en el sentit que les relacions heteràrquiques estan en realitat presents en totes les societats amb un mínim de complexitat interna. Si el concepte d'heterarquia és tan general que es pot aplicar sense problemes tant a les societats igualitàries prehistòriques com a les democràcies postindustrials actuals, perd tota especificitat i valor analític.

Una primera conclusió és que el binomi jerarquia-heterarquia, seguint el raonament (il·)lògic que ha desenvolupat aquests termes en el camp de les ciències socials no pot tenir un recorregut gaire més llarg en el camp de la investigació que el que ha tingut fins ara, tot i la seva popularització, i que en tot cas ha servit per a incidir sobre els investigadors actuals pel que fa a certs elements concrets de les relacions socials que, d'altra banda, ja estaven assumits per part d'altres línies d'argumentació teòrica. Una segona conclusió és que els conceptes procedents de les ciències exactes solen tenir seriosos problemes d'aplicació en les ciències humanes, malgrat que puguin gaudir de períodes de gran popularitat entre els investigadors.

Tenint en compte l'ambivalència dels conceptes jerarquia/heterarquia en la visió de Crumley, hom n'ha derivat categories que ajuden a precisar les característiques de les societats estudiades. Bondarenko aporta el concepte d'*homoarquia* per a referir-se a aquelles societats en el si de les quals hi ha diverses jerarquies i valors en relació, dels quals una integra i ordena el conjunt de tal manera que la resta d'elements no tenen la capacitat (o en tot cas molt limitada) per a canviar-ne l'ordre¹⁵. Aquest terme vindria a substituir el de jerarquia, formant un nou binomi homoarquia/heterarquia (Bondarenko 2005). Altres propostes han intentat precisar i acotar el sentit del terme heterarquia, tot i reconeixent l'amplitud del seu abast (Brumfiel 1995).

L'aplicació més destacada de l'enfocament heteràrquic en l'arqueologia de la península ibèrica la trobem de mans d'Alonso Rodríguez i els seus estudis sobre la Primera Edat del Ferro a Extremadura (Rodríguez Díaz 2009, Rodríguez Díaz *et alii* 2010). Aquests treballs contenen una definició i explicació dels termes, i una justificació per a la seva aplicació en les societats que són objecte del seu estudi. No s'explica, en canvi, de quina manera l'ús de enfocament heteràrquic ajuda a entendre l'evolució i els canvis que es produeixen en aquestes societats, de tal manera que els termes "jeràrquic" o "heteràrquic" semblen convertir-se en mers adjectius que simplement donen compte de determinades característiques en moments puntuals.

És possible que la relativament novedosa introducció del concepte d'heterarquia en l'arqueologia ibèrica catalana, en un moment en el qual, com ja hem apuntat, s'estava imposant una visió neoevolucionista i culturalmaterialista - potser amb un excés de linealitat-, del procés històric que condueix dels grups locals a l'aparició dels anomenats estats arcaics (Sanmartí 2004), ha motivat l'aparició d'una dicotomia entre societats jeràrquiques – societats heteràrquiques (el concepte d'homoarquia encara no ha prosperat en les nostres terres) establerta amb certa rigidesa, que serveix per a suplir les mancances explicatives del model neoevolucionista en aquelles zones que geogràficament no es troben entre la costa del camp de Tarragona i la de l'Empordà. D'aquesta manera, aquelles regions en les quals no s'evidencia d'una forma clara l'existència de nuclis urbans centrals a l'entorn del quals graviten els respectius territoris s'han pogut considerar rígides per societats heteràrquiques (Sanmartí 2010). L'amplitud del concepte fa que, en efecte, aquestes societats puguin ser qualificades com a heteràrquiques, però, alhora, és una denominació que en aquest cas no aporta cap

---

¹⁵ Tot i que sense la pretensió impermeabilitzadora de la idea crumleiana de jerarquia de control.

dada nova per al seu coneixement. Per al cas concret de l'arqueologia catalana, un dels problemes de fons és que no s'ha acabat d'assimilar el caràcter dinàmic comprès en aquest nou enfocament tal i com s'ha plantejat per part d'alguns dels seus teòrics més lúcids, que utilitzen les nocions d'heteràrquic/jeràrquic d'una manera antitipològica. És a dir, que cap societat pot ser definida per posseir uns caràcters intrínsecament heteràrquics o jeràrquics, sinó que aquests es van succeint i combinant en el temps, però també ho poden fer simultàniament (Bondarenko 2005). Malgrat això és innegable que sovint resulta temptador per a l'estudi del món antic emprar aquests termes en un sentit definitori, com a característica formal i acabada - en una paraula, tipològica -, en un intent d'aportar seguretat en uns camps de la recerca en els quals la manca de certeses pot acabar resultant enutjosa per als estudiosos.

3.7.3.- El període Ibèric Ple al baix Ebre i àrees veïnes. Consolidació d'un model social i polític formalment igualitari?

Més amunt hem mostrat el nostre acord amb les advertències de Carol Crumley pel que fa al risc d'associar de manera automàtica l'absència de jerarquia amb manca de complexitat. L'igualitarisme i la simplicitat no tenen perquè ser termes sinònims i, de fet, els sistemes socials igualitaris requereixen de codis de conducta amb un alt grau de complexitat (Souvatzi 2007). En el cas de la zona que estudiem l'esforç per a evitar l'ascens de desequilibris relacionats amb una concentració de poder i privilegis s'observa en un doble sentit, a nivell macroespacial i semimicroespacial: una distribució del poblament en xarxa, sense l'existència de nuclis d'hàbitat que operin com a centres dirigents de la resta, i en l'absència de proves materials que puguin advocar en favor de l'existència de diferències/desigualtats socials marcades en el si de cada assentament. Respecte al primer sentit cal postular l'existència d'algun tipus d'integració política regional de tipus horitzontal, a l'estil de les confederacions o les lligues. En aquesta qüestió les aportacions del neoevolucionisme són útils per a ajudar a concretar una cruïlla de camins: la competència pels recursos naturals d'una mateixa zona exercida per diverses comunitats humanes es resol o bé per la integració política, o bé pel recurs a l'enfrontament (Johnson i Earle 2003). En el cas sota estudi és gairebé segur que la primera opció va prevaldre per sobre de l'enfrontament mutu, la qual cosa explica l'absència de mostres de violència, i la convivència entre poblats molt propers en l'espai

al llarg de dos segles, així com la manca de testimonis per a aquest període de la figura del cabdill guerrer, que era present en canvi en la segona fase de la Primera Edat del Ferro a la mateixa regió. No hi ha, per ara, cap evidència que aquesta presumible integració adquirís una categoria formal, ni un status institucional que s'elevés per sobre i amb autonomia de l'autoritat dels petits poders locals, si bé és cert que tampoc no es pot assegurar que aquesta situació no s'arribés a donar en un moment donat. Per altra banda una situació d'integració política també podria ser-ho només *de facto*, com a fruit d'una tupida xarxa de relacions entre les poblacions d'una mateixa sèrie d'assentaments al llarg d'un període de temps prolongat, creant els vincles d'una comunitat regional, que no tindria perquè haver superat un estadi d'organització informal, que ajudaria a explicar-ne el manteniment de determinades característiques al llarg del temps. Un dels elements materials que podrien estar indicant les limitacions d'aquesta integració política en les relacions entre els poblats podria ser la hipertròfia dels sistemes defensius, els quals haurien de garantir la seguretat de cada comunitat amb independència de l'acció dels seus veïns. De fet, en la seva construcció i manteniment hi podria prendre part cert sentit agonístic en relació a la construcció dels seus equivalents en els poblats de l'entorn, suggerint alhora que els efectes pacificadors de la integració política potser no van significar una absència total de situacions de conflicte. En tot cas no hi ha cap dada que indiqui que aquests hipotètics conflictes haguessin arribat a extrems dramàtics. Aquesta xarxa de relacions ben consolidada i mantinguda en el temps tindria l'efecte de vigilar i evitar possibles desequilibris territorials, la redistribució de béns comercials, resolució de les eventuais tensions intergrupals, l'organització d'empreses comunes, potser l'adopció de postures polítiques comunes pel que fa a les relacions amb l'exterior, etc. A partir de les dades conegudes res no fa pensar que aquestes hipotètiques associacions assolissin els requisits que se solen demanar per a qualificar els estats arcaics (independentment de la variada quantitat de significats i característiques que els teòrics han anat establint com a propis de l'estat), encara que a nivell tipològic potser es podrien descriure com organitzacions "anàlogues a l'estat arcaic" ("early state analogues") (Grinin 2003, Bondarenko *et alii* 2002), una definició que pretén recollir aquelles societats que no formen estructures d'estat, però que poden assolir elevats graus de complexitat, i arribar a desenvolupar tasques similars o comparables a les dels estats arcaics. No es pot descartar que la mateixa personalitat ètnica pròpia que dóna lloc a l'etnònim *ilercavones*, personalitat ben reconeguda des de l'exterior com es manifesta en el seu esment relativament freqüent a les fonts clàssiques,

no sigui sinó un tipus de reconeixement i institucionalització cultural de la realitat d'aquesta xarxa de relacions, malgrat que algunes ètnies veïnes sostinguessin un mateix tipus d'organització, com seria el cas dels ossitans del baix Aragó. Tampoc es pot descartar que en el territori que se sol considerar habitat pels ilerjavons (independentment de la situació dels seus límits geogràfics segons les diverses propostes que s'han efectuat per part de la historiografia moderna) hi haguessin dos o més d'aquestes petites organitzacions horitzontals amb una personalitat més o menys consolidada. La distribució espacial dels assentaments sobre el territori invita a especular sobre algunes d'aquestes possibles mostres de societats. D'aquesta manera, a la zona de la Terra Alta i el Matarranya, després de la frustrada temptativa aristocràtica que es visqué a la vall de l'Ebre durant el segle VI a.n.E., i que podem fer extensiva en part de la centúria següent, aquesta zona va reprendre un model de societat aldeana en base a petits nuclis d'hàbitat que en cap cas va assolir la categoria de nuclis urbans. Des del 450 a.n.E. fins el canvi d'era semblen regir un mateixos patrons d'assentament en els quals tot just s'observa una reducció de la densitat de nuclis i una concentració en poblats de dimensions cada cop majors, però que operarien en un mateix nivell en un model que ha estat qualificat com a heteràrquic (Prades 2014, 121). Els trets característics que s'han atribuït a la cultura ibèrica d'aquesta zona i que motiven la seva distinció en relació als ilerjavons, així com la relativa llunyania del mateix riu Ebre podrien indicar l'existència d'una organització política supranuclear diferent a la que trobem sobre el curs del riu. Altres nuclis allunyats d'aquest, com els situats a l'entorn dels corredors naturals que ressegueixen les serres del Montsià i Godall, podrien haver comptat amb algun tipus d'organització supranuclear pròpia, i fins i tot el sorgiment del Castellet de Banyoles i d'*Hibera* podrien estar indicant la divisió de la zona riberenca en dos zones polítiques diferenciades encapçalades per uns poblats que haurien començat a adquirir trets propis de nuclis centrals dels territoris respectius.

L'encaix del Castellet de Banyoles en aquest panorama és incert, si bé està clar que fou tardà, gairebé efímer, i que per ell sol no va acabar amb la xarxa de relacions horitzontals tradicional. Des d'un punt de vista crumleïà estricta tampoc suposa una ruptura de les relacions heteràrquiques ja que, com s'ha vist durant les darreres campanyes en el desvetllament d'una part del tram urbà del poblal, el grup socialment distingit no és reduït ni està concentrat en l'espai, sinó que està establert en una munió de diferents cases de grans dimensions sense que ara per ara s'hagi pogut establir si hi havia alguna jerarquització interna o si tots els habitants d'aquestes grans residències

compartien una mateixa consideració social. La irrupció de Roma és el que explica la fi del Castellet primer, i el desbaratament definitiu de la xarxa de poders locals, almenys en el seu sentit polític, en segon lloc. Ara bé, el Castellet de Banyoles es pot entendre com un símptoma de l'evolució política cap a la qual la regió estava tendint, junt amb el mal conegut auge d'*Hibera* més al sud en el mateix període. Si la conquesta romana no s'hagués produït, la fi del model igualitari i l'arribada de noves formes d'organització política, més basades en la gravitació del territori a l'entorn de nuclis urbans, haurien estat les sortides més plausibles a les quals hauria conduït l'evolució natural de les dinàmiques pròpies de la societat ibèrica regional, a mig o llarg termini. En realitat la intervenció romana va fer seguir aquest mateix recorregut, tot i que en funció de les seves necessitats i les de l'administració provincial, en un procés de ritme irregular que es va prolongar al llarg de dos segles.

A nivell micro i semimicro tenim molt en compte les aportacions que recentment ha efectuat Francisco Burillo en la creació del seu paradigma de "ciudadano campesino celtíbero", que en bona part es recolzen sobre les peculiaritats de l'urbanisme i les característiques arquitectòniques dels assentaments de l'àmbit celtibèric, moltes de les quals es poden aplicar sense problemes a la zona ibèrica de la vall de l'Ebre, tal i com ell mateix proposa (Burillo 2010). Per a començar cal ressaltar l'evidència del manteniment sense gaires modificacions d'un esquema urbanístic aparegut ja al Bronze Final i adaptat a un model de poblacions de categoria típicament aldeana, com és l'urbanisme de carrer central. L'exemple paradigmàtic el trobem a Genó (Aitona, Segrià), però és rastrejable sense dificultats al llarg i ample de la vall de l'Ebre en els segles posteriors. En l'horitzó de l'any 200 a.n.E., bona part dels assentaments vora l'Ebre i les regions veïnes conserven encara aquesta ordenació. A la simplicitat urbanística d'aquests nuclis i les seves petites dimensions s'afegeixen altres peculiaritats que suggereixen un model social força igualitari, sense gaires elements que deixin espai per a l'existència de desigualtat i/o diferenciació social rellevant, com són l'absència de necròpolis, l'absència d'arquitectura pública monumental, tret de l'arquitectura defensiva, i l'absència quasi absoluta d'arquitectura domèstica complexa o diferencial¹⁶ fins la segona meitat del segle III a.n.E. Pot afegir-se també una distribució relativament uniforme de la ceràmica d'importació entre les cases que formen part de cada assentament. Una ceràmica d'importació que, a més, és present en

---

¹⁶ Tret d'exemples concrets que comentarem més endavant.

Es tracta d'un problema de manca de fonts d'informació. Els escrits dels autors clàssics no aprofundeixen en absolut en aquesta temàtica, mentre que la major o menor riquesa de restes materials aportades per l'arqueologia han permès a alguns investigadors emetre teories explicatives de validesa regional, però sempre amb una important reserva pel que fa a aspectes concrets, i a més amb molt poques possibilitats de contrastació.

Un registre arqueològic força ric i variat, juntament amb un bagatge intel·lectual i teòric de gran solidesa per part dels equips d'investigació involucrats, fan que la zona de l'alt Guadalquivir sigui una de les regions ibèriques més ben estudiades avui en dia des del punt de vista socio-econòmic. L'existència de necròpolis amb tombes principescs, juntament amb la presència de monuments gentilicis amb profusió d'iconografia de tema heroic i guerrer, o la descoberta d'un barri palatí aristocràtic separat de la resta del casat a l'*oppidum* de Puente Tablas, etc. demostren el desenvolupament d'un estament aristocràtic que es consolida com a elit políticament dominant. Aquests grups aristocràtics haurien desmantellat les anteriors xarxes de relacions ètnico-gentilícies de la població, desarrelant-la i concentrant-la en diferents *oppida* nucleïtzats els quals esdevenen les seus del poder principesc (Ruiz 1992, 1999, Ruiz i Molinos 1995, 258-271). Aquest poder es basaria en la implementació de relacions clientelars que vincularien els diversos grups familiars en una posició subordinada al llinatge d'un aristòcrata. En la reconstrucció teòrica dels procediments emprats pels aristòcrates de l'alt Guadalquivir per a imposar-se sobre el conjunt de la seva societat, Arturo Ruiz es recolza en bona mesura en l'argumentació de Mario Torelli per a la societat etrusca i la del sud d'Itàlia, i en les tesis antropològiques de Maurice Godelier respecte a les institucions del do i del contradò (Torelli 1988, Ruiz y Molinos 1995, 264; Ruiz 2000, Godelier 1999). A partir d'aquí proposa el concepte de "propietat particular", que és el que permetria entendre l'apropiació dels mitjans de producció per part de l'aristocràcia. Aquest model parteix de la suposició de l'existència prèvia d'un model de propietat comunal, a la qual el client té accés com a membre de ple dret de la seva comunitat, de la mateixa manera que qualsevol dels altres membres. Ara bé, la integració del client en la xarxa clientelar del seu patró exigiria un tribut que el primer hauria de pagar al segon, un tribut obtingut a partir del treball que el client efectuaria sobre el lot de terra que tingués assignat que, com s'ha vist, *de iure* seria de propietat comunal. A nivell intel·lectual és un préstec directe de Marx, el qual desenvolupa extensament el tema en els *Grundrisse* (Marx 1976, 434-477). Com es veu, és gràcies a les relacions clientelars

que l'aristòcrata podria accedir de manera indirecta al control de la terra. D'aquesta manera s'erosionaria, fins al punt de pràcticament desmantellar-lo, l'antic sistema comunitari en favor d'una apropiació encoberta, una "privatització" en benefici de l'aristocràcia (Ruiz 2000). El nou sistema deixaria enrera el caràcter agonístic i formalment igualitari de les relacions de do i contradò – entesos sempre com una variant competitiva d'aquest fenomen, en la línia del *potlatch* - per a esdevenir una relació tributària i formalment asimètrica. Com a model explicatiu té els seus límits. En principi, a partir de la formulació exposada és només una part del fruit del treball de la terra el que l'aristòcrata tindria dret a percebre – el tribut -, mentre la seva titularitat i la possessió romandria en mans de la comunitat i del camperol que la treballa respectivament. Altres hipotètiques eventualitats com l'apropriació directa de la terra o dels cossos dels individus que la treballen per part de l'aristocràcia, si és que tal cosa va esdevenir, s'haurien d'explicar per altres mitjans.

En la regió de la Contestània l'equip d'Ignacio Grau recorre en els seus trets essencials al model teòric implementat a l'alt Guadalquivir i l'adapta a aquesta zona. Val a dir, però, que les restes materials que en el cas andalús han permès sostenir aquesta argumentació, no són aquí tan evidents. Tot i que és possible reconèixer una certa estratificació social a partir dels dipòsits funeraris recuperats en la necròpolis de la Serreta, datada entre els segles IV i III a.n.E., i que s'empra com a paradigma, no hi ha, però, evidències de l'existència d'una elit principesca a l'estil andalús. La diferenciació i/o desigualtat social presumiblement existent en la regió no troben, però, major raó de ser en base a l'observació de l'organització política del territori. Aquesta dificultat de base material per a l'aplicació del model porta Grau a una cruïlla interpretativa: o bé el desenvolupament social de la Contestània no assolix el grau de maduresa conegut per a l'alt Guadalquivir, o bé es dona en aquest cas una modalitat regional pròpia de consolidació de relacions clientelars. Val a dir que la segona opció és la preferida per l'autor (Grau 2007, Grau i Segura 2013, 277). Alhora, s'observa com en els punts principals de l'explicació, també recull en essència l'esquema de matriu marxista de "propietat particular" exposada per Ruiz, tot recorrent a les noves propostes com són els estudis de comensalitat per a refermar el seu posicionament (Grau i Segura 2013, 286; Sardà i Diloli 2009, Sardà 2010).

A la zona del Llevant valencià no existeix tampoc una teoria particular respecte al règim de propietat i explotació de la terra. Les aproximacions efectuades sobre aquesta temàtica remetent a models explicatius més amplis que no se centren en el món ibèric

d'aquesta regió, sinó més aviat al món grec, tal i com mostren les cites a les obres de Gallant i Ste. Croix (Mata *et alii* 2005)¹⁷. S'accepta una situació de partida igualitària dels membres de la comunitat en relació amb els seus drets sobre la terra, però que evoluciona en el temps en funció del tipus d'assentament, del territori circumdant a cada assentament, i de les circumstàncies familiars. S'han observat indicis d'aquesta evolució i de l'aparició de desigualtat social en l'aparició en els poblats de cases de majors dimensions que altres i que contenen instal·lacions industrials i/o de transformació, la qual cosa s'interpreta com una privatització de l'espai públic i de determinats serveis per part d'algunes famílies en detriment de la resta. Per altra banda, s'accepta que l'accés als mitjans de producció per part dels grups socialment inferiors requeriria el pagament d'un tribut a un estament superior, seguint els postulats d'Arturo Ruiz (Mata *et alii* 2005). De tota manera, s'ha hipotetitzat la possibilitat de diferents règims de propietat i d'organització de l'explotació que caracteritzarien la zona edetana per una banda, i la de *Kelin* per l'altra, considerant els diferents patrons d'ocupació del territori que es constaten a cada regió (Mata *et alii* 2009). Jaime Vives, en el seu estudi de la Bastida de les Alcusses es refereix a la propietat i control de la terra per part dels grups que controlen els mitjans de producció agrària en un horitzó cronològic entre els segles V i IV a.n.E. Ara bé, limita aquests mitjans de producció a senzills estris de treball com són les arades. En aquesta explicació es pretén remarcar la distinció entre els grups que posseeixen arades, que només es documenten en vuit cases, i els grups que únicament semblen comptar amb estris més petits com falçs i podalls, de manera que els primers serien terratinents, mentre que els segons estarien exclosos de l'accés a la propietat de la terra (Vives-Ferrándiz 2013). A nivell metodològic ho considerem una proposta molt arriscada que confon les hipotètiques possibilitats d'accés i gaudi econòmic de la terra desigualment repartides entre la població, amb la presència material dels – o d'alguns dels - instruments destinats a ser usats en el treball del camp. Es confonen les relacions tècniques de producció amb les relacions socials de producció. El que sembla demostrar-se de l'estudi d'aquests conjunts artefactuals és que la pràctica totalitat de les famílies de l'assentament es dedicaven en major o menor mesura a l'agricultura, sense que estigui clara l'existència de cap família suficientment destacada des d'un punt de vista social com per a haver-se pogut emancipar del treball directe de la terra. El repartiment desigual de les arades en el si del poblats pot ser interpretat, és cert, com a

---

¹⁷ Tot i que en aquesta cita, Ste. Croix al seu torn fa referència a un exemple medieval i no grec (Ste. Croix 1988, 249-250).

mostra de l'existència de lots de terra de majors i menors dimensions, la qual cosa alhora podria afavorir la concentració d'acumulacions de riquesa de majors i menors dimensions, i que podrien ser disfrutades privativament pels grups humans beneficiaris de cada lot corresponent. En realitat, però, caben altres possibilitats no descartables amb un mateix grau de plausibilitat que aquesta. El caràcter obert del problema no prové sinó del lamentable desconeixement de la titularitat final de la terra i de la resta de mitjans de producció que a nivell general per al món ibèric hem de patir els estudiosos. Cap indici permet assegurar que la propietat jurídica i la possessió efectiva de la terra fossin coincidents, la qual cosa és aplicable tant al cas valencià com a l'andalús.

L'exemple quasi paradigmàtic de la Grècia arcaica i clàssica és fàcilment explicable, per una banda, pel seu caràcter com a exponent de societat mediterrània, molt fragmentada políticament, i gairebé coetània en el temps amb el desenvolupament de la societat ibèrica a l'altra banda de la Mediterrània. D'altra banda, hi té un pes molt important el fet que es conservin una quantitat important de testimonis textuais i epigràfics que, si bé no aclareixen del tot o amb tota la concreció desitjable, tot allò relacionat amb l'esfera de les relacions econòmiques i jurídiques (Paiaro 2008, seguint a Finley), permeten en canvi una aproximació força més substancial en relació a aquestes matèries que el que és possible en el món ibèric.

Sigui com sigui, a nivell intel·lectual es poden assenyalar les reflexions de Marx contingudes en les seves *Formes que precedeixen la producció capitalista*, com la principal font d'inspiració emprada per a la interpretació de les relacions entre els camperols ibers i la terra que treballaven, ja que l'existència d'un tribut pagat pels camperols a un estament social superior i/o la prestació de determinats serveis, tot el qual és propi d'una situació d'explotació, és un fet majoritàriament acceptat.

A Catalunya les investigacions tampoc no han avançat en aquest aspecte més que en les altres regions del món ibèric. A partir de l'estudi dels sistemes d'emmagatzematge de béns agrícoles en el nord-est peninsular, Francisco Gracia expressa el seu desconcert davant la foscor existent sobre els elements clau de l'economia política ibèrica, la qual limita de forma severa les possibilitats de coneixement a partir només de l'estudi de les restes materials conegudes: “¿Qué sistema de propiedad existe?; ¿una propiedad pública de carácter centralizado que aúne el control del territorio a las ideas comunitarias que se enuncian a partir de las fuentes clásicas?; ¿un sistema de propiedad privada basado en la acumulación de recursos a partir de fines del siglo V?; ¿un sistema mixto en el que coexistan, por ejemplo, los predios de propiedad comunitaria y/o estatal con las parcelas

de titularidad privada?; ¿un sistema mixto de arrendamientos o asignación cíclica de los campos de cultivo?” (Gracia 2009). Val a dir que aquestes qüestions són plantejades com a interrogacions retòriques, doncs l'autor no dóna resposta a cap d'elles. La idea més estesa és la d'un tipus de propietat comunitari de la terra, controlada d'alguna manera, però, per una elit social. Aquesta propietat comunitària inclouria no només la terra sinó també els béns que en procedeixen, si és que es pot interpretar que els camps de sitges coneguts per part de Catalunya estaven també sota el mateix règim, almenys fins al pas al segle II a.n.E. (Olesti 2010).

Com ja hem indicat, en els darrers anys la tendència predominant ha estat el materialisme cultural, amb els treballs de Joan Sanmartí i la seva escola com a capdavanters i principals referents. Les particularitats d'aquest corrent teòric comporten un punt de vista una mica diferent sobre la temàtica, alhora que s'assumeix la dificultat per a assolir un nivell mitjanament elevat de concreció en el coneixement de l'economia política. En tot cas, per a època ibèrica plena es posa l'accent en la formació d'entitats polítiques de dimensions i complexitat considerables, els anomenats estats arcaics, almenys en la zona costanera del país (Sanmartí 2001, 2004, 2005, 2010, Sanmartí i Belarte 2001). L'aparició d'aquestes entitats comporta la definitiva consolidació del principi de territorialitat, amb la qual cosa el control de la terra com a valor econòmic va esdevenir un objectiu bàsic per a la comunitat. Alhora aquestes entitats són fruit d'una evolució social que ha conduït al desenvolupament d'estaments ben diferenciats, amb una elit que acapararia la direcció dels assumptes polítics, econòmics i religiosos. En realitat, a partir d'aquests plantejaments es dibuixa a grans trets un quadre molt similar als ja comentats per a Andalusia i Llevant, amb el reconeixement d'un desenvolupament de la complexitat de l'economia política que comporta la concepció general d'una aristocràcia o elit separada del gruix de la població, la qual s'hauria situat en una posició privilegiada pel que fa a l'apropiació i ús dels béns proporcionats pel treball agrícola en relació a la resta de la comunitat. Les característiques de les relacions de producció en aquests possibles estats arcaics, però, segueixen sent molt fosques.

Alexis Gorgues parteix d'un plantejament diferent respecte a la interpretació de les desigualtats socials en el nord-est peninsular durant l'Ibèric Ple. Prenent a Sahlins com a referència, proposa una dicotomia entre una part majoritària de la massa social infraproductiva, i una altra part superproductiva. Aquesta darrera part tindria una capacitat de producció econòmica i emmagatzematge molt superior a la de la resta de la població. L'excedent produït pels superproductors seria distribuït entre la col·lectivitat,

fent augmentar el seu prestigi i creant relacions de clientelisme. En el registre arqueològic aquest fenomen es manifestaria amb la dicotomia que s'observa en alguns poblats en les dimensions de les cases, ja que es contraposen els habitatges petits i senzills del gruix de la població, amb les cases grans i complexes, associades alhora a espais de producció i emmagatzematge (Gorgues 2010, 146-147). Aplicada al baix Ebre aquesta interpretació aparentment ajudaria a explicar els grans edificis residencials de Castellet de Banyoles, els quals contenen espais destinats a treballs metal·lúrgics, les cases del barri baix de Sant Antoni de Calaceit, amb importants espais d'emmagatzematge, o també el taller tèxtil de Coll del Moro. Tot i ser una interpretació plausible a grans trets, deixa alguns punts importants sense explicació. Per exemple, no aclareix l'origen de la desigualtat. Les cases grans i complexes permeten una major productivitat i possiblement aporten rellevància social als seus ocupants, però resta sense explicació com s'arriba a permetre la construcció d'aquestes grans cases en els espais limitats dels closos emmurallats. Tampoc no aclareix res pel que fa a les relacions socials de producció, és a dir, la relació que hi havia entre els productors directes i els propietaris de les grans cases. Són els treballadors membres de la mateixa família propietària? Es tracta de treballadors d'altres famílies sotmeses a algun règim d'explotació? Seguint la font d'inspiració de la teoria de Gorgues, en aquest cas Marshall Sahlins (Sahlins 1983, 117-166), la mà d'obra encarregada de produir l'excedent serien els mateixos membres dels grups familiars socialment distingits, amb la qual cosa no hi hauria espai per a parlar de classes socials, i el mateix concepte de "part des dominants" seria plenament susceptible de matisar. Des d'un punt de vista teòric es tracta de la recuperació de la idea de *Big Man* i la seva reinstal·lació en el món ibèric de la segona meitat del segle III a.n.E. Aquest fet suposa l'acceptació de la pervivència de la noció de reciprocitat com a principi de regulació social en uns termes d'un cert primitivisme, donat que no deixa lloc a la interpretació de les peculiaritats de les restes materials del moment com a mostres d'un possible desenvolupament de les formes socials i polítiques. Seguint la línia de Gorgues, i tenint en compte el potencial limitat de la base socio-econòmica que postula, les característiques excepcionals de la cultura material d'assentaments com el Castellet de Banyoles estarien revestint l'emergència d'una forma de cabdillatge basat en la redistribució de béns. De tota manera, a nivell del registre arqueològic alguns dels exemples emprats per a sostenir l'argumentació de Gorgues presenten problemes, doncs al Castellet de Banyoles justament és a les cases més grans i complexes, les que responen als números 1, 2, i 3,

on no s'ha detectat la realització d'activitats econòmiques (Álvarez *et alii* 2007, Belarte 2013). Per contra, però, aquesta diferenciació dintre de les cases de grans dimensions també podria significar una estratificació interna en l'estament distingit, fet que podria ser indicatiu de l'assoliment de l'estadi dels cabdillatges complexos, seguint un enfocament neoevolucionista (Johnson i Earle 2003, 191-313).

Fora de l'àmbit ibèric, pel que fa a la Celtibèria els darrers anys Francisco Burillo ha plantejat la teoria del “ciudadano campesino celtíbero”, que abans hem exposat. Segons aquesta línia argumental no hi hauria desigualtat social entre els celtibers, tot i que si podrien haver desigualtats en quant a la riquesa dels individus. La direcció dels assumptes de la comunitat no estaria en mans d'un estament privilegiat, sinó del conjunt dels seus membres, que són considerats ciutadans. A diferència dels ibers de l'alt Guadalquivir, els límits físics de l'*oppidum* no marcarien cap diferenciació entre els individus que resideixen al seu interior o al seu exterior. La població assentada en un ambient rural, que s'estima superior a la que residia a l'interior dels *oppida*, tindria els mateixos drets que aquests darrers (Burillo 2010, 2011). Els grans *oppida* celtibèrics s'erigirien com a ciutats-estat sota el poder comunitari d'un camperolat socialment uniforme. Sota aquest punt de vista la naturalesa de “l'estat” seria molt diferent que la concepció emprada en el món ibèric, on l'influxe d'arrel marxista clàssic clarament majoritari¹⁸ exigeix l'existència de classes socials desenvolupades i amb interessos contraposats per a acceptar l'ús d'aquest terme. Acceptat, i deixant de banda, el fet que el plantejament de Burillo no encaixa amb les línies interpretatives predominants entre la majoria dels investigadors del món ibèric, val a dir que no fa cap referència a la titularitat de la terra ni dels altres mitjans de producció. L'estructura econòmica que dóna compte d'aquesta peculiar situació d'igualtat social es queda, doncs, sense explicació. Malgrat aquest silenci de l'autor, segurament interpretable, altra vegada, com a conseqüència de l'absència de fonts d'informació prou explícites en aquest sentit, es fa necessària la concepció de l'existència entre les comunitats celtibèriques de sòlides institucions polítiques destinades a preservar la igualtat social entre els seus membres. Probablement l'aspecte més important que haurien hagut de regular aquestes institucions – sempre en el supòsit que la línia argumental seguida per Burillo sigui encertada - és precisament el referit a la relació entre els suposats “ciutadans camperols

---

¹⁸ Tot i que en els corrents de la historiografia marxista actual hi ha definicions de l'estat senzilles i clares amb una major capacitat d'adaptació a les diferents condicions de cada època i lloc, com es veurà més endavant.

lliures”, les terres que estaven destinades a treballar, i el gaudi dels fruits d’aquest treball, així com també la dimensió política de l’acumulació de riquesa i la seva probable atenuació¹⁹. Tot plegat fa que es pugui excloure un elevat desenvolupament de la noció de propietat privada entre els celtibers, en favor més bé del predomini de vigoroses formes de propietat comunitària dels mitjans de producció, o bé de formes de propietat comunitària dels fruits del treball.

Ja hem comentat com la inexistència material de mostres que suggereixin un estat de desigualtat social a partir de l’anàlisi de Francisco Burillo és comuna tant per a l’àrea celtibèrica com per a la zona del tram final de l’Ebre. Els estudis sobre economia política centrats en aquest territori en època ibèrica brillen per la seva absència. Els tímids intents de teorització que des d’un punt de vista de base més o menys marxista o neoevolucionista es poden trobar per a altres regions, que com s’ha vist tenen un recorregut molt curt, aquí ni tan sols s’han arribat a plantejar. Les dades materials existents i la recent teoria interpretativa de Burillo per a la Celtibèria poden donar lloc, però, a uns plantejaments bàsics de sortida.

Val a dir que, tenint present les restes materials actualment conegudes – amb totes les limitacions que ofereixen a nivell interpretatiu, és clar – no hi ha proves d’una possible apropiació o acaparació de la terra en favor d’una minoria privilegiada, així com tampoc de la implantació de formes d’explotació humana com puguin ser el tribut, prestacions de treball o qualsevol altra. Aquesta situació va romandre inalterada almenys fins la segona meitat del segle III a.n.E. Encara que sigui de forma provisional – tot i que som conscients que és una provisionalitat que es pot perpetuar en el temps a causa de la manca de possibilitats de contrastació – creiem que és necessari concebre un règim de propietat comunitària, destinada a assegurar sobretot la subsistència de la comunitat local i amb unes possibilitats limitades d’acumulació d’excedents comercialitzables. Acumulacions limitades, però no inexistents, i això cal remarcar-ho ja que en cap moment deixen d’arribar productes d’importació, el que demostra que la creació d’excedents comercialitzables seria una pràctica corrent, tot i que no fos l’objectiu principal de la producció. En línies generals, fins la segona meitat del segle III a.n.E. el tipus d’activitat econòmica desenvolupada a la regió podria situar-se dintre dels límits

---

¹⁹ Val a dir que Burillo no veu incompatible l’existència de desigualtats de caire exclusivament econòmic en el si dels *oppida* celtibèrics, visibles en l’existència eventual d’algunes cases de majors dimensions i major complexitat que la resta i amb l’existència d’alguns objectes de luxe, amb el manteniment d’un sistema polític isodòmic, en el qual la possessió d’una major quantitat de riquesa per part d’una minoria no tindria major transcendència en la direcció dels afers polítics.

del que s'ha anomenat “*simply commodity production*”, el qual destaca per tres característiques bàsiques: orientació dels esforços a la producció de béns de consum directe del mateix productor; orientació dels intercanvis en funció del valor d'ús²⁰ dels productes adquirits; i dependència del treball domèstic proporcionat mitjançant les relacions socials (Gallant 1991, 99).

L'opinió d'Alexis Gorgues és força contundent en aquest sentit. Segons ell en tot el període que abraça entre el segle III a.n.E. i el canvi d'era no s'observa en tot el nord-est peninsular cap producció manufacturada desenvolupada per la població indígena, i les possibilitats d'enriquiment personal mitjançant el comerç serien nul·les (Gorgues 2010, 435). Aquest investigador ha realitzat un notable estudi sobre les condicions econòmiques del nord-est peninsular en els tres segles anteriors al canvi d'era, en el qual es fa patent el que ell considera un augment de la capacitat de producció de les unitats domèstiques, juntament amb un augment de la complexitat tècnica dels mitjans de producció i un desenvolupament de la capacitat domèstica d'emmagatzematge (Gorgues 2010, 251). Són unes conclusions a les que arriba després de palesar l'existència de notables centres productius propis d'un horitzó cronològic que se situa cap a la segona meitat del segle III a.n.E. i que indicarien un salt qualitatiu respecte a la capacitat de producció del període precedent, el que vindria a correspondre als anys centrals de l'Ibèric Ple. Alguns dels exemples que destaca es troben en el baix Ebre: el taller tèxtil del Coll del Moro de Gandesa, les àrees de producció metal·lúrgica compreses en els edificis residencials de Castellet de Banyoles, i els espais d'emmagatzematge de Sant Antoni de Calaceit. No obstant això, és partidari de minimitzar l'abast i importància d'aquest canvi que, segons ell, només estaria reflexant el distanciament social d'alguns llinatges en una dinàmica socio-econòmica de competitivitat redistributiva (Gorgues 2010, 251).

Ben al contrari, en la nostra interpretació ens interessa remarcar el que considerem que suposa un factor erosiu fonamental del tradicional model econòmic autosuficient. Malgrat que possiblement no va arribar a suposar una ruptura formal²¹, almenys si

---

²⁰ S'entén per valor d'ús aquell que serveix per satisfer les necessitats pròpies, i que es realitza en l'ús i o en el consum. Se li oposa el valor de canvi, que es presenta com una relació quantitativa, com la relació variable en què s'intercanvien valors d'ús d'una mena per valors d'ús d'una altra mena (Marx 1984, 68-69).

²¹ Aquí cal prendre consciència de la dificultat d'atribuir una càrrega semàntica concreta a la paraula emprada per a designar aquests canvis, sobretot amb la limitada quantitat d'elements de judici disponibles sobre els que fonamentar-lo. Potser termes com “evolució”, “crisi”, “transformació”, o alguna altra que expressés la noció de canvi podrien ser més adequats.

s'hauria donat una aproximació als seus límits, amb l'aparició de l'excedent acumulable com a objectiu econòmic-estratègic prioritari més enllà de l'autosubsistència.

A banda de les novetats que s'observen a partir de la segona meitat del segle III a.n.E. en alguns assentaments, el panorama preexistent de tendència aparentment igualitària s'ha de concebre com un equilibri sotmès a la tensió de diversos factors (productivitat diferent dels possibles lots de terra repartits entre la comunitat, existència de grups familiars més o menys extensos, especialitzacions en funcions econòmiques singulars, el paper dels intercanvis, aparició de personalismes carismàtics, etc.). Per al manteniment d'aquest equilibri cal concebre l'existència d'institucions socials i polítiques sòlides i ben arrelades que juguessin un rol actiu en el manteniment de la igualtat, així com un imaginari ideològic que conferís un pes de valor ètic en el mateix sentit. Més enllà de la supervivència en plena època ibèrica d'institucions i mentalitats pròpies dels períodes anteriors a la Primera Edat del Ferro, caldria buscar les motivacions materials que podrien haver conduït a aquesta situació. Part d'aquesta motivació podria provenir de la dependència dels grups humans establerts vora l'Ebre en relació amb el règim de crescudes del riu i els seus efectes sobre les terres de la ribera i les possibilitats agrícoles. Les avingudes periòdiques del riu inundaven bona part de les terres de millor qualitat agrícola a l'abast dels assentaments de la regió. En les zones en les quals l'Ebre està més constrenyit per l'orografia, entre les quals trobem bona part de les comarques del Baix Ebre i la Ribera d'Ebre, la inundació de les terrasses fluvials, amb una extensió relativament petita, seria pràcticament total. En les zones en les quals les serralades s'allunyen del curs del riu, com la regió al sud de Tortosa o la cubeta de Móra, les crescudes contribuirien a un canvi constant de la morfologia de l'entorn fluvial. En ambdós casos la formació de parcel·lars ben definits i estables en el temps seria una tasca difícil. A això s'afegeix una situació que parteix de la base d'una absència de desigualtats socials marcades, i en aquest sentit sembla evident que la temptativa aristocratitzant dels segles VI i V a.n.E. no va arribar a modificar profundament les pautes d'organització social. Aquestes condicions no contribueixen a la creació d'una noció de propietat privada, i potser ni tan sols de possessió, de la terra que delimités de manera definitiva l'espai de treball de cada grup familiar, la qual cosa seria una sortida que no aportaria cap avantatge pràctic, tenint en compte les circumstàncies. Per a l'explotació de les terres vora el riu, periòdicament inundades i enriquides amb llims fertilitzants, proposem un tipus d'explotació cooperativa, que involucraria la major part de la població de cadascun dels poblats en

cicles d'activitat variable en funció del ritme de les crescudes i de les necessitats agrícoles, alternant moments de màxima activitat amb altres de menys, i sobre uns sòls amb un potencial de variació morfològica força elevat. No hi ha dades arqueològiques pel que fa al coneixement que els ibers del baix Ebre tenien sobre tècniques hidràuliques que permetessin una maximització dels beneficis aportats per aquesta agricultura d'inundació. Les primeres dades conegudes que fan referència a obres hidràuliques construïdes a l'entorn de l'Ebre se situen en el segle I a.n.E., amb la intenció dels habitants de *Saldvie* de construir un canal de rec, provocant un plet amb els habitants d'*Allaun* que està recollit en la *Tabula Contrebiensis* (Beltrán 2010). Més lluny, es defensa l'existència de sistemes de regadiu en època preromana a la vall mitja del Guadalquivir, relacionades en aquest cas amb models nord-africans (Sáez 1994).

La datació tardana de l'exemple del canal de rec de *Saldvie* i *Allaun* no hauria de conduir a creure que en moments anteriors no existissin en absolut empreses comunitàries per a la construcció de preses simples, sèquies de meandre o canalitzacions de derivació, similars a les que es troben a les *insulae* feudals durant l'edat mitjana en el mateix tipus d'entorn físic (Martí 1989). La relativa simplicitat d'aquestes hipotètiques obres hidràuliques no requeriria la formació d'estructures jerarquizades permanents que amenacessin l'ordre igualitari existent. Per altra banda els rendiments aconseguits gràcies a aquestes tècniques de cultiu de caire més bé primitiu són desconeguts.

L'explotació de les terres de secà està sotmesa a condicionants diferents. En principi en aquest tipus de sòl allunyat de les zones inundables no hi hauria d'haver problemes en el moment de definir límits parcel·lars estables, si és que aquesta necessitat es va arribar a presentar. No podem fer més que suggerir un tipus de propietat comunitària, deixant de banda la possibilitat que les terres fossin repartides en lots assignats als diversos grups familiars, els quals podrien haver-ne gaudit durant períodes de temps limitats o indefinits.

En definitiva, les estructures i institucions igualitàries tindrien un enorme pes que alentirien el desenvolupament autònom de transformacions socials fins als instants previs a la incorporació de la regió al món romà, i en el moment en que aquestes transformacions es fan visibles, no arriben a demostrar una transformació total de l'esquema social, malgrat que les proves materials del canvi siguin força vistoses.

L'acumulació de riquesa en mans d'una certa quantitat de famílies observada al Castellet de Banyoles durant la segona meitat del segle III a.n.E. podria interpretar-se

com un signe que l'equilibri tens sobre el qual es recolzava la igualtat social tradicional s'estava trencant en aquests moments. El que no està clar és fins a quin punt. És a dir, no està clar si aquesta acumulació de riquesa va arribar a redundar en algun tipus de sotmetiment de la resta de la població, a l'estil dels aristòcrates de l'alt Guadalquivir, o si va conduir a l'acapament de les funcions directives del poblat per part d'una minoria, exclouent-ne la major part de la població. En tot cas, l'estudi de les restes materials revela un cert *esprit de corps* per part dels grups familiars distingits, el que possiblement aniria acompanyat d'un projecte polític d'acord amb els seus interessos. Les motivacions naturals de l'auge d'aquest nou intent aristocratitzant no són ben conegudes, però podrien estar relacionades amb el control dels intercanvis, de la galena argentífera del Priorat, i de les activitats metal·lúrgiques més que amb el control de la terra.

4.- EL POBLAMENT I SOCIETAT INDÍGENES DEL BAIX EBRE DURANT ELS DOS DARRERS SEGLES DEL RÈGIM REPUBLICÀ ROMÀ

4.1.- El poblament dispers de la comarca del Matarranya i de la Terra Alta

Al Matarranya el pas del segle III al II a.n.E. va comportar una certa quantitat de destruccions i abandonaments, començant pel poblat de Sant Antoni de Calaceit, al qual s'afegeixen altres petits poblats situats en altura com és el Mirablanc (Valjunquera), Peñarroyas (la Fresneda), i potser la Miraveta (Cretes). Poc després, però, es dona l'aparició o potenciació d'altres assentaments que d'alguna manera hereten el pes polític i en part segurament també demogràfic dels primers. Possiblement tota la zona estaria sota l'influx de l'assentament del Palao, a Alcanyís.

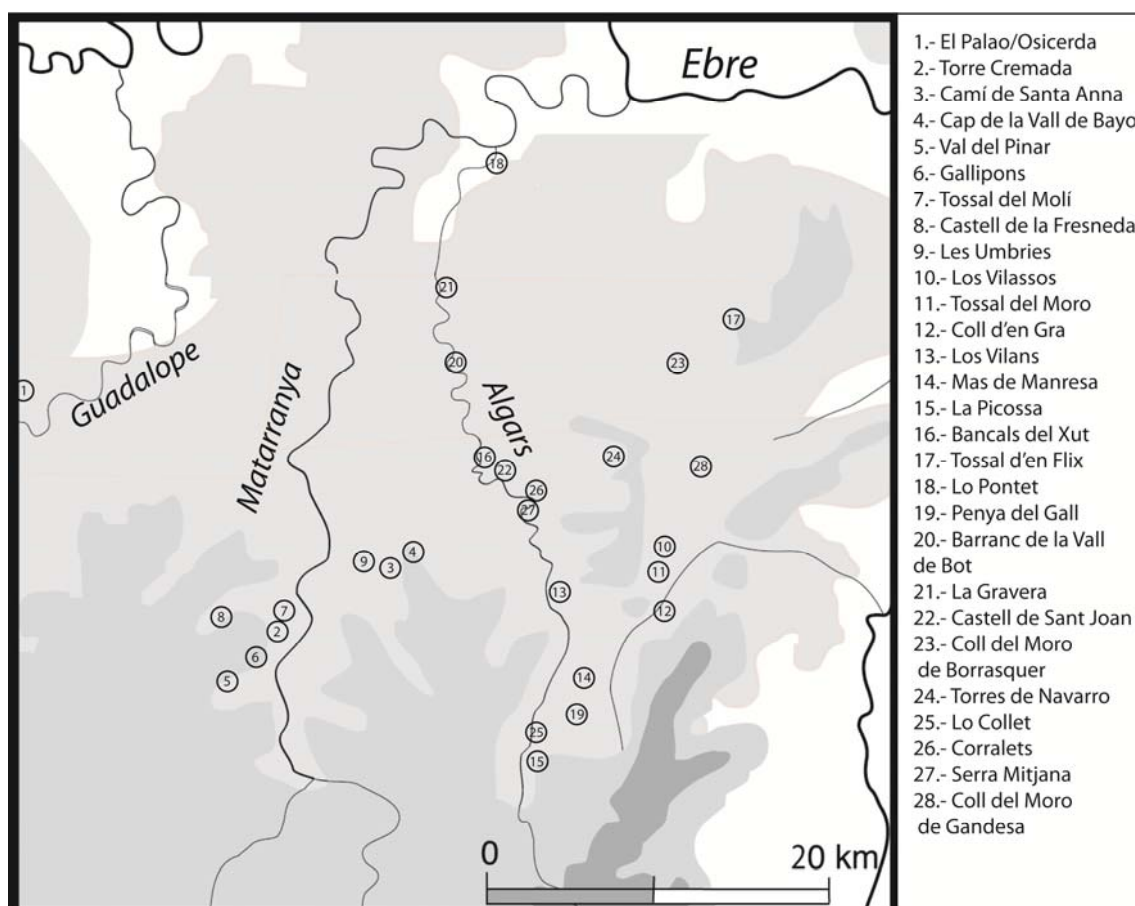

Fig. 27. Poblament al Matarranya i la Terra Alta a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA)

4.1.1.- El Palao/*Osicerda*

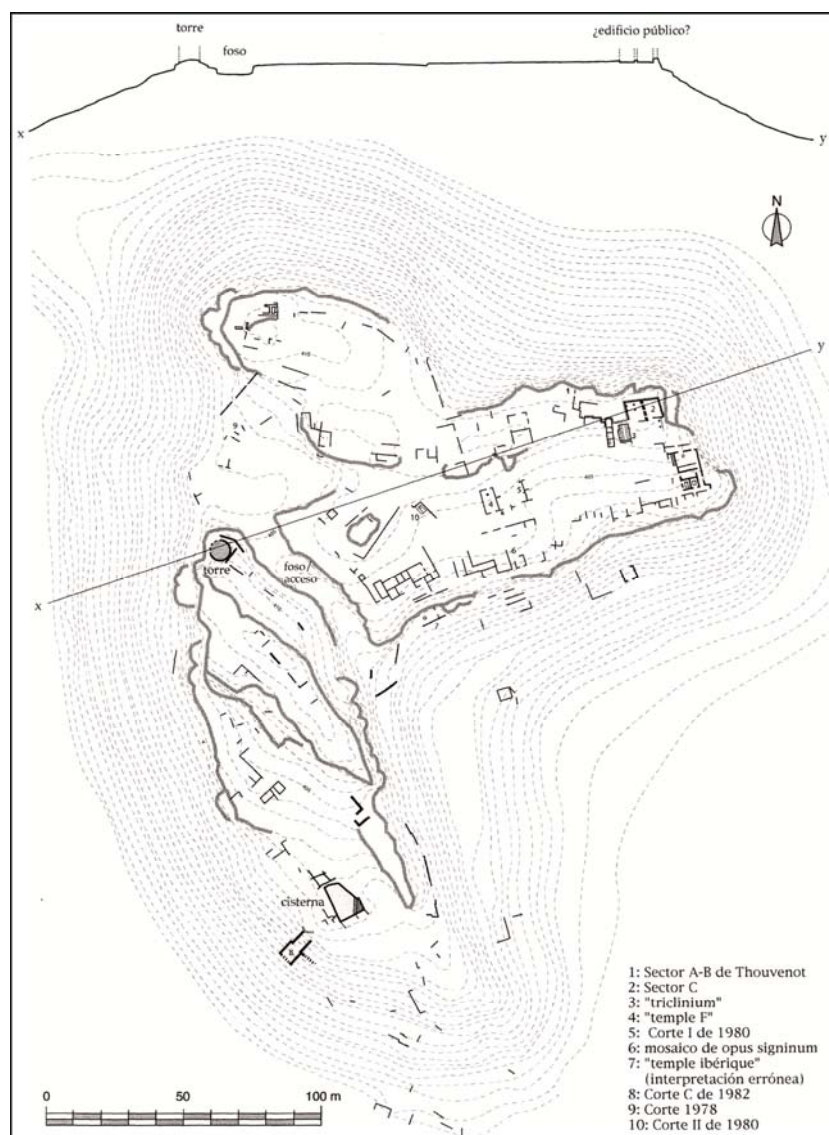

Fig. 28. Planta general del Palao (Benavente *et alii* 2003)

Els efectes negatius de l'atracció econòmica i política de la vall mitja de l'Ebre – i molt possiblement també de la zona riberenca del tram inferior de l'Ebre -, respecte a algunes zones properes són ben visibles al Matarranya, on es dona una situació de despoblament progressiu des de la fi de la Segona Guerra Púnica. El nucli principal del Baix Aragó sembla ser El Palao (Alcanyís), que s'ha identificat com a *Osicerda*, enclavament de llarg recorregut cronològic des de la Primera Edat del Ferro, però que coneix una fase d'expansió urbanística a partir del pas del segle III al II a.n.E. (Moret *et alii* 2012), i que sembla captar part de l'èxode poblacional provinent de les zones més deprimides de

l'entorn. Situat en altura, i amb les seves més de 3 ha. d'extensió és el nucli més gran de la zona central del Baix Aragó, i el seu creixement podria relacionar-se amb la necessitat de Roma de la creació d'un centre administratiu en aquest sector amb posterioritat a la conquesta (Benavente *et alii* 2003). De fet, *Osicerda* arriba a emetre moneda amb el seu nom en la segona meitat del segle I a.n.E. Ara bé, els influxos culturals romans són poc destacats²², i no hi ha constància de la presència de poblament itàlic, tot i que sí s'ha defensat l'existència d'una situació de cert mestissatge cultural tendent a la romanització. En realitat l'urbanisme és irregular, no hi ha equipaments urbans de tipus itàlic, i destaca la presència d'elements culturals típicament indígenes com són esteles decorades baixaragoneses, o les escultures de dos cavalls i d'un cap humà de trets i factura simples. Cal fer notar el contrast entre aquest panorama cultural relativament conservador i arcaïtzant, i la situació que es dona en el mateix temps a l'Ebre mig, alguns quilòmetres més al nord-oest, que ja he comentat més amunt.

4.1.2.- El territori

Paral·lelament a El Palao es coneix l'aparició al Baix Aragó d'altres nuclis secundaris, amb característiques indígenes i que com aquest darrer també tindrien un paper d'aglutinament de l'antic poblament rural dispers, com Palermo I, la Tallada i la Caraza, que arriben a superar les 2 ha. (Melguizo *et alii* 2012). En aquest sentit, al Matarranya hi ha el cas de la Torre Cremada (Valdeltormo), situat en vessant sota una petita acrópoli fortificada, i ocupant a l'entorn d'una ha. de superfície, que podria complir una funció similar a la d'aquells. Aquests esforços de reordenament de la població al Matarranya no van acabar tenint resultats fecunds a llarg termini, doncs la Torre Cremada s'abandona abans del canvi d'era, mentre que per la seva banda El Palao/*Osicerda* ho fa al llarg del segle I d.n.E. (Benavente *et alii* 2003; Moret *et alii* 2007). Els resultats de les prospeccions efectuades a l'entorn del Matarranya deixen veure mostres d'aquesta ocupació humana en el període posterior a la Segona Guerra Púnica, amb l'aparició de tres petits assentaments que vindrien a reubicar els habitants de l'antic poblat de Sant Antoni de Calaceit després de la seva destrucció, com són el

---

²² Tot i això convé afegir que es coneix l'ús de l'*opus caementicium* en la construcció d'una torre cap a mitjans del segle II a.n.E., juntament amb algunes altres peculiaritats arquitectòniques (Moret *et alii* 2012).

Camí de Santa Anna 1 i 2, i el Cap de la Vall de Bayo (tot i que la cronologia d'aquest darrer ofereix dubtes, Moret *et alii* 2007, 154). Els tres tenen en comú la seva ubicació en pla, o en contacte immediat amb el pla. Al terme de la Fresneda hi ha el jaciments de Val del Pinar i Gallipons 2, amb una cronologia similar, entre els segles II i I a.n.E. A aquest grup s'uneix un altre format per aquells assentaments antics que no obstant sobreviuen el pas del segle III al II a.n.E. i s'integren en la nova ordenació poblacional, com és Gallipons 1, el Tossal del Molí, i el Castell de Fresneda, tots ells situats a l'actual terme de la Fresneda. Els tres comparteixen els patrons d'assentament més comuns durant l'Ibèric Ple: llocs elevats i amb bones condicions defensives, i en els tres casos controlant en major o menor mesura el curs del riu Matarranya. En el cas de Gallipons 1 s'ha remarcat l'aparent similitud formal amb la Torre Cremada (Moret *et alii* 2007, 143). A aquests s'ha d'afegir el petit nucli ja esmentat de Gallipons 2, aparentment dependent de Gallipons 1 a causa de la seva proximitat, i que a diferència del primer se situa en una vessant bastant planera (Moret *et alii* 2007, 144). Amb alguna excepció, com és el cas del Castell de Fresneda - i segurament a causa de les seves qualitats estratègiques -, tots aquests establiments són abandonats abans del canvi d'era. D'altra banda el jaciment de les Umbries 2, un altre assentament de petites dimensions situat en pla prop de Calaceit, és possible que estigués habitat en els segles II i I a.n.E., tot i que la ceràmica trobada en prospecció no permet acotar una cronologia precisa (Moret *et alii* 2007, 150).

A la Terra Alta sembla donar-se una situació similar, amb una xarxa de poblament més o menys dispers d'una certa densitat abans de la Segona Guerra Púnica que s'adapta dificultosament a la nova situació postconquesta. Alguns d'aquests assentaments amb les dades actualment disponibles no està clar que sobrevisquin el segle II a.n.E., com els documentats al terme de Bot: els Vilassos 2, nucli de petites dimensions aixecat sobre un petit turó (Prades 2014, 66); i el Tossal del Moro, un altre assentament de dimensions modestes que controla el curs mitjà del riu Canaleta (Prades 2014, 67). Altres arriben al segle I a.n.E., com el Coll d'en Gra (Prat de Compte) –aquest amb grans reserves per la manca de materials clarament datables–, establiment situat en pla (Prades 2014, 76). Els Vilans (Horta de Sant Joan), situat en un turó prop del riu Algars (Puch 1996, 98). El Mas de Manresa (Horta de Sant Joan), petit establiment aparentment fortificat (Puch 1996, 91) i construït sobre un estrep del massís dels Ports. Aquesta proximitat al Port i la presència en superfície d'escòries de ferro han fet plantejar que es pugui tractar d'un nucli especialitzat en el treball metal·lúrgic (Prades

2014, 74). La Picossa (Arnes), un establiment, potser només un punt de guaita relacionat amb els camins ramaders en direcció al Port (Puch 1996, 34). Els Bancals del Xut (Batea) situat en vessant a la vall de Sant Joan, prop de la confluència d'aquest barranc amb l'Algars (Prades 2014, 63). El Tossal d'en Flix (Vilalba dels Arcs), petit assentament aixecat sobre una elevació poc prominent (Prades 2014, 75). A aquests es pot afegir el Pontet (Nonasp), sobre un turó que controla l'aiguabarreig dels rius Algars i Matarranya (Prades 2014, 75). No està clar que la quantitat d'establiments que es funden al llarg dels segles II i I a.n.E., i que haurien de rellevar els anteriors nuclis abandonats arran de la conquesta o en els anys posteriors siguin *a priori* suficients com per a garantir una continuïtat en el poblament, si bé tampoc es detecta cap ruptura sobtada. Entre aquests trobem dos jaciments al terme d'Horta de Sant Joan. En primer lloc la Peña del Gall, que sense que s'hagi documentat una ocupació anterior al segle II a.n.E., perdura fins als segles II o III d.n.E. (Puch 1996, 97; Prades 2014). Aquest darrer, situat en un punt elevat de difícil accés, s'ha interpretat com un santuari o com un refugi fortificat (Puch 1996, 97-98), potser relacionat amb algun camí ramader. En segon lloc, tot i que amb reserves, el Barranc de la Vall de Bot, petit assentament en vessant (Prades 2014, 76). També cal anomenar un assentament a Batea, la Gravera, emplaçat sobre un esperó sobre el riu Algars (Prades 2014, 76). Tant la Gravera com la Peña del Gall superen el canvi d'era. Finalment es pot distingir un altre grup de petits establiments que mantenen una existència constant des de temps anteriors a la conquesta i que arriben a l'Alt Imperi, entre els quals destaca un petit grup situat a la zona de Batea: El Castell de Sant Joan, situat en altura i controlant el riu Algars i la vall de Sant Joan (Prades 2014, 64). El Coll del Moro del Borraser, poblat de dimensions considerables per al seu entorn -uns 5000 m²-, construït sobre un turó proper a una font natural d'aigua i vora una possible via romana (Prades 2014, 64). I potser també Torres de Navarro, situat sobre un turó amb una àmplia visibilitat (Prades 2014, 65). A aquests es poden afegir el Collet (Horta de Sant Joan), ubicat en un turó proper a la confluència entre els rius Algars i Estrets (Puch 1996, 90-91). Els Corralets (Caseres), damunt d'un tossal situat sobre l'Algars que arrenca en un moment indeterminat dels segles II-I a.n.E., i sembla perdurar fins el Baix Imperi (Puch 1996, 58). També controlant l'Algars hi ha la Serra Mitjana (Caseres), que compta amb diverses fases d'ocupació sense que estigui clar si hi ha o no moments d'abandonament entre elles. En tot cas una d'aquestes sembla iniciar-se al segle I a.n.E. i podria haver perdurat fins al segle III d.n.E. (Puch 1996, 80).

Fins ara no es coneix a la Terra Alta un fenomen de concentració del poblament equiparable al del Baix Aragó, a l'estil de poblats grans com la Torre Cremada o el Palao, sinó més bé el manteniment d'un hàbitat dispers que es va esllanguint de manera progressiva, fins que el poblament es va concentrant en aquells assentaments ubicats en una situació favorable en relació a les comunicacions amb l'Ebre, en particular els situats vora el riu Algars, i també d'alguns camins de muntanya importants des del punt de vista sobretot de la transhumància. El tram de via romana documentat al terme de Batea (Pérez Suñé *et alii* 1998), i que hauria unit l'Ebre amb el Baix Aragó, a través del barranc de Gandesa, i que passaria vora del Coll del Moro del Borraser (Batea) i el Tossal del Moro (Bot) també podria haver tingut un paper important en el manteniment d'alguns nuclis de població, si bé no es pot dir que contribuís de manera apreciable en el desenvolupament de la regió, amb la possible excepció del Coll del Moro del Borraser, malgrat que aquest assentament se situa a una certa distància de la via. En efecte, i tot i que la manca d'intervencions en el lloc impedeixen comptar amb dades concretes, aquest assentament prolonga la seva existència al llarg d'època imperial en forma d'un nucli de població d'entitat relativament modesta, però en principi major del que es podria esperar d'un assentament rural del tipus vil·la. Se'n pot aventurar una interpretació com una aglomeració aldeana molt lligada al pas de la via, probablement complint la funció d'una *mansio*, com defensa Enric Puch (Puch 1996, 42). Potser el vial podria correspondre a un dels camins recollits per l'anònim de Ràvena, que en època imperial enllaçava *Contrebia Belaisca* amb la Via Augusta, a l'altura de Tarraco, i que recorria localitats que encara no han estat identificades: *Auci*, *Leonica*, *Gergium*, *Articabe* i *Praetorium* (Magallón 1991). Se sol acceptar que *Leonica*, que segons Plini gaudia de dret llatí (Plin. *NH*, 3, 24), estaria situada en l'actual província de Terol (Beltrán 2004). No se sap res de *Gergium*, encara que Curchin associa el topònim amb el prefix indoeuropeu *gher-*, que suposadament significa “tancar”²³ (Curchin 2008), amb la qual cosa es podria pensar que era un espai fortificat, tot i que això ja és moure's en el terreny especulatiu. Per altra banda, interpreta *Articabe* com un nom compost per arrels de més d'un substrat lingüístic, en el que destaca el radical indoeuropeu *kab-*, suposadament “mantenir”, “agafar”, o “capturar”²⁴ (Curchin 2008). No cal dir que és força temptador intentar identificar el Coll del Moro del Borraser amb algun d'aquests topònims.

---

²³ “To enclose” a l'original (Curchin 2008).

²⁴ “To hold, catch” a l'original (Curchin 2008).

En els darrers anys s'han reprès les intervencions arqueològiques al Coll del Moro de Gandesa, amb la sort que s'ha pogut identificar una ocupació de l'assentament entre els segles II i I a.n.E. Esperem que les properes campanyes ens acabin de precisar la naturalesa exacta d'aquesta reutilització de l'indret (Jornet *et alii* 2014).

Des d'un punt de vista polític i administratiu no està clar però si la zona de la Terra Alta estava adscrita al territori d'*Hibera* o al d'*Osicerda*, ni tampoc per on transcorria el límit entre un i l'altre. De fet, l'aparent abandonament administratiu i la marginalització econòmica en la qual es troben sumides tant la Terra Alta com el Matarranya en aquests moments fan gairebé impossible establir una distinció entre els territoris de les dos ciutats en base a les dades arqueològiques conegudes fins ara, tot i que no es pot descartar que en el seu moment els límits estiguessin clarament definits, o fins i tot fitats, tal i com succeeix paral·lelament en zones properes (Burillo 1996).

4.2.- El poblament de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre

Pel que fa a la zona riberenca de l'Ebre, la gran majoria d'assentaments van sobreviure a la Segona Guerra Púnica, però alguns d'ells no es van adaptar a la nova situació i sembla ser que es van anar abandonant ja a partir del segle II a.n.E., tot i comptar el seu emplaçament de notables qualitats tant estratègiques com econòmiques, ja que s'ubiquen en punts elevats controlant el riu, i molt prop de terres fèrtils. Tenint en compte que la majoria es coneixen només per prospecció és difícil concretar el moment d'abandonament definitiu en el segle II o en l'I a.n.E. Sigui com sigui és molt possible que un cert nombre d'assentaments tant especialitzats funcionalment com devia ser Coll de Som (Benifallet) no arribessin a estar ocupat més enllà del segle II a.n.E., tot i que aquest indret en concret seria revisitat amb freqüència en períodes posteriors a causa del seu alt valor estratègic. Hi ha altres casos de nuclis habitats amb un origen en l'Ibèric Ple que no tenen una continuïtat documentada més enllà del segle II a.n.E., com és el cas del Barranc de Sant Antoni (Tortosa), les Planetes (Tortosa), Mas de Mussols (l'Aldea), potser el Mas de Xalamera (Benifallet), i les Faixes Tancades de l'Antic (Amposta), jaciments situats tots ells vora l'Ebre i amb terres de gran riquesa agrícola a l'abast. Entre aquests hi ha un poblat de dimensions considerables, les Planetes, que ocupa la vessant d'un turó en uns 5000 m². El Bordissal (Camarles) és un cas a banda, ja que no està al costat del riu, sinó a la costa, sobre la desembocadura del barranc de

Camarles, i actuaria com un punt de contacte comercial per via marítima. No està clar quan va quedar definitivament desocupat, però podria no arribar al segle II a.n.E.

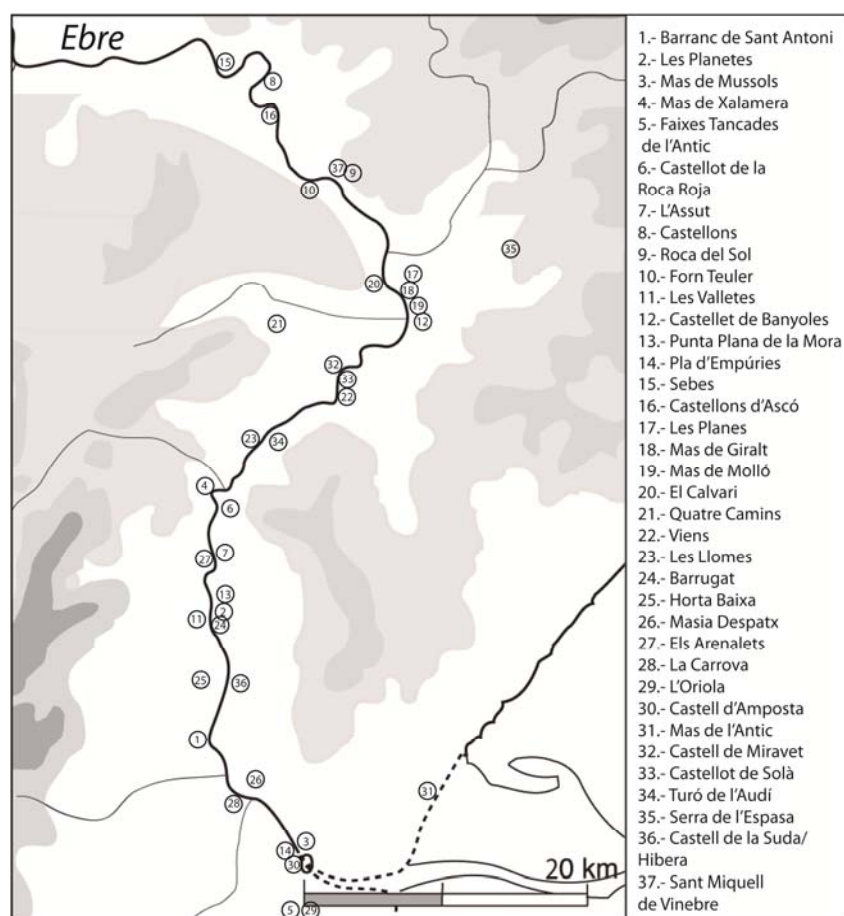

Fig. 29. Poblament a la Ribera d'Ebre, Baix Ebre i marge fluvial del Montsià a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA)

Bona part dels assentaments, però, van sobreviure fins al segle I a.n.E., si bé cal fer matisacions. No està clar que els assentaments que han estat objecte d'excavacions deixin veure un mateix tipus d'adaptació a les circumstàncies del segle I a.n.E., de manera que el fet de documentar en prospecció l'existència de l'ocupació d'un jaciment en aquesta època no significa que aquest estigués en ple rendiment, ni molt menys. En el cas del poblat del Castellot de la Roca Roja (Benifallet), les excavacions efectuades ja d'antic per erudits locals, que van remoure la major part de l'estratigrafia superior del jaciment, impedeixen documentar amb precisió el moment precís del seu abandonament, que podria ser el segle II a.n.E. (Belarte *et alii* 2002). En el cas de l'Assut (Tivenys), si bé hi ha una ocupació humana que arriba fins a mitjans del segle I a.n.E., aquesta no inclou la totalitat del poblat sinó només una part molt localitzada, i

més que una perduració es podria considerar una reocupació gairebé residual per part d'una o unes poques famílies, mentre que la resta sembla restar deshabitada abans de l'any 100 a.n.E. Altres assentaments que sobrevisqueren, amb majors o menors dificultats, fins al segle I a.n.E. són els Castellons (Flix), Roca del Sol 2 (Garcia), Forn Teuler (Ascó), les Valletes (Aldover), la darrera fase d'ocupació del Castellet de Banyoles (Tivissa) després de la presa i destrucció del poblat, i potser també la Punta Plana de la Móra (Tivenys) i el Pla d'Empúries (Amposta) (Noguera 2007). Les característiques físiques dels seus emplaçaments són molt similars a les del grup anterior, i entre ells hi ha poblats de dimensions molt respectables com són els Castellons (prop d'una ha., Noguera 2007, 291; o dos nuclis d'hàbitat molt propers de 3000 i 5000 m² respectivament, Genera *et alii* 2005), les Valletes, i el Castellet de Banyoles, la darrera ocupació del qual, no obstant, seria de menor entitat que la del període precedent (Noguera 2007, 312). El cas de la Roca del Sol 2 (Garcia) és complex perquè no s'hi han efectuat excavacions arqueològiques, però sembla que podria ocupar uns 5000 m² (Noguera 2007, 297). Juntament a aquests antics poblats es dona l'aparició d'una gran quantitat de nous assentaments de dimensions poc destacades i situats en relació a bones zones de conreu, preferentment vora l'Ebre. El grau d'especialització funcional d'aquests nous nuclis sembla molt més accentuat que en els antics poblats anteriors a la conquesta, i l'interès per l'explotació agrícola de les terres més fèrtils de la regió és evident, fins al punt que es podria parlar d'una veritable colonització agrícola de les terres riberenques. Entre aquests trobem Sebes (Flix), els Castellons (Ascó), els Tossals o Racó de les Rates Penades (Vinebre), les Planes (Móra la Nova), Mas de Giralt (Móra la Nova), Mas de Molló (Móra la Nova), potser, tot i que amb reserves, el Calvari (Móra d'Ebre), Quatre Camins (Benissanet), Viens (Miravet), les Llomes (Benifallet), Barrugat (Tortosa), Horta Baixa (Roquetes), Masia Despatx (Tortosa), els Arenalets (Xerta), la Carrova (Amposta), l'Oriola (Amposta), i la segona fase d'ocupació del Castell (Amposta) (Noguera 2007). El Mas de l'Antic (Camarles) no està a tocar de l'Ebre, però es troba en una plana al costat de la desembocadura dels barrancs de Vinaixarop i la Granadella, a sobre de la plana deltaica, i amb una qualitat de sòls excel·lent (Diloli 1997, 61). Cal afegir alguns assentaments fundats en el mateix període, però amb una especialització funcional diferent, segurament relacionada amb el control estratègic del territori a causa de la seva posició en altura, com són els jaciments miravetans del Castellet de Solà i del localitzat sota el castell medieval, i també el Turó

de l'Audí (Benifallet). Aquest darrer a més està a tocar de terres amb un gran potencial agrícola (Diloli 1997, 23).

També allunyat de l'Ebre però controlant una cruïlla de camins naturals hi ha el poblat de la Serra de l'Espasa (Capçanes), situat en altura sobre la serra que li dona nom. Un lot de materials procedents d'aquest jaciment ha estat publicat per Jaume Noguera i els seus col·laboradors recentment (Noguera 2007, 300-306; Cela *et alii* 2009). Justament aquest autor apunta la possibilitat de l'existència aquí d'un santuari a causa de la singularitat d'algunes d'aquestes peces que, alhora, permeten atorgar-li una cronologia entre finals del segle II i la primera meitat del segle I a.n.E. (Noguera 2007, 336; Cela *et alii* 2009). Com que no ha estat objecte d'excavacions no és possible fer-ne una caracterització fonamentada, encara que entre els materials recuperats molts semblen formar part de conjunts domèstics, la qual cosa demostra que a banda d'un possible santuari hi hauria una zona d'hàbitat associada.

4.2.1.- El poblat fortificat de Sant Miquel de Vinebre

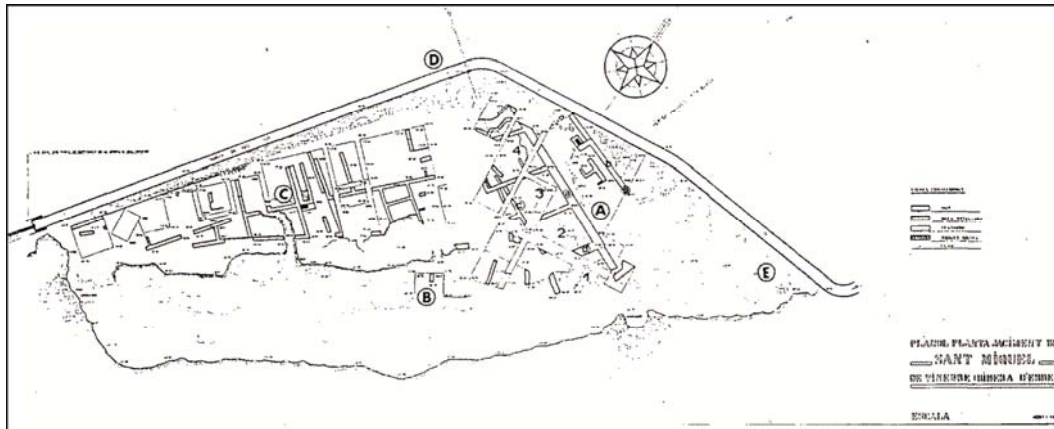

Fig. 30. Planta general de Sant Miquel de Vinebre (Genera 1988)

El cas del poblat de Sant Miquel de Vinebre també comporta certa complexitat, circumstància a la qual s'ha d'afegir que, en tractar-se d'un assentament excavat en la seva major part té potencial per a aportar molta informació. L'assentament va ser fundat en el darrer quart del segle II a.n.E. sobre un turó que controla el Pas de l'Ase, un congost en el qual l'Ebre s'estreix, per la qual cosa la seva posició és de gran valor estratègic. Es tracta d'un petit nucli fortificat d'uns 1000 m², i compta amb una fesomia similar al de la majoria d'altres petits poblats ibèrics de la zona. Cap a mitjans/primer

meitat del segle I a.n.E. s'hi van realitzar una sèrie de reformes que porten a augmentar el nombre de cases en el seu interior, i a reforçar la defensa de l'assentament. A la fi el poblat és abandonat després de ser atacat en el marc de la guerra civil cesariana (Genera *et alii* 2002). Jaume Noguera fa notar la singularitat que Sant Miquel està situat a només 600 metres de l'assentament de Roca del Sol 2, assentament de majors dimensions que el primer, al qual antecedeix, amb el qual conviu, i al qual sobreviu, doncs s'hi han recollit materials d'un ampli espectre cronològic entre el segle VII a.n.E. i època al·timperial (Noguera 2007, 296). En principi el més raonable seria abordar l'estudi dels dos nuclis de manera conjunta, però Roca del Sol 2 no ha estat mai objecte d'excavacions, per la qual cosa només es poden fer conjectures sobre la relació entre ambdós. De tota manera, en el cas que Sant Miquel no sigui una mera emanació de Roca del Sol 2, no se'n pot entendre la fundació sense l'existència del dictat d'una autoritat superior acceptada per les dos comunitats, de tal manera que la primera pot instal·lar-se en els terrenys de la segona en un marc d'harmonia formal més o menys imposada des de fora que permetés la convivència mútua al llarg de quasi bé un segle. Val a dir que Sant Miquel de Vinebre és un assentament de filiació cultural ibèrica, la qual cosa s'observa tant en l'urbanisme i l'arquitectura del poblat com en altres aspectes com els objectes mobles o l'abundància de grafitis en alfabet ibèric sobre ceràmica recuperats en les excavacions (Genera 2005), malgrat que s'hi ha volgut observar un cert mestissatge ètnic (Olesti 2010) que, en tot cas, evidencia l'influx creixent de la cultura romana en el tombant del segle II a l'I a.n.E., i que es farà ben palès en la reforma del seu sistema defensiu. Tot i la presència propera de zones de conreu fèrtils, la ubicació del poblat de Sant Miquel -sobre el turó que li dóna nom i no a la plana-, sembla respondre més bé a un interès estratègic en el control del Pas de l'Ase, com sigui que s'ha documentat l'existència d'una premsa i un dipòsit que s'han relacionat amb l'elaboració de vi, i que il·lustra l'activitat habitual d'almenys una part dels habitants del poblat (Genera 2010). A risc de sobreestimar el perjudici que causava l'allunyament relatiu que suposa la instal·lació del poblat en altura respecte a les zones de conreu, ens inclinem a pensar que les qualitats de defensa i control que ofereix l'indret van pesar més que l'accés a la terra. Si és així la seva fundació vindria motivada per motius no tant econòmics sinó més aviat polítics, en el si d'un dispositiu de defensa d'abast no puntual sinó regional que reflectiria l'exercici del poder per part d'una formació política certament complexa. És obvi que en darrera instància es tractaria de Roma, però l'autoritat romana en aquest període bé podia exercir-se mitjançant intermediaris del

país que actuessin en nom seu, o bé en col·laboració amb aquella. En aquest cas la ciutat millor posicionada per a tenir una incidència política sobre aquest segment de la vall seria probablement *Hibera*, i de fet no seria d'estranyar l'existència aquí d'un *praesidium* (Olesti 2000) amb capacitat per a efectuar o ordenar la fundació d'establiments amb funcions de control com el de Sant Miquel. Sigui com sigui, ens trobem davant d'un assentament de funció mixta, clarament orientat a l'explotació agrícola de l'entorn, però al mateix temps amb una vocació de control estratègic que determina el seu emplaçament, a expenses de les qualitats de comoditat dels seus habitants i de funcionalitat en quant a unitat de producció. Sota del poblat, vora el riu, s'ha identificat un possible embarcador fluvial d'època ibèrica, però per l'antiguitat dels materials recuperats no està clar que coexistís amb Sant Miquel, tot i que sí amb la Roca del Sol 2 (Noguera 2007, 288, 296). Si fos contemporani de Sant Miquel es configuraria tot un conjunt local d'hàbitat, centre productor agrícola, infraestructures de transport de mercaderies, i control estratègic/defensiu. A nivell funcional podria haver desenvolupat un paper similar al del *castellum* de Puigpelat (Díaz 2009) i, salvant les distàncies, la fortalesa d'Olèrdola en el sector nord del territori de *Tarraco* (Molist 2014).

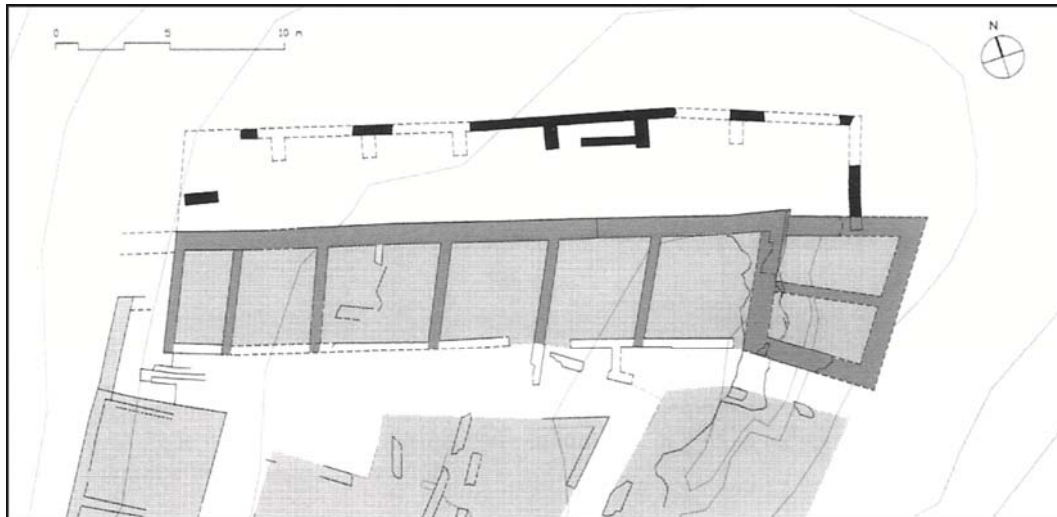

Fig. 31. Sistema defensiu de Sant Miquel de Vinebre. A la part superior hi ha l'avantmur aixecat en la primera meitat del segle I a.n.E. (Genera *et alii* 2005)

El paper defensiu de l'assentament pren més rellevància a partir de les reformes que en van emprendre en les seves fortificacions. Al mur de tancament frontal, possiblement complementat amb una torre, que defensa el poblat durant la seva primera fase, entre el segle II i I a.n.E., se li va afegir un avantmur durant la primera meitat del segle I a.n.E.

(Genera *et alii* 2005). A diferència del primer sistema defensiu, aquest afegit tardà - d'escasses qualitats defensives, val a dir - segueix patrons mètrics romans. Aquest fet pot estar indicant o bé els avenços de la romanització de les costums entre la població local, o bé l'arribada de constructors de fora, romans o romanitzats, que van millorar les prestacions defensives de les fortificacions del poblat, probablement en vistes a un imminent conflicte a gran escala. Ara per ara no està clar si les reformes es deuen a les guerres sertorianes o a les cesarianes, però fou durant aquest darrer conflicte que el poblat va ser assaltat, i molt possiblement expugnat.

4.3.- El territori al sud del Montsià i al Baix Maestrat

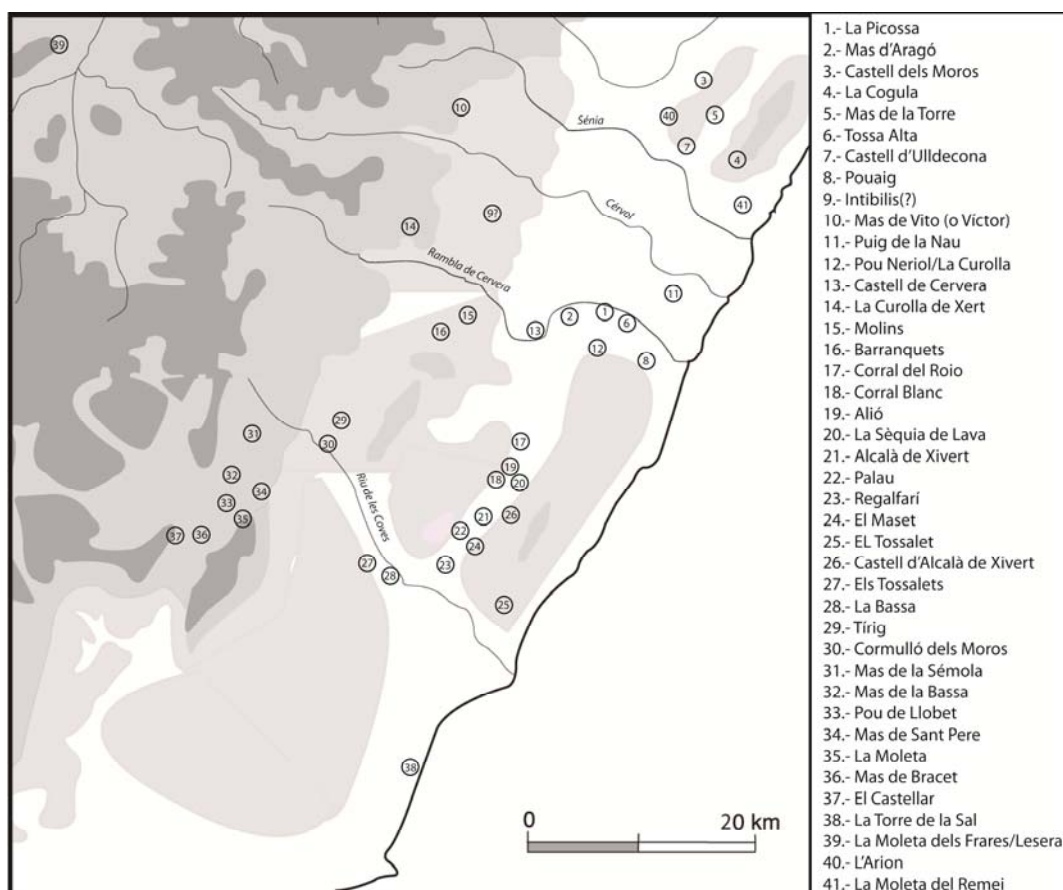

Fig. 32. El Poblament al sud del Montsià i el Baix Maestrat a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA)

Al Montsià interior i el Baix Maestrat la situació és en part equiparable a la que es veu a la zona riberenca de l'Ebre, amb l'abandonament d'alguns dels assentaments existents abans de la Segona Guerra Púnica al llarg del segle següent, com el poblat de la Moleta

del Remei (Alcanar); el Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), que, talment com la Moleta, ser abandonat abans de l'any 100 a.n.E., tot i combinar una excel·lent posició com a punt de guaita de la plana litoral amb la proximitat de terres de bona qualitat per al conreu; i les Esquarterades (Ulldecona), poblat fortificat on encara no s'han dut a terme excavacions, però que uneix la proximitat de terres conreables amb el control de camins ramaders com són el lligallo de Vilallarga, i també el corredor d'Ulldecona (Diloli 1997, 236).

En aquesta àrea les dades obtingudes a partir de prospeccions tampoc permeten distingir de vegades si l'abandonament es produeix en el segle II o en el I a.n.E. Un dels principals investigadors del poblament ibèric de la regió, Arturo Oliver, observa una onada d'abandonaments cap a les darreries del segle II a.n.E., la qual cosa seria atribuïble a un cert fracàs en la temptativa d'explotar uns sòls poc productius i pobre en recursos naturals (Oliver 1996, 137-138), al qual podem afegir l'atracció poblacional efectuada des de Torre de la Sal, fundada en aquests moments. Per altra banda, el despoblament del nord de la província de Castelló entre els segles IV i II a.n.E., segons Arasa, sembla circumscriure's només a la zona del Pla de Vinaròs (Arasa 2001, 170). Segons aquest autor, la resta de la regió en línies generals hauria mantingut una continuïtat en el poblament entre els períodes Ibèric Ple i el Final (Arasa 2001, 190).

A més de les limitacions inherents de la prospecció en superfície com a mètode per a conèixer jaciments arqueològics, s'afegeix l'escassetat de mostres recuperades de ceràmica d'importació pròpia del segle III a.n.E. conegudes al País Valencià, la qual cosa fa que no es pugui descartar una continuïtat poblacional en molts assentaments no excavats o objecte d'excavacions molt parcials que no n'han proporcionat (Arasa 2001, 190). La presència puntual de ceràmica àtica antiga en estrats del segle II a.n.E. no contribueix a aclarir les coses (Arasa 2001, 191).

Entre els jaciments existents a l'Ibèric Ple que s'abandonen en un moment poc definit dels segles II i I a.n.E. hi ha els següents: La Picossa (Cervera del Maestrat), establiment molt ben situat pel que fa a la proximitat de terres aptes per al conreu i de vies de comunicació cap a l'interior (Oliver 1996, 61). Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), assentament situat en pla, també aprofitable per al conreu (Oliver 1996, 192-193), i on s'haurien portat a terme treballs metal·lúrgics (Arasa 2001, 81). El Castell dels Moros (Godall), petit poblat fortificat i situat en un entorn muntanyós poc propici per a l'agricultura i potser més orientat cap a la ramaderia (Diloli 1997, 213). La reocupació de la Cogula (Ulldecona), amb terres aprofitables prop de l'assentament, però d'accés

complicat degut a la posició en altura d'aquest (Oliver 1996, 58). Mas de la Torre (Ulldecona), assentament sense especials qualitats estratègiques ni agrícoles, però situat vora una antiga llacuna que podria haver permès el desenvolupament d'algun tipus de conreu (Diloli 1997, 241). I la Tossa Alta (Benicarló-Càlig), també apte per als conreus de secà (Oliver 1996, 62).

En altres assentaments es pot assegurar la continuïtat de l'hàbitat fins el segle I a.n.E., com veiem en l'ocupació del Castell d'Ulldecona, que sembla arribar ben bé fins al final del segle I a.n.E. (Garcia 2000a), i que conjuga una posició de control estratègic de l'entorn i al mateix temps un accés directe a zones molt aptes per a labors agrícoles (Oliver 1996, 58). També el Pouaig (Penyíscola), aquest darrer situat gairebé en pla, en molt bona relació amb terrenys fèrtils de conreu (Oliver 1996, 37, 131). Recentment s'han efectuat excavacions a la vora de la serra de Godall, al jaciment de l'Arion, en el qual s'han detectat estructures associades a una ocupació del darrer terç del segle II i el segle I a.n.E. (Farnós *et alii* 2013). A aquests cabria incloure *Intibilis*, assentament ibèric de certa importància encara no localitzat, però que se sol situar a les proximitats de Traiguera, la Jana, o Sant Mateu. S'ha volgut veure en aquesta *Intibilis* la ciutat prorromana que Hàsdrubal va atacar per a obligar als romans a abandonar el setge sobre *Hibera* (Liu. XXIII, 28) que va precedir la batalla campal coneguda amb el mateix nom l'any 215 a.n.E. Si aquesta identificació fos correcta s'hauria de tractar d'un assentament de certa importància en el seu moment, les decisions polítiques de la qual haurien condicionat les maniobres bèl·liques a l'entorn de l'Ebre en la primera fase de la Segona Guerra Púnica. En els *Itineraris Antonins* i en els *Vasos de Vicarello* figura *Intibili* com la primera *mansio* situada al sud de *Dertosa*, així que és possible que hi sobrevisqués un cert nucli d'hàbitat –sembla que sense categoria urbana–, al llarg del període imperial, encara que no hi ha dades suficients que permetin parlar d'un poblament ininterromput des de temps ibèrics. Les troballes de ceràmica en superfície permeten documentar la presència de dos petits assentaments situats a la Jana i a Traiguera amb un recorregut cronològic entre el segle I a.n.E. i III d.n.E. (Rosas 1995). El nombre de jaciments coneguts per al nord de la província de Castelló és relativament elevat en comparació amb els del baix Ebre. Entre aquests, són de nova fundació entre els segles II i I a.n.E. els següents indrets:

La reocupació de Mas de Vito (Rosell), assentament situat en pla però sense un accés òptim a terres de bona qualitat (Oliver 1996, 57). La petita fundació situada als peus de l'antic poblat de Puig de la Nau (Benicarló), que se situa en el segle II a.n.E. (Arasa

190, 78). L'important assentament de la Curolla (Xert), poblat fortificat que, tot i les seves notables dimensions -aparentment vora 1 ha. (Oliver 1996, 169), o potser més petit, d'unes 0,5 ha. (Arasa 2001, 81)-, no compta en el seu entorn més immediat amb terres de bona qualitat agrícola, i tal volta estaria més orientat cap a una economia de pasturatge o ramadera. No deixa de cridar l'atenció que ni en les prospeccions ni en els sondejos realitzats en aquest darrer jaciment s'hagi detectat cap estructura en el seu interior (Oliver 1996, 60, 168-169), per la qual cosa és lícit preguntar-se si no hauria funcionat com a gran tancat de bestiar. Ferran Arasa n'ha proposat una funció com a mercat rural (Arasa 2001, 189). Potser el Castell (Cervera del Maestrat), que tampoc disposa de terres agrícolament gaire aprofitables en el seu entorn, però sí d'una posició en altura que li permet el control de la rambla de Cervera i part de la plana litoral (Oliver 1996, 195). Si la seva superfície era similar a la del castell medieval que es construeix a sobre podria assolir les 0,7 ha (Arasa 2001, 83). Pou Neriol (Cervera del Maestrat), situat en altura, però prop de sorgiments d'aigua que farien possible una certa agricultura de regadiu (Oliver 1996, 61). Cal afegir els jaciments coneguts a Sant Mateu, com són els Molins i els Barranquets, sense bones condicions defensives i ubicats en cotes baixes, el desenvolupament dels quals sembla recórrer la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle I a.n.E. (Arasa 2001, 135-136).

A partir del corredor de Xivert, la serra d'Irta, i el curs alt del riu de les Coves el nombre d'assentaments coneguts augmenta significativament. Al corredor de Xivert sembla produir-se una eclosió de nous establiments que no sembla que siguin una perduració d'un hàbitat anterior -tot i l'existència de fases més antigues en alguns d'ells-, a partir de mitjans del segle II a.n.E., amb nuclis com el Corral del Roio (aquest molt dubtós, però), Corral Blanc, Alió, la Sèquia de Lava, Alcalà de Xivert, el Palau, Regalfarí, el Maset o el Tossalet. El Castell d'Alcalà, que ja existiria anteriorment, també està ocupat en aquests moments (Arasa 2001, 84-90). També serien noves fundacions, encara que reocupant indrets habitats en moments anteriors, els Tossalets, situat en altura, i el proper assentament de la Bassa, en aquest cas sense bones condicions defensives, els dos situats a les Coves de Vinromà (Arasa 2001, 136-137). Més a l'interior, l'entorn d'Albocàsser també coneix l'aparició de nous nuclis de petites dimensions, com són Tírig, Cormulló dels Moros, el Mas de la Sémola, el Mas de la Bassa, el Pou de Llobet, i el Mas de Sant Pere, mentre que altres semblen ser la perduració d'una ocupació més antiga, com la Moleta, el Mas de Bracet, o el Castellar (Arasa 2001 153-161).

Les noves fundacions semblen igualment orientades a la producció econòmica, tot i que no compten amb uns sòls tan òptims com els que es troben vora l'Ebre (Oliver 1996, 63), i es podria pensar que l'explotació ramadera era la seva funció més important d'alguns d'ells, encara que també s'ha proposat el conreu de la vinya (Oliver 1996, 137). Altres nuclis, en canvi, molts d'ells reocupacions de moments anteriors, constituïrien talaies en altura per al control visual del territori.

Presumiblement molts d'aquests nuclis, tant les noves fundacions com els assentaments supervivents d'abans de la Segona Guerra Púnica quedarien integrats en el territori de Torre de la Sal, sense que, com indicàvem més amunt, sigui possible establir un límit clar entre aquest darrer assentament i el territori d'*Hibera*.

4.4.- Recolonització agrícola de l'entorn immediat a l'Ebre, i possibles indicis de territorialitat a partir del segle II a.n.E.

Des del punt de vista del registre arqueològic les fundacions datables en els segles II i I a.n.E. que es coneixen en les zones que hem repassat compten amb el problema de la manca d'excavacions en extensió. Aquest fet contrasta amb la situació d'una certa quantitat dels poblats ibèrics de major antiguitat que, per diferents motius, sí han estat objecte preferent de l'atenció dels equips d'investigació que treballen o han treballat a la regió, i que normalment s'han centrat en aquells jaciments que *a priori* oferien un millor potencial arqueològic des del punt de vista de l'estat de conservació, dimensions, o qualitats estratègiques. Aquests criteris deixen en un segon pla la majoria dels assentaments fundats entre la Segona Guerra Púnica i el canvi d'era²⁵, així que la major part d'informació disponible prové de treballs de prospecció en superfície. No obstant es poden aventurar algunes generalitzacions que les investigacions posteriors hauran d'anar corregint o matisant.

En primer lloc, la majoria tenen en comú les dimensions modestes de la seva superfície construïda, la qual cosa contrasta amb els grans poblats de l'Ibèric Ple que van sent abandonats al mateix temps que sorgiren aquests nous assentaments.

---

²⁵ I podríem aferir també els assentaments secundaris dels períodes anteriors que complementen al model de grans poblats en altura, que tant bé es coneix per al període Ibèric Ple, dels quals tampoc se'n tenen moltes dades.

En segon lloc, l'emplaçament dels nous nuclis se situa en cotes menys elevades que els antics, sovint a la plana o vora els rius, tot i que aquest aspecte pot variar depenent de la zona.

En tercer lloc, no solen ser establiments fortificats, tot i que també hi ha excepcions notables. En prospecció no se solen detectar restes de muralles o torres, que són justament el tipus de construcció més visible i perdurable a causa de la seva aparatositat. Com a primera deducció hi ha el desmantellament de les antigues comunitats que durant l'Ibèric Ple havien compartit un mur de tanca comú. El grau de concentració que s'havia assolit en aquell període es va reduir i es va anar dissolent en forma d'establiments menors, sense que estigui clar el tipus de relació formal que es va establir entre ells. Cal interpretar aquest canvi com la pèrdua del valor polític de les antigues comunitats locals, la qual cosa concorda amb l'absència de fortificacions i l'abandonament de les posicions en altura per, almenys, cinc motius: el caràcter simbòlic de les fortificacions com a emblema i ornament del poder polític en la societat ibèrica plena; la pèrdua de la funció defensiva de la major part dels enclavaments que es van anar formant, que depenien de l'autoritat d'un ens polític superior que hauria de garantir la seva protecció; la manca de capacitat organitzativa, tècnica i/o laboral de les noves comunitats humanes a causa de la seva escassa entitat per tal d'afrontar grans obres públiques que solen estar en mans d'organitzacions polítiques amb un mínim de potencial; la integració de les noves comunitats en una nova formació política d'àmbit superior que hauria de suprimir les antigues tensions intergrupals; i també es podria afegir l'hostilitat de les autoritats romanes a l'encastellament de la població indígena.

L'abandonament de les posicions en altura en favor de la plana i la vall també es relaciona amb la intensificació de la producció agrícola, la qual cosa en determinades zones com la vora de l'Ebre és ben evident. De fet, convé establir una distinció entre els assentaments que van sorgint en les diferents zones.

A la zona riberenca del riu Ebre, on hi ha els millors terrenys de conreu, només en prospecció es detecta un important conjunt d'assentaments situats vora el riu o en petites elevacions amb un fàcil accés a la terra fèrtil. Les característiques que se'n desprenen o intueixen gràcies als imperfectes mètodes pels quals se'ls coneix permeten inferir una dedicació plena a l'agricultura, en contacte directe amb les millors terres, aigua abundant, i sense l'inconvenient del desplaçament constant entre les zones de conreu i l'hàbitat entornat que existia en el període precedent. Aquest darrer, incòmode no només pel gest quotidià de pujar i baixar del turó, sinó sobretot pel que fa a la

problemàtica del transport i emmagatzematge de la producció agrícola i de les mercaderies. La més estreta proximitat al riu també permet una major facilitat per a mobilitzar els béns produïts per via fluvial. Que aquest trasllat dels turons a la vall és un procés gradual i que en molts casos deu suposar moviments limitats, a escala local donada la proximitat de l'Ebre i de la terra de bona qualitat que fa innecessari un trasllat a llargues distàncies, ho suggereix el binomi d'ocupació que ha fet notar Jaume Noguera, en el qual s'observa la coexistència durant algun temps d'hàbitat en els poblats de l'Ibèric Ple, sobre els turons, i els nous assentaments del pla, entre els quals destaca les Llomes – Turó de l'Audí i Mas de Molló 1, Mas de Giralt – Castellet de Banyoles, Viens – Castellot de Solà, i les Planetes – Barrugat, si bé aquest autor ho relaciona més aviat amb la necessitat de mantenir un reducte de defensa proper on poder refugiar-se la població, a causa de la manca de qualitats defensives dels nous establiments (Noguera 2007, 335-336).

Aquests nous patrons d'assentament han d'anar associats a una agricultura clarament excedentària i destinada a l'exportació cap a un destinatari exterior.

En contrast, a la Terra Alta els patrons de poblament experimenten canvis mínims. Es manté el poblament en petits nuclis situats en altura propi de l'Ibèric Ple, amb poques noves fundacions conegudes que no obstant no aporten novetats en aquest sentit. Fins i tot en algunes d'aquestes s'han observat restes murals possiblement interpretables com a fortificacions, com el Mas de Manresa, Serra Mitjana, i potser la Penya del Gall, tot i que sense garanties, ja que cap d'aquests ha estat excavat. L'agrupament del poblament vora l'Algars podria estar indicant una tendència cap a una economia productiva enfocada cap a l'exterior, aprofitant la sortida natural de l'Ebre, però en general és fa difícil assegurar que s'abandoni de manera categòrica un model d'economia de subsistència. Hi ha indicis de metal·lúrgia en alguns punts concrets com el Mas de Manresa, tot i que no es pot precisar si aquesta activitat es duia a terme en els segles II i I a.n.E. o si es feia en fases anteriors. En tot cas no sembla que es tractés d'un taller de gran envergadura. La continuïtat en els patrons d'assentament suggereix una mateixa continuïtat en el model econòmic. És més, tot i els canvis polítics de llarg abast esdevinguts entre els segles III i I a.n.E. a la península ibèrica en general, aquesta zona sembla quedar al marge de la intromissió d'instàncies polítiques superiors. Fins i tot a nivell geogràfic sembla trobar-se als confins entre els territoris d'El Palao/*Osicerda* i *Hibera*, sense que s'hagi documentat arqueològicament cap gran interès per part d'aquestes ciutats per intervenir-hi d'alguna manera.

Al Montsià interior i el Baix Maestrat les noves fundacions en alguns casos són reocupacions dels solars d'antics establiments ibèrics abandonats a partir del segle V a.n.E. S'ha observat un lligam entre l'emplaçament i característiques dels nous nuclis i els supervivents de la Segona Guerra Púnica amb un possible interès per la intensificació de la producció agrícola (Oliver 1996, 137), tot i que el baix potencial del sòl de la zona del pla de Vinaròs dificulta la consolidació dels assentaments, que van començar a desaparèixer en aquest sector ja a finals del segle II a.n.E. Aquest nou decaïment contrasta amb l'aparició de Torre de la Sal i de tota una sèrie de petits assentaments pocs quilòmetres més al sud, la qual cosa suggereix que la ciutat i el seu entorn va acollir part del volum de l'antic poblament dispers de la zona del nord del Baix Maestrat. Val a dir que tot i l'aparició de Torre de la Sal, així com la pervivència d'alguns petits assentaments situats en pla o en altures poc destacades, el poblament encimbellat va continuar existint, i fins i tot hi ha noves fundacions de certa importància, com la Curolla, que s'haurien fortificat. Ara bé, a manca d'efectuar-se nous estudis sobre aquest assentament, cap la possibilitat que es tracti d'un recinte d'estabulació, similar a alguns assentaments documentats a la serra de Garraf com la Font del Cuscó (Cebrià *et alii* 2003) o potser també al Baix Ebre, com els Tossals (Aldover)²⁶, amb la qual cosa tindria una marcada funció econòmica compatible amb una intensificació de l'explotació agropecuària en un entorn poc vàlid per a l'agricultura. Si aquesta suposició és correcta, tenint en compte les dimensions generoses de la Curolla podria tractar-se d'una evidència de que l'orientació econòmica local havia deixat enrera l'autosubsistència o una producció agropecuària de baixos rendiments, per a centrar-se en la producció d'excedents destinats a un mercat d'abast regional o, almenys, a un consumidor extern a l'entorn immediat. Aparentment en aquesta zona no hi ha un canvi de patrons de poblament tan evident com a les terres riberenques de l'Ebre, tot i que sense arribar al nivell de conservadorisme observat a la Terra Alta. En part es pot explicar per la manca de recursos naturals abundants, que impossibilitaria un augment de la productivitat de béns agrícoles amb independència de la localització física dels establiments. També cal valorar la possibilitat de l'arribada d'un contingent humà vingut de fora relacionable amb la fundació de la Torre de la Sal, tot i que l'efecte que aquesta produeix sobre el territori de la plana de Vinaròs més bé sembla ser el d'atracció i concentració en el seu si d'algunes de les petites comunitats

---

²⁶ Encara que aquest jaciment és cronològicament bastant anterior, doncs se situa entre els segles VII i VI a.n.E. Recentment s'hi han efectuat treballs arqueològics que encara estan inèdits.

preexistents de l'entorn, mentre que l'espai situat entre la serra d'Irta i el tram superior del riu de les Coves cap al sud coneix igualment una visible arribada de pobladors.

En aquesta darrera zona s'observa un element cultural distintiu respecte al que esdevé més al nord, almenys amb les dades disponibles en l'actualitat. Es tracta de la proliferació d'epigrafia sobre pedra en caràcters ibèrics. La datació d'aquestes mostres va ser situada per Maluquer entre els segles II i I a.n.E., tot i que amb la possibilitat que se'n poguessin trobar exemplars encara durant l'Alt Imperi (Maluquer 1968). Majoritàriament són esteles que, a diferència de les existents al Baix Aragó, no estan decorades, tot i que també tindrien un caràcter funerari, almenys en la seva major part. Ja en els anys vuitanta del segle XX Arturo Oliver va apuntar la possibilitat que la major concentració de les inscripcions d'aquest tipus al nord del riu Millars podria ser un indicador d'etnicitat. Segons ell es tractaria d'una reacció autoctonista davant l'important avenç de la romanització en el veí territori de *Saguntum*, situat al sud, on hi ha una majoria d'inscripcions en caràcters llatins. La presència de l'epigrafia ibèrica sobre pedra seria d'aquesta manera un signe identificatiu dels ilerconvons, en contrast amb els més romanitzats edetans (Oliver 1984, 1985). Per altra banda i seguint una altra línia s'ha dit que es poden associar a la proximitat d'importants centres polítics i comercials, com Sagunt o *Tarraco*, en els quals la pressió romana sobre el medi indígena seria prou forta com per a imposar pautes culturals en principi alienes a la població indígena del nord-est peninsular. L'epigrafia ibèrica sobre pedra seria una mostra de mestissatge cultural que en un termini de temps més o menys breu acabaria amb la desaparició de l'escriptura ibèrica i la definitiva implantació hegemònica del llatí (Velaza 1996). Aquesta proposta no concep les esteles ibèriques del nord del Millars com una manifestació genuïna d'una ètnia ibèrica en concret, sinó que serviria per a mostrar un diferent grau d'exposició a l'aculturació romana entre unes zones i altres. La diferència més substancial amb la interpretació d'Oliver rau en que aquest atribueix el diferent grau de recepció de les pautes romanes a una distinció ètnica, mentre que Velaza ho fa a la major o menor proximitat d'un centre urbà aculturitzador. Arasa no creu que pugui considerar-se un indicador de territorialitat, ja que les inscriu en un corrent cultural supraètnic que comprendria tota la meitat nord de la façana mediterrània de la península ibèrica. Al nord del País Valencià estan concentrats al nord del riu Millars i l'exemplar més septentrional és al Pla dels Vinyets (Canet lo Roig), una zona considerada per Arasa com a pertanyent als ilerconvons (Arasa 2001, 43). Seguint la línia d'Oliver i Velaza es veu com *Hibera*, com a centre polític de la seva regió, no es mostra

en absolut com un focus de romanització, considerant l'absència absoluta d'epigrafia sobre pedra, tant ibèrica com romana, en el seu entorn. En realitat aquestes mostres d'epigrafia ibèrica són inexistents en el territori nuclear ilercavó, és a dir l'entorn més immediat a l'Ebre. En la seva vessant lleuantina sembla que es tracta d'una manifestació cultural pròpia del nord de Castelló, i la seva aparició concorda més aviat amb l'onada de noves fundacions de nuclis de petites dimensions que s'observa en l'espai de la serra d'Irta cap al sud a partir del segle II a.n.E., i potser també amb Torre de la Sal, tot i que de moment no s'ha detectat una concentració d'inscripcions ibèriques sobre pedra en el seu entorn immediat, amb l'excepció de la del Bordissal de Cabanes (Arasa 2001, 92).

És lícit qüestionar-se sobre els canvis que semblen estar donant-se a partir de l'inici del darrer terç del segle II a.n.E. Entre aquests podem citar l'aparició de Torre de la Sal, l'aparició i/o reocupació de molts assentaments menors de la possible òrbita d'aquesta ciutat, l'aparició de Sant Miquel de Vinebre i del poblat de la Serra de l'Espasa, potser la reocupació del Castellet de Banyoles, però també l'inici d'una nova fase d'abandonaments entre els petits assentaments del nord del Baix Maestrat, potser també l'esllanguiment de l'Assut i l'encetament d'una definitiva fase de desocupació dels antics poblats de l'Ibèric Ple del baix Ebre, i altres possibles canvis difícils de detectar amb precisió però que es podrien estar donant en altres assentaments en aquest mateix horitzó. És clar que hi ha casos en que la manca de nitidesa en la datació pot conduir a situar erròniament els fenòmens observats en els diferents llocs en un mateix pla cronològic, així com també hi ha el perill d'elaborar una hipòtesi interpretativa a partir de dades aïllades que poden coincidir en el temps de manera fortuïta. Però per altra banda, les dades disponibles fins ara podrien ser, per què no, plenament significatives, i ser indicatives d'un procés profund esdevingut a escala macrorregional. Tal volta es tracta d'un pas endavant en la consolidació dels nuclis urbans, en la qual ja s'evidencia la seva influència sobre el territori que se'ls ha assignat –territori atorgat per *deditio* i que no té perquè correspondre 100 % a l'àrea de domini o influència que els nuclis preexistents disposaven amb anterioritat a l'arribada dels romans-, i en el que es poden estar donant reajustaments entre les àrees d'influència de cada ciutat, així com l'aparició de possibles espais marginals que s'escapen de l'autoritat exercida des d'aquestes. Aquest fenomen seria el fruit de l'aplicació d'una nova doctrina en la relació de Roma amb el món provincial que comportaria una major pressió sobre les comunitats indígenes, i es basaria en un impuls per a urbanitzar-les i fixar-les al territori, amb l'objectiu de racionalitzar-ne el control i explotació (Olesti 2000, 2010).

Per les dades disponibles la zona que sembla sentir més la pressió d'*Hibera* -o potser millor la pressió de les autoritats romanes a través d'*Hibera*-, sobre el territori és la franja amb contacte directe amb el riu, on el despoblament paulatí dels antics poblats de l'Ibèric Ple evidencia la desaparició del pes polític d'aquests i, en canvi van aparèixer diversos establiments amb una clara orientació econòmica, però sense personalitat política pròpia, la qual estaria monopolitzada per la ciutat capdavantera, en aquest cas *Hibera*. La Terra Alta es va convertir en un espai gairebé marginal (Prades 2014, 118) que no mostra signes de dependència política respecte a cap nucli en especial, en part segurament per la impossibilitat d'obtenir-ne un rendiment econòmic comparable al que ofereixen les terres riberenques de l'Ebre, i en part perquè possiblement ni *Hibera* ni *Osicerda* tenien en aquests moments una capacitat d'incidència en el territori tan potent com per a modificar substancialment els patrons d'assentament dels seus espais depenents més llunyans. El Montsià interior i el Baix Maestrat són espais una mica més difícils d'interpretar des d'aquest punt de vista. Probablement hi ha una especialització creixent dels assentaments en les funcions d'explotació agropecuària, tot i que adaptades al seu propi medi, la qual cosa implica que els diferents nuclis tendirien cap a conreus especialitzats tal volta diferents dels que hi ha a la vora del riu, i també cap a la ramaderia. Potser el fet de tractar-se d'una zona fronterera també influeix en forma d'una organització política relativament independent en relació a *Hibera*, amb el factor afegit que el pes específic del proper assentament de la Torre de la Sal seria un element distorsionador en les relacions entre *Hibera* i la seva perifèria meridional.

4.5.- Auge de la vall mitja de l'Ebre entre els segles II-I a.n.E.

La vall de l'Ebre, entesa en un sentit ampli, va veure de manera repetida el pas de tropes nombroses al llarg de la Segona Guerra Púnica, tant romanes com cartagineses. Datan d'aquests moments finals del segle III a.n.E. les primeres irrupcions de Roma sobre el territori. Almenys fins l'arribada de Cató, els coneixements de que disposaven els romans sobre la zona semblen haver estat molt imperfectes i amb un esquema preestablert molt poc realista (Fatás 1998). És només a partir d'aquestes campanyes que els romans van començar a formar-se una idea més o menys nítida de l'espai de la vall i les seves complexitats. Tot i això, els esdeveniments que en definitiva van comportar una presència constant sobre la vall de l'Ebre i que van centrar l'atenció de l'estat romà

durant els decennis següents són les diverses guerres i campanyes contra els celtibers. Ja des dels primers moments es va donar la necessitat d'instal·lar-hi punts avançats de control permanent, com és la fundació de *Graccurris* l'any 179 a.n.E. per part de Tiberi Semproni Grac, acompanyada del pacte imposat per aquest sobre els celtibers que els va prohibir construir noves ciutats. Ara bé, fins aquests moments, des de temps de Cató les campanyes solien partir de la Messeta. Tant en l'expedició de Grac com les anteriors portades a terme durant la dècada del 180, la ruta seguida per les tropes romanes havia estat la penetració sud-nord, creuant el pas Manlià (Olcoz i Medrano 2013) que, al final, es convertí en un punt delicat, propici per a efectuar-hi emboscades com la que va estar a punt de costar molt cara al cònsol Fulvi Flac el mateix any 180 a.n.E. Després de la seva esforçada victòria, però, les tropes de Fulvi ja van seguir l'Ebre riu avall i es van dirigir cap a *Tarraco*, que complia amb la funció de principal base militar de la península.

Aquest paper castral no era en absolut nou per a *Tarraco*, però es va consolidar amb la segona guerra celtibèrica entre els anys 154 i 133, amb el desembarcament successiu de les forces consulars, que seguien la vall de l'Ebre com a corredor natural cap a la Celtibèria, de tal forma que el control del seu tram mig com a rereguarda tingué un paper clau en les operacions militars (Fatás 1998). Encara a principis del segle I a.n.E. es van portar a terme noves campanyes, encapçalades per Tit Didi i Valeri Flac. Els moviments de tropes són el factor principal que expliquen la importància de la ruta terrestre que lligava *Tarraco* amb l'Ebre Mig, passant per *Ilerda*, que d'aquesta manera esdevenia un centre de comunicacions vital. Molt probablement la via aprofita el traçat de l'antiga xarxa de camins preromana (Magallón 1991). Com és habitual, però, a la soldadesca la segueix un gran nombre d'elements civils, ja siguin comerciants i personal d'intendència, o bé elements d'altres tipus establerts com a *cannabae*, que redimensionen encara més la importància d'aquest eix viari. No se'n coneixen treballs d'arranjament fins els anys 118-114 a.n.E. -després de la caiguda de Numància-, amb el mil·liari de *Q. Fabius Labeo*, situat al tram de la ruta existent entre *Ilerda* i la vall mitja de l'Ebre, malgrat que la intensa romanització que es deixa sentir en aquesta darrera regió a partir de mitjans del segle II a.n.E. indica de manera molt clara l'interès estratègic que hi tenia dipositat Roma. Es coneix l'existència de dos ciutats aixecades en la segona meitat del segle II a.n.E., La Cabañeta (Burgo de Ebro, Saragossa) i La Corona (Fuentes de Ebro, Saragossa). Les dos s'ubiquen en pla, vora el riu, i compten amb un urbanisme, arquitectura i altres trets de cultura material de filiació romana. La

Cabañeta és una ciutat de planta rectangular de 21,4 ha. de superfície, que s'ha volgut identificar amb els *Castra Aelia* anomenats per Livi (Liu. *Fr.* XCI, Ferreruela i Mínguez 2003), un campament permanent que possiblement estaria ja en peu cap al 170 a.n.E. Hauria estat habitada, almenys en bona part, per elements itàlics, i compta amb equipaments urbans com unes termes, a més d'altres construccions com magatzems i tallers artesanals d'aspecte típicament romà. La Corona per la seva banda té una planta de forma poligonal que s'estén per 40 ha., i un tramat urbà ortogonal. En aquest cas s'ha proposat que hauria servit per a l'assentament de població indígena, tot i la possible presència d'un contingent poblacional itàlic (Ferreruela i Mínguez 2003). Més allunyada del curs de l'Ebre cal destacar La Caridad (Caminreal, Terol), seguint pautes similars a les ciutats ja comentades, i amb una superfície de 12,5 ha., i Segeda II (Belmonte de Gracián, Saragossa) que també s'inclou en el mateix grup de fundacions romanes. A aquestes convé afegir les significatives mostres d'aculturació que es troben en alguns nuclis d'origen indígena de la mateixa regió, com són *Contrebia Belaisca* i Azaila, o l'esment epigràfic de la *Turma Salluitana*, que indica els importants avenços de la romanització a *Salduie* i *Ilerda*. De *Salduie* (Saragossa) es pot assegurar que molt abans de la fundació augustal de *Caesaraugusta* era una ciutat força romanitzada, amb mostres d'arquitectura privada i pública de característiques itàliques, amb la presència d'edificis termals i d'un fòrum porticat (Maestro 2014). A més de la importància estratègica d'aquestes ciutats i el desenvolupament urbà "a la romana" que suposen, la zona es beneficia d'un cert auge econòmic, amb una potenciació de l'agricultura intensiva, de la xarxa de camins i de la mineria (Burillo 1996).

Molt poques d'aquestes ciutats van sobreviure les guerres sertorianes. Van haver de patir en els seus territoris alguns dels fets d'armes més cruentos del conflicte, ja que Sertori s'hi va fer fort en intentar contenir les tropes de Pompeu i convertir l'Ebre en una frontera ferma, propòsit fracassat a la fi.

Malgrat les destruccions de la guerra, l'interès estatal per la regió no va minvar i cap als anys 44-42 a.n.E. es va fundar *Colonia Victrix Iulia Lepida*, en l'emplaçament de l'antiga ciutat ibèrica de *Kelse*, anomenada *Colonia Iulia Victrix Celsa* d'ençà de la caiguda en desgràcia del seu fundador, Marc Emili Lèpid, i una mica més tard, l'any 15 a.n.E., es va fundar *Colonia Caesar Augusta*, construïda sobre l'anterior *Salduie*, amb la intenció de dotar la regió d'un centre administratiu i jurídic definitiu.

En els Itineraris Antonins del segle III d.n.E., es coneix com *De Italia in Hispanias* la ruta principal que enllaça *Tarraco* amb el nord-oest de la península ibèrica, passant per

Ilerda, Caesaraugusta, i seguint la vall de l'Ebre, encara que la seva forma definitiva ja dataria de temps d'August (el tram entre *Ilerda* i *Celsa* es coneix tanmateix com a Via Augusta) que, alhora i com hem vist, no fa sinó resseguir l'antiga ruta d'origen militar que unia la gran base de *Tarraco* amb la vall mitja de l'Ebre i la Celtibèria. A banda dels principals nuclis urbans que articulaven aquesta via, que ja hem esmentat, s'han anat localitzant bona part de les *mansiones*, que a intervals més o menys regulars s'aixecaven a la vora de la via, tant en el seu tram català com en l'aragonès, així com diverses fites (Roig 2005, Ariño *et alii* 1997).

4.6.- Possible intervencionisme romà en la promoció d'alguns nuclis del Baix Maestrat i dels Ports

Sense poder-se comparar en intensitat a l'accelerada romanització de la vall mitja de l'Ebre, beneficiada per un clar intervencionisme estatal, en aquests darrers anys l'arqueologia ha anat descobrint al nord del País Valencià les restes d'alguns nuclis de categoria urbana que haurien de ser objecte d'algun tipus de recolzament o promoció per part de Roma per tal d'organitzar un espai territorial ampli amb una població tradicionalment dispersa i sense antecedents de formes d'implantació pròpiament urbanes. El cas de Torre de la Sal potser és el més evident, alhora que la seva rellevància és la que més recentment ha estat posada en consideració, i serveix per a emplenar l'enorme espai sobre la costa que hi ha entre *Hibera* i Sagunt, que fins ara semblava buit d'assentaments amb categoria de ciutat. *Lesera*, per la seva banda, és un cas més dubtós en el sentit que no hi ha gaire dades arqueològiques de la seva importància entre els segles II i I a.n.E., tot i que posteriorment va adquirir categoria municipal. Potser la concessió tardana d'aquest estatus privilegiat respon al seu paper d'encapçalament d'un territori de poblament indígena al llarg d'una evolució de base local i organitzat segons uns patrons propis, sense que això hagi d'estar reflectint un interès oficial romà en la seva promoció en els anys anteriors al canvi d'era. Si va esdevenir d'aquesta manera, *Lesera* tindria molt més en comú amb *Hibera* que no pas amb Torre de la Sal, amb un paper capdavanter en el seu territori que Roma no faria sinó reconèixer des de fora i aprofitar en benefici de les seves pròpies estructures administratives provincials, i en la seva xarxa d'explotació i control de tipus colonial.

4.6.1.- La Torre de la Sal

Al sud de la desembocadura de l'Ebre s'han portat a terme recentment intervencions arqueològiques al jaciment de la Torre de la Sal (Cabanes) que han permès documentar un nucli urbà d'unes 10 ha. de superfície aixecat vora el mar a la segona meitat del segle II a.n.E.

Fig. 33. Planta de la zona central de la Torre de la Sal, amb un horreum i una gran plaça (Flors 2009)

Sembla tractar-se d'un establiment portuari destinat a la redistribució de productes itàlics. És cert que no hi ha encara elements suficients que permetin considerar amb plena rotunditat aquesta ciutat una fundació romana. De fet alguns aspectes de la cultura material recuperats en la seva excavació, - l'exemple més emblemàtic dels quals seria una falcata inutilitzada, provinent d'una tomba d'incineració de la necròpolis associada a l'assentament (Flors 2010, 357) -, indiquen que els seus habitants serien indígenes, o, almenys, de filiació cultural ibèrica, independentment de la seva àrea concreta de procedència. Ara bé, és difícil considerar l'origen d'aquesta aglomeració urbana, més encara tenint en compte la cronologia i les seves grans dimensions –més que considerables per als paràmetres de la regió on es troba-, com a fruit d'un desenvolupament autònom de la societat ibèrica local. Les característiques esmentades

fan pensar en una fundació *ex novo*²⁷ afavorida o impulsada per l'autoritat romana amb finalitats comercials, -els seus excavadors arriben a qualificar-la “d'*emporion*” (Flors 2010, 206)-, i molt possiblement també administratives, tal volta amb la mateixa funció que compliria *Osicerda* al Baix Aragó, i *Hibera* al baix Ebre. La importància dels estudis recents sobre aquesta ciutat resideix sobretot en la rellevància que adquireix el lloc en el moment d'interpretar l'estructura del poblament de l'entorn, doncs fins ara es figurava que les necessitats estratègiques de l'administració romana no van passar mai pel desenvolupament urbà de la zona compresa entre *Hibera* i Sagunt (Arasa 2001, 259).

No s'hi documenta una destrucció violenta, però està bastant clar que les guerres sertorianes marquen el seu moment de declivi, fins que l'indret queda abandonat a mitjans del segle I a.n.E. (Flors 2010, 206). És raonable pensar que Torre de la Sal comptés amb un territori associat al qual podrien pertànyer almenys part dels petits assentaments coneguts al Baix Maestrat, sense que ara per ara sigui possible discernir on estaria el límit amb el territori depenent d'*Hibera*, que de ben segur el limitaria pel nord, el de *Saguntum*, que ho faria pel sud, i potser el de *Lesera*, per l'interior. S'ha destacat també la seva ubicació en una cruïlla de camins, on confluirien la ruta paral·lela a la costa, la Via Heràclia, i un camí en direcció nord-oest, seguint l'anomenat Camí de les Torres (Flors 2010, 206), que prosseguiria en direcció a la zona dels ports, i que probablement la comunicaria amb *Lesera* (Forcall), i en segon terme amb el Baix Aragó. És un fet estudiat i documentat que la ruta que donava sortida al mar a *Lesera* aniria a parar al fondejador de Roques de la Barbada, a la zona de Benicarló (Arasa 2006), via *Lintibilim* (Magallón 1991), que ha estat identificada amb *Intibilis* (Cortés 1836, 130; Diloli 1997, 143), prop o en l'emplaçament de l'actual Traiguera o la Jana (Bayerri 1933, 565-569; Rosas 1995; Oliver 1996, 65-66). D'aquesta via se n'han descobert restes arqueològiques al paratge de Roca Tallada, al terme de Palanques (Castelló), en forma de retalls antròpics sobre la roca de conglomerat (Arasa 2010). Tot i això, és presumible que entre els segles II i I a.n.E. aquesta ruta comptés amb un ramal que conduís a Torre de la Sal, que exerciria almenys en part amb la funció d'aprovisionament de la regió muntanyosa de l'interior. Per altra banda, la possible ubicació de la seca *abariltur* a la zona del nord del País Valencià (Arasa 2003) permet plantejar-se si podria correspondre, potser, a Torre de la Sal.

---

²⁷ Però no *ex nihilo*, ja que en el mateix solar de la ciutat es documenten restes entre els segles VII i IV a.n.E., tot i que amb un hiatus poblacional que es prolonga fins al segle II a.n.E. (Flors 2010, 176).

És pertinent preguntar-se sobre l'origen dels pobladors de Torre de la Sal i, en general, de bona part dels assentaments apareguts al pla litoral del Baix Maestrat durant el segle II a.n.E. És difícil acceptar un origen per mer creixement vegetatiu de les comunitats preexistents, donada la densitat poblacional que s'observa a la regió entre els segles IV i II a.n.E., força baixa en alguna zona propera com el pla de Vinaròs. Més bé cabria pensar en l'arribada més o menys sobtada amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica d'un flux migratori provinent d'una altra zona culturalment ibèrica. Una colonització per part d'ibers procedents d'altres zones conquerides i ja assimilades ja s'ha observat en altres llocs, com a Caminreal, com un mètode eficaç d'organitzar el territori per part de Roma, que amb el recolzament a aquests col·lectius podria arribar inclús a formar oligarquies indígenes prorromanes en el si del mateix món indígena (Burillo 1996). Si el motor d'aquests moviments és un desequilibri o disfunció sofert en el si del món ibèric - amb relació o no amb la Segona Guerra Púnica o amb les guerres celtibèriques -, i que, com veiem, origina reestructuracions poblacionals, o bé si es tracta d'un desplaçament orquestrat per les autoritats romanes és un extrem encara desconegut. La nova situació, no obstant, bé va haver de rebre el beneplàcit romà, amb la potenciació d'un clar nucli principal com és Torre de la Sal.

Fig. 34. Planta general de les restes de la Torre de la Sal (Flors 2009)

4.6.2.- *Lesera* (la Moleta dels Frares, Forcall)

Situada a l'interior, a la zona dels Ports, hi ha el jaciment de la Moleta dels Frares (Forcall), que ha estat objecte de diverses excavacions puntuals al llarg del segle XX que fins a 2001 no han conegut una continuïtat raonable, recentment, però, estroncada. Aquest nucli fou identificat amb *Lesera* inicialment per Alföldy, a partir d'una relectura d'una inscripció conservada a Morella (Arasa 1987, 109; 2009, 28). A aquesta ciutat li hauria estat atorgat l'estatus de *municipium* possiblement en temps d'August (Arasa 2009, 88, 104-105). L'assentament es troba situat en un turó de cim amesstat controlant la vall del riu Cantavella, amb un òptim control visual de l'entorn, ubicació en altura que revela el seu origen indígena.

És problemàtic, però, avaluar-ne la importància en època republicana, ja que si bé es constata que existia una ocupació en aquests moments, hereva al seu torn d'un *oppidum* ibèric anterior, les reformes urbanístiques empreses a partir d'August han esborrat en bona mesura les seves restes estructurals (Arasa 2009, 86). Si la ciutat dels segles II i I a.n.E. era comparable en dimensions a la de temps altimperial podria aproximar-se a les 7 ha., que és la superfície que permet l'altiplà en el que s'aixeca, sense que s'hagin documentat evidències d'hàbitat fora muralla (Arasa 2009, 91-92). En alguna ocasió s'ha hipotetitzat que l'emplaçament de la seca *abariltur* podria correspondre amb l'antecedent ibèric de *Lesera*, encara que el seu principal estudiós, Ferran Arasa, es mostra escèptic al respecte (Torregrossa i Arasa 2014). Sigui com sigui es considera que la concessió d'estatus municipal es deuria a la importància que havia tingut la ciutat en aquests moments en el seu entorn regional, el que porta a pensar que podria estar encapçalant un districte muntanyenc d'hàbitat dispers, en aquest cas la zona dels Ports, complint el mateix paper que El Palao/*Osicerda* efectua al Baix Aragó, *Hibera* al Baix Ebre, i potser Torre de la Sal al Baix Maestrat. Si aquesta interpretació és correcta evidenciarà una certa intervenció de l'administració romana reconeixent i/o afavorint, en una mesura ara per ara no comprovable, a *Lesera* com a centre polític del seu territori, i la seva integració en un circuit de comunicacions regional que facilités la sortida del possible tribut indígena, i l'entrada dels productes d'importació, sobretot itàlics, l'augment de volum dels quals sembla documentar-se entre els segles II i I a.n.E. (Arasa 2009, 86).

Fig. 35. Planta general de la Moleta dels Frares (Arasa 2001)

4.7.- Aparent estancament del paper polític i econòmic del tram inferior de l'Ebre en el segle II a.n.E. Possible relegament a una situació perifèrica del baix Ebre i el Baix Aragó

En contrast amb la vall mitja de l'Ebre i amb certa mesura, tot i que més limitada, també l'àrea del Maestrat, la regió del tram final i la desembocadura de l'Ebre no semblen haver merescut l'atenció preferent de les autoritats romanes, i veiem com la via fluvial/terrestre que enllaça tota la conca és en aparença relegada a un pla secundari en favor de la ruta terrestre *Tarraco-Ilerda-Ebre mig*, de la qual la ruta fluvial segurament

en seria un ramal auxiliar. Les conseqüències sobre el territori es deixen notar entre els segles II i I a.n.E. amb la visible desigualtat entre una econòmicament pròspera vall mitja de l'Ebre, rica en fundacions itàliques i amb una primerenca introducció de pautes culturals romanes, i un baix Ebre articulat en base a l'antic poblament disgregat ibèric que aparentment va desapareixent de forma gradual a la sort de dinàmiques econòmiques d'escala microrregional, on no es documenta la fundació de cap nova ciutat, i on és complex concebre una situació d'auge fins poc abans del temps del Principat malgrat, això sí, una profunda reorganització de la regió en la segona meitat del segle II a.n.E. que comporta l'aparició d'una sèrie de nous enclavaments de petites dimensions situats en pla, l'abandonament dels antics poblats, i la potenciació d'*Hibera*.

En realitat, la via de comunicacions fluvial no va deixar mai d'estar en funcionament. Bon testimoni d'aquesta continuïtat la constitueix la circulació de monetari. Cal tenir present la troballa en les recents excavacions al castell de Miravet d'un as de *Bolskan* (Artigues i Mesas 2011); un semis de *Kelse* i una moneda de *Lakine* (seca identificada amb Fuentes de Ebro) als Aubals (Ascó) (Ciurana 2014); també la troballa a les proximitats del Castell d'Amposta de monetari de *Belikiom* (Esteve Gálvez 1999, 230), o també d'un semis de *Kelse* a la Carrova (Ralda 2014, 39), així com la sèrie de vuit monedes amb llegenda ibèrica recollides per Antoni Cortés al segle XVIII a la mateixa ciutat de Tortosa i els seus voltants, entre les quals hi ha exemplars de *Kesse* i *Saiti*, però també d'*Alaun*, *Sekaisa*, i *Bolskan* (Cortés 1747, f. 60v i 61r; Villaronga 1979). La manca de dades materials no ha d'impedir veure els avantatges de l'Ebre per a l'abastiment per a les tropes i les ciutats de l'Ebre mig, i és inconcebible que no es produís un augment del trànsit fluvial en aquest període, ni que fos de manera subsidiària a la via terrestre. Per la seva banda, el pas de la via del litoral, la preromana Via Heràclia, reconvertida més endavant en Via Augusta, no sembla incentivar pas el desenvolupament de les formes urbanes. Tot i la importància militar que va jugar en la Segona Guerra Púnica i en les guerres sertorianes, el pas de la via per l'espai de la desembocadura de l'Ebre és buit no només de fundacions romanes, sinó de nuclis d'hàbitat de certa importància en general. Els assentaments ibèrics situats a les proximitats d'Amposta no compten amb una envergadura ni pes específic superiors als de la major part dels poblats que hi ha riu amunt, la qual cosa sembla incongruent amb el valor estratègic d'una zona que és la cruïlla dels dos camins més importants imposats pels principals accidents naturals de la costa llevantina de la península. De fet, durant la Segona Guerra Púnica els alts comandaments romans n'eren ben conscients d'aquest

valor, tot i que no ha estat fins fa molt poc temps quan l'arqueologia ha començat a localitzar-hi grans estructures campamentals romanes. Concretament el jaciment de la Palma, al municipi de l'Aldea, però davant mateix d'Amposta, que és on s'ha descobert el que podria haver estat *Nova Classis*, el campament de concentració de les tropes que havien de prendre *Carthago Nova*, l'any 209 a.n.E., amb unes dimensions estimades entre les 10 i les 30 ha. El campament hauria estat comandat successivament per Luci Marci, Claudi Neró, i Publi Corneli Escipió. També els cartaginesos haurien construït campaments a les proximitats, atenent a una cita de Polibi (Noguera 2008, 2009). Però a diferència del que succeeix amb freqüència en altres llocs recentment conquerits per Roma, el campament de la Palma no dóna lloc a cap establiment civil que pogués aprofitar-ne l'estructura constructiva o les infraestructures de comunicació i aprovisionament que hauria hagut de posseir, així com la seva privilegiada posició estratègica. Amb el trasllat del teatre d'operacions militars al sud de la península després de la caiguda de *Carthago Nova*, el campament és abandonat i oblidat. És versemblant que amb posterioritat s'aixequessin en les proximitats altres campaments, sobretot tenint en compte les campanyes de Pompeu contra Sertori primer, i la guerra civil cesariana després, però la major part d'aquests no han estat encara localitzats, i de tota manera tampoc no van donar origen a cap ciutat romana en aquest lloc. Darrerament s'ha incidit en la importància estratègica del sector de les Tres Cales, a l'Ametlla de Mar, com a fondejador i punt de control militar sobre la via Heràclia, tant durant la Segona Guerra Púnica com més endavant en la guerra de Sertori. En realitat la presència militar romana en aquest punt en temps de la Segona Guerra Púnica tot just està suggerida per la troballa d'una peça monetar, un victoriat anònim que acompanya a altres peces de cronologia una mica més moderna (Cartes i Fornós 2014, 43).

Aparentment només hi ha *Hibera* com a únic centre polític i administratiu d'un territori més o menys ampli però pacificat, l'interès envers el qual sembla raure només en el tribut indígena que podia proporcionar, i on no s'observa cap interès oficial per implantar formes de vida romanes, la qual cosa fa possible descriure la regió com a de caràcter perifèric en relació als principals eixos de dinamisme econòmic del període, malgrat el pes que en aquest sentit hauria d'haver tingut la via fluvial de l'Ebre. Una altra lectura del fenomen seria el respecte per part de les autoritats romanes cap a les comunitats indígenes del baix Ebre, que serien vistes com a socis fiables que no seria necessari alterar ni castigar amb la imposició de comunitats cíviques alienes sobre els

seus territoris. Aquesta possibilitat implicaria que el món indígena comptava al baix Ebre amb unes estructures sòlides i consolidades.

4.8.- Les estructures d'emmagatzematge al baix Ebre. Sitges i graners

Un punt interessant és que en els jaciments de Masia Despatx (Tortosa), la Carrova (Amposta), i el Castell (Amposta) s'han localitzat conjunts de sitges en quantitats variables. Val a dir que aquest sistema d'emmagatzematge és desconegut a la zona del tram final de l'Ebre abans de l'any 200 a.n.E., i s'ha considerat que la seva proliferació en els segles II i I a.n.E. estaria molt lligada a les necessitats de l'administració romana (Asensio *et alii* 2002), malgrat que en els casos esmentats es tractaria d'agrupacions de dimensions més bé modestes. A la zona nord-est de Catalunya s'ha relacionat l'augment del número de jaciments amb presència de sitges durant el segle II a.n.E. amb l'abandonament dels grans poblats de l'Ibèric Ple, que en el seu moment concentraven els excedents de producció (Burch 1996). Aquesta explicació podria ser aplicable a la zona de l'Ebre tenint en compte, però, que de moment es coneix malament el tipus i lloc d'emmagatzematge d'aquests excedents en els principals poblats de la regió durant l'Ibèric Ple, amb l'excepció de la Moleta del Remei. Un cas a banda en aquest sentit és el Pla de les Sitges (Tortosa), amb una ocupació ibèrica de límits temporals poc precisables sobre un turó conegut ja d'antic per l'enorme quantitat de sitges existents – més de dos-centes segons algunes fonts (Bayerri 1943, 287) -, excavades sobre el conglomerat quaternari. L'assentament ibèric és força proper al Barranc de Sant Antoni, del qual potser n'era una prolongació. El principal problema amb aquest jaciment és que tot i l'estat d'arrasament absolut de les estructures construïdes, l'abundància de restes ceràmiques disperses per l'indret mostra que fou constantment reocupat entre el neolític i la baixa edat mitjana, fet que impedeix atribuir les sitges a un període històric concret. Recents intervencions efectuades en el jaciment no han pogut confirmar la seva datació, però és segur que les sitges haurien estat reutilitzades en el període andalusí, si és que no van ser excavades en aquesta mateixa època (Diloli i Ferré 2013). Es pot afegir també la possible sitja documentada l'any 1963 per Jesús Massip en ple casc urbà de Tortosa en les obres de l'edifici de la Telefònica. En aquest cas l'existència de restes de càlats i altres restes ceràmiques ibèriques pintades en el seu fons permet situar la seva amortització entre els segles II-I a.n.E. (Massip 1963). La major part de sitges

conegudes, però, són de difícil adscripció cronològica. Per exemple, pocs quilòmetres al sud de Tortosa, a l'esplanada Soldevila, es va localitzar un petit grup de tres sitges, amb aquest problema d'impossibilitat per a atorgar una datació aproximada (Arbeloa 1997). Val a dir que en els darrers anys diverses campanyes de prospeccions donen testimoni de l'existència de diferents grups de sitges a la zona del baix Ebre, però solen associar-se més bé a vestigis d'ocupació d'època andalusina (Negre 2013, Kirchner i Virgili 2015).

La incertesa que envolta tot allò referent a les sitges no ha de fer perdre de vista que aquestes no són l'única modalitat d'emmagatzematge de productes agrícoles amb el que podia comptar la població del territori en els segles previs al canvi d'era. Una alternativa arqueològicament documentada a les sitges fou l'edificació de graners sobreelevats. En aquest sentit, el baix Ebre compta amb un dels exemples paradigmàtics de la protohistòria catalana al poblat de la Moleta del Remei, amb l'existència de tres edificis destinats a aquesta funció i que haurien estat en ús durant l'Ibèric Ple i Final. L'únic que se'n conserva són les fonamentacions, en les quals s'observa diverses filades de mur en paral·lel, la funció dels quals seria sostenir una pavimentació de fusta elevada del terra, mantenint la producció aïllada de la humitat (Gracia i Munilla 1994, 233; Gracia 2009). A partir dels càlculs dels seus excavadors, la capacitat d'aquests tres edificis funcionant a la vegada seria l'equivalent a entre 110 i 220 sitges de dos-mil litres cadascuna (Gracia i Munilla 1994, Alonso 1997, 385). Es tracta d'una solució molt propera als models d'emmagatzematge en *horrea* propis del món romà, i que sembla comptar amb altres paral·lels sobre el nostre territori. Al poblat de les Valletes d'Aldover podria haver-se localitzat un edifici d'aquest tipus, i que hauria pogut estar en ús fins al segle I a.n.E. (Diloli 2007, 13-18). Més recentment, en les excavacions dutes a terme a la Torre de la Sal s'ha descobert un altre edifici similar, que és anomenat directament *horreum* pels seus excavadors, i que hauria estat en ús entre els segles II i I a.n.E. (Flors 2010, 188-189). Al poblat de l'Assut no s'han detectat de moment espais d'emmagatzematge de format tan gran com els precedents, que constitueixen edificis per ells mateixos, però en canvi es coneix l'existència de petits graners domèstics sobreelevats en actiu almenys a partir del 200 a.n.E. (Bea *et alii* en premsa).

A diferència de les sitges, els graners són edificis construïts en altura, fet pel qual estan més exposats al deteriorament de les seves condicions de preservació. Les restes de graners en mal estat de conservació poden ser fàcilment confoses amb altres tipus d'edificis, donat que estan aixecats seguint les mateixes tècniques constructives

emprades en l'arquitectura domèstica ibèrica en general. A banda de la Moleta del Remei es tracta d'un tipus d'estructures encara mal conegut al baix Ebre. Una hipotètica identificació en el futur de més d'aquests graners podria fer repensar l'aparent manca de grans acumulacions de producció agrícola que es dona en aquesta zona en motiu de l'absència de grans conjunts de sitges com els que s'observen al nord de la costa catalana (Asensio *et alii* 2002).

4.9.- Els efectes de les guerres sertorianes sobre el tram inferior de l'Ebre

Sertori, tot i pretenent fer valer la seva condició discutida de cònsol de la província Citerior, no es concentra en la vall de l'Ebre i la Celtibèria fins l'any 77 a.n.E., i en la campanya de l'any següent va acabar de prendre els nuclis que se li resistien. Aquesta regió es va convertir en l'eix principal del seu recolzament polític, fins al punt que va instal·lar a *Bolskan* (Osca) un senat, així com una mena d'acadèmia per a educar els fills dels cabdills indígenes en les costums romanes, almenys fins que el mateix Sertori va decidir liquidar-los o vendre'ls (Plu. *Sert.* 25, 6). Ja hem comentat breument la importància que va tenir l'Ebre Mig en la guerra de Sertori, en convertir-se aquesta zona en el nucli de la seva resistència. L'any 74 a.n.E. bona part de la vall de l'Ebre cau en mans pompeianes, mentre que en els dos anys següents va anar sent esclafada la resistència de les ciutats que encara recolzaven al cabdill sabí, en alguns casos enmig de lluites cruentes i desesperades com a *Uxama* i *Calagurris*. Caminreal, La Cabañeta (Burgo de Ebro), La Corona (Fuentes de Ebro), La Romana (Puebla de Híjar), *Belikiom* (potser Piquete de la Atalaya, Azuara), etc. són abandonades, *Contrebia Belaisca* (Botorrita) se'n ressenteix profundament, *Calagurris* fou destruïda, etc. Tot plegat constitueix un autèntic parèntesi en l'evolució de la cultura urbana de la regió (Salinas 2014).

Per a l'estudi dels efectes de la mateixa guerra sobre el baix Ebre es parteix d'un problema de manca de fonts d'informació, no només literàries sinó també arqueològiques, malgrat que hi ha autors que afirmen que aquesta zona hauria caigut sota el control de Sertori durant la campanya de l'any 76 a.n.E (García Mora 1990, 306). Livi informa de l'únic acte de presència d'un destacat cabdill sertorià sobre el territori, en concret Marc Perpenna, qui, en la campanya del mateix any 76 a.n.E. havia de bloquejar el pas de Pompeu en el seu avenç cap al sud amb l'ajut d'un exèrcit de

20.000 soldats d'infanteria i 1500 genets. En el mateix fragment la Ilercavònia apareix descrita de manera explícita com a aliada de la causa de Sertori (Liu. *Fr.* XCI).

És cert, però, que darrerament s'han efectuat avenços en el coneixement arqueològic del pas d'aquest conflicte pel baix Ebre que il·lustren el desplegament del dispositiu de defensa de Perpenna citat per Livi. Això és així gràcies al descobriment realitzat amb tasques de prospecció de dos possibles campaments sertorians. En primer lloc cal fer referència a un petit campament sertorià sobre la mateixa línia de costa a Tres Cales (Ametlla de Mar). La identificació ha estat possible gràcies a la troballa d'una important col·lecció de numerari ibèric i romà datant del primer quart del segle I a.n.e., així com la d'un lot de *militaria*, amb fíbules, tatxes de *caligae*, etc. i sobretot, d'una sèrie de glands de plom. Un d'aquests està inscrit amb el text [...]TORI en un costat, i [...]DES a l'altre, que s'ha interpretat com a Q(uintus) SERTORI(us) – FIDES, missatge propagandístic emès pels partidaris de Sertori (Cartes i Farnós 2014, 44-46). En segon lloc, s'ha localitzat un altre possible campament més cap a l'interior i vora l'Ebre, al paratge de les Aixalelles (Ascó). En aquest indret s'han recuperat una certa quantitat de glands de plom similars als anteriors, desenes de tatxes de *caligae*, puntes de projectil, monedes i altres elements metàl·lics. Val a dir que aquestes restes també són susceptibles d'interpretar-se com l'evidència d'un combat (Ble *et alii* 2015; Cartes i Farnós 2014, 45).

Fig. 36. Conjunt de projectils de fona recuperats a Tres Cales (Cartes i Farnós 2014)

Aquestes novetats evidencien l'existència de moviment de tropes i el lliurament de combats per tota la regió. Ara bé, malgrat aquesta oposició armada, no sembla que ni els

ilercavons ni les tropes de Perpenna oferissin una resistència gaire exitosa, de manera que Pompeu va poder creuar l'Ebre prop de la costa per a llençar atacs sobre l'important base sertoriana de *Valentia* tant en la campanya del 76 com en la del 75 a.n.E.

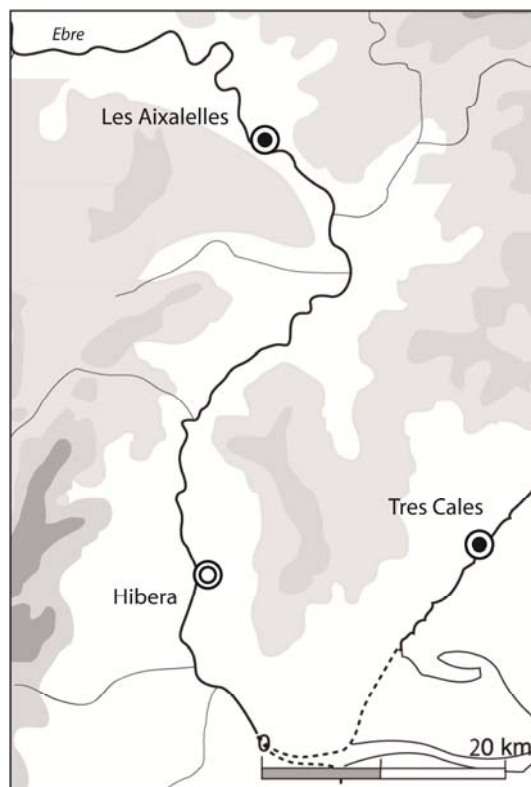

Fig. 37. Situació de les Aixal·les i Tres Cales en relació a *Hibera* (GRESEPIA)

En un moment com aquest, ja ben entrat el segle I a.n.E., el poder dels nuclis urbans sobre els seus respectius territoris hauria d'estar ja consolidat –enteses ja com a *civitates*, entitats indígenes polítiques autònomes, en paraules d'Oriol Olesti (Olesti 2010)-, de tal forma que l'opció de prendre partit per un o altre contendent havia de resultar de la presa de posicionament que es dugués a terme en els òrgans de direcció d'aquestes ciutats. Per a aquesta època només es pot assegurar l'existència de dos ciutats en el territori que tradicionalment s'ha considerat que ocupaven els ilercavons: *Hibera* i la Torre de la Sal. El coneixement arqueològic d'*Hibera* és escassíssim per a aquesta època, i tot just podria aventurar-se en aquests moments l'existència d'obres d'aterrament a la vessant sud del turó de la Suda que podrien indicar projectes d'expansió urbanística, tot i que no és clar que puguin coincidir en el temps amb el conflicte sertorià. Més endavant Cèsar es referirà a ella però sense citar-la pel seu nom (Caes. *Ciu.* I, 60), la qual cosa il·lustra la foscor del moment. En tot cas el que es pot

assegurar és que la ciutat va sobreviure a la guerra de Sertori i va seguir sent el nucli rector del seu entorn.

La Torre de la Sal parteix d'una base molt diferent a *Hibera*, en el sentit que és una fundació de nova planta, habitada per un contingent humà de procedència presumiblement forana – tot i que ibèrica -, i amb una casuística que no té perquè tenir gran cosa a veure amb aquella. Si ens referim a Torre de la Sal aquí és perquè està ubicada a prop de 30 quilòmetres al nord del riu Millars, que és el límit sud convencionalment acceptat per al territori ilerconvó, deixant de banda el valor més o menys encertat que aquesta consideració pugui tenir (Noguera 2007, 401-402, Járrega 2010), i l'existència d'altres possibles ubicacions per a aquest límit (Diloli 1997). Les dades arqueològiques disponibles per a aquest assentament no són completes però sí força més generoses que les d'*Hibera*. I en aquest cas els seus excavadors parlen d'un ràpid declivi coincidint amb l'inici del segon quart del segle I a.n.E., amb la qual cosa es pot concloure que si bé la ciutat no sembla que fos destruïda, almenys sí que va experimentar molt negativament les conseqüències del pas de la guerra.

És possible fer diverses consideracions sobre la presa de posició de la Torre de la Sal. No es pot descartar *a priori* una bel·ligerància pro-pompeiana, tenint en compte la postura d'altres ciutats de la costa llewantina, algunes de les quals força properes, com *Lauro*²⁸, Sagunt, o fins i tot *Carthago Nova*. En aquest cas l'expedició de Perpenna hauria servit no només per a barrar el pas a les forces de Pompeu sinó també per a sufocar o impedir hipotètiques revoltes que es podien donar en el si del territori sertorià, sobretot preveient la proximitat de l'expedició *optimate*, que ja devia acampar al sud dels Pirineus alguns mesos abans de dirigir-se cap al sud. No és descartable que la ciutat fos conquerida per les tropes de Perpenna si, tal com creu Félix García, aquest fos el primer acte de presència de les forces sertorianes en el seu intent d'obtenir el control de la costa llewantina (García Mora 1990, 310). Si fos aquesta la situació hi hauria aquí una polarització entre una *Hibera* sertoriana (el que justificaria el qualificatiu de “poble aliat” de Sertori atorgat als ilerconvons), i una Torre de la Sal pompeiana que sofriria la repressió de Perpenna. Aquesta opció compta amb l'inconvenient que la ciutat no es va recuperar després de la guerra, sinó tot el contrari, fins a restar deshabitada pocs anys

---

²⁸ La ubicació de *Lauro* encara no és segura. Les propostes més destacades són-la valenciana Lliria, amb que s'identificaria amb el nucli urbà hereu de l'ibèrica *Edeta*, i Llerona, a la comarca catalana del Vallès Oriental (Martí 2008; Panosa 2012, 146-147). Aquesta darrera identificació es basa en la troballa de nombroses monedes de la seca de *Lauro* prop d'aquesta localitat, i per la semblança del topònim antic amb el de Llerona. Tot i això, sembla extranya aquesta situació de la ciutat antiga tan lluny al nord de l'Ebre. Potser s'hauria de concebre l'existència de dos localitats diferents de nom *Lauro*?

després, la qual cosa contrasta amb el que es considera que hauria de ser una política de recompensa cap a les comunitats addictes a la causa guanyadora, actitud en la qual precisament Pompeu va destacar, doncs tal com diu Cèsar, els seus partidaris hispans “l'estimaven pels grans beneficis rebuts” (Caes. *BCiu.* 1. 61). La política de reassentament, urbanització i atorgament de privilegis seguida per Pompeu després de la victòria (Olesti 2010), en part necessària per a fonamentar les seves aliances clientelars, però en part també motivada per la necessitat de recuperació econòmica de les zones afectades per la guerra, sembla brillar per la seva absència en aquest cas. Potser és més plausible que la ciutat adoptés una política fil·losertoriana, la qual cosa donaria més sentit al seu declivi a partir d'aquest moment. D'altra banda, el paper de la Torre de la Sal com a port de mar la converteix en un objectiu estratègic de gran importància per a Pompeu en les seves campanyes llevantines, destinades a assegurar-se l'aprovisionament de les seves tropes per via marítima, i alhora privar als seus enemics de la sortida a la Mediterrània. La virulència de les lluites a l'entorn de Sagunt, *Valentia*, o *Lauro*, o la imatge dels pirates cilicis i les naus del rei del Pont Mitrídates arribant al port sertorià de *Dianium* il·lustren aquest interès.

Una altra possible evidència arqueològica del pas de la guerra l'aporten les remodelacions efectuades al petit poblat fortificat de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre), datades del primer quart del segle I a.n.E. (Genera *et alii* 2002), per la qual cosa és molt possible que vinguessin motivades pel conflicte sertorià. També podria ser, però, que en realitat les reformes responguessin a la següent onada d'inestabilitat que va comportar la guerra de Cèsar, una trentena d'anys més tard, i que és la que va posar punt i final a la vida de l'assentament, o almenys això és el que semblen indicar els seus excavadors en les darreres publicacions (Genera *et alii* 2005). Tant si daten de temps de Sertori o de Cèsar, no sembla que el poblat sofrís grans destrosses durant la primera meitat del segle I a.n.E., la qual cosa concorda amb l'absència de destruccions documentades en tota la zona en el mateix període, tot i que cal insistir en la pobresa de dades disponibles per a aquests anys.

L'endemà de la guerra de Sertori, el panorama regional devia oferir amb total seguretat un aspecte molt diferent del que tenia amb anterioritat. La vall mitja de l'Ebre arrasada, amb la major part de les ciutats destruïdes o molt afectades. La costa llevantina també molt greument castigada. I entre les dues zones un espai en aparença lliure de destruccions, que comprèn tot l'espai riberenc de l'Ebre final i una part del Baix Aragó.

La destrucció o desorganització dels circuits regionals d'intercanvi, així com el corresponent declivi de la vida comercial que va haver de suposar la incidència de la guerra, no hagueren de ser gaire propicis per a l'evolució de l'economia de la regió d'*Hibera*, almenys durant alguns anys, tot i que aquest fet podria haver estat pal·liat per les necessitats d'aprovisionament de les tropes que recorrien el territori. A llarg termini, però, l'efecte devastador del conflicte sobre les zones veïnes va haver de suposar un alliberament de la competència que oferien algunes de les ciutats de l'entorn, de manera que *Hibera* -sempre en el benentès que no fos tan afectada per la guerra com aquelles -, en un moment donat es va poder posicionar com l'únic nucli urbà en ple rendiment en molts quilòmetres a la redona. Aquestes circumstàncies segurament van afavorir el seu paper com a principal centre comercial sobre l'Ebre, i és possible que l'abast de les seves competències administratives augmentessin en detriment d'altres ciutats en declivi, com la Torre de la Sal, el paper portuari de la qual tal volta també recauria a partir d'aquests moments -almenys en certa mesura-, en la mateixa *Hibera*, fent possible, alhora, una certa potenciació de l'eix fluvial de l'Ebre. Al mateix temps, les autoritats romanes es veurien obligades a tenir-la més en consideració i a prendre-la com un important punt de recolzament en el moment de reorganitzar la regió, encara que només fos per una qüestió de racionalització de recursos. De fet, no pot descartar-se que la pervivència de la ciutat – tenint en compte el seu recent passat fil·losofòric -, no fos sinó el resultat d'un càlcul estudiat per tal de mantenir un mínim de teixit organitzatiu/administratiu en el territori. D'altra manera l'Estat romà s'hauria vist obligat a implementar majors esforços per a redreçar la situació en que havia quedat la regió, amb la necessitat de fundar nous nuclis i, en definitiva, a haver de carregar amb el pes d'un major i més costós intervencionisme sobre el funcionament de la vida provincial. Tenint en compte els esforços per a estalviar la dispersió de ciutadans romans arreu de les terres recentment adquirides, i el poc interès que en ocasions suscitava l'emigració a territori provincial entre la població romana, en el procediment de gestió de la reorganització del territori provincial afectat per la guerra es procuraria emprar material humà autòcton sempre que les circumstàncies ho fessin possible (García 2009). La política de moderació i clemència de Pompeu respecte a les comunitats vençudes -a les quals va preferir atreure's com a clients més que no pas castigar-les-, per més que fos un hàbil instrument de propaganda per a la seva causa (Amela 2002, 99), en aquest cas podria estar encobrint la importància creixent de les

funcions econòmiques i administratives que *Hibera* hauria de complir a partir del final de la guerra.

4.10.- La dominació política romana en el període Ibèric Tardà. La implantació del tribut

En la literatura especialitzada hi ha unanimitat en lamentar la poca quantitat de dades que les fonts escrites presten en aquests moments al sector nord-oriental de la península ibèrica, amb el focus d'atenció dels autors romans centrat en els conflictes que s'estaven produint en altres regions peninsulars i mediterrànies. A nivell de restes arqueològiques la primera meitat del segle II a.n.E. presenta al baix Ebre un panorama general de continuïtat en relació al segle anterior, deixant de banda, això si, les destruccions de la Segona Guerra Púnica i de les campanyes romanes de pacificació. Aquesta activitat bèl·lica comporta un alentiment de la ja pausada evolució social, ja que els més clars i presumiblement avançats exponents dels nous grups familiars enriquits foren eliminats amb la destrucció del Castellet de Banyoles i Sant Antoni de Calaceit. Tot i això, al poblat de l'Assut es van dur a terme reformes arquitectòniques que van desembocar en l'aparició de cases de majors dimensions que les conegudes fins al moment, la qual cosa possiblement estigui indicant la perduració del en aquests moments encara no gaire antic desig de distinció entre les famílies que van aconseguir acumular una certa quantitat de riquesa, sense arribar ni de lluny, però, a l'extrem assolit al Castellet de Banyoles en el darrer quart del segle III a.n.E. S'ha considerat que l'aliança entre el dominador romà i cert estament elitista de la societat ibèrica del nord-est peninsular que es desprèn de les fonts, i que hauria suposat un nou impuls en l'accentuació de la desigualtat social, constituïria també un nou element de corrosió de les formes comunitàries tradicionals de propietat (Olesti 2010). En realitat a partir dels elements materials coneguts al baix Ebre no hi ha indicis de cap canvi social destacable, amb la qual cosa cal concloure que l'esquema igualitari de la societat, amb una titularitat comunitària dels mitjans de producció, va seguir vigent durant aquest període. Si aquests canvis es van arribar a produir efectivament en aquests moments, però, el cert és que no van consolidar-se o, almenys, no van originar noves formes d'organització urbanística ni arquitectònica, ni van provocar acumulacions de riquesa o prestigi que s'hagin detectat amb claredat en el registre arqueològic. En tot cas, els canvis produïts a

partir de l'últim terç del segle II a.n.E. podrien haver afectat seriosament les tendències socials que s'estaven definint des dels moments de la conquesta.

Aquest període es correspon amb la segona de les cinc fases amb les que Oriol Olesti subdivideix el que ell anomena procés d'urbanització del nord-est peninsular, i que caracteritza com a fase d'ocupació i control (Olesti 2010). A diferència de moments anteriors, però, a partir d'ara aquestes comunitats estan sotmeses al pagament d'un tribut per part de l'autoritat romana. Aquesta tributació no tenia per què ser ni equilibrada ni racional. En aquests moments la fiscalitat provincial romana no estava gaire desenvolupada. Ben al contrari, els únics rendiments fiscals obtinguts per les autoritats romanes semblen provenir de l'abús per la coerció, i es tracta d'una barreja d'exaccions a base de botins de guerra, requises, alberg de tropes, enrolament de tropes auxiliars, etc., obtingudes de manera irregular i de forma indiscriminada. La pressió a la qual era sotmesa la població de les comunitats que no gaudien d'un estatus jurídic privilegiat depenia de la voluntat del magistrat romà que actués com a governador, i per tant podia variar d'un any per a l'altre (Ñaco 1999). És el que Toni Ñaco ha anomenat *vectigal incertum* (Ñaco 2003, 115). Es pot entendre aquest panorama com la fase més salvatge d'un pillatge més o menys organitzat de tipus colonial.

Es desconeix el grau d'afectació que aquestes imposicions haurien tingut sobre la societat indígena del baix Ebre. En la lògica colonial romana, la dispersió del poder polític en multitud de petites aldees fortificades autònomes hauria actuat com un inconvenient logístic. Aquest problema podria haver motivat la recerca d'un interlocutor a escala regional mitjançant el qual gestionar l'explotació. Possiblement aquest sigui l'inici del rol d'*Hibera* com a nucli central del territori, afavorida per la recent destrucció del Castellet de Banyoles, i deixant de banda el seu desconegut pes polític anterior, sens dubte força major que el de la major part dels petits poblats de l'entorn. Aquest primerenc afavoriment d'*Hibera* per part de les autoritats romanes, però, no es reflecteix en el registre arqueològic, i és possible que no anés més enllà d'un augment de la seva influència política a escala regional, amb vistes a facilitar i agilitzar l'extracció dels tributs. El context polític del període, però, no convida precisament a la idea d'una introducció programada de pautes de gestió administrativa per part de Roma, més enllà dels pactes presos en funció de la *deditio* corresponent. L'activitat predatòria de les campanyes de Cató, i la continuïtat de les revoltes indígenes, que van delmar seriosament els efectius amb els quals va comptar el successor de Cató, Sext Digici, obliguen a pensar en pactes refrendats per la coerció en un entorn d'instabilitat

elevada. En realitat, si aquest hipotètic augment de la influència política d'*Hibera* es va donar realment, caldria concebre'l com a un efecte gairebé accidental, fruit d'una confluència de factors propis del moment. La intervenció romana en les formes d'organització indígenes és mínima, almenys durant els primers dos terços del segle II a.n.E. Les mesures més importants del període, atribuïbles a Tiberi Sempronius Grac, pretor de la província Citerior en els anys 180 i 179 a.n.E., van estar encaminades bàsicament a la pacificació del territori, i a la introducció d'un equilibri per a facilitar la gestió de l'extracció del tribut indígena. El trencament d'aquest equilibri, del qual l'exemple més conegut és el sinoïcisme que va portar a la gran ampliació de la ciutat celtibèrica de *Segeda* l'any 154 a.n.E., és el desencadenant de noves campanyes per part de les tropes romanes (Burillo 2003). La mateixa actitud romana, per tant, és un factor que limita la possibilitat de centralització política dels nuclis indígenes, la qual cosa a efectes pràctics facilita la pervivència de la major part de petits establiments ibèrics en altura del baix Ebre durant la major part del segle II a.n.E.

La major part del sòl provincial ibèric recentment conquerit estaria sotmès a aquest tipus de situacions, tot i que amb les excepcions dels nuclis que haurien aconseguit un estatut jurídic privilegiat, gràcies a la seva aliança amb Roma durant la Segona Guerra Púnica, o bé les colònies fundades justament a partir d'aquest període. Arribats a aquest punt val la pena indagar sobre l'estatut atorgat a *Hibera*.

4.11.- L'estatut jurídic d'*Hibera*

En un fragment concís, Bayerri no deixa dubtes de la seva opinió sobre *Hibera*, i després *Dertosa*, com a ciutat estipendiària, tot i que sense emprar aquest mot: "Dertosa, como antes Hibera Ilercavonia, estaba incorporada al Estado romano como ciudad libre, pero no immune, es decir, no exenta del pago de tributos.

Roma, tanto como la libertad y el tributo de sangre en hombres, pedía sobre todo dinero, por medio de los impuestos directos e indirectos" (Bayerri 1948, 614). Tanmateix, opina que en aquesta condició, la ciutat estaria sotmesa al *tributum*, entès com un impost directe en base a un cadastre general, a banda dels impostos indirectes. Per tant dona per fet que la ciutat estava sotmesa a un aparell fiscal complex i institucionalitzat ja des dels inicis de la dominació romana.

Bayerrri creu que *Dertosa* no fou només municipi, com bé fa constar en relació a les monedes locals de temps d'August, sinó també colònia, i que ho hauria estat ja en temps de Cèsar. Ho recolza en la interpretació de la llegenda de les monedes de Tiberi on ell llegeix *T [berius] CA [esar] C.I.A.D.*, interpretant-ho com *Colonia Iulia Augusta-Dertosa*, i també seguint al pare Montserrat, qui pretenia veure el bust de Cèsar en una moneda encunyada a *Dertosa* que, a més portava la llegenda *COL. DERTOSA*. En aquesta proposta polemitza amb el pare Flórez, qui pensava que el títol de colònia, sense posar en cap moment en dubte que la ciutat l'hagués arribat a posseir, havia estat atorgat per August (Bayerrri 1948, 495). En realitat, aquestes llegendes corresponen a seques gregues, sense cap relació amb *Hibera* o *Dertosa*, com veurem més endavant.

L'historiador local Ramon Miravall és deutor d'aquesta tradició "colonista", encara que en aquest debat canvia lleugerament d'opinió en el temps. Així en un primer moment pren la postura del pare Flórez, afirmant que el mateix August concedí l'estatus de colònia. També en aquest cas, la interpretació de la llegenda *COL. DERTOSA* de les monedes seria l'element determinant de la seguretat de l'afirmació (Miravall 1983, 28). En canvi, poc després presenta la hipòtesi segons la qual "Dertosa és repoblada amb veterans de les legions de Juli Cèsar, havent acabada la guerra civil", de la qual cosa, al seu torn, dedueix que la ciutat adquiriria la categoria de colònia ja amb Cèsar (Miravall 1988, 43).

Maria del Mar Llorens i Xavier Aquilué presenten un dels reculls més complets sobre el tema (Llorens i Aquilué 2001, pàgs. 26-33). En aquest inclouen diverses opinions al respecte, d'entre els quals destaquen la de Grant, de mitjans del segle XX, segons la qual la ciutat *Hibera-Dertosa* seria *municipium* de mans d'August, i n'hauria esdevingut en el període 31-28 a.n.E. (1946). També la de García y Bellido, que proposava que *Dertosa* seria municipi en temps de Cèsar, i que assoliria el títol de colònia amb Tiberi (encara que aquest autor era de l'opinió que la colònia *Dertosa* i el municipi *Hibera* no eren sinó dos nuclis diferents i coexistents, on el segon estaria situat sota l'actual Roquetes, García y Bellido 1963). Igualment Miquel Tarradell acceptava l'existència d'un primer *municipium* d'origen indígena, *Hibera*, que passaria a ser colònia en temps de Tiberi, absorbit pel nucli de nova fundació, *Dertosa* (1978). Per la seva banda, Marc Mayer i Isabel Rodà a partir de l'estudi de l'epigrafia, i particularment de la inscripció 4058 del C.I.L. (CIL II/14.788), donaven per fet la categoria de colònia per a *Dertosa* (1985), tot i que més endavant rectificuen i mostren el seu escepticisme pel que fa al

possible assoliment d'aquest estatus per part de la ciutat (1986). Tanmateix, de l'estudi de la *Tabula Siarensis*, González creu que *Dertosa* va arribar a ser colònia.

En realitat, la confusió sobre el règim jurídic de *Dertosa*, municipi o colònia, és present entre els estudiosos fins els anys 90 del segle XX. A banda de Miravall hi ha altres obres d'historiadors locals de la segona meitat dels anys vuitanta en la qual es veu com aquesta qüestió roman irresolta (Cid *et alii* 1987, 128). L'atenció en aquests mateixos treballs sobre el tipus de règim amb el qual la ciutat hagués comptat abans de Cèsar és, però, inexistent, conseqüència en bona part del desconeixement de dades arqueològiques fiables i d'estudis centrats en el món preromà de la regió que hi havia encara en aquell moment.

Ramon Járrega es limita a mencionar la possibilitat que la ciutat rebés la concessió de l'estatut de *municipum* per part de Cèsar, sense aprofundir en la categoria que hauria posseït anteriorment. Tampoc pot assegurar si la beneficiària d'aquesta concessió seria un nucli indígena establert al cim del turó de la Suda; un nucli establert a la vessant d'aquest, que pressuposa de construcció posterior al primer; o bé un nucli pròpiament romà que naixeria com a conseqüència del mateix atorgament del títol de municipi (Genera i Járrega 2009, 127; Járrega 2006). Tanmateix, rebutja la possibilitat que la ciutat arribés a ser colònia. Pel que fa a la interpretació de Mayer i Rodà de la inscripció CIL II, 17.788, proposa la lectura alternativa *c(ivitate) D(ertosanae)*, seguint el gentilici emprat per Plini (Genera i Járrega 2009, 130).

Jordi Diloli, per la seva banda menciona la denominació de *Dertosa* com a *katoikia*, utilitzada per Estrabó en la seva *Geographika* (Diloli 1996). Comenta la problemàtica originada a partir de la traducció d'aquesta paraula, ja que alguns autors l'han traduïda com a colònia, com Schulten a les *Fontes Hispaniae Antiquae*. En un primer moment defensa la concessió del títol de colònia amb August (Diloli 1991, 97), per a posteriorment retractar-se i negar altra categoria jurídica per a la ciutat que no fos el de municipi a partir de Cèsar (Diloli 1997, 289). Tot i això no aprofunditza sobre l'estatut que aquesta hagués pogut posseir anteriorment, tot i destacar la independència de que semblaven gaudir els *ilercavons* com a poble a partir de les referències textuais de Livi i Cèsar (Diloli 1997, 288).

Margarida Genera també es fa ressò de la confusió que comporta la denominació *katoikia* d'Estrabó. Tot i que reconeix els problemes d'interpretació d'algunes fonts literàries, numismàtiques, i de la inscripció núm. 4058 del C.I.L. (CIL II/14.788), no

creu que hi hagi fonaments per a considerar que *Dertosa* arribés a ser colònia, però si *municipium* a partir de Cèsar (Genera 1991, 228, 235).

En els escadussers fragments en els quals les fonts fan esment de la regió del tram inferior de l'Ebre al llarg de l'època republicana, no hi ha elements que permetin defensar una relació especialment cordial entre les unitats polítiques establertes sobre el territori, i el poder romà oficialment constituït. En l'únic fragment textual conegut en el qual apareix esmentada la ciutat d'*Hibera* de manera explícita, Livi la qualifica d'aliada dels cartaginesos, i com a tal, fou assetjada, infructuosament, per les tropes dels Escipions. Ja en altres fragments tant Polibi com Livi es refereixen de manera indirecta, però poc dubtosa, en relació a les inclinacions propúniques dels ilerjavons, als quals els romans "intimidaren" en la seva marxa al marge dret del riu, després de la batalla de les Boques de l'Ebre, l'any 217 a.n.E., segons Polibi²⁹. De fet, en la vespra de la batalla, Livi descriu com els cartaginesos utilitzaven "moltes torres situades a les altures" per a vigilar l'avenç de l'estol romà. Pierre Moret interpreta que aquesta menció a les torres fa referència no a construccions pròpiament cartagineses, sinó a les torres que en els assentaments ibèrics de la regió solen coronar la part més alta del poblat (Moret 2004). El coneixement arqueològic d'aquests jaciments permet reforçar aquesta interpretació, tot el qual constitueix una altra aportació en favor de donar fe d'una actitud cooperadora entre els cartaginesos i els ibers del baix Ebre en aquesta fase de la guerra. En canvi, en el pas previ d'Hannibal en la seva expedició cap a Itàlia Livi no menciona en cap moment problemes a la zona de l'Ebre, ni cita als ilerjavons entre els pobles sotmesos als cartaginesos en el seu avenç, fet pel qual és possible que hi intervingués una aliança, pacte, o submissió voluntària dels primers en relació als segons. Aquesta situació s'allargaria fins a la batalla d'*Hibera*, l'any 215 a.n.E., lliurada a les proximitats de la ciutat, en la qual les tropes de Publi Corneli Escipió derrotaren les d'Àsdrubal Barca en una sagnant batalla. Cap autor no cita la sort d'*Hibera* arran de la derrota púnica, però des d'aquest moment la zona del tram final de l'Ebre va restar incorporada a l'àrea d'influència romana fins a la fi del conflicte. La pervivència posterior de la ciutat demostra que, si fou presa pels romans després de la batalla, no hauria estat totalment destruïda, la qual cosa deixa la porta oberta a un possible acte voluntari de submissió per part indígena. Tant si fou assaltada com si es va rendir als romans, però, no hi ha cap motiu per creure que *Hibera* no quedés sotmesa al règim de *deditio* habitualment

---

²⁹ De la versió de Livi, en canvi, sembla deduir-se que els romans no van trobar resistències dignes de menció en aquesta empresa.

imposat a les poblacions vençudes, amb els seus correlats de presa d'hostatges, pagament d'indemnitzacions, obligació de proporcionar tropes auxiliars, etc., com a mínim en els primers anys de preeminència romana a la regió. No hi ha testimonis de cap temptativa de recuperar *Hibera* per al bàndol púnic, ni tan sols després de la desfeta romana a la Turdetània, l'any 211 a.n.E., que va portar a la mort dels Escipions, i al retrocés de la zona de control romà una altra vegada cap al nord de l'Ebre.

La manca de referències directes impedeix conèixer el paper d'*Hibera* i la Ilercavònia en general en la gran sublevació ibèrica de 197 a.n.E. Ara bé, apagada aquesta, els actes de repressió endegats pel cònsol Cató, encarregat d'esclafar la revolta, haurien afectat la regió doncs, segons Livi, aquest hauria ordenat la destrucció de les fortificacions situades “en aquest costat de l'Ebre”, regió que hem d'entendre com la situada al marge esquerre del riu. La referència de Plutarc, que segueix a Polibi, segons la qual l'abast de la destrucció de fortificacions s'hauria estès a tot el nord del *Baetis* és considerada com el fruit d'una confusió (Arrayás 2005, p. 43). Ara bé, segons Apià només van ser objecte d'aquesta mesura les fortificacions situades al mateix marge de l'Ebre. Sigui com sigui, l'àrea ilercavona cau en l'àrea d'afectació de la repressió catoniana, segons Livi, a més, com a referent geogràfic, la qual cosa indicaria un comportament sensiblement més bel·ligerant dels pobles ilercavons del marge esquerre pel que fa als situats al sud; segons Apià, en canvi haurien estat mereixedors d'un càstig singular, la qual cosa suggereix que haurien desenvolupat un paper transcendental en la revolta.

No hi ha noves mencions explícites a la Ilercavònia fins a les Guerres Sertorianes – més d'un segle després de la repressió de Cató -. El principal informador d'aquest episodi torna a ser Livi, qui informa de la decisió del mateix Sertori d'enviar el seu lloctinent Perpenna a aquesta zona (literalment “el país dels ilercavons”) per tal de protegir els pobles aliats i enfrontar-se a Pompeu. Livi presenta de manera explícita als ilercavons com a aliats de Sertori, tot i que no fa cap referència a *Hibera* ni a cap altra ciutat. No hi ha dades textuais que es refereixin a la sort dels ilercavons davant la derrota final del bàndol sertorià, ni coneixem cap detall dels fets bèl·lics concrets que van afectar el tram inferior de l'Ebre al llarg del conflicte, així com tampoc de les represàlies corresponents, el qual no significa que aquestes no es produïssin, tal com ja hem observat gràcies a les troballes a Tres Cales i les Aixalelles, i a més tenint en compte que les represàlies ho foren en detriment del bàndol recolzat, en principi, pels habitants del territori.

Poc més de vint anys després, *Hibera* apareix militant en les files del bàndol pompejà, tot i que podem dubtar que ho fes de bon grat, tenint en compte el seu recent passat d'aliança amb Sertori. Aquesta sospita s'esvaeix considerablement llegint els escrits de Juli Cèsar al respecte.

És a l'obra de Cèsar on trobem el text més interessant en relació a l'estatus d'*Hibera* abans de l'assoliment del títol de municipi. Cèsar es refereix a l'actuació d'una ciutat sense anomenar-la pel seu nom, tot i que no pot ser altra que *Hibera*, en el context de les maniobres militars que desembocarien en la decisiva batalla d'*Ilerda*. Els ilercavons, presidits per una sola ciutat segons se'n desprèn del mateix Cèsar, haurien acordat canviar de bàndol, i haurien accedit a oferir-li subministraments de blat, i, segons un pintoresc passatge, fins i tot una cohort s'hauria passat a Cèsar per mandat de "la seva ciutat" (Caes. *Ciu.*, 60).

Aquest fragment aporta una gran quantitat d'informació, i força significativa, a més de suggerir altres possibilitats.

En primer lloc, els ilercavons, encapçalats per "la seva ciutat", lluiten en principi al bàndol de Pompeu. La cohort que es passa a Cèsar ja està mobilitzada en el moment en que apareix al text, però sempre servint als legats de Pompeu.

En segon lloc, del text de Cèsar no se'n desprèn cap mostra d'amenaça o coacció pel que fa als pobles que decideixen passar-se al seu bàndol. Per suposat, la versió de Cèsar no és objectiva, però tampoc hi ha cap element que ens suggereixi el contrari. Per tant, cal interpretar l'aproximació ilercavona a Cèsar com un acte voluntari, en el benentès que en un entorn complex i delicat com és la guerra civil que es desenvolupava en aquells moments, la llibertat d'actuació d'un poble relativament poc poderós com era l'ilercavó en aquells moments estaria molt condicionada per circumstàncies que se'ns escapen.

En tercer lloc, els ilercavons no estan sols en el moment de passar-se a Cèsar. Els precediren els oscenses i els calagurritans, significativament, pobles que havien estat sertorians fins a darrera hora, i van anar acompanyats pels tarraconenses, iacetans, ausetans, "i altres pobles propers a l'Ebre", pobles igualment amb antecedents d'aliança amb Sertori - tret dels tarraconenses, que constitueixen un cas a banda. *Osca*, o *Bolskan*, que és com era anomenada pels seus habitants autòctons, fou on Sertori instaurà el seu centre de control, capital de l'estat sertorià amb un senat de tres-cents membres, i el lloc on fou finalment assassinat a traïció. *Calagurris* fou el darrer nucli sertorià en caure en

mans de les tropes senatorials, i sofrí una dura repressió de mans de Pompeu³⁰. En el cas dels iacetans (no confondre amb els lacetans, addictes a Pompeu fins al punt que el fill d'aquest, Sext Pompeu, es va refugiar entre ells després de la batalla de *Munda*) cal tenir en compte la seva proximitat a *Osca* i en general al nucli neuràlgic sertorià a l'entorn de l'eix *Ilerda-Osca-Calagurris*, a més de la menció del mateix Cèsar a la pervivència d'antics partidaris de Sertori, segurament en aquesta mateixa regió (Artica 2009, 188). Els ausetans, per la seva banda haurien participat com aliats de Sertori en la victòria d'aquest contra les tropes de Pompeu a *Lauro* (possiblement Llerona, al Vallès Oriental, o Llúria, a València). Roddaz ja indica la coincidència entre els antics partidaris de Sertori i els de Cèsar, motivada segons ell com a resposta armada a la repressió pompeiana exercida sobre els pobles que s'havien decantat pel primer (Roddaz 1986). No sabem si la iniciativa va partir de manera espontània dels pobles indígenes, o si fou Cèsar qui els requerí. Tampoc sabem si aquesta convergència de pobles fou casual, o si va anar precedida d'una coordinació prèvia, la qual cosa ens sembla més plausible. Cal destacar, però, la continuïtat entre les comunitats que van prendre partit per Sertori, i les que posteriorment ho van fer per Cèsar, tal com destaca Artica (2009, 188).

En quart lloc, *Hibera*, com a nucli polític, compta amb un paper preponderant a la Ilercavònia. Les referències a una ciutat única, les decisions de la qual són acatades per les tropes mobilitzades a distància, suggereixen un ampli control d'un nucli central sobre un *genos* ètnic sencer.

En cinquè lloc, les referències als aprovisionaments de blat, i la cohort ilerconvona introdueixen dos dels principals elements característics d'una ciutat estipendiària: tribut en forma de blat, i assortiment de tropes auxiliars.

La referència a les tropes auxiliars és la més evident pel seu caràcter explícit. La situació jurídica d'*Hibera* permet a Pompeu d'obtenir tropes de la seva circumscripció, i les dades aportades pel text no permeten inferir que la cohort – per altra banda, tal i com se solen anomenar els cossos d'infanteria proporcionats pels nuclis estipendiàris com a tropes auxiliars -, mobilitzada pels pompeians ho fes de manera voluntària.

El tribut en béns apareix de manera velada en l'auxili prestat pels ilerconvons a Cèsar, al qual li fou ofert al seu mateix campament.

---

³⁰ Si foren els habitants autòctons de *Calagurris* que van sobreviure al setge i la deportació de Pompeu, o si en realitat van ser vascons filoserconvons que s'haurien assentat a la ciutat després de la deportació dels seus habitants originals els protagonistes d'amistançar-se amb Cèsar, no és una qüestió tancada (Artica 2009, Pina 2006).

En la pràctica, els ilercavons es reconeixen tributaris del mateix Cèsar, al qual van a parar els beneficis de les exaccions que les autoritats romanes podien reclamar de manera arbitrària a les entitats sotmeses al règim estipendiari. Òbviament no es tractaria d'un esforç extraordinari en aquelles circumstàncies. Molt possiblement només seria canviar el beneficiari de les requises de béns, dels pompeians a Cèsar, doncs es pot suposar que els primers ja n'haurien exigint el pagament, de la mateixa manera que ja havien mobilitzat la cohort ilercavona que apareix en el text. La recompensa per aquesta actuació per part de Cèsar no fou altra que la concessió de l'estatus municipal, en règim de dret romà, com ja s'ha escrit en nombroses ocasions, i en el si d'un pla més ampli d'afavoriment de les comunitats que li prestaren suport en les guerres civils (Járrega 2000a).

Un punt discordant en aquesta interpretació és la inclusió de *Tarraco* entre les ciutats que lliuren tribut a Cèsar, doncs aquesta ciutat posseïa un privilegiat status de ciutat lliure i federada que l'excloïa, per tant, de les obligacions pel que fa a les exaccions de les autoritats romanes, alhora que el seu compromís amb Sertori, si aquest es va produir, no sembla que hagués estat gaire ferm, tot i que les fonts són fosques al respecte³¹. Arrayás qualifica aquesta actitud com "ambigüedad política" (Arrayás 2005, 72). Els subministraments conduïts a Cèsar per part de les ciutats recent aliades podrien ser interpretats com una donació puntual, amb vocació estratègica, circumscribible només en l'extraordinarietat dels fets que s'estaven produint i, per tant, fora de la lògica del sistema estipendiari.

El desconeixement de la situació que es vivia en cadascuna de les ciutats implicades impedeix conèixer les motivacions i les circumstàncies exactes que envolten la decisió de prendre partit per Cèsar i enviar-li subministraments, però de ben segur que aquestes serien variades, tot i que, com hem vist en la quasi totalitat dels casos es tracta d'antics partidaris sertorians, sobre els quals molt versemblantment hauria pogut recaure el pes de la repressió pompeiana després de la derrota, com ja s'ha vist (Roddaz 1986). Tot i que aquesta darrera línia pugui semblar excessivament esquemàtica, com ja apunta Járrega (2000a), la repressió pompeiana, juntament amb les oportunitats de millora que podria representar l'opció cesariana, s'afegeixen a les motivacions que en el seu dia van portar a aquestes comunitats a recolzar a Sertori, motivacions que possiblement no haurien canviat gaire en els poc més de vint anys que separen les dos onades de

---

³¹ Segons Estrabó, la zona costanera de Tarraco, sense majors precisions, estaria inicialment sota el control dels sertorians (Strabo. III 4.10).

conflictes. És molt possible que la postura tarraconense respongués a motivacions purament oportunistes, i no tan lligades a la militància tradicional i els antecedents polítics més convulsos dels altres nuclis, com ho suggereix la coneguda reutilització de la inscripció RIT 1, dedicada inicialment pels habitants de *Tarraco* a Pompeu com a commemoració de la seva victòria sobre Sertori. Arran de la victòria cesariana a *Ilerda*, la inscripció original fou ocultada, i sobre la mateixa peça s'inscrigué la inscripció RIT 2, honorant la figura del senador i legat cesarià P. Muci Scaevola, possiblement en previsió de la visita de Cèsar a *Tarraco* l'any 49 a.n.E. amb motiu de la celebració de l'assemblea provincial. Podem pressuposar que els tarraconenses volguessin evitar que Cèsar i els representants dels pobles aliats contemplessin amb els seus propis ulls un monument dedicat a l'enemic comú, sobretot en el marc d'una ocasió en la que els havien de ser atorgades valuoses prebendes (Arrayás 2005, 72-73), sempre entenent que la concessió del règim colonial fos una prebenda, i no una arma de doble tall tenint en compte l'actitud dubtosa d'aquesta ciutat. Segons Ruiz de Arbulo, en el cas de *Tarraco* la recepció del títol de colònia hauria anat aparellada a un repartiment de terres entre veterans cesarians per a assegurar definitivament el control de la capital provincial, fet que difícilment es pot interpretar com un premi en relació a la postura de la ciutat durant la guerra (Ruiz de Arbulo 2002).

Sigui com sigui, la menció de la cohort ilercacona i la facilitat aparent amb la qual canvia de bàndol encaixa molt bé en la lògica del lliurament obligat de tropes en virtut d'un pacte desfavorable o imposició en relació a l'autoritat dominant romana. Es tracta d'una situació que es resol amb la subversió dels dominats tan aviat com un tercer element en joc, hostil al primer i prou poderós com per a enfrontar-se-li, intervé activament al territori, és a dir, quan Cèsar apareix en l'escenari del nord-est peninsular per a enfrontar-se als pompeians. La vinguda de Cèsar constitueix d'aquesta manera una oportunitat per a *Hibera* per a alliberar-se alhora de l'antic adversari polític, doncs com diu el mateix Cèsar, “dels dos bàndols contraris en l'anterior guerra contra Q. Sertori, les ciutats vençudes temien el nom i el poder de Pompeu fins i tot en la seva absència” (Caes. *BCiu.* 1. 61) , i d'un règim d'explotació colonial prolongat al llarg de més d'un segle, i agreujat per la inestabilitat política dels darrers temps de la República.

4.12.- La *deditio* d'*Hibera*

Com a ciutat conquerida *Hibera* hauria estat sotmesa al règim de *deditio*. Mitjançant aquest acte de sotmetiment, es formalitzava una situació de pau entre la ciutat i el senat romà, tot i que mitjançant l'*imperator*, és a dir, el magistrat romà amb atribucions *cum imperio* que actua en nom de l'estat romà. La *deditio* suposa el lliurament total de la ciutat vençuda a la voluntat de l'*imperator*, que pot disposar a discreció dels seus habitants, recursos i territori. Aquesta condició s'equilibra, en part, amb la posterior *restitutio* o *redditio*, un altre acte formal mitjançant el qual l'estat romà retorna la llibertat als habitants de la ciutat conquerida, part dels seus béns, i també la possessió del seu territori, així com el sistema normatiu i constitucional propi (García Riaza 2012, Ñaco 2005, 198). A efectes pràctics tots aquests canvis potser no resultaven en una alteració important del ritme de vida de la comunitat vençuda – més enllà, és clar, del sotmetiment a un tribut i a tot un seguit d'exaccions -, però en termes jurídics la ciutat i el seu territori passaven a ser propietat de l'estat romà. Hi ha també la possibilitat, però, que la decisió d'efectuar la *restitutio* es posposés en el temps, deixant la comunitat afectada en una situació en suspens i reduint als seus integrants a la condició de *dediciti* (López Barja de Quiroga 2010). Val a dir que és complex establir una diferenciació clara i precisa entre les categories de *dediciti* i *stipendiariae*, termes amb un contingut semàntic variable depenent de l'autor clàssic que els empra, malgrat que en el seu origen estarien igualment relacionats amb les compensacions materials exigides pel comandant romà cap a una comunitat vençuda (Ñaco 1999, 2003, 25-77). Hi ha autors, però, que ho interpreten com un sistema de gradual ascens de l'estatus jurídic, de manera que en primer lloc una comunitat seria *dediticia*, per a més endavant esdevenir *stipendiaria* (García Riaza 2012). L'arribada relativament tardana de la primera comissió senatorial coneguda l'any 132 a.n.E., la qual cosa demostra que des del punt de vista romà Hispània havia estat en situació de guerra fins aquest moment (Pina 1997), podria induir a pensar que la categoria de *dediciti* es podria haver prolongat per força temps.

Òbviament no hi ha dades arqueològiques ni literàries prou precises que permetin indagar en quina d'aquestes circumstàncies va incórrer *Hibera*, tot i que potser la sortida més usual fos que es portés a terme un acte de *restitutio* no gaire després de la *deditio*. Tot i que l'organització interna de la ciutat *dediticia* era una de les prebendes atorgades per l'estat romà mitjançant la *restitutio*, les noves condicions establertes en els pactes

podien aportar certs canvis en aquest sentit que modifiquessin la relació de la ciutat amb el seu entorn. En algunes ocasions els mateixos generals romans realitzaven una delimitació territorial de l'espai destinat a la possessió de la comunitat deditícia, malgrat que aquesta tasca legalment havia de recaure en comissions de senadors especialment creades i dedicades a aquesta finalitat (Arrayás 2005, 52). En principi aquesta eventualitat suposaria el reconeixement de la supremacia indiscutida d'una ciutat sobre el territori del seu entorn, amb uns límits precisos, definint alhora l'àmbit de la seva actuació a nivell polític i jurídic. Si l'estat romà va delimitar de manera definida el territori d'*Hibera* en el moment de la seva *deditio*, no hi ha elements que permetin pensar que la mesura tingués una gran incidència en el territori durant els dos primers terços del segle II a.n.E.

Per altra banda, i tal i com vist més amunt, entre finals del segle III a.n.E. i el primer quart del segle I a.n.E. es donen diversos conflictes armats a la península ibèrica en els quals *Hibera* i els ilerjavons haurien pogut sofrir algun tipus de repressió o càstig en funció de la seva participació. No es pot descartar, per tant, la possibilitat que fos atorgada més d'una *deditio* en condicions de diferent duresa depenent del cas, tal i com succeeix amb els ilergetes en el marc de les seves revoltes en els anys 206 i 205 a.n.E. (Ñaco 1998).

4.13.- La possible emissió de moneda: el problema de la seca d'*iltirkesalir/iltirkesken*

En un punt anterior ens hem estès respecte a la possible pertinença d'aquesta seca a un nucli del baix Ebre que podria correspondre a la mateixa *Hibera*, de la qual *iltirke* no en seria sinó la denominació més genuïnament indígena. La manca de seguretat per a situar-la aquí ens priva d'una possible valuosa via per a aproximar-nos a la realitat de la seva complexitat política, administrativa i econòmica. Si existissin les condicions per a efectuar tal identificació significaria que *Hibera* ja exerciria com a centre hegemònic del baix Ebre a finals del segle III a.n.E., el moment en el que es daten les primeres emissions d'*Itirkes*, sota l'epígraf *iltirkesalir* i en forma de dracma (Villaronga 1979, Pérez Almoguera 2011). Aquesta hegemonia suposaria també el domini inclús de la zona minera del baix Priorat, que és d'on prové la matèria primera per a la fabricació de les seves monedes, almenys les emissions del bronze del segle II a.n.E. Cal convenir en

que és una situació que poc té a veure amb l'organització de petits nuclis del mateix nivell operant en xarxa que defensàvem per a l'Ibèric Ple, i implicaria que els trets peculiars de l'urbanisme i arquitectura que s'observen al Castellet de Banyoles realment estarien en consonància amb el sorgiment d'entitats territorials centralitzades durant el segle III a.n.E.

L'ús de la plata per a les emissions més antigues estaria en consonància amb el caràcter deditici/estipendiari atorgat a la ciutat recent conquerida – com era, de fet, la situació d'*Hibera* –, i hauria servit per a pagar les primeres exigències tributàries de les autoritats romanes durant l'esforç bèl·lic de la Segona Guerra Púnica o poc després (Ripollès 2005), malgrat que aquest posicionament hagi estat matisat (Ñaco i Prieto 1999). Les posteriors emissions de bronze se solen vincular a les necessitats dels intercanvis de béns locals o regionals (Ripollès 2005). En el nostre cas, i seguint aquesta línia, serien indicadores d'un elevat grau de monetització de l'economia ilercavona durant el segle II a.n.E., la qual s'hauria de relacionar amb la pressió comercial itàlica que es deixa sentir des de la Segona Guerra Púnica.

Aquestes possibilitats interpretatives s'enfronten, però, al silenci de l'arqueologia. I és que tot i el rol d'instrument d'ús habitual atorgat a la moneda de bronze, el que a priori la faria susceptible de ser part consubstancial de la vida habitual dels poblats ibèrics del segle II a.n.E., el fet és que fins ara no s'ha documentat cap peça d'*iltirkesken* en les excavacions portades a terme en tot el baix Ebre, si bé també és cert que aquest horitzó cronològic no és el millor representat en el registre arqueològic que hi ha disponible en l'actualitat.

4.14.- *Hibera* i el seu territori en la reorganització de l'espai provincial a partir del darrer terç del segle II a.n.E.

Ja hem exposat els diversos fenòmens que esdevenen en l'organització del poblament al llarg del segle II a.n.E. al baix Ebre i les zones més properes: fundació de la Torre de la Sal i creixement del poblament rural del seu entorn, fundació de Sant Miquel de Vinebre, colonització agrícola de les terres baixes de l'Ebre, i abandonament dels antics petits poblats indígenes. Aquests canvis s'integren en un conjunt més ampli que per a Olesti i Arrayás s'inicia en general a mitjans del segle II a.n.E. (Arrayás 2007, Olesti 2010), mentre que Alexis Gorgues l'endarrerix fins al 125 a.n.E (Gorgues 2010). Pel

que fa al baix Ebre, la datació exacta no està disponible per a tots els casos. Torre de la Sal apareix com a centre urbà en un moment encara indeterminat del segle II a.n.E. Molts dels altres assentaments citats, tant els que són de nova fundació com els que desapareixen, són coneguts per prospecció, o bé presenten problemàtiques que no faciliten una interpretació inequívoca. Malgrat tot també hem exposat la possibilitat que tots aquests casos siguin conseqüències d'un únic i mateix factor. Aquest factor bé podria ser la reorganització del territori provincial per part de comissions col·legiades de senadors enviades per Roma. Gràcies a Apià és ben conegut l'enviament de deu senadors a Hispània, acabada de destruir Numància l'any 133 a.n.E., per a organitzar els territoris recentment adquirits (App., *Iber.*, 99). Més de trenta anys després consta l'actuació d'una altra comissió, també de deu senadors (App., *Iber.*, 99)³². Semblen detectar-se almenys quatre comissions senatorials destacades a Hispània entre l'any 133 i inicis del segle I a.n.E. (Ñaco 2003, 260). L'enviament d'aquestes comissions, quasi sempre també formades per deu membres, és habitual en els moments posteriors a moments de gran activitat bèl·lica, normalment guerres de conquesta, i se'n coneixen diverses que van actuar a Grècia, Il·líria, Cartago, Sicília, etc. (Pina 1997). Les comissions comptaven amb instruccions emanades del senat que regulaven la relació amb les comunitats vençudes. El magistrat *cum imperio* corresponent seria l'encarregat, amb l'assessorament de la comissió, de portar a la pràctica les reformes. L'àmbit de l'actuació de les comissions no està gaire definit. Se suposa que intervindrien en l'assignació de les terres conquerides entre les diverses comunitats, amb la delimitació de territoris, i decidirien sobre els tributs que cada ciutat hauria de pagar a Roma (Pina 1997). Segons Pina, les comissions no haurien intervingut en zones que ja estaven en poder de Roma amb anterioritat, sinó que s'haurien limitat als territoris recentment adquirits a costa de celtibers i lusitans (Pina 1997). A partir d'aquesta postura, els canvis produïts al baix Ebre no es podrien atribuir, per tant, a la tasca de les comissions conegudes. La profunditat dels canvis que es detecten, però, sobretot si es comparen amb l'aparent immobilitat dels cent anys anteriors, no ens semblen explicables sense una dràstica intervenció efectuada des de fora, un tipus de reorganització del territori compatible amb una imposició política per part de les autoritats romanes, i fruit alhora de l'assessorament d'una comissió senatorial. El baix Ebre fou dividit entre els territoris

---

³² Val a dir que a partir de la lectura d'Apià sembla desprendre's que es tracta d'una única comissió. Possiblement es tracta d'un error d'Apià, tal i com s'ha comentat en algunes ocasions (Pina 1997, Arrayás 2007), amb la qual cosa haurien acudit a Hispània més d'una comissió senatorial.

d'un nou tipus d'entitat política, tot i que partint de la base de ciutats o nuclis preexistents, que adopten la forma de *civitates*, les quals a més del nucli urbà central disposen d'un territori associat, el que es coneix com a *ager*. L'adopció d'aquest nou tipus d'organització trenca definitivament amb el tradicional esquema ibèric micro-polinuclear de xarxa de petits nuclis fortificats en altura. Aquests perden tota la seva personalitat política en favor de la potenciació d'un únic centre director, que alhora es converteix en l'únic interlocutor vàlid del món indígena amb l'autoritat romana. La població dels antics poblats en altura abandonen les seves velles residències i s'instal·len en zones fèrtils i de fàcil accés i circulació, o bé emigren a les ciutats principals – *Osicerda*, *Hibera*, la Torre de la Sal, *Lesera* -, en les quals hi ha evidències, o almenys indicis depenent del cas, d'augment de dimensions de les respectives superfícies urbanitzades en aquests moments.

Aquesta reforma hauria fixat – si és que els pactes de *deditio/restitutio* anteriors no havien comportat ja aquesta mesura – els límits dels territoris de cada ciutat. Amb tota seguretat l'aparició de Torre de la Sal va haver de suposar la redefinició d'aquests límits, com a mínim els que la separen amb *Hibera*, pel nord. Es pot considerar que a partir d'aquests moments *Hibera* ja va tenir unes fronteres definides i un grau de control del seu entorn molt elevat, probablement més del que tenia abans de la conquesta romana (Santapau 2002-2003). A la vegada, però, la definició dels seus límits polítics podria haver actuat també com un element encorsetador de la seva capacitat d'influència externa, doncs l'aparició, simultània o no, de centres polítics similars, amb el seu propi *ager*, en el seu entorn geogràfic serien factors limitadors sancionats per l'autoritat romana. No es pot descartar d'entrada que el territori anteriorment controlat per *Hibera*, o situat en la seva àrea d'influència, fos major que el definit en la nova organització. Una altra vegada l'exemple de la Torre de la Sal és interessant, ja que la seva fundació hauria suposat un fre més o menys sobtat en un hipotètic interès d'*Hibera*, i fins i tot *Saguntum*, per les terres situades al sud i al nord respectivament.

Aquesta qualitat d'una certa ambivalència també es troba, molt possiblement, en l'aspecte militar. És cert que no hi ha constància arqueològica de l'existència de tropes romanes, o forces auxiliars d'obediència romana, acantonades a *Hibera*, però és molt versemblant que hi haguessin estat, tenint en compte el valor estratègic de la zona, fins al punt que es pot considerar que la seva presència, ni que fos intermitent o puntual, és altament probable. És cert, però, que la lògica dels esdeveniments bèl·lics faria més necessària la presència d'aquestes tropes sobre el terreny en els anys finals del segle III

a.n.E. i els primers del segle II a.n.E., més que no pas a partir de mitjans o el primer terç del segle II a.n.E., però així i tot és una possibilitat a tenir en compte. En tot cas, la necessitat d'aprovisionar les forces legionàries encarregades de sufocar les diverses sublevacions celtibèriques fa pensar en un control estret dels punts més importants sobre l'Ebre. En l'obra de Livi es menciona la presència de diverses guarnicions establertes a la zona nord-est de la península³³, a partir de la presa de control d'aquestes regions. Entre aquestes informacions i les troballes arqueològiques de petits establiments fortificats que s'han anat produint s'ha forjat la imatge d'una organització de les tropes romanes en petites guarnicions, *praesidia*, que ocuparien punts estratègics, i que realitzarien una doble funció de control del territori, i alhora la realització de les exaccions pròpies de la seva situació de dominadors d'una terra conquerida: extracció de tributs, enrolament de tropes auxiliars, etc. (Arrayás 2007). També s'han relacionat amb els primers centres que encunyen moneda i que serien les seus dels primers mecanismes d'administració provincial (Olesti 2000). Els inputs que ofereix *Hibera* com a nucli central del seu territori, en una estratègica situació geogràfica a la vora de l'Ebre, i que possiblement ja complís amb una important funció portuària en aquests moments encaixen perfectament amb el que hauria de ser la seu d'un *praesidium*. És molt probable que aquestes tropes estiguessin comandades per la figura del *praefectus*, un delegat del magistrat de la província (Arrayás 2007), la qual cosa no impedeix pensar que, alhora, no fossin el sosteniment coercitiu necessari per a reforçar l'autoritat dels nuclis centrals indígenes en el seu territori associat. No estan gens clares les condicions en les quals els antics petits poblats indígenes van perdre el seu pes polític, foren abandonats, i la seva població reinstal·lada en altres zones, i reorientades a una producció excedentària. Per una banda podria ser interpretat com una oportunitat de millora econòmica, amb una dedicació plena a les millors terres i amb un possible increment dels béns agrícoles que el camperol podria controlar en el seu propi profit. Per altra banda, també pot ser entès com una conversió forçada de la població rural a una condició servil, pel qual no seria descartable un cert ús de violència institucional, encara que fos merament simbòlica, amb la presència física de tropes sobre el territori, per a facilitar aquests canvis que, per altra banda, no fan sinó augmentar el paper hegemònic de la ciutat sobre el seu rerepaís. Molt probablement la fundació de l'enclavament de Sant Miquel de Vinebre respon a l'activitat d'una guarnició

---

³³ Per exemple, Liu., *XL*, 35.

acantonada al territori d'*Hibera*, activitat encaminada a controlar determinats punts estratègics i garantir la formació i la captació del tribut.

Aquesta possible presència militar, doncs, tindria una funció doble: coerció dirigida a *Hibera* per part del dominador romà; i coerció dirigida a la població rural camperola per part de l'autoritat d'*Hibera*, seu de l'administració i del mecanisme regional d'extracció del tribut. D'aquesta manera s'evidencia l'estratègia fiscal romana a partir d'aquests moments: un vertader pacte colonial de formació i reforçament de *civitates* indígenes per a la formació i reforçament d'una explotació eficient del camperolat.

És probable que la organització interna de la ciutat experimentés canvis de certa envergadura, tenint en compte el rol que hauria d'assumir a partir d'aquests moments. En aquest sentit no hi ha motius per a pensar en la imposició des de fora d'un nou tipus de gestió administrativa, sinó més bé un esforç voluntari d'adaptació a les noves circumstàncies. Les ciutats que no comptaven amb un rang privilegiat, i que romanien en el que s'ha anomenat fase premunicipal, tenien la prerrogativa de conservar les seves pròpies institucions de govern. És un fet habitual, això si, l'adopció voluntària per part dels mateixos indígenes d'institucions i magistratures d'origen romà, i d'una gradual assimilació de les formes i dels termes propis de l'organització municipal romana. L'arrelament de les tradicions i usos ibèrics, però, convertirien aquests canvis en un procés lent (Rodríguez Neila 1993). Per altra banda, els components bàsics de l'administració municipal romana, és a dir, el consell comunal i els magistrats que desenvolupaven les funcions del poder executiu, ja solien tenir de fet una contrapartida indígena amb funcions similars, la qual cosa hauria facilitat la perduració d'una gestió intracomunitària "a la ibèrica" fins a dates relativament avançades. L'única dada pel que fa a les institucions de govern premunicipal d'*Hibera* és força tardana, de mitjans del segle I a.n.E., i l'aporta Cèsar en el mateix fragment que he comentat més amunt, en el moment que menciona l'existència d'un consell ciutadà que controlaria a distància les accions d'una cohort ilerconvona en les maniobres prèvies a la batalla d'*Ilerda*. Significativament, no hi ha notícies de cap magistrat singular destacat – el que no significa que no existissin, tot i que vindria a suggerir que tindrien un perfil més aviat baix -, i encara menys de cap príncep o rei. En aquest moment tan avançat del segle I a.n.E. és molt possible que calgués concebre un organ col·legiat amb absència de grans personalitats, i que estigués en mans de les elits sorgides o enfortides a partir de la ruïna de l'antiga societat igualitària o semigualitària ibèrica, i a partir dels canvis esdevinguts a l'abric de la implantació romana. En tot cas els *senatus* que apareixen en les fonts

llatines solen ser interpretats com assemblees de les aristocràcies locals (Mayoral 2009, 107, Melchor 2010). A partir de les fonts escrites es constata que els *senatus* solien ser els òrgans encarregats de dirigir la política exterior de les seves *civitates*, i gradualment anaven adoptant pràctiques i funcions properes als senats romans (Melchor 2010). Tot plegat és un fet que concorda amb les evidències d'erosió de l'antiga societat igualitària pròpia de la regió, i l'aparició d'un estament de famílies enriquides en alguns dels principals poblats a partir de la segona meitat del segle III a.n.E., les quals possiblement s'haurien erigit en forma d'una mena d'oligarquia. A banda del passatge de Cèsar, el poc coneixement de la cultura material disponible per a *Hibera* entre els segles II i I a.n.E. aporta indicis de continuïtat de les formes indígenes, amb l'existència de grafits en alfabet ibèric, i la inexistència d'inscripcions llatines d'època republicana en el seu territori, en viu contrast amb la seva relativa abundància a l'entorn de *Tarraco*, *Saguntum*, i Torre de la Sal durant el mateix període. En realitat, l'obviament del nom de la ciutat per part de Cèsar, indicatiu del seu poc interès en les peculiaritats d'*Hibera* com a nucli urbà, ja suggereix el manteniment d'unes pautes culturals bàsicament "bàrbares". A partir d'aquests elements, tot i que cal incidir en la pobresa de les dades disponibles, val a dir que no hi ha res que recolzi l'adopció per part d'*Hibera* de formes d'organització romanes fins l'assoliment de l'estatus municipal, tot i que és molt probable que aquesta fos la tendència seguida.

Estabilitzada la regió, i traslladat el focus de les tensions a l'interior profund de la península, les autoritats romanes haurien procedit a organitzar finalment les seves conquestes i a introduir un model d'explotació amb un major grau de racionalitat econòmica. L'impuls romà a la formació i funcionament de les noves *civitates* no seria fruit sinó de la voluntat d'imposar un model d'explotació més regular i eficient que l'existent fins al moment, a base d'exaccions irregulars perpetrades sota coacció i/o violència. L'autor que millor ha definit aquest procés és Oriol Olesti, el qual amb el seu estudi centrat a la zona del Maresme ha donat les pautes del que s'esdevé a nivell de tot el nord-est peninsular (Olesti 2000). Seguint a Olesti, la formació de les *civitates* va anar acompanyada d'un important augment en el nombre de seques indígenes conegudes, la millora de la xarxa viària, i potser també amb l'aparició dels primers cadastres (Olesti 2000). Aquests trets són difícils de verificar al baix Ebre. Ja hem comentat la possibilitat que la seca *iltirkesken* correspongués a *Hibera*, així com també la insuficiència de les dades existents per a poder confirmar-ho o refutar-ho. Pel que fa a la xarxa viària no hi ha dades disponibles per a aquesta època, més enllà de la suposició

de la creixent importància de l'activitat portuària desenvolupada a *Hibera* en el seu paper per a abastar les ciutats de l'Ebre mig. En aquest sentit, però, Gorgues crida a l'atenció respecte a que la gran majoria de mostres d'infraestructures de transport conegudes es limiten només als enclavaments de major implantació colonial (Gorgues 2010, 307), del qual es deriva que potser no s'ha de sobredimensionar la seva existència en el moment de caracteritzar l'aparició de les *civitates* indígenes. Pel que fa a les sitges, es parteix de dos problemes de base com són la desconeixença de grans conjunts de sitges - a banda del cas dubtós del Pla de les Sitges, que ja hem comentat - i la dificultat per a datar els exemplars coneguts. Només el conjunt del Castell d'Amposta (Villalbí *et alii* 2002) i la sitja aïllada situada sota l'edifici de la Telefònica, a Tortosa, semblen correspondre a un horitzó del segle II a.n.E.. Sigui com sigui es percep clarament una orientació destinada a l'extracció d'un excedent agrícola, amb la colonització intensiva de les zones més fèrtils paral·lela a l'abandonament dels antics poblats en altura, i una nucleització política, amb la continuïtat d'*Hibera* com a centre organitzador.

Aquest enorme esforç organitzatiu no sembla compatible amb el manteniment d'un règim de rapacitat militar inconstant i abusiu, i que era motiu per ell mateix d'augment de la inestabilitat a causa del descontentament que provocava. Pel contrari, respon raonablement a la creació d'una matriu institucional destinada a donar cabuda a una fiscalitat regular, i possiblement adaptada a les capacitats productives de cada comunitat. No està clar el moment de la introducció d'un tribut regular, però Toni Ñaco defensa la possibilitat de l'aplicació de mecanismes de contribució fiscal regular en base a la producció agrària a partir de l'any 133 a.n.E., moment a partir del qual hi ha la percepció per part de Roma que la situació de guerra a la península ibèrica ha finalitzat. Aquest autor no descarta, però, que en algunes regions aquestes mesures funcionessin ja a partir de l'any 171 a.n.E. (Ñaco 1999).

Estabilitzades i reorganitzades sobre la base d'una nova i accentuada polarització entre camp i ciutat, en la qual el primer queda sotmès a la segona, les noves *civitates* adquireixen els estris necessaris per a, en primer lloc, desenvolupar les forces productives del camp, forçant un augment de la producció econòmica que - tret de casos especials privilegiats amb recursos minerals abundants o altres elements singulars explotables - en la major part es tractaria de producció agrícola; en segon lloc, extreure una part d'aquest producte de les mans del grup humà que l'ha generat; i en tercer lloc, trametre el producte extret a l'autoritat romana. El tribut, i la necessitat de regular-ne el

funcionament apareixen, juntament amb una administració centralitzada, com el catalitzador que introdueix el baix Ebre, amb la Il·lencavònia, i amb *Hibera* com a centre polític, en una formació política plenament estatal, i en una societat complexa en la que finalment apareixen classes socials plenament diferenciades.

4.15.- El tribut i l'aparició d'una nova societat desigual

La reorganització que dóna lloc a l'aparició de les *civitates* és un fenomen àmpliament visible a partir de mitjans-darrer terç del segle II a.n.E. tant a la província *Citerior* com a l'*Uterior*, de manera que els canvis produïts al baix Ebre no poden ser considerats de cap manera com fets singulars o distintius d'aquest territori. Per altra banda, però, l'efecte d'aquestes novetats sobre la societat indígena fou necessàriament diferent en cada regió, tenint en compte el seu diferent desenvolupament sòcio-polític previ a la incorporació a l'estat romà. La institució del tribut, tot i que amb la novetat que en aquesta ocasió és entesa com una exacció que beneficia a una autoritat exterior, ja era coneguda en la societat desigual dels grans *oppida* principescos d'Andalusia, on l'impacte de Roma en l'organització política, cultural i social en el segle II i primera meitat del segle I a.n.E. es concep com a poc significativa (Campos *et alii* 2011-12). Com ja s'ha comentat, en altres regions del món ibèric és concep igualment l'existència d'estaments aristocràtics amb capacitat d'apropiar-se de part del producte del treball de la població camperola. És cert, però, que les dades materials que recolzen l'existència d'aquestes desigualtats no són sempre tan esclaridores com als investigadors els agradaria. Aquesta mancança és comuna amb la situació que es dóna al baix Ebre, però amb la diferència que aquí els elements disponibles tendeixen a apuntar en direcció contrària, cap a una societat amb trets igualitaris, i en la qual els indicadors de desigualtat són tardans i matisables.

Partim de la base que el tribut, entès com una imposició regular i relativament ponderada, és una institució nova per als habitants del baix Ebre, tot i la possibilitat no comprovada de l'existència d'algun tipus de tributació indígena de poca entitat abans de la conquesta, la possibilitat d'exaccions puntuals infligides per les tropes cartagineses durant la guerra (Liu. XXIII, 26, 2-3), i deixant de banda la tributació romana irregular de tipus militar coneguda entre finals del segle III a.n.E. i el darrer terç del segle II a.n.E. Al territori d'*Hibera* la implantació del tribut regular requereix o bé

l'arrendament del seu cobrament a una *societas publicani*, possibilitat sobre la que tractaré més endavant, o bé el desenvolupament d'una estructura administrativa amb un grau de complexitat anteriorment inexistent, i que posa en mans d'una sèrie individus una capacitat de control i dominació política i econòmica fins aquests moments desconeguda. Cal destacar una sèrie de canvis.

4.15.1.- Aparició de l'oposició camp-ciutat. Aparició del camperolat com a classe explotada.

Aquesta polarització camp-ciutat afecta la població rural del territori d'*Hibera* en el sentit que el seu estatus és rebaixat, en paral·lel a la desaparició de la personalitat política tradicional que gaudien els antics petits poblats en altura. Partint d'una posició de camperol lliure amb anterioritat a la conquesta - sense que, com s'ha vist, hi hagi notícies ni dades que indiquin que estigués sotmès a una explotació institucionalitzada - i mitjançant la qual podem suposar que cada habitant tindria veu pròpia en els consells comunitaris tradicionals dels seus respectius llogarrets, l'habitant del que a partir d'aquests moments s'anomena *ager* passa a una situació de camperol sotmès a un tribut. Per a alguns autors és justament aquesta situació de submissió el que caracteritza el camperolat (Wolf 1971, 19). Bé sigui per la necessitat de satisfer el tribut, o per a sostenir un elevat ritme d'intercanvis (que si la gestió dels quals estava en mans de tercers podria haver donat lloc a altres tipus d'imposició tributària addicional) la intensificació de l'explotació agrícola que es produeix al llarg del segle II a.n.E., que arqueològicament es demostra amb la recolonització dels espais més aptes per al conreu i l'abundància d'importacions de procedència itàlica, hauria comportat un augment de la càrrega de treball a suportar sobre les esques dels camperols. Val a dir que aquest canvi d'estatus no fou sobtat, sinó que s'aniria assimilant al llarg dels decennis en els que va estar vigent l'explotació irregular del *vectigal incertum*, a banda d'un possible deteriorament no descartable en la segona meitat del segle III a.n.E. efectuat en un marc social encara purament indígena. En realitat, les guerres, la repressió, la inseguretat, i les exaccions patides entre finals del segle III i durant part del segle II a.n.E. són factors negatius que es van abatre sobre el camperolat indígena, i ajuden a entendre la seva degradació social i política durant aquest període.

No cal portar la dicotomia camp-ciutat fins a extrems maximalistes: segurament la major part de la població d'*Hibera* seria camperola, i estaria dedicada a l'explotació de les terres de l'entorn de la ciutat.

4.15.2.- Aparició de l'oposició camp-ciutat. Possible sorgiment d'una elit burocràtica.

L'administració relacionada amb el tribut resideix al centre polític del territori, la ciutat, i al seu entorn es desenvolupa un aparell burocràtic format per individus que poden estar ja deslligats del treball directe del camp, i que executen un rol d'intermediaris entre l'autoritat romana i la població. Aquesta posició privilegiada pel que fa als mitjans de producció i en el si de l'aparell administratiu romà els consolida com a grup social ben definit, i amb indicis que podrien formar una classe social per ella mateixa en el sentit marxista clàssic del terme. Això és així donat que independentment de la identitat social que, amb consciència o sense, els membres d'aquest grup tinguessin assumida com a pròpia, la seva relació amb els mecanismes d'explotació camperola els situa en una posició oposada a la del camperolat. Malgrat que el beneficiari últim del tribut és Roma, els components de l'administració local que en controlen l'extracció poden segregar-se del camperolat gràcies a la seva participació en aquest mecanisme.

Tot i que no hi ha dades al respecte, sembla pertinent preguntar-se fins a quin punt aquesta burocràcia esdevinguda en petita classe explotadora per compte de tercers va poder aprofitar-se del mecanisme del tribut per a enriquir-se particularment. Una vegada assumida la seva funció de controladors i extractors del fruit del treball camperol, és fàcil pensar que els buròcrates no s'haurien conformat en representar el paper d'un engranatge passiu de la maquinària administrativa romana, sinó que haurien tendit a utilitzar en la mesura que els era possible el seu paper dominant en benefici propi, tal volta amb el consentiment del pretor de torn, i potser a l'estil que l'entesa corrupta que en llocs com Sicília es donava entre el propretor Verres i els publicans (Cic. 2Verr.3.28). Reiterem el fet que no hi ha dades històriques ni arqueològiques de gran solidesa que recolzin la institució d'un tribut indígena paral·lel a l'oficial entre els ilercavons, però els condicionants polítics, socials i econòmics del període fan molt plausible aquesta hipòtesi.

El que si que és plenament demostrable a partir del registre arqueològic és l'hegemonia de les importacions itàliques que es documenta en els assentaments del baix Ebre a

partir de la Segona Guerra Púnica i al llarg dels segles II i I a.n.E., almenys pel que fa a les importacions que arribaven amb un contenidor ceràmic. Tot i que no s'han efectuat encara estudis quantificatius en detall al respecte en aquesta zona en concret³⁴, s'observa que almenys a l'assentament de l'Assut el volum d'importacions augmenta en els anys que precedeixen a l'abandonament del poblat, i entre aquestes la gran majoria són d'origen itàlic, en una situació que tal volta podria ser paral·lelitzable a l'existent a Tarraco a partir de mitjans del segle II a.n.E. (Díaz 2012, 429). Aquest augment ve a suggerir que, a més del tribut imposat per Roma, una part del creixent excedent agrícola estaria expressament destinat a sostenir un creixement del volum de béns importats. L'existència d'una porció de l'excedent que s'escapa del control del seu productor i alhora del tribut establert amb l'autoritat romana es podria interpretar com una mostra de relació tributària intracomunitària, malgrat que almenys una part d'aquesta porció retornés al camperol en forma de béns d'importació. En aquest sentit el que és més interessant és saber qui efectua l'intercanvi, en quins termes es produeix l'intercanvi, i en quines condicions el camperol accedeix als béns d'importació. La possible absència d'una aristocràcia d'alcúrnia no té perquè implicar l'absència de personatges que augmentessin la seva posició social mitjançant l'adquisició del rol privilegiat de redistribuïdors dels productes itàlics (Gorgues 2010, 328).

S'ha insistit en diverses ocasions que l'aliança entre les faccions aristocràtiques indígenes que no foren aniquilades durant la Segona Guerra Púnica i la repressió de les sublevacions posteriors, i les autoritats romanes hauria facilitat l'adopció de les reorganitzacions impulsades per Roma en dos sentits: donant relleu a la posició social d'aquests llinatges convertint-los en els interlocutors amb Roma, i posant en les seves mans els nous mecanismes tributaris; i per altra banda conservant una certa continuïtat en les formes mantenint l'antiga aristocràcia al capdavant i emprant-la com a vector introductor de les formes culturals romanes, i sovint integrant-la en xarxes clientelars romanes (Ñaco 2003, 197, 202; Olesti 2000, 2010). S'ha defensat que les victòries militars i el control efectiu del territori no haurien estat possibles sense una política sistemàtica per a atreure's l'aliança amb els líders locals, la qual cosa és un comportament característic en l'expansió romana a occident (García Riaza 2009), malgrat que també s'ha remarcat l'efecte devastador en general que la conquesta romana i la pràctica activa de dominació exercida per Roma va haver de tenir sobre les

---

³⁴ Si hi ha estudis quantitius però a un nivell més general, per exemple Asensio 2008.

elits ibèriques com a grup social (Olesti 2000, 2010; Sanmartí 1998, 2009). En realitat no és necessari justificar el funcionament del mecanisme del tribut en les *civitates* provincials en base a la supervivència d'una hipotètica aristocràcia tradicional, ja que el mateix mecanisme genera desigualtat per ell mateix. Que impliqués en el seu funcionament a les antigues elits, o no, és un assumpte d'importància secundària. El que és realment determinant és que a partir de la seva implantació es pot concebre l'existència d'una classe social dominant a escala regional. Aquesta circumstància causaria un impacte singular al baix Ebre, on la matisable i incipient elit social del segle III a.n.E., només visible mitjançant les dimensions i complexitat de les cases de Castellet de Banyoles i béns materials associats, possiblement hauria estat desmantellada en paral·lel a la destrucció del poblat.

4.15.3.- La possible alternativa a la burocràcia indígena: les *societates publicanorum*

En absència d'una administració pública pròpiament romana que es fes càrrec dels assumptes provincials, l'explotació organitzada de la península ibèrica per part de Roma estigué en bona mesura en mans de companyies privades que l'obtenien en concessió d'arrendament. Està en discussió l'arribada d'aquestes companyies a Hispània. Per a autors com Blázquez, l'explotació de les mines de les zones recentment conquerides per Roma arran de la Segona Guerra Púnica podria estar en poder dels publicans ja a partir de Cató (Blázquez 1996), mentre que per a Ñaco és difícil demostrar la seva presència a l'occident mediterrani fins als anys 133-123 a.n.E. (Ñaco 2003, 115). Malgrat que s'ha destacat el paper actiu d'aquestes companyies a l'orient mediterrani on es dedicaren a diversos negocis, entre ells l'arrendament de la recaptació de tributs, també és cert que les notícies referents a *publicani* operant a la península ibèrica són molt menys nombroses - de fet no se'n tenen dades en tot el que és la zona nord-est -, el que suggereix que la seva presència a occident fou molt menys important. Alguns autors com Ferrer Maestro endarrereixen la seva importància en la gestió de l'explotació minera fins al segle I a.n.E. (Ferrer Maestro 1994), tot i que alhora aquest mateix autor també remarca el seu paper en l'aprovisionament de les tropes dels Escipions ja a l'any 215 a.n.E. (Ferrer Maestro 1992). Segons Gorgues, la modèstia dels recursos miners en la zona nord de la província *Citerior* empenyeria els publicans a altres modalitats de

parasitatge de les economies locals, sobretot el cobrament de taxes i impostos, entre els quals podria constar l'*stipendium*, el tribut indígena destinat a Roma (Gorgues 2010, 401). Per la seva banda Mateo no creu probable que els publicans intervinguessin en el cobrament del tribut al qual estaven sotmeses les comunitats provincials, ja que considera que els deutors, que serien bàsicament ciutats, tindrien una solvència suficient com per a respondre del pagament. A més, els imports extrets serien fàcilment previsibles donat que es calcularien amb anterioritat a la recaptació, fent innecessària la intervenció dels publicans (Mateo 1999, 99), raonament aquest darrer, però, que no comparteixen altres experts en Dret Romà com López Pedreira (2008). Segons Ñaco, i a diferència d'orient, tot i que no es pot parlar d'una renúncia de l'estat a la intervenció de particulars en els assumptes provincials a occident, en canvi és molt més probable una reorientació i limitació de les seves activitats cap a determinats camps, com l'explotació de les mines hispanes, i l'aprovisionament de l'exèrcit, així com en els negocis relacionats amb l'activitat de les tropes (Ñaco 2003, 116). Per tant, seguint a Ñaco, el paper de les *societates publicanorum* en la recaptació del tribut camperol seria inexistent o poc rellevant.

Com en tants altres aspectes no hi ha cap dada que indiqui l'existència de publicans fent negocis a *Hibera*, i per suposat tampoc pel que fa a la seva possible implicació en l'extracció del tribut del camperolat ilerconvó. Val a dir que, tot i que es coneix l'existència de publicans cobrant aquest tipus de tributs en altres parts de la Mediterrània, no es conserven mencions d'aquesta activitat en tota la península ibèrica. Aquesta manca d'informació no demostra la seva absència absoluta. L'extracció de mineral necessari per a l'encunyació de les monedes de la seca *iltirkesken*, efectuada a les mines del baix Priorat (Pérez Almoguera 2011), indica que aquestes van estar en funcionament al llarg del segle II a.n.E., possiblement – per què no? - sota la direcció de publicans. En realitat, la importància presumiblement creixent del port de la ciutat, i les possibilitats que oferiria en relació amb l'aprovisionament tant civil com militar de la zona de l'Ebre mig, malgrat l'aparent major importància de la ruta terrestre que passava per *Ilerda*, faria d'*Hibera* un lloc atractiu per a fer negocis. No es pot descartar l'existència d'un *portorium*, és a dir un impost sobre els moviments de mercaderies que passarien pel port, el cobrament del qual bé podria haver estat en mans de publicans. Respecte al tribut sobre la producció agrícola, si bé potser seria agosarat descartar de ple la utilització de publicans en llocs determinats, sembla, però, poc concebible pretendre situar-los com a responsables de la seva recaptació en la totalitat de les *civitates*

desenvolupades en el segle II a.n.E., fet que requeriria la creació d'un autèntic exèrcit de recaptadors privats, organitzats en un desplegament a gran escala per bona part del territori peninsular. L'escassetat de testimonis sobre publicans en aquest període a la península ibèrica no permet defensar que el sistema tributari provincial estigués sota el seu control, i per contra, reforça la possibilitat que la recaptació fos portada a terme mitjançant mecanismes implementats arran de l'enfortiment del paper de les ciutats respecte el seu *hinterland* rural.

4.16.- La concentració del poder local

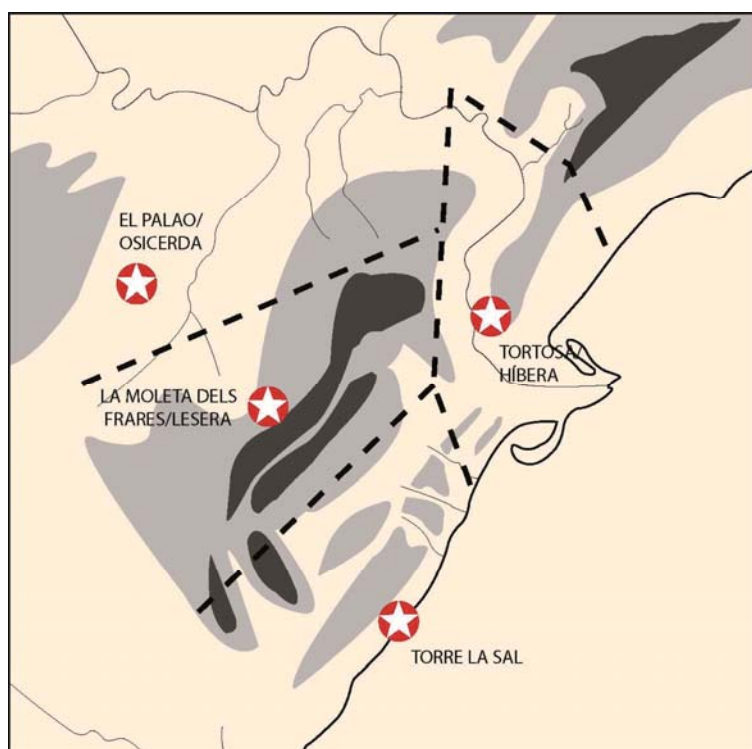

Fig. 38. Concentració dels poders locals mitjançant la formació de les *civitates* (GRESEPIA)

Ja s'ha comentat la referència de Cèsar al senat de la ciutat dels ilercavons, amb la seva capacitat de dirigir els assumptes militars. El pas de simple *oppidum* ibèric a centre d'una *civitas* comporta com a mínim un creixement de les atribucions dels òrgans polítics de la comunitat, i la possibilitat d'una sèrie de reformes que modifiquen el seu paper per a adaptar-lo a una dominació, bé que compartida amb Roma, òbviament, d'un

territori ampli i els seus habitants. L'apropiació encoberta del sòl comunitari per part d'una elit social, que per a Ruiz és el resultat de la implantació de relacions clientelars en els orígens del món ibèric a l'alt Guadalquivir, es consumaria finalment al baix Ebre en un moment molt més tardà gràcies a la implantació d'una administració local centralitzada. La participació de la població del camp en aquesta administració és un extrem desconegut, i no es pot descartar que individus procedents dels antics petits poblats en altura en formessin part. Es fa difícil de concebre, però, el manteniment d'uns principis igualitaris segons els patrons tradicionals en unes circumstàncies en la que la pressió de la dominació romana en molts àmbits, i en aquestes altures deixada sentir ja al llarg d'un segle, hauria comportat el desmantellament de bona part del sistema institucional indígena i la seva ideologia. La més que probable cohabitació entre els administradors del tribut i els òrgans de govern de la ciutat afegiria una dimensió territorial a l'esfera d'influència dels primers, tot reforçant la seva superioritat sobre el camperolat.

4.17.- El paper dels intercanvis i el possible creixement de la importància d'*Hibera* com a port i mercat

Com ja avançàvem en el punt 4.15.2., a partir del pas dels segles III al II a.n.E., es documenta una arribada massiva de productes itàlics, els quals pressuposen l'existència d'una contrapart indígena. En les societats precapitalistes la producció regular i significativa d'un volum de producció no necessari per al propi manteniment no és un fet natural i espontani (Luelmo 1977). La formació continuada en el temps d'un excedent s'ha d'entendre com un fet desitjat, destinat a obtenir una acumulació de recursos, i en relació a l'existència d'un mercat a la proximitat o, en tot cas, a la previsió d'un intercanvi. En aquest sentit, la presència habitual de grans exèrcits a la zona ja durant la Segona Guerra Púnica, i més endavant a l'Ebre mig durant les campanyes contra els celtibers hauria multiplicat les possibilitats d'efectuar intercanvis, i hauria estimulat en gran mesura la creació d'excedents. La situació estratègica del baix Ebre en relació amb l'avenç romà per la vall de l'Ebre i els grans esforços efectuats en favor de l'organització i urbanització d'aquell territori al llarg del segle II a.n.E. van haver de significar un increment de la circulació de mercaderies per aquest territori, la fixació de punts d'intercanvi i el desenvolupament d'una estructura de captació de recursos per a

aprofitar i/o fer front a les necessitats d'aprovisionament. La centralització de l'administració local-regional que suposa la formació de les *civitates* a partir de la segona meitat del segle II a.n.E., en aquest cas *Hibera*, fa pensar que també hauria actuat com a principal centre tant de redistribució dels béns itàlics, com d'aprovisionament de béns destinats a l'exèrcit o als negocis privats que proliferarien a l'ombra dels moviments de tropes i de la urbanització de l'Ebre mig, a més de concentrar la recaptació del tribut indígena per a ser embarcat cap a l'exterior. En aquesta tessitura, és concebible l'existència de les primeres estructures portuàries a la ciutat, o el seu desenvolupament, si és que en temps preromans ja n'existien, sense menystenir la possible existència de fondejadors menors en altres punts riberencs de la regió. L'efecte combinat de les necessitats d'aprovisionament de les tropes i la possibilitat de fer negoci podrien haver constituït una important pressió per a l'increment dels excedents agrícoles, consolidant el paper del camperolat com a principal força de treball productiu. La participació d'aquest camperolat en la sortida comercial del fruit del seu treball és un aspecte desconegut, malgrat que l'increment del volum dels intercanvis en aquesta època afavoriria l'aparició dels intermediaris, especialistes en els intercanvis, i figures que potser ja estarien deslligades del treball directe de la terra. Com ja hem comentat, no seria estranya l'existència en aquests moments d'una tributació intracomunitària per a benefici de la nova elit local, i encaminada a participar de les possibilitats comercials del moment, així com la revifalla del prestigi social de la figura del redistribuïdor de productes exògens.

La combinació de centre administratiu, port, i possible centre d'intercanvis farien de la ciutat un ambient propici per als negocis i la freqüentació de *mercatores*, *negotiatores* i *navicularii* d'origen estranger - malgrat que la presència d'aquests grups professionals no es documenti fins al segle I d.n.E. - i també per al creixement de les desigualtats i la consolidació d'una elit local que *a priori* es podria recolzar en diversos recursos, comptant a més amb la garantia d'un cos de professionals de la coerció que tant podia residir a *Tarraco*, com en forma de *praesidium* a la mateixa *Hibera* o en algun punt proper del territori com Tres Cales (Cartes i Farnós 2014, 40). La trobada en un mateix punt d'una burocràcia local destinada a extreure el tribut indígena, una administració local d'accés possiblement restringit que controla políticament el territori, i de professionals dels intercanvis i homes de negocis facilitaria la confluència d'interessos i l'aparició d'empreses conjuntes i, en definitiva, a l'aparició d'una nova ideologia de classe que caracteritzarà els grups dominants de la ciutat durant tot el període romà.

4.18.- La propietat de la terra en la fase premunicipal (darrer terç del segle II – segle I a.n.E.)

Si les dades materials disponibles fan molt difícil una aproximació a les relacions de producció dominats al baix Ebre durant l'època ibèrica plena, pel que fa als darrers dos segles d'existència de la república romana aquesta dificultat és encara major, i no hi ha altre remei que recórrer a conjetures i suposicions que hauran de moure's en un terreny molt relliscós.

Les reformes institucionals que condueixen a la ciutat a esdevenir l'únic centre polític del territori no semblen estar encaminades *per se* a una patrimonialització de la terra en benefici d'individus concrets, o a una particularització socialment diferenciada dels beneficis de la seva explotació. Per altra banda, en la relació tributària que lliga l'estat romà amb les *civitates* és la comunitat apareix com a deutora, i no individus concrets, amb la qual cosa l'engranatge fiscal – almenys la part de l'engranatge directament controlat per les autoritats romanes - no contemplaria l'existència de formes de propietat privada. Frontí ja indica que el sòl tributari de les províncies, és a dir, les terres adscrites a les comunitats indígenes que havien de pagar el tribut, era mesurat perimetralment, és a dir, presa com un tot, sense que l'agrimensor s'hagués de preocupar de la ordenació o parcel·lació interna del territori (Orejas i Sastre 1999). Aquest fet no té perquè implicar la impossibilitat de l'aplicació de cadastres, però en el cas que haguessin existit probablement no estarien regulats per l'autoritat romana, sinó per la local, i sota un règim de tinència de tipus indígena que preservaria el control de la terra per part de la ciutat, i en darrera instància per l'estat romà.

El mateix concepte de propietat privada, en el sentit actual del terme, no és aplicable sense dificultats i, de fet, a les fonts romanes no hi ha una definició concreta del dret de propietat (Lozano 1994). Hom ha distingit dos corrents interpretatius principals respecte a la naturalesa jurídica de les formes de propietat en territori provincial. El corrent patrimonialista veu tot el territori conquerit per Roma com a patrimoni absolut de l'estat Romà. Les *civitates* tindrien la *possessio* sobre el seu territori, és a dir, la tinència de fet sobre la terra³⁵, malgrat que la propietat final fos del poble i senat de Roma. Un segon

---

³⁵ Val a dir que no es conserva cap definició precisa del concepte de *possessio* en els juristes romans. Aquest significat és una interpretació actual del concepte que se suposa que tindrien els juristes d'època augustal (Santapau 2002-2003), i que aquí trasllado als segles II i I a.n.E.

corrent interpretatiu veu el territori provincial com un espai de sobirania imperialista del qual Roma podia disposar lliurement, però sense que necessàriament sigui considerat com a patrimoni romà. Segons aquest segon corrent no es pot identificar de manera automàtica l'*ager publicus* amb el territori provincial, ja que aquest podria incloure altres categories jurídiques, entre les quals s'ha destacat l'*ager peregrinus* (Orejas i Sastre 1999, Mayoral 2009, 113-114), que estaria organitzat mitjançant les institucions i costums locals.

Sigui com sigui, el dret a la propietat privada estava condicionat a l'accés a l'estatut municipal o colonial que donaven lloc a l'adopció del dret llatí i romà. Per aquest motiu les comunitats peregrines no podien assolir a aquest dret segons els paràmetres del dret romà, independentment del grau de desigualtat social que haguessin desenvolupat en la seva evolució interna.

Del dret indígena que regia en els territoris de les comunitats peregrines no hi ha, com en tants altres aspectes bàsics, una quantitat mínima de dades. En tot cas, i com a conjectura, cap la possibilitat que conservés almenys en part els usos tradicionals, sobretot si es tractava d'un tipus de dret consuetudinari. En una regió com el baix Ebre en la que almenys en aparença havien regit costums socials igualitàries, la noció de propietat privada no estaria segurament gaire desenvolupada jurídicament, a no ser que el *corpus* normatiu indígena també hagués estat afectat per les fortes pressions a les quals es veia sotmesa la cultura ibèrica des de la Segona Guerra Púnica. En realitat, les hipotètiques supervivències de la regulació comunitària ibèrica estaven desemparades davant l'ascens de la nova elit social post-conquesta, la qual - donada l'absència d'interès de Roma per a intervenir en l'organització interna de les comunitats indígenes - hauria procurat estendre les capacitats del seu poder al màxim segons les condicions del moment. És perfectament concebible, per tant, l'existència d'un règim d'exploració de la terra controlat d'alguna manera per una oligarquia que, o bé forçant o manipulant les institucions del dret local, o bé abandonant-les a la inoperància, adquirís *de facto* un control sobre la terra, el seu producte, i potser també sobre els seus explotadors directes, i tot això sense que fos necessari l'abandonament d'una titularitat oficial comunitària de la terra. En ciutats de zones desenvolupades com la Bètica es detecta l'existència de terres comunals en algunes de les lleis municipals com a vestigi de l'antic ordenament preromà (Sáez 1994).

4.19.- Caracterització político-social del territori d'*Hibera*. L'estat subsidiari ilercavó

Quin tipus de formació social dóna lloc l'ingrés del territori d'*Hibera* i del baix Ebre en general en el conjunt de regions de la Mediterrània controlat per Roma? No pretenem entrar en la caracterització general de l'estat romà com un tot, un debat ampli al qual no aportariem res de nou i en el que no és necessari incidir des d'aquí. Malgrat això es pot convenir en que, més enllà del desenvolupament d'un mode de producció esclavista que va tenir major o menor importància, i que va funcionar en uns llocs i uns períodes concrets, l'imperi romà es pot definir com una "macro-estructura tributària, en la que el máximo interés es asegurar la captación de riqueza con un mínimo coste en recursos" (Mayoral 2009, 113). La dinàmica econòmica basada en les exaccions puntuals i el botí que caracteritza els segles II i I a.n.E. reforcen sòlidament aquesta definició per a aquest període (Ñaco 2003). Les transformacions provocades per Roma sobre els pobles conquerits, per tant, han de ser examinades des d'aquest punt de vista.

La combinació de traces de diferents modes de producció i l'existència d'elements corresponents a les diverses esferes del règim jurídic, polític i administratiu que es poden trobar en les *civitates* peregrines hispanes entre els segles II i I a.n.E. justifica la consideració d'un tipus de formació social específica referida a aquestes ciutats, com no pot ser d'altra manera tenint en compte la combinació entre l'impacte dramàtic de les reformes romanes, i alhora la no ingerència romana en l'organització interna de les comunitats peregrines. La inclusió d'aquestes comunitats en una estructura estatal, com és la de l'imperi romà, amb la consideració de territori perifèric sotmès a una explotació imperialista les condueix a profundes mutacions, entre les quals cal destacar la transformació i/o el creixement de la complexitat dels aparells administratius locals, i l'aparició i consolidació de noves formes de desigualtat social.

En el cas d'*Hibera* s'organitza una unitat política centralitzada en un únic nucli urbà, amb un territori associat delimitat per uns límits perfectament establerts. Aquests límits defineixen l'àrea d'explotació econòmica controlada des de la ciutat, l'àmbit d'autoritat i actuació política dels seus magistrats, i les normes emanades dels seus legisladors conforme a un codi jurídic propi. La centralització administrativa, la institució del tribut, o tributs, i l'auge del comerç propiciarien el creixement de les desigualtats socials fins a un punt no assolit durant l'Ibèric Ple, alhora que afavoririen el desenvolupament de les formes urbanes, malgrat que cal reconèixer que el coneixement arqueològic

d'*Hibera* és encara molt escàs. En termes crumleians es podria dir que es configura un model social bàsicament jeràrquic, en contraposició amb el que es coneix de la peculiar realitat social tradicional ibèrica de la regió.

Aquestes característiques es repeteixen en les *civitates* que apareixen en aquests moments en tot el nord-oest peninsular, tot i que en els casos dels principals centres urbans de la costa mediterrània que ja en època ibèrica plena haurien donat lloc als “estats arcaics” ja estarien força desenvolupades. En definitiva, les comunitats indígenes organitzades políticament es doten amb alguns dels atributs propis de l'estat. Es tracta d'una homologació a les formes estatals efectuada des de dalt, i a la qual les comunitats locals s'adaptarien amb majors o menors dificultats en funció del grau de desenvolupament previ dels seus propis aparells administratius.

El debat sobre la definició de què és un estat i quines característiques són pròpies d'un estat, i com es reconeix arqueològicament l'existència d'un estat és més ampli i complex encara que el que es refereix a la caracterització de la naturalesa sòcio-política de l'imperi romà. I de la mateixa manera que en aquell, en quedarem al marge en la mesura que sigui possible, malgrat que sigui inevitable. En el cas que ens ocupa, a més, hi ha dificultat afegida que no es tracta d'un cas de formació d'estructures estatals a partir del desenvolupament sòcio-polític local. Aquestes són unes condicions que no encaixen bé amb bona part de l'argumentació teòrica existent³⁶.

Comptem amb una sintetització complexa dels trets que haurien de permetre identificar des d'un punt de vista arqueològic els cabdillatges complexos i els estats, elaborada per Renfrew i Bahn (1998), i que es poden resumir en cinc punts bàsics:

1. Existència d'un nucli central que compleix com a seu d'una administració centralitzada.
2. Evidència de l'existència d'aquesta administració centralitzada fora del nucli central.
3. Evidència de jerarquització social.
4. Especialització econòmica del territori.
5. Relacions amb altres societats centralitzades.

---

³⁶ Per a un estat de la qüestió bastant recent veure per exemple Lull i Micó 2007.

La dicotomia camp/ciutat existent a partir de la segona meitat del segle II a.n.E., amb la continuïtat d'*Hibera* i l'abandonament de la població dels antics poblats en altura per a instal·lar-se al pla, tot i ser un coneixement molt esquemàtic, ajuda a respondre positivament a la majoria dels punts establerts per Renfrew i Bahn. Està fora de dubte l'existència d'un nucli central que exerceix la seva autoritat sobre un territori associat, el qual ens porta a complir amb els punts 1 i 2. L'especialització econòmica dels assentaments que apareixen al llarg del segle II a.n.E. sembla evident, el que compleix amb els requisits del punt 4, i de retruc indueix a respondre positivament respecte al punt 3. Encara que arqueològicament no es coneixen palaus, monuments o grans concentracions de riquesa que indiquin la presència d'una elit social, aquests trets començaven a ser presents al territori pocs anys abans, en els moments previs a la conquesta romana, tal i com es veu al Castellet de Banyoles. A més, la centralització administrativa i la institució del tribut haurien impulsat la formació d'un estrat social burocràtic separat del camperolat. No hi ha, ara per ara, elements que ajudin a respondre afirmativament al punt 5 corresponent a les relacions amb altres societats centralitzades situades en un mateix pla polític. En canvi, si es deixa notar l'influx de les relacions amb l'administració romana en l'abast de les transformacions impulsades per aquesta sobre la societat local.

Una definició d'estat relativament senzilla i fàcil d'aplicar és l'expressada per John Haldon, la qual ja és en la seva formulació una combinació dels trets comuns en diversos autors moderns de tradició marxista, i que com a principals qualitats cal destacar-ne la simplicitat i la precisió: "the state represents a set of institutions and personnel, concentrated spatially at a single point, and exerting authority over a territorially distinct area" (Haldon 1993, 32-3). Es tracta d'una definició àmplia que s'adapta bé a la realitat de les *civitates* hispanes com *Hibera*. L'hegemonia coercitiva que garanteix aquesta organització, i que consta en la definició fonamental de l'estat també present en la tradició marxista – que no marxiana - que adopta Engels (1970, 213; 1932, 195), que després adopten els marxistes russos (Lenin 2006, 44; Trotsky 2009), i que també és present en Max Weber (Isuani 1984), estaria en darrera instància en mans de les tropes romanes estacionades en el o els *praesidia* propers, a banda dels grups armats que s'haurien pogut crear a nivell local depenent de les circumstàncies.

És cert que segons alguns paràmetres que altres corrents i autors empren per a analitzar la complexitat de les formacions polítiques antigues, aquest caràcter estatal seria discutible si el limitem només al territori d'*Hibera*. Per exemple, no és possible

en el moment d'obtenir els excedents destinats a ser convertits en tributs, a no ser que hom concebi una forma indígena d'esclavitud amb característiques pròpies. Es coneix per a la Turdetània l'existència de models de servitud comunitària³⁷ en la que pobles sencers estarien sotmesos a l'autoritat i explotació d'una altra comunitat, amb el famós decret sobre bronze en el qual el general romà Emili Pau allibera els habitants de *Turri Lascutana*, malgrat que s'ha considerat que no podria considerar-se d'esclavitud, sinó més aviat d'una altra forma de sotmetiment tributari comunitari (Mangas 1977, Hidalgo 1989). López Castro ho interpreta com una institució d'origen nord-africà, explicable per l'influx púnic sobre el sud peninsular que introdueix formes de servitud existents entre els libis, amb el que no tindria res a veure amb els models de servitud ibèrics (López Castro 1994). A causa de la manca de dades és impossible saber de l'existència de mà d'obra en condicions d'algun tipus d'esclavitud sota els paràmetres indígenes en el si de la societat ilerconvona, tant abans com després de la conquesta romana. En tot cas, no hi ha motius per a creure que ni l'esclavitud ni les formes de servitud comunitària - en cas que aquestes fórmules fossin presents al baix Ebre - juguessin un paper rellevant.

En principi el contingent humà explotat, el treball del qual ha de proporcionar els excedents per a fer front al tribut i als intercanvis, hauria d'haver estat format per camperols inicialment lliures – o almenys tot el lliures que els permetria ser el possible deteriorament de la societat igualitària tradicional del baix Ebre en els decennis anteriors a la Segona Guerra Púnica - malgrat que es pot pensar que la seva situació s'hauria precaritzat en un grau difícilment mesurable, sobretot a partir de la imposició del tribut per part de les autoritats romanes. Aquesta precarització condueix el camperolat a una doble explotació per part de l'estat romà i per part de la nova elit que controla l'administració de la *civitas*.

És un tema molt llargament discutit el referent a la naturalesa del(s) mode(s) de producció existents en les societats precapitalistes i que no poden assimilar-se al clàssic mode esclavista ni al feudal. En principi, les característiques bàsiques que caracteritzen el mode de producció predominant en territori ilerconvó durant els segles II i I a.n.E. – sempre segons les deduccions i suposicions que les poques dades materials existents permeten - , és a dir: societat bàsicament camperola, amb inexistència o poca

---

³⁷ De fet, s'han emprat moltes denominacions: “servitud comunal”, “dependència comunal”, “servitud territorial”, “dependència tributària”, etc. (López Castro 1994), “servitud gentilícia territorial” (Ruiz i Molinos 1995, 265).

importància de propietat privada de la terra i de l'esclavitud, sotmesa en el seu conjunt a una burocràcia estatal administradora de la terra i que dirigeix els assumptes polítics, i a la qual ha de pagar tribut, es corresponen aproximadament amb el que la literatura marxista del segle XX anomenava mode de producció asiàtic, almenys en les aproximacions d'autors com Wittfogel (Sofri 1971, 144-145), malgrat que no es pot dir que en el seu moment s'arribés a cap consens respecte a una definició estreta i tancada. A partir dels anys setanta del segle XX, Samir Amin aporta el concepte de mode de producció tributari, que vindria a ser una simplificació i clarificació de l'anterior idea de mode de producció asiàtic, tot i que avui en dia també ha vingut a substituir i fins i tot "fagocitar" teòricament el clàssic mode de producció feudal (Haldon 1993). En la nostra opinió les característiques del mode de producció tributari s'adapten força bé a les peculiaritats que creiem observar en la *civitas* d'*Hibera*. A més, Amin observa que les societats en les quals regeix aquest mode estan separades en dos classes principals: "los campesinos organizados en comunidades y la clase dirigente que monopoliza las funciones de organización política de la sociedad e impone un tributo a las comunidades rurales" (Amin 1976, 59-60). La insistència d'Amin en el dret fonamental dels camperols a l'ús de la terra, és a dir en la seva propietat comunitària, troba el seu ressò en l'estret lligam entre la formació de l'aparell burocràtic-administratiu, i l'aparició associada d'una elit social burocràtica que no té perquè gaudir d'un status elitista previ, a la manera de les aristocràcies que en altres zones del món ibèric ja compten amb un accés privilegiat a la terra, independentment de la forma concreta que adoptés aquest accés privilegiat. La nova elit que apareix a *Hibera* no podria traduir el seu rol dominant en les relacions de producció a les relacions jurídiques de propietat, i per tant s'hauria de recolzar en l'aparell administratiu i tributari facilitat per Roma per a exercir el seu control sobre el camp i el camperolat.

Com a *civitas* autònoma, *Hibera* pateix de dos inconvenients de base, tot i que a nivell general es pot resumir en un de sol, com és l'adopció d'un model polític al·logen en un context de pressió romana irresistible.

El primer inconvenient consisteix en la submissió indiscutible a l'estat romà. La voluntat de les autoritats romanes havia de ser acatada. El lliurament de l'organització interna de la ciutat als seus propis habitants és una concessió romana, i no un dret propi reconegut, i per tant la ciutat-estat indígena estava desprotegida davant les ingerències de Roma. La no possessió del dret llatí o romà per part dels seus habitants limitava considerablement les seves capacitats en un entorn totalment dominat per Roma. El

desenvolupament de les capacitats de la ciutat-estat com a entitat política estava limitat i condicionat als interessos de l'administració romana. Per suposat, *Hibera* no podria efectuar una política exterior pròpia, i requeriria de l'arbitri de les autoritats provincials per a resoldre hipotètics conflictes intercomunitaris.

El segon inconvenient està en la molt possible manca de fonaments autòctons en els quals recolzar el pes d'estructures administratives de tipus estatal. L'aparició de la *ciutat-estat* ilercavona no es produeix com a conseqüència d'un desenvolupament local de les condicions socials i les formes polítiques, sinó com una implementació efectuada des de fora, amb formes i funcions que no són pròpies de l'entorn en el qual estan destinades a ser aplicades, i amb l'objectiu eventual de millorar les condicions de la seva explotació. Convé no perdre de vista que la constitució i afavoriment de les *civitates* per part de Roma no és un acte de filantropia civilitzadora, sinó una reforma destinada a millorar la sofisticació del seu aparell tributari.

El caràcter instrumental d'*Hibera* i el seu territori erigits com a *civitas*, amb característiques pròpies d'una petita ciutat-estat introduïdes per Roma, però que alhora són abandonades dins d'un certs límits a la interacció amb les formes indígenes, i expressament limitades en el seu desenvolupament, és el que caracteritza el seu tipus de formació social: una entitat territorial definida i amb un elevat grau de complexitat socio-política induït des de fora, i que s'explica per la necessitat d'auxiliar una entitat de rang superior en la qual s'integra. És el que podríem anomenar un estat subsidiari.

5.- EL MUNICIPI D'HIBERA-DERTOSA

5.1.- La promoció estatutària

La concessió del règim municipal comporta una nova onada de reformes i canvis en tots els nivells, malgrat que en el registre arqueològic no comencin a reflexar-se de manera inequívoca fins a època augustal. La concessió del títol de municipi va associada a l'extensió per als habitants de la comunitat dels nous tipus d'estatus cívics emanants de l'imperi romà: el dret romà i el dret llatí.

El dret romà és aquell que gaudien les persones que disposaven de la plena ciutadania romana, i atorgava diversos drets: el *ius connubium*, el dret de contraure matrimoni legalment reconegut i que permetia transmetre el propi estatut jurídic als fills del matrimoni; el *ius honorum*, que permetia accedir a les magistratures; el *ius suffragii*, que permetia participar i votar en les assemblees populars; el *ius migrationis*, que en el cas dels ciutadans romans els preservava l'estatut jurídic de ciutadà; i el *ius commercium*, que permetia realitzar transaccions de tot tipus legalment reconegudes, alhora que possibilitava l'accés a la propietat de la terra.

El dret llatí constitueix una notable millora respecte a l'estatus de peregrí, encara que no arriba al nivell d'equiparar-se amb la ciutadania plena romana. Els que disposaven d'aquest estatut posseïen la major part dels drets dels ciutadans romans, però a diferència d'aquests no podien contraure matrimonis legalment reconeguts amb ciutadans romans, ni participar de manera gaire decisiva en la vida política de Roma. L'exercici del *ius migrationis* els podia comportar una millora o un empitjorament del seu estatut jurídic.

Tot i que gràcies a Plini se sap que la successora d'*Hibera*, *Dertosa*, gaudia de dret romà (Plin., *HN*, III, 23), no hi ha la certesa que la primera hagués comptat amb el mateix tipus de dret ja des de la seva constitució en municipi. No és una qüestió senzilla tenint en compte l'activitat reorganitzadora tant de Cèsar com d'August a Hispània, amb la promoció de nombroses comunitats peregrines a *municipia*, i la introducció alternativa del dret romà o del dret llatí. L'ús inicial d'un o altre tipus de dret en els darrers anys anteriors al canvi d'era i el primer segle posterior rarament és clarificat per les fonts existents.

A això cal afegir la possibilitat que la instauració d'un municipi i la concessió d'un tipus de dret o un altre no tenen perquè anar aparellades. En aquest cas el problema prové de

la dificultosa interpretació de Plini en el moment que menciona els *oppida civium Romanorum/Latinum*. L'ús del terme *oppidum* en lloc de *municipium* en aquesta expressió ha conduït a concebre l'existència de fases transitòries en les quals existirien comunitats organitzades de ciutadans romans, però que encara no haurien estat instituïdes com a *municipia*. Val a dir que Plini no especifica si *Dertosa* era *municipium*, de manera que en principi la seva antecedent, *Hibera*, seria susceptible d'incloure's en aquesta situació. Tot i això, en línies generals s'ha considerat com una situació de dubtosa versemblança (García Fernández 1991a). En l'actualitat es tendeix a acceptar que Plini emprava el terme *oppidum* de forma molt genèrica, i que les expressions *civium romanorum* i *latinum* no serien sinó denominacions per a referir-se a les colònies i municipis de dret romà i llatí (Beltrán 1999). Això no ha de fer perdre de vista, però, l'existència de fundacions romanes que no haurien gaudit inicialment d'estatut municipal ni colonial, però en les que si residirien efectivament grups de ciutadans romans i/o llatins. Entre aquestes hi ha el grup de ciutats fundades a Catalunya a l'entorn de l'any 100 a.n.E.: *Iluro*, *Baetulo*, *Iesso*, *Aeso*, i la ciutat romana d'Empúries (Guitart 1994).

Plini és contemporani de Claudi i Neró, i per tant es refereix a *Dertosa* amb posterioritat de l'acció reorganitzadora d'August. La promoció del règim jurídic dels habitants de *Dertosa* fins assolir el dret romà podria interpretar-se o bé com un assoliment definitiu després d'un període de reformes que modifiquessin gradualment el seu estatut des de temps de Cèsar, o bé com una única concessió definitiva en temps de Cèsar, o potser d'August. No està gaire clar si l'introduïdor de manera generalitzada del *ius latium* a Hispània - deixant de banda la posterior multiplicació dels municipis de dret llatí en època flàvia - fou Cèsar o August, malgrat que García Fernández es decanta pel segon (García Fernández 1991b). Per tant *a priori* no es pot descartar una primera concessió del dret llatí a *Hibera* per part de Cèsar, per a ser promocionada amb la concessió del dret romà per part d'August més endavant.

Un fet aparentment trivial, però que compta segurament amb un rerefons de gran transcendència com és el canvi de nom d'*Hibera* a *Dertosa* no ha estat mai explicat satisfactòriament. Tal volta la concessió en successives tongades de millores en l'estatus jurídic dels habitants de la comunitat i de l'entitat política en la que s'organitza aquesta comunitat és el fet que està en la base de l'adopció del nou nom de la ciutat. Convé no oblidar l'aplicació a *Dertosa* de la tribu *Galeria*, talment com a *Tarraco*, que fou l'emprada per August, mentre que Cèsar havia preferit la tribu *Sergia* (Arrayás 2005,

77), de la qual no hi ha cap evidència a *Dertosa*. En realitat, però, no es pot considerar la presència o absència de les tribus *Galeria* o *Sergia* com un mètode infal·lible per a distingir municipis cesarians d'augustals, ja que és possible trobar personatges adscrits a una o altra tribu en municipis dels dos orígens (Martínez Mera 1999).

Cal afegir la possibilitat, expressada per Marc Mayer, que la ciutat adquirís el títol de colònia com una concessió efectuada per l'emperador Pèrtinax l'any 193 d.n.E. (Mayer 2009). Si aquesta eventualitat hagués esdevingut realment, es tractaria d'una concessió de caire més aviat honorífic efectuada en un moment extraordinàriament tardà. No podem esperar que els ciutadans de *Dertosa* gaudissin d'avantatges pràctics gaire rellevants a partir d'aquesta suposada promoció estatutària i, en tot cas, tal volta podria relacionar-se amb els esforços de l'*ordo* de la ciutat per a fer front als problemes que afectaven la ciutat, que justament en aquest moment estava experimentant l'abandonament d'alguns dels seus espais urbans.

5.2.- La llei municipal i les magistratures locals

La concessió de la categoria municipal requereix una comunitat humana regida sota el dret llatí o romà, la qual és incorporada a l'estat romà. La reorganització política-administrativa de la comunitat es completa mitjançant una llei municipal atorgada per Roma. La llei municipal aportava la normativa general de funcionament de la ciutat, deixant un marge generós per a la presa de decisions de l'assemblea ciutadana, del senat local, dels magistrats, i de les comissions judicials (Mangas 2001, 31). El marge d'autonomia previst per la llei permetia el manteniment de normes o institucions pròpies del dret local en funció de les característiques pròpies de cada ciutat: el nivell econòmic, el grau de romanització, la pressió de les institucions romanes sobre les locals, etc. (Torrent 2009).

Tot i la possibilitat del manteniment de peculiaritats locals tradicionals, a partir de la promulgació de la llei, les formes d'organització del nou municipi – deixades en el període anterior al lliure arbitri de la comunitat indígena - s'assimilarien ara al model romà. No es coneixen les característiques de la llei municipal d'*Hibera-Dertosa*, ja que fins ara no hi ha hagut la sort d'altres indrets com *Urso* (Osuna, Sevilla), *Irni* (El Saucejo, Sevilla), o Empúries, on s'han recuperat fragments de planxes de bronze en les quals hi havia escrites les respectives lleis, i que originalment haurien estat exposades

públicament. Per a un municipi important i de llarga tradició en autogovern com era *Hibera* hi hauria hagut una sèrie de magistratures col·legiades a l'estil del que estava estipulat per a altres ciutats, així com un senat municipal i una assemblea ciutadana.

1. Els duumvirs (*duoviri*). Són els magistrats amb major rang de l'escalafó municipal, per sobre de la resta de magistrats, sobre els quals podien exercir el dret a veto. Es tracta d'una magistratura col·legiada, ja que se'n solien escollir dos cada vegada entre els membres de l'assemblea ciutadana, i solien ser formar part de l'oligarquia local. El nomenament era anual, tot i que podien ser reelegits. Eren les màximes autoritats en l'àmbit judicial de la ciutat. Les mostres d'epigrafia romana conservades a Tortosa recullen per partida doble el nom d'un duumvir, Luci Munni Plàcid, que també fou flamen de Roma i els Augusts. Consta en una dedicació pel seu fill del mateix nom, i inscrita en un pedestal, i també en una altra dedicació a càrrec de Pòrcia Plàcida. Es coneix el nom d'un segon duumvir, Marc Porci Terencià, tot i que en aquest cas va rebre el càrrec a mode d'honor pòstum, de la mateixa manera que també va rebre honors edilicis. Es tracta d'un cas que apareixerà en l'apartat dedicat als lliberts.

1.- Luci Munni Plàcid, amb dos inscripcions: CIL II / 14, 792 (= EE IX 386) tit. honorarius magistratus minicipalis (segles I-II d.n.E.).

L(VCIO) · MVNNIO L(VCI) · F(ILIO)
GAL(ERIA) PLACIDO
II VIR(O) · FLAMINI
ROM(AE) · ET · AVG(VSTI)
L(VCIVS) MVNNIVS
PLACIDVS · EX
TEST(AMENTO) · PATRIS

CIL II / 14, 793 (= EE IX 387) tit. honorarius magistratus minicipalis (segles I-II d.n.E.).

L(VCIO) MVNNIO
L(VCI) F(ILIO) GAL(ERIA)

PLACIDO
II VIR(O) · FLAMINI
ROM(AE) ET AVG(VSTI)
EX TESTAM(ENTO)
PORCIAE
PLACIDAE

2. Els edils (*aediles*). Magistratura considerada de segon rang, per darrera en honors dels duumvirs, però igualment col·legiada i concretada en dos edils coetanis. El seu paper consistia en la direcció d'una munió de tasques, entre les que trobem les de manteniment de l'ordre públic i el correcte funcionament de la vida ciutadana, aprovisionament i bon funcionament dels mercats, atribucions policials, de neteja, de bombers, etc. Les dades epigràfiques ofereixen tres noms d'edils dertosans. El primer ja ha aparegut com a duumvir, Marc Porci Terencià, homenatjat pel seu pare, Marc Ponci Teopomp, el qual també va arribar a gaudir dels honors edilicis, així com també de sevir augustal. Ja hem comentat que en aquest cas es tracta només de la concessió honorària pòstuma en un cas especial. Un altre personatge que també va rebre els honors d'edil – sense que estigui clar si realment va arribar a exercir el càrrec com a tal - i també de sevir augustal va ser Publi Valeri Dyonís, al qual li fou dedicada una estàtua per part de Publi Valeri Pardus. És un exemple que comentarem en l'apartat dedicat als lliberts.
3. Els qüestors (*quaestores*). Igual que els altres magistrats, els qüestors eren escollits per parelles. Sembla que en els darrers anys de la república i a començaments del segle I d.n.E. no era obligatori als municipis disposar de qüestors. D'aquesta manera, els qüestors no apareixen a la llei d'*Urso*, però si que ho fan en canvi en les lleis dels municipis flavis. És responsabilitat d'aquests magistrats tot allò relacionat amb els fons públics dels municipis. Les operacions de control d'ingressos i despeses, pagaments, custòdia de fons, etc. estaven a càrrec seu, sempre sota la direcció dels duumvirs. Malgrat que no es pot dubtar de la seva presència, en l'actualitat no es conserva cap testimoni conegut de l'existència de qüestors a *Hibera-Dertosa*.

4. Els magistrats religiosos. Tot i que no tenien responsabilitats polítiques, aquests càrrecs atorgaven un gran prestigi davant la ciutadania i el règim imperial (Rodríguez Neila 2003). En l'organització cívico-sacerdotal dels municipis podien existir diverses figures: *flamines*, pontífexs, àugurs, etc. dels quals només els àugurs sembla que tenien caràcter vitalici (Mangas 2001, 43). Hi ha constància epigràfica d'un *flamen Romae et Augusti* a *Dertosa*, en la persona de Luci Munni Plàcid, a qui ja hem conegut com a duumvir. Aquest *flamen* s'encarregava d'organitzar i dirigir el culte imperial i a l'estat romà. Més dubtosa és la referència d'una possible *flaminica provincial* en la persona d'una tal *Porcia Serana*, defensada per Mayer i Rodà, però qüestionada per Alföldy (Revilla 2003, 162; Mayer i Rodà 1985). Per altra banda, si la referència a una *flaminica provincial* és correcta, aquesta hauria exercit el seu càrrec a *Tarraco*:

1.- CIL II / 14, 797 tit. honorarius (segles I-II d.n.E.). Versió de Mayer i Rodà.

POR[IAE]
G(AI) · F(ILIAE) S[ERANAE FLAM(INICAE)]
PRO[VINCIAL]
I · MV[N(ICIPVM) H(IBERA) I(VLIA) DERT(OSA) (?)]

S[EM]PRO[NIANAE]
L · MV[---] AE

A banda hi ha els sevirs augustals, magistratura religiosa col·legiada dedicada també al culte imperial, destinada als lliberts. Ens encarregarem d'aquests sacerdots quan abordem el tema dels lliberts.

5. El senat municipal (*curia*). Integrat pels decurions (*decuriones*), el número dels quals variava segons els nivells demogràfics de la població. Un municipi petit com *Irni* comptava amb seixanta-tres decurions, mentre que *Urso*, que era major, en disposava de cent (Mangas 2001, 46). El senat municipal monopolitzava la presa de decisions que afectessin la comunitat ciutadana en qualsevol sentit. L'accés a aquest òrgan estava fortament restringit, doncs les vacants eren suplides per individus escollits pels mateixos decurions (Rodríguez

Neila 2003). Els magistrats anteriorment citats es limitaven a executar les ordres emanades del senat. L'activitat de l'*ordo decurionum* de *Dertosa* està documentada en quatre inscripcions honorífiques dedicades als emperadors Antoní Pius, Pertinax, Carus (tot i que en aquests casos l'*ordo decurionum* està inclòs en la fórmula més genèrica de *res publica*) i Herenni Etrusc.

1.- Pèrtinax: CIL II / 14, 787 (= II 5128; ILS 408) tit. honorarius imperatoris (cap al 193 d.n.E.)

IMP(ERATORI) · CAE[SARI]
P(VBLIO) · HELV(IO) · PERT[INACI]
PRINCIPI SENA[TUS]
CO(N)S(VLI) II P(ATRI) P(ATRIAE) [R(ES) P(UBLICA) DERTOS(ANORVM)]
DEDICAVIT

2.- Antoní Pius: CIL II / 14, 786 (= II 4057) tit. honorarius imperatoris (segle II d.n.E.).

IMP(ERATORI) CAES(ARI) · DIVI
HADRIANI · FIL(IO)
DIVI · TRAIANI · PART(HICI) · N(EPOTI)
DIVI · NERVAE · PRON(EPOTI)
T(ITO) · AELIO · HADRIANO
ANTONINO · AVGVSTO · PIO
TR(IBVNICIA) · POT(ESTATE) · CO(N)S(VLI) · DES(IGNATO) · II
R(ES) · P(VBLICA) · DERTOS(ANORVM)
CVRANTE · LEGATO
M(ARCO) BAEBIO · CRASSO · F(UNCTO)
LEGATIONE GRATUIT[A]

3.- Herenni Etrusc: CIL II / 14, 788 (= II 4058 cf. p. XLVII) tit. honorarius Caesaris (segle III d.n.E.).

Q(VINTO) · HERENNIO ETRVS

CO MESSIO DECIO
NOBILISSIMO
CAES(ARI) · FILIO · D(OMINI) · N(OSTRI)
SANCTISSIMI TRA
IANI DECI P(II) · F(ELICIS) · INVIC
TI AVG(VSTI) · ORD(O) · D(ECVRIONVM) · C[---] D(ERTOSANAE)
DICATISSIMVS
NVMINI · EIVS

4.- Carus: CIL II / 14, 789 tit. operis publici (?) ab imperatore donati (cap al 282-283 d.n.E.)

[IMP(ERATOR) CAES(AR) M(ARCVS)] AVR(ELIVS) CARVS · P(IVS) · F(ELIX)
[AV]G(VSTVS) · P(ONTIFEX) · M(AXIMVS) · T(RIBVNICIA) · P(OTESTATE)
P(ATER) P(ATRIAE) · CO(N)S(VL) · PR[O]
[CO(N)S(VL)] INV[ICTVS NOB]ILISS[IMVS]
[---]VITA R(EI PVBLICAE?) · DERTOSANAE
[DEDI]T · CVRANTE [---FL]AMINIO
[PR]ISCO IVRIDICO TOTIVS PRO[V(INCIAE)]
[TARRAC]ONE{NE}NSIS CLARISSIMO {ET}
VIRO

6. L'assemblea ciutadana. Podien format part d'aquesta assemblea tots aquells ciutadans censats a la ciutat. Era facultat seva l'elecció dels magistrats, i tenia dret a ser informada de tota decisió important que prengué el senat. No consta cap inscripció epigràfica que reculli de manera explícita el testimoni de la seva activitat a *Dertosa*, tot i que se la pot considerar inclosa en la forma *res publica* que apareix en les dedicatòries als emperadors Antoní Pius, Pèrtinax, i Carus que acabem de veure.

5.3.- Els aspectes econòmics de l'adopció del dret romà

L'assoliment de l'estatus municipal i l'adopció del dret llatí o romà, que almenys en el cas d'*Hibera* segurament van anar units, tot i les disquisicions teòriques a l'entorn de la interpretació de l'obra de Plini, suposa un fortíssim impacte en la vida econòmica i social del territori. L'assoliment del *ius commercium* aporta als ciutadans d'*Hibera* i després *Dertosa* la possibilitat d'endegar negocis a gran escala, el qual no és poca cosa tenint en compte el potencial econòmic de la situació estratègica de la ciutat i el seu port. I per suposat obre la porta a l'accés a la propietat privada, fet que deixarà sentir els seus efectes sobre l'*ager* de l'entorn.

No hi ha dades respecte a la introducció de mà d'obra esclava o de la importància que aquesta va arribar a tenir a *Hibera-Dertosa* i el seu territori. L'epigrafia coneguda fins ara no mostra cap referència a l'esclavitud o a persones d'aquesta condició. La importància de les pedreres de jaspí de la Cinta fa plausible l'existència d'una certa quantitat d'esclaus treballant en les tasques més pesades de l'explotació (Rodríguez Gutiérrez 1997). A banda d'això, només és possible acudir a les circumstàncies generals pròpies del període. A la ciutat haurien pogut haver esclaus realitzant tot tipus d'activitats juntament amb individus lliures i lliberts (Morales 2005, 745). Al camp, l'aparició de finques organitzades a l'entorn d'explotacions del tipus vil·la segurament fan afavorir la seva presència, sobretot en els moments que es podrien qualificar com a econòmicament pròspers entre August i la segona meitat del segle II d.n.E. Per altra banda, la importància dels lliberts suggereix que almenys alguns d'aquests podrien haver estat prèviament esclaus a *Dertosa*, malgrat que les peculiaritats dels lliberts com a grup social dificulten en gran mesura el coneixement del seu lloc d'origen.

El *ius migrandi*, per la seva part, permet l'expansió dels negocis de ciutadans locals a l'exterior i, sobretot, afavoreix la immigració de negociants – es pot suposar que la major part comerciants – itàlics i d'altres indrets, que es podien sentir atrets per instal·lar-se en centres urbans que, com *Hibera-Dertosa*, gaudissin d'una posició adequada per al desenvolupament de les transaccions. Tot i el probable funcionament d'un port a la ciutat que superaria en entitat als diversos fondejadors fluvials que podien existir al llarg del curs del riu ja en època tardoibèrica/tardorrepublicana, el port d'*Hibera-Dertosa* augmentaria en importància a partir de la promoció municipal, i seria un fet consolidat almenys a partir de la fundació de *Caesaraugusta* l'any 14 a.n.E.

5.4.- Consolidació de l'oligarquia

5.4.1.- El monopoli del govern municipal

L'adopció de les formes d'organització municipals suposa una institucionalització de les desigualtats socials ja existents en els temps de la fase estipendiària, quan l'organisme preponderant era el *senatus* indígena. Un dels punts bàsics de l'adopció del règim municipal és que el govern de la ciutat esdevé patrimoni del grup social més acabalat. El crivatge social és explícit ja que s'introdueixen criteris censitaris per a accedir a la cúria i a les magistratures. La noció de *nobilitas*, és a dir, la pertinença a antics llinatges aristocràtics, està implícita en la capacitat de solvència dels candidats. Els mínims requerits no van ser iguals en totes les ciutats de l'imperi, ni inalterats al llarg del temps. A *Urso* l'exigència per a accedir a la cúria era la possessió d'una casa a la ciutat no inferior a sis-centes teules, mentre que a Tarent el mínim estava en 1.500 teules. Per a la ciutat de Como, Plini el Jove cita la fortuna de cent-mil sestercis (Plin. *EP.* 1, 19), que es repeteix en altres llocs (Caballos i Correa 2006, 208-209). A banda, els magistrats podien estar obligats a efectuar desemborsaments addicionals lligats a l'exercici dels seus càrrecs. Els duumvirs d'*Urso*, per exemple, estaven obligats a aportar dos mil sestercis per a finançar jocs escènics de quatre dies de duració en honor a Júpiter, Juno, i Minerva (Mangas 2001, 35). És desconegut els requisits que funcionaven a *Dertosa*, però és plausible que al llarg del segles I i II d.n.E., a mesura que es desenvolupava el potencial econòmic de la ciutat, la renda mínima exigida anés en augment.

Les lleis colonials i municipals mostren, a més, una preocupació constant per a exaltar i mantenir la *dignitas* dels magistrats i decurions, la qual cosa es materialitzava en una sèrie de prohibicions i privilegis. Entre les primeres hi ha tota una legislació per a aconseguir una administració prou eficient com per a evitar que els magistrats participessin de corrupteles relacionades amb els béns públics. Entre les segones hi ha una sèrie d'honors com són la reserva dels millors seients en els edificis d'espectacles, o la possibilitat de rebre homenatges en forma d'inscripcions o estàtues, etc. La impossibilitat dels individus de condició lliberta de participar de manera directa en el govern municipal forma part d'aquest esforç de garantir l'honorabilitat dels seus membres, fet problemàtic tenint en compte que molts lliberts van arribar a acumular grans fortunes. La contradicció entre un origen servil i la possessió de riquesa material

va haver de comportar la creació d'altres fórmules per a lligar ideològicament els lliberts enriquits amb l'oligarquia municipal.

Com es pot observar el conjunt d'aquestes mesures, degudament recollides en les lleis de cada municipi, consagra una societat formalment desigual en la qual els individus que aconseguen acumular una major riquesa material obtenen el monopoli de l'aparell governamental i judicial del municipi. Aquest assoliment és revestit, a més, amb una sèrie de mesures de tipus ideològic a l'entorn del concepte de *dignitas* que legitimen el monopoli, i que justifiquen l'allunyament social d'aquests individus pel que fa a la resta de la població.

En conjunt, la llei municipal es pot interpretar com un artefacte jurídic que constitueix alhora un pas endavant en l'escalada social de les elits autòctones que anteriorment s'havien beneficiat de la centralització administrativa a l'entorn d'*Hibera* i dels mecanismes del tribut estipendiari, i també com la màxima expressió de l'aliança d'aquestes elits amb l'estat romà, que lliga la sort de les primeres a la continuïtat i el bon funcionament de l'aparell administratiu romà.

Gràcies a l'epigrafia (CIL II / 14,790 = EE IX, 385) es coneix el nom de Marc Eli Gracili, del qual se n'ha suposat un origen dertosà, doncs és reconegut com a *patronus* de la ciutat - malgrat que aquest fet no implica necessàriament que sigui nescut a *Dertosa* - i el qual hauria assolit el rang senatorial en temps de Claudi (Revilla 2003, 165). Se l'ha identificat com un llegat imperial de Bèlgica que apareix citat als *Annals* de Tàcit (Tac. *Ann.* 13, 53). La seva incorporació a l'*ordo* senatorial segurament es deu a la política de l'emperador Claudi a Hispània, però en el cas que realment fos oriund de Dertosa, també encarnaria la culminació del desenvolupament de la ciutat, i un èxit en l'estratègia d'ascens social de les elits dertosanes.

Marc Eli Gracili: CIL II / 14,790 (= EE IX, 385) tit. honorarius viri ordinis senatorii (segle I d.n.E.).

M(ARCO) AELIO · M(ARCI) F(ILIO)
GAL(ERIA) · GRACILI
QVAESTORI LEG(ATO)
AVGVSTI
DERTOSANI · PATRONO

Les innovacions referents al nou estatus jurídic, unides a la conjuntura de creixement econòmic generalitat que s'observa a partir d'August, incentiven, però, la immigració d'individus procedents d'altres ciutats peninsulars o de l'exterior, alguns dels quals és probable que fossin homes de negocis amb interessos comercials, la qual cosa els permetria reunir sumes de diners prou importants com per poder optar a entrar en el govern municipal. És probable que a partir de la promoció municipal l'antiga aristocràcia autòctona, que fins aquests moments havia regit en el *senatus* indígena de la ciutat, hauria hagut de compartir el poder amb personatges nouvinguts, molts d'ells segurament hàbils professionals del comerç.

5.4.2.- El paper del comerç. Referències textuales, iconogràfiques i epigràfiques

En altres apartats hem fet al·lusió a l'estratègica posició geogràfica d'*Hibera-Dertosa*, i més endavant ens referirem al seu port. L'evolució econòmica de la ciutat sembla particularment lligada a la pràctica del comerç, tal i com ho indiquen diversos elements. La iconografia que apareix en les dos emissions conegudes de moneda dertosana és de temàtica reiteradament marinera, fet que indica la importància del lligam establert entre la ciutat i les activitats navals (Llorens i Aquilué 2001, 35-53; Revilla 2003, 157). Entre aquestes activitats, i sense menystenir el paper de la pesca¹, el comerç seria segurament la més important.

La nota textual de Suetoni a *De vita Caesarum* és molt significativa (Suet. *Galba*. 10, 4). En aquesta es refereix a l'arribada a *Dertosa* d'una embarcació procedent d'Alexandria carregada d'armes en els inicis del mandat de Galba. El prodigi que acompanya aquest fet, és a dir, l'absència de tripulants i passatgers a l'interior del vaixell, és intranscendent en relació al tema que ens ocupa, això és, que en el segle I i II d.n.E. *Dertosa* era coneguda fora del seu territori sobretot pel seu paper de port comercial.

Entre les inscripcions epigràfiques hi ha una mostra indirecta en la iconografia que acompanya l'estela funerària dedicada a Auli Cecili, en la qual figura el relleu notable d'una nau a tota vela (CIL II / 14, 800 = II 4065). Si bé pot tractar-se d'un simple motiu

---

¹ Les excavacions efectuades en els darrers anys sobre la vessant sud de la Suda han permès recuperar mostres d'hams de pesca i un arpó, la qual cosa indica que la pesca hauria tingut un pes econòmic innegable, encara impossible de calibrar.

funerari estandarditzat i relacionat amb el pas del difunt al món dels morts, també pot estar fent referència a l'estreta relació que el difunt hauria tingut en vida amb la navegació i les activitats que se li associen. Una mostra més directa la constitueix una inscripció dedicada al déu Mercuri pel llibert i sevir augustal Publi Corneli Frontí (CIL II / 14, 783 = II 4054 cf. 972), que transcrivim en l'apartat dedicat als lliberts. La relació amb el món del comerç és evident ja que Mercuri és el déu protector del comerç i dels comerciants i viatgers. Alhora, però, també es tracta d'un dels déus considerats augustals, molt lligats al culte imperial, i objecte preferent de culte per part dels sevirs augustals com és el cas de l'oferent d'aquesta inscripció en concret (Hernández Guerra 2014, 147). Altres dos mostres epigràfiques són dos inscripcions dedicades en aquest cas a Càstor i Pòl·lux, una dedicada per Marc Valeri Antus, i l'altra per una tal Valèria (CIL II / 14,781 = II 6070 i 14,782). Tot i la inicial naturalesa militar atribuïda al culte als Diòscurs, aquest va anar assumint trets de caràcter civil fins a ser considerats divinitats protectores dels navegants, i per extensió, del comerç i les mercaderies (Cid 1981, Diloli 2009b).

1.- Dedicació a Càstor i Pòl·lux per Marc Valeri Antus: CIL II / 14,781 (= II 6070) tit. sacer (segles I-II d.n.E.).

C[C]ASTORI ET
POLLVCI
M(ARCVS) · VALERIVS
ANTVS
V(OTVM) · S(OLVIT) · L(IBENS)

2.- Dedicació a Càstor i Pòl·lux per Valèria: CIL II / 14,782 (segles I-II d.n.E.).

CASTO
RIBVS
V(OTVM) · S(OLVIT)
VALERIA

Una aproximació directa, tot i que imperfecta, en relació a la importància dels intercanvis és l'estudi de la ceràmica d'importació recuperada en les excavacions

arqueològiques. Una segona aproximació la constitueix el paper dels lliberts i el seu estudi.

5.4.3.- El paper dels lliberts

A partir de les dades procedents de l'estudi de la ceràmica d'importació, que veurem més endavant, per bé que són incompletes, és evident el caràcter dinàmic de l'economia dertosana a partir de temps augustals i al llarg dels dos segles següents. Una evidència notable d'aquest dinamisme és l'elevada presència de lliberts en la societat dertosana.

És ben sabut que la manumissió dels esclaus i la seva conversió en lliberts permeten superar l'estancament de la capacitat econòmica en determinats ambients com són les ciutats i el món dels negocis i el comerç, i tot això gràcies a la incentivació de la iniciativa individual i la possibilitat de promoció social. S'ha reconegut als lliberts com els elements més dinàmics de l'economia de l'Alt Imperi (Pons 1977). Formaven part del mecanisme emprat per les famílies senatorials per a eludir la prohibició de la participació en activitats comercials que afectava al seu rang. Per extensió, també entraven en els plans de tots aquells individus benestants amb un concepte de *dignitas* prou elevat com per a trobar indesitjable una dedicació a activitats tècniques o econòmiques. La manumissió dels esclaus no implicava un deslligament total d'aquests en relació als seus antics amos, sinó que es mantenia una relació de dependència en la qual el llibert accedia automàticament a la clientela de l'antic amo, que passava a convertir-se en el seu *patronus*.

Aquesta relació de dependència, unida a l'absència de *dignitas* dels lliberts, que per tant no patien cap limitació per a dedicar-se a activitats professionals, els convertia en indispensables per a dirigir els negocis dels seus patrons.

Per tant, en primera instància la importància de la presència de lliberts a *Dertosa* s'ha de relacionar amb els interessos comercials de grans famílies aristocràtiques estrangeres. Els lliberts actuarien com a representants i protectors dels interessos dels seus patrons. En segona instància s'encarregarien d'una sèrie d'ocupacions, que no sempre haurien de ser de tipus comercial, relacionades amb diferents aspectes de la gestió del patrimoni de patrons acabalats. És plausible que a mesura que el concepte romà de *dignitas*

s'introduís en la mentalitat de les elits autòctones haurien anat apareixent lliberts locals destinats a gestionar els assumptes dels seus antics amos.

En tercera instància, com a homes lliures els lliberts podien encapçalar els seus propis negocis i enriquir-se. A *Dertosa* l'activitat comercial seria segurament la principal via d'enriquiment personal d'aquest estament, però també podien convertir-se en propietaris rurals. En una àrea propera amb una elevada presència reconeguda de lliberts com és *Barcino*, s'ha documentat l'existència d'una certa quantitat de finques que foren propietat de lliberts (Olesti i Carreras 2014).

La solvència econòmica a la qual podien assolir els lliberts més pròspers els hauria permès fer front sense dificultats als requisits econòmics indicats per a accedir al govern municipal. No obstant això, l'ingrés dels lliberts a l'administració de les ciutats estava prohibida per llei. En principi estava establert que el concepte de *dignitas* havia d'impregnar el govern, fet que impedia que individus d'origen servil poguessin formar-ne part. D'altra banda, és plausible que aquesta limitació hagués servit com un primer escut de xoc que ajudés a l'oligarquia autòctona a mantenir el monopoli del poder polític, evitant la irrupció d'individus forans amb una alta capacitat de mobilització de recursos. De fet, tot i que el fills dels lliberts ja eren legalment *ingenui* de condició, s'ha constatat a Hispània la resistència a acceptar-los en el si de les cúries municipals, i segurament no seria fins la tercera generació que els descendents de lliberts aconseguirien competir en igualtat de condicions amb els individus d'ascendència no servil en aquest àmbit (Serrano 1988, 220-221).

Per a suavitzar aquesta situació de naturalesa conflictiva es coneixen dos procediments institucionalitzats, i en els dos casos l'epigrafia dertosana en dona constància. Els sevirs augustals, i la concessió d'honors especials per part de la cúria municipal.

5.4.3.1.- Els sevirs augustals

Es tracta d'una institució col·legiada de sis membres escollits per la cúria municipal, destinada a la celebració del culte imperial, i vinculada estretament als lliberts, tot i que també hi ha documentada l'existència de sevirs d'origen ingenu (Serrano 1988, 98-103). La seva funció social era satisfer les pretensions de reconeixement dels lliberts enriquits, impeditos com estaven d'accedir als òrgans de govern. Tal i com esdevé amb les magistratures municipals, el càrrec de sevir augustal exigeix una certa solvència

econòmica. Requereix el pagament d'un *munus*, i incita a la pràctica de l'evergetisme, promovent d'aquesta manera el prestigi del sevir (Rodà 1983). D'aquesta manera els lliberts rics podien integrar-se i situar-se socialment en el si de l'oligarquia local. Alhora, la gran quantitat de diners que el llibert necessitava per a assolir i mantenir aquest càrrec l'obligava a mantenir-se actiu en el desenvolupament dels seus negocis (Pons 1977). A partir de l'epigrafia es coneix a *Dertosa* el nom de sis sevirs augustals.

1.- Publi Corneli Frontí: CIL II / 14, 783 (= 4054 cf. 972) tit. sacer (segles I-II d.n.E.).

MERCVRIO
AVG(VSTO)
SACRVM
P(VBLIVS) · CORNELIVS
FRONTINVS
SEVIR · AVG(VSTALIS)
P(ECVNIA) S(VA) P(OSVIT)

2.- Cai Terenci Onèsim: CIL II / 14, 785 (= II 4056 cf. p. LXXIX. 972; ILS 3730) tit. sacer (segles I-II d.n.E.).

TVTELAE · AVG(VSTAE)
SACRVM
C(AIVS) · TARENTIVS · ONESIMVS
OB · HONOREM · SEVIRATVS
SVI · ET · IN · HONOREM
C(AI) · TARENTI · VRSI · FILI

3.- Marc Porci Theopomp, amb dos inscripcions: CIL II / 14, 795 (= II 4061) tit. honorarius seviri (segles I-II d.n.E.).

[M(ARCO) · PORCIO]
THEOPOMPO
SEVIRO · AVG(VSTALI) PRIMO
AEDILICI · IVRIS

IN · PERPETVVM

14, 794 (= II 4060) tit. honorarius viri ordinis decurionum (segles I-II d.n.E.)

M(ARCO) · PORCIO · M(ARCI) [F(ILIO) GAL(ERIA)]
TERENTIA[NO]
HVIC · VNIVERSVS [ORDO]
AEDILICIOS ET DV[VMVI]
RALES HONOR(ES) DE[CR(EVIT)]
M(ARCVS) · PORCIVS THEOP[OMPVS?]
PATER

4. i 5.- Publi Valeri Dyonís i Publi Valeri Pard: CIL II / 14, 795 (= II 4062 cf. p. XLVII.
972; ILS 6955) tit. honorarius seviri (segles I-II d.n.E.).

P(VBLIO) · VAL(ERIO) · DYONISIO
VI · VIR(O) · AVG(VSTALI)
CVI · ORDO · DERTOSAN(ORVM)
OB · MERITA · EIVS
AEDILIC(IOUS) · HONORES
DECREVIT
P(VBLIVS) · VAL(ERIVS) · PARDVS · LIB(ERTVS)
VI · AVG(VSTALIS)
PATRONO · OPTIMO

6.- Juli Llop: CIL II / 14, 808 tit. sepulcralis seviri (segle II d.n.E.)

D(IS) · M(ANIBVS)
IVL(I) · LVPI · VI · VIR(I)
AVG(VSTALIS) · IVLIA · NYM
PHIDIA · PATRO
NO · INDVLGE(N)
TISSIMO · B(ENE) · M(ERENTI) [· P(OSVIT) ·]

5.4.3.2.- Concessió d'honors especials

A banda de l'exercici del sevirat hi ha diverses concessions d'honors lliurades per la comunitat local que vénen a reconèixer l'important paper efectuat per individus lliberts. Se n'han distingit dos tipus bàsics, els que assimilen el llibert a un magistrat municipal, i els que són de diferent i variada naturalesa (Serrano 1988, 205-221).

En el primer cas, el llibert accedeix honoríficament al rang de magistrat o de decurió, adquireix els *ornamenta* d'aquests títols, que són just aquells als quals està incapacitat per llei. En ocasions sembla que els beneficiaris amb el magisteri edilici van arribar a exercir efectivament amb el càrrec, mentre que en altres casos s'haurien limitat a integrar-se entre els decurions amb aquest rang. A *Dertosa* hi ha els casos de Marc Porci Theopomp i Publi Valeri Dyonís, els quals foren obsequiats amb el rang d'edil, el primer d'ells a perpetuïtat. Convé ressaltar que en els dos casos es tractaria de personatges privilegiats que haurien culminat una destacada trajectòria social ascendent, doncs a banda dels honors referits es tracta també de sevirs augustals, tal i com ho mostren les inscripcions CIL II / 14, 795 (= II 4061) i CIL II / 14, 795 (= II 4062 cf. p. XLVII. 972; ILS 6955). Aquests honors no eren exclusius per als lliberts, i a *Dertosa* hi ha un exemple evident en la inscripció CIL II / 14, 794 (= II 4060). L'oferent és Marc Porci Theopomp – un llibert de gran consideració social, com ja s'ha vist - el qual la dedica al seu fill – i, per tant, ja de condició ingènua - Marc Porci Terentià, beneficiari a més dels honors edilicis i duumvirals. Segurament en aquest cas la concessió dels honors s'ha d'entendre a títol pòstum (Serrano 1988, 210), fet que és indicatiu de l'extraordinària consideració social adquirida pel seu pare.

En el segon cas hi ha diversos tipus d'honors, com podrien ser l'erecció d'una estàtua, la concessió de funerals públics, l'organització de sopars públics, etc. (Serrano 1988, 205-208), dels quals, però, no hi ha una constància clara a *Dertosa*.

5.5.- La ciutat. Aspectes topogràfics

Els darrers decennis del segle I a.n.E., que coincideixen amb Cèsar i August, i amb la promoció de l'estatut jurídic de la ciutat i els seus habitants, coneixen l'arrencament de l'urbanisme romà a *Hibera-Dertosa*, segons ho mostren els resultats de les excavacions efectuades durant els darrers anys. Tot i la modèstia de les dades arqueològiques,

sembla que és evident que a partir del temps del Principat arrenca una intensa activitat constructiva que es prolonga almenys durant tot el segle I d.n.E. A banda dels antecedents tardoibèrics/tardorrepublicans, encara mal coneguts, se sap que el suburbi meridional de la ciutat va ser aixecat en època d'August. Aquest fet, a més, suggereix que la construcció de la muralla, o almenys la seva planificació, podria ser contemporània, així com també la potenciació del port amb el qual el suburbi podria estar íntimament relacionat, i coincidint a més amb la fundació de *Caesaraugusta* aigües amunt de l'Ebre.

Aquest augment de l'activitat constructiva va acompanyat de la definitiva introducció de les tècniques constructives romanes, i l'abandonament de la maçoneria de pedra sense escairar lligada amb fang, pròpia de la construcció ibèrica i encara present en les estructures més antigues localitzades a la vessant de la Suda. Els paraments postrepublicans més antics documentats al suburbi, datats a l'entorn del canvi d'era, estan aixecats en una varietat d'*opus vittatum*, mentre que els que es daten al llarg del segle I i II d.n.E. es construeixen ja en encofrat de *caementicium* amb pedres. El pòdium documentat sota l'Hospitalitat de Lourdes, datat provisionalment en època flàvia, així com les restes monumentals descobertes a l'encreuament dels carrers de Santa Anna i Costa de Capellans presenten una fàbrica mixta d'*opus caementicium*, *opus vittatum*, i grans carreus escairats de pedra sorrenca.

L'auge econòmic que hi ha darrera aquest augment de l'activitat constructiva també va acompanyat d'un canvi cultural que s'observa en l'abandonament de l'escriptura ibèrica i l'adopció del llatí com a llengua d'ús habitual, tal i com ho demostren els grafitis inscrits sobre ceràmica. Les primeres mostres segures de grafitis inscrits en llatí els trobem sobre fragments en *terra sigillata* sudgàlica, tot i que hi ha casos de grafitis sobre sigil·lates itàliques amb caràcters que possiblement siguin ja llatins, com és el cas d'un fragment de *Conspectus 33* procedent de les excavacions del carrer de Sant Felip Neri.

Un aspecte cabdal és l'encunyació de moneda pròpia amb llegenda llatina en aquests moments. En l'actualitat està acceptat que el taller d'*Ilercavonia-Dertosa* efectua dos emissions d'asos i semisos, la primera de les quals correspon a l'època d'August i la segona a la de Tiberi (Llorens i Aquilué 2001, 84-85, 89). L'encunyació de moneda de bronze a *Hibera-Dertosa* respon a l'escassetat crònica de petit numerari en aquest metall. Sembla que les seves monedes estarien destinades a cobrir les necessitats del comerç local (Llorens i Aquilué 2001, 64). El patró d'aquestes monedes s'aproxima a la

reforma efectuada per August pel que fa a les monedes de bronze, amb la introducció d'un nou patró metrològic, però en realitat segueix una variant regional pròpia (Llorens i Aquilué 2001, 57). Deixant de banda la possibilitat d'adscriure la seca *iltirkesken* a *Hibera* per a l'emissió de numerari en els segles II i I a.n.E., que ja s'ha comentat, cal destacar l'existència d'una seca a *Hibera-Dertosa* en temps d'August i les seves implicacions. Després de l'extinció de les seques ibèriques al llarg del segle I a.n.E., molt poques ciutats van tornar a emetre moneda en temps d'August. La represa de les encunyacions locals s'ha relacionat amb el procés de municipalització, però també amb la potenciació de determinats centres urbans, i en aquest punt cal tenir en compte que en tota Catalunya només van emetre moneda en període augustal *Dertosa*, *Emporiae*, *Ilerda*, i *Tarraco* (Pérez Almoguera 1996). En aquesta tessitura cal entendre el paper de les encunyacions locals de *Dertosa* com a instrument de prestigi i com a mostra de la puixança de la ciutat en aquesta època.

Un altre aspecte molt visible de la revitalització econòmica són els inicis de l'explotació de les pedreres del barranc de la Llet, vora d'un quilòmetre al sud-est de *Dertosa*. Aquestes pedreres proporcionen el conegut *brocatello*, o jaspi de la Cinta, que en època romana va tenir una gran irradiació per la Península Ibèrica i per tot l'occident mediterrani, sobretot a Itàlia, on abunda a la mateixa Roma i a Ostia, però també a Cartago, Utica, *Narbo*, etc. La datació augustal per a la primera explotació a gran escala d'aquest material prové de la seva troballa a *Segobriga*, en forma de lloses emprades per a embellir el fòrum de la ciutat i que data d'aquest moment (Abascal *et alii* 2006, Gutiérrez 2009, 238).

5.5.1.- La muralla

Els intents seriosos² de delimitació del recinte urbà de la ciutat romana prenent com a element de referència la muralla, de la qual en cap moment de la història de la investigació local s'ha dubtat de la seva existència, són relativament recents. No és fins a començaments del segle XX quan l'arquitecte Joan Abril fa una primera proposta en base a les troballes arqueològiques, si bé la menció a les muralles com a element

---

² Aquí deixem de banda les opinions dels erudits locals i de tradició antiquària que es poden trobar al llarg dels segles XVI, XVII, XVIII i XIX, sempre més preocupats per exagerar la passada grandesa de la ciutat que per portar a terme estudis fonamentats, i que són mereixedors de retrets en aquest sentit per part del mateix Enric Baynerri (Baynerri 1948, 668).

delimitador es troba implícita, i apareix de manera més aviat secundària. El sector nord de la ciutat tindria el mateix tancament que la ciutat medieval, ja que dóna fer fet que el portal de Remolins, conegut com a portal de Vimpeçol, és d'origen romà. El sector est estaria tancat per una muralla que avançaria en paral·lel al barranc del Rastre, entre els carrers del Vall i de la Mercè, segons interpreta de la troballa d'un mur en la construcció de la cripta de l'església de la Reparació, que Abril identifica com a part d'una muralla. El tancament pel sud seguiria la línia ideal del carrer del bisbe Aznar fins a l'Ebre. Enric Bayerri, ja a mitjans del segle XX, fa seva aquesta proposta, alhora que aporta una fotografia d'una de les torres del desaparegut portal de Remolins, en la qual es pot veure el seu parament a base de carreus escairats, per a defensar-ne un suposat origen romà (Bayerri 1948, 669-670). Uns anys més tard, Ramon Miravall recull l'essencial de la proposta d'Abril, afegint, això sí, detalls de collita pròpia, com la romanitat d'un portal de la Rosa o del Pont de Pedra ("típicament romà, fortificat amb dues torrasses"), d'un portal del Romeu, i fent notar que les reformes medievals sobre el circuit original romà li hauria fet perdre algunes torres existents en el tram comprès entre la Suda i la torre del Célio, que també tindria un origen romà (Miravall 1969, 160-161, 273). Convé tenir en compte que al llarg del segle XX cap intervenció arqueològica de la qual se'n conservin registres ha deixat al descobert en cap punt la muralla romana. Aquesta mancança serveix per a valorar en la seva justa mesura aquestes propostes teòriques que, no per manca de bona fe ni voluntarisme, estan desprovistes però de tot rigor científic.

No hi ha aportacions significatives fins la intervenció arqueològica a l'Aula Magna de la catedral, que comentarem a continuació. El següent intent interpretatiu per a reconstruir el traçat de la muralla ve de mà de Joan M.-Vianney Arbeloa, que integra les troballes de l'Aula Magna a la visió tradicional. Arbeloa dóna per bo l'origen romà del portal de Remolins amb els mateixos arguments ja havia utilitzat Bayerri. També esmenta, de passada, la possibilitat d'un tancament al cantó nord de la ciutat romana en la Cortadura de Remolins, mur medieval interior que separa els barris de Remolins i Sant Jaume, però que podria estar resseguint una antiga construcció romana. L'existència de documentació que fa referència a la problemàtica en temps històrics que suposaven les obres de la Cortadura, que obligaven a enderrocar les cases de l'entorn, el fan rebutjar aquesta hipòtesi considerant que demostrarien que la Cortadura seria una construcció més aviat moderna (Arbeloa 2008). Sense entrar a valorar l'antiguitat de la Cortadura, creiem que en aquest punt Arbeloa confon les obres de construcció original

de la fortificació, amb l'adaptació d'aquesta a les necessitats estratègiques de la ciutat moderna entesa com a plaça forta de primer ordre. Aquesta adaptació va comportar, efectivament, l'enderrocament de part del barri de Remolins per tal de crear un espai buit i ben controlat des de les fortificacions interiors, l'*Esplanada*, a començaments del segle XVIII, tal i com, per altra banda, vam poder comprovar personalment en una intervenció arqueològica en aquest mateix sector urbà. Tornant a la proposta d'Arbeloa, la muralla romana resseguiria el barranc del Rastre pels carrer del Vall fins arribar al portal del Romeu, que segons ell podria ser un accés a la ciutat antiga, ja que situa aquest portal sobre el límit d'una hipotètica primera muralla medieval que alhora hauria d'estar resseguint la muralla romana (Arbeloa 2008). Tot i el violent angle tancat que formaria aquest traçat, des d'aquest punt hauria d'anar a buscar ja el tram excavat a l'Aula Magna. Val a dir que, tot i l'enorme interès que el portal del Romeu ha suscitat entre els estudiosos locals, que tendeixen a atorgar-li una gran antiguitat i una relació directa amb el traçat emmurallat d'alguna època històrica remota, a dia d'avui mai s'hi ha efectuat cap intervenció arqueològica ni cap estudi històric que proporcioni dades rigoroses al respecte. Més recentment, Ramon Járrega efectua una relectura crítica de les opcions tradicionals, i admet que el traçat de la muralla romana de Tortosa, tot i la descoberta de l'Aula Magna, segueix sent bàsicament hipotètic (Genera i Járrega 2009, 133-137).

5.5.1.1.- Descobriment d'un tram de la muralla romana a la Canònica de la catedral

Entre finals de l'any 2000 i inicis de 2001 es va dur a terme una intervenció arqueològica a l'Aula Magna de la Canònica de la catedral i a una estança annexa, dirigida per Joan Martínez i Elisabet Arasa. Es tracta d'una intervenció subsidiària de les obres de condicionament d'aquests espais de la catedral medieval que incloïa una reforma en la pavimentació però sense instal·lar-hi cap servei soterrat, amb la qual cosa no es contemplava una obertura en extensió de l'àrea afectada, sinó només un seguiment dels treballs i l'obertura puntual d'alguns sondejos limitats.

Tant bon punt es va haver retirat la pavimentació moderna de formigó, ja es va deixar al descobert una gran estructura mural (UE 100) que segueix un traçat paral·lel al de la façana de l'Aula Magna, i sobre la qual es recolza el mur nord, i part dels murs est i oest

de la sala. També a nivell superficial es va localitzar una estructura semicircular (UE 108) sobre la qual es recolza el mur oest de la sala medieval.

Fig. 39. Situació del tram de muralla romana localitzada sota l'Aula Magna de la catedral (GRESEPIA)

Tenint en compte l'interès de les restes que estaven sortint a la llum, hom va efectuar un sondeig de dos per dos metres al racó nord-est de l'estança per tal d'obtenir-ne més dades. El sondeig va baixar una mica més de dos metres de profunditat, sense assolir, però, la base de l'estructura degut a imperatius aliens a la voluntat dels arqueòlegs que prenen part en els treballs.

La part de l'alçat que es va deixar al descobert permet distingir dos tipus de construcció. Els setanta o vuitanta centímetres superiors formen un parament aixecat amb pedres de petites dimensions col·locades de manera aleatòria, i en un estat de conservació precari. Els seus excavadors atribueixen aquesta part a l'època andalusina, com un afegit o reforma que recreix en altura la construcció original romana.

Fig. 40. Indret de la troballa (Martínez, J.)

Fig. 41. Cala excavada, amb el parament de la muralla a la vista (Martínez, J.)

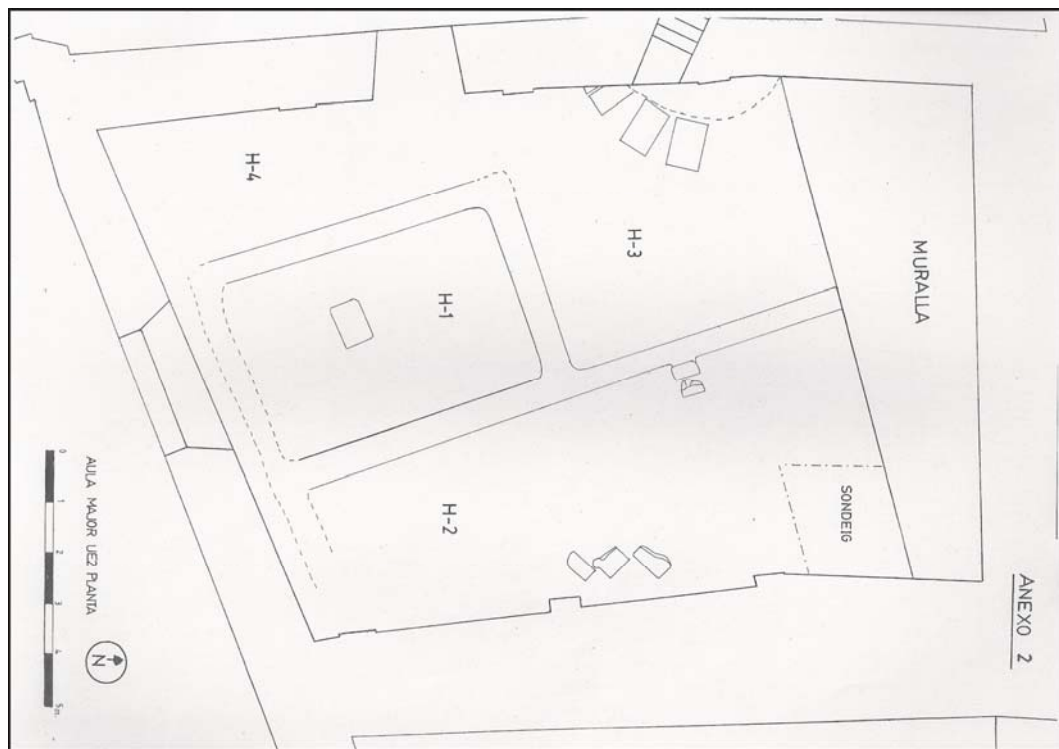
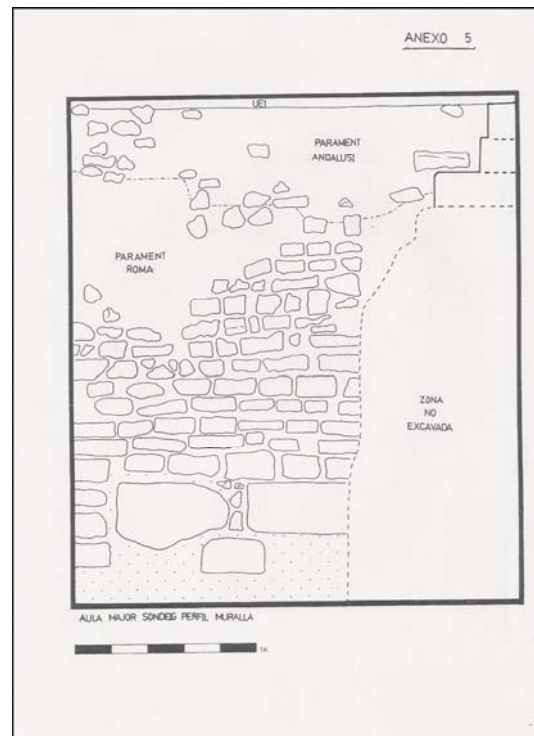
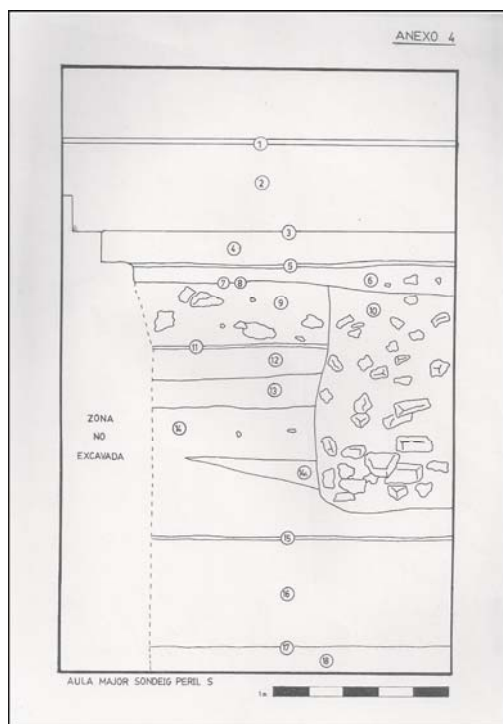

Fig. 42. Planta de la intervenció (Martínez, J.)

Figs. 43 i 44. A l'esquerra, alçat amb detall de l'estratigrafia de la cala. A la dreta, alçat del tram de muralla descobert (Martínez, J.)

D'altra banda, la resta del mur ofereix un parament més ordenat, amb filades ben alineades, en un tipus d'obra que podria qualificar-se com a *opus quadratum* pseudo-

isòdom. Els carreus de pedra van augmentant en dimensions a mesura que s'aproximen a la base, en una mesura encaminada a augmentar l'estabilitat de la construcció. Aquest segon tipus de parament ha estat identificat ja com d'època romana. La part en la qual aquest mur presenta una major amplada mesura 3,80 metres, sempre tenint en compte que no es va arribar a la seva base, que potser podria ser més ampla. Tot i que durant la intervenció no es va arribar a comprovar, és presumible que el rebliment de la construcció fos a base d'*opus caementicium*. Les proporcions de la construcció i els materials recuperats de la part inferior de la cala posen de manifest que es tracta d'un pany de muralla d'època romana.

Figs. 45 i 46. Alçat del tram de muralla descobert, i detall del parament (Martínez, J.)

El registre ceràmic acompanya aquesta distinció cronològica de paraments, ja que es localitza ceràmica medieval i andalusina en els estrats recolzats a la muralla fins a una profunditat en la qual ja hi ha presents les més regulars filades de la construcció presumptament romana. A partir de la classificació dels materials efectuada per Ramon Járrega es pot distingir un primer estrat “no medieval” que sorgeix a partir de metre i mig de profunditat, la UE 14. Aquest estrat és netament tardoantíc i es pot situar en el segle VI d.n.E., i podria allargar-se fins a inicis del segle VII d.n.E. Entre els materials

més destacats hi ha alguns exemplars d'imitació sense vernís de ceràmica grisa paleocristiana, amb una vora de la forma Rigoir 18 (4), i una altra, amb visera, de Rigoir 29 (5), però segueixen sent majoritàries les produccions nord-africanes, amb una mostra de terra sigillata africana C tardana, una vora de Fulford 27 (3), una vora en terra sigillata africana D de la forma Hayes 104 (1), i diversos exemplars de ceràmica de cuina tardans, amb les formes Hayes 23B i 197 (2). Hi ha també un pivot d'àmfora africana Keay 25, i diversos fragments de gibrell de possible procedència també africana. Aquesta acumulació de sediment està amortitzant un paviment tardoantic, la UE 15, abundant en cendres i restes carbonitzades, que no ha proporcionat materials, però que *grosso modo* caldria situar-lo entre els segles V-inicis del segle VI d.n.E. El paviment es recolza sobre una altra acumulació de sediment, la UE 16, que es podria datar en la primera meitat del segle V d.n.E. En aquest cas, a banda d'alguns fragments informes, i una vora de Drag. 37 en terra sigillata hispànica tardana (6), tot el material és nord-africà. Hi destaca la terra sigillata africana D, amb vores de Hayes 50B (7) i 67, i un fons de Hayes 91 amb decoració a rodeta. També hi ha diversos exemplars de ceràmica africana de cuina, amb vores de Hayes 193, 196 i 197 i, en ceràmica comuna, alguns fragments de morter amb visera i abocador.

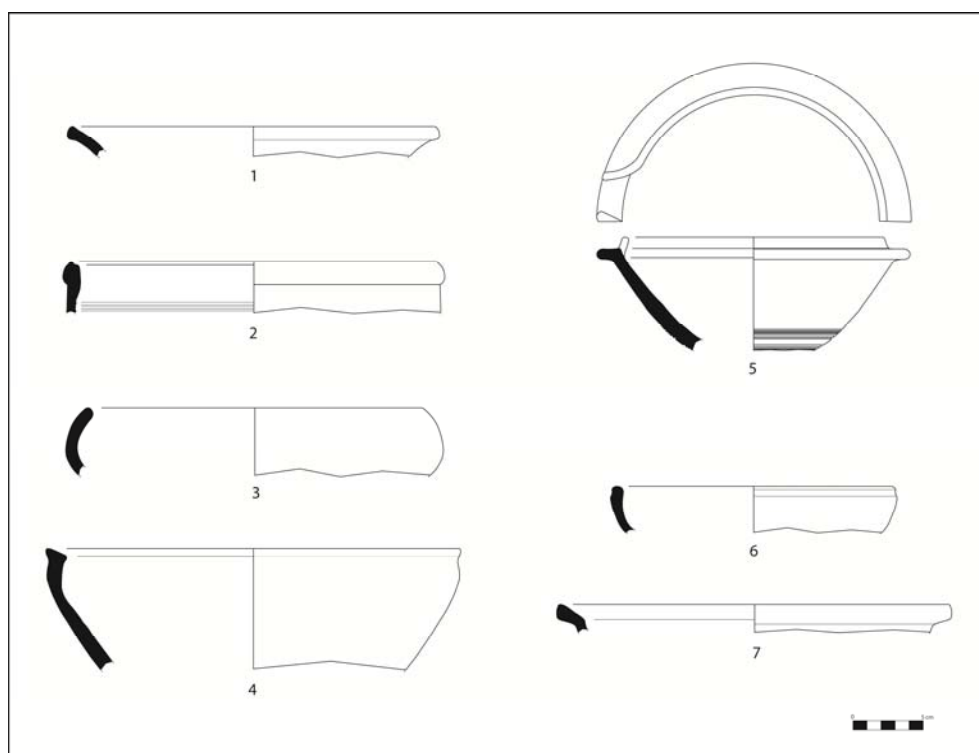

Fig. 47. Mostra de la ceràmica relacionada amb l'excavació de la muralla (GRESEPIA i Járrega, R.)

Per sota hi ha una nova línia de pavimentació, en aquest cas de calç, que tampoc no ha proporcionat materials (UE 17), i que se superposa sobre el darrer estrat documentat en el sondeig, la UE 18/19. Aquest darrer, però, no ha donat més que un parell de fragments informes d'àmfora africana, i una vora de Hayes 196, que si bé és cert que podria pertànyer a un horitzó altimperial, també podria ser més moderna, amb la qual cosa l'atribució cronològica de l'estrat roman incerta. Tot i això, Arbeloa atribueix una datació dels segles III-IV d.n.E. a aquest estrat més antic (Arbeloa 2000). La impossibilitat de seguir endavant amb l'excavació tenint en compte la negativa dels promotors de l'obra en aquest sentit, va impedir assolir els estrats que haurien pogut proporcionar materials vàlids per a datar la fortificació.

5.5.1.2.- La intervenció arqueològica a la plaça de l'Absis de la catedral

Fig. 48. Situació de les restes documentades a la plaça de l'absis de la catedral (GRESEPIA)

Fa pocs anys s'ha portat a terme una excavació en aquest espai alliberat d'estructures domèstiques arran de les obres d'enderrocament portades a terme l'any 1965, amb l'objectiu de reurbanitzar i adecentar aquest espai del nucli antic. Com a resultat s'hi han documentat una sèrie de restes murals corresponents a diverses èpoques, entre les quals hi hauria estructures altimperial (Griñó i Camarasa 2011), tot i que no explicitades com a tals per part dels seus excavadors, però també restes més modernes,

entre elles un potent mur d'un metre d'amplada sembla ser que baiximperial o tardoantic que estaria amortitzant els murs altimperials. Ara bé, l'element més destacable és una ampla construcció de maçoneria andalusina, interpretable com una fortificació. La direcció d'aquest mur de grans proporcions dibuixaria un angle obert en relació al traçat de la muralla documentada a l'Aula Magna, i seguiria en direcció ascendent, cercant la part superior de la Suda, o potser una altura lleugerament inferior, com el traçat del carreró de la Costa dels Capellans, en una cota força per sobre del carrer de Sant Felip Neri.

Fig. 49. La possible muralla andalusina localitzada a la plaça de l'Absis (Griñó i Camarasa 2011)

La interpretació d'aquest mur és complexa. Per una banda podria correspondre a l'afegit superior d'època andalusina detectat sobre la muralla romana de l'Aula Magna. El seu traçat, per tant, podria respondre al de l'anterior muralla romana, al qual remuntaria. Si aquest fos el cas, el tancament romà – i andalusí -, de la ciutat està clar que no seguiria el traçat de l'actual carrer del Vall, ni de cap altre carrer que resseguís la vessant de la Suda a mitja altura, sinó que aniria a parar directament a la part més elevada del turó, deixant la vessant com a espai extramurs. Per altra banda, en el transcurs de l'excavació arqueològica no es va evidenciar en cap moment, però, que la construcció andalusina

estigués remuntant una muralla anterior, ni romana ni de cap altra època. Per contra, es va observar que no es recolzava sobre el sòl natural, ni sobre cap base geològicament sòlida. De fet, el que si que es va poder constatar és que hi ha murs antics³ de dimensions mediocres, propis d'àmbits domèstics o en tot cas d'arquitectura civil, anteriors a aquesta suposada muralla, la qual els amortitza. A més, tot i comptar amb una amplada d'uns dos metres, aquestes dimensions són força inferiors a les mesurades al mur de l'Aula Magna, 3,80 metres, és a dir, gairebé el doble. Aquestes discordances obren la porta a l'existència d'una possible divergència entre el traçat de la muralla romana i el de la muralla andalusina, que només remuntaria a la primera en alguns sectors mentre que en altres seguiria un recorregut propi. Si aquest fos el cas la descripció d'al-Himyari no seria tan exacta com fins ara s'havia cregut.

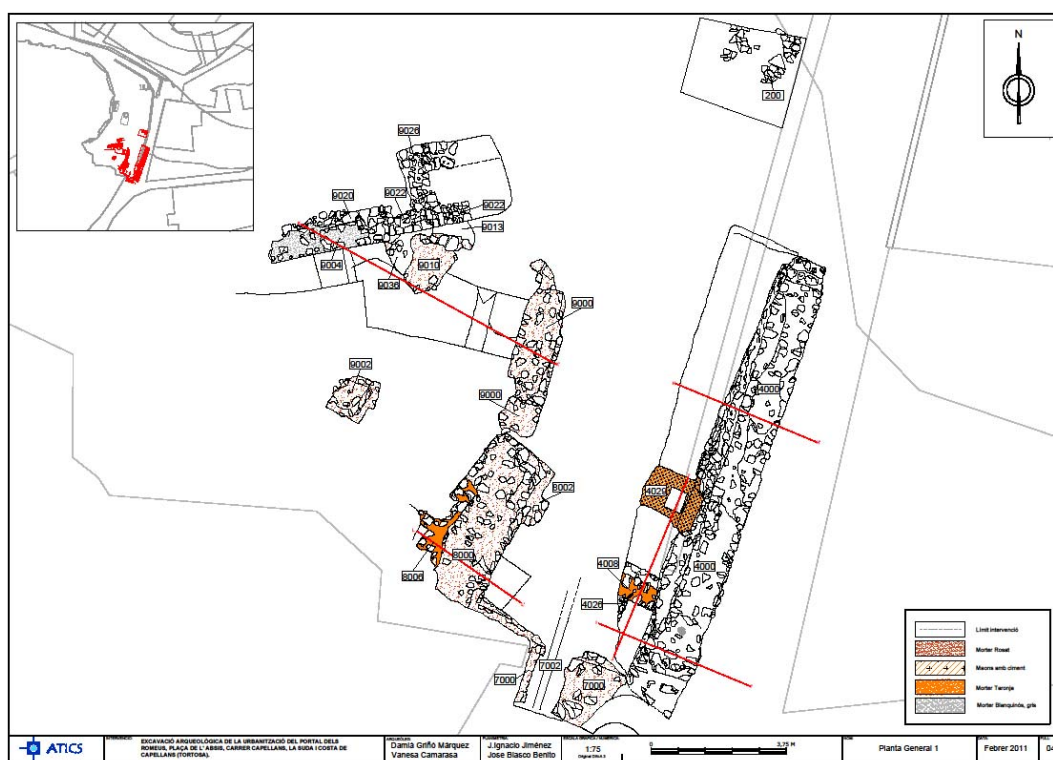

Fig. 50. Planta amb les estructures documentades a la plaça de l'Absis (Griño i Camarasa 2011)

Val a dir que es documenta una potent estructura de base quadrangular adossada a la cara interna de la muralla. Tot i l'estranyesa de la solució, s'ha hipotetitzat que es pugui tractar d'una torre (Griño i Camarasa 2011). Podria respondre la potent construcció de

³ Molt probablement romans, però de datació incerta.

base quadrada a la preexistència d'una fortificació anterior, a la qual la posterior muralla andalusina en resseguiria el trajecte paral·lelament a escassa distància?

Una altra opció, finalment, és que el gran mur descobert a la plaça de l'absis no sigui una muralla, la qual cosa no es pot descartar tenint en compte la feblesa de la seva fonamentació.

5.5.1.3.- Conclusions

La troballa d'un petit tram de muralla sota l'Aula Magna de la catedral és la primera dada en ferm de que es disposa per a reconstruir el traçat emmurallat de la ciutat romana. D'entrada permet delimitar el *pomoerium* just a la part sud del complex catedralici medieval, l'espai del qual quedaria en l'interior del clos romà. El caràcter puntual de la troballa no permet anar més enllà i, malauradament, el tancament de la ciutat per la banda del Rastre segueix sent objecte de conjectures. A partir dels materials procedents dels estrats que s'hi recolzen es pot assegurar que la muralla ja estava en peu en el segle V d.n.E., encara que l'entorn estratigràfic del sondeig efectuat permet hipotetitzar un origen més antic. De fet es pot posar en relació la situació de la muralla amb la de les restes excavades a la plaça de l'Olivera l'any 1984, la distància entre les quals és poc més de deu metres en línia recta. No tenim disponibilitat de les cotes absolutes de la intervenció a l'Aula Magna, però a partir de les informacions contingudes en l'informe que es va elaborar en el seu moment, el sondeig efectuat en aquesta excavació hauria assolit aproximadament la cota de 8 metres sobre el nivell del mar. A la Plaça de l'Olivera la part superior dels murs més antics apareixia entre 5 i 6 metres sobre el nivell del mar i es van poder excavar en una altura d'uns 70-80 cm, però no es va poder arribar a la seva base. Això ens situa en una cota força inferior als 5 metres sobre el nivell del mar per a la base dels murs. Per tant, entre la cota inferior assolida en el sondeig de la muralla, i la cota inferior a la qual es va arribar a la plaça de l'Olivera hi ha un desnivell que podria arribar perfectament als quatre metres. Probablement una part important d'aquesta diferència la cobriria el pendent del terreny natural, que s'ha comprovat que en l'entorn de la Suda pot produir bruscos desnivells. D'altra banda, però, aquesta diferència pot estar indicant l'existència d'una potència sedimentària acumulada de diversos metres sobre la muralla ja en una cronologia del segle V d.n.E. És a dir, durant la darrera fase del Baix Imperi la muralla era ja una

construcció d'una certa antiguitat, la base de la qual estava totalment colgada pel sediment. Prenent en consideració el circuit emmurallat de la ciutat entès com una obra costosa en temps i recursos, el moment de construcció més probable es pot situar entre les darreries del segle I a.n.E., coincidint amb la urbanització de la vessant sud de la Suda, i el segle II d.n.E. Amb les dades actualment disponibles, proporcionades sobretot pel coneixement arqueològic de la zona del Rastre, que ens permet observar diferents fases d'expansió i contracció urbanística, sembla que aquest interval comprendria el període de major auge de la ciutat, i per tant el més propici per a portar a terme grans obres públiques com seria la construcció de les muralles. El fet de no haver-se assolit la fonamentació de la construcció en el sondeig realitzat a l'Aula Magna, no obstant, obliga a tenir en compte altres possibilitats. Les mancances de concreció cronològica deixen la porta oberta a una possible pertinença de *Dertosa* a la llista de ciutats que van aixecar o reconstruir les seves defenses urbanes entre finals del segle III i començaments del segle IV d.n.E. S'ha destacat el fenomen de construcció tardana de fortificacions en una sèrie de ciutats situades en el nord peninsular i de dimensions mitjanes o petites, en totes elles en un mateix horitzó cronològic considerat com a tetràrquic. Aquest fenomen estaria relacionat amb una possible intervenció estatal per a vertebrar i millorar la xarxa de comunicacions que permetés una ràpida i segura mobilització i distribució de l'*annona militaris*, amb l'objectiu final d'abastar el *limes* germànic (Fernández Ochoa i Morillo 2007, Fernández Ochoa *et alii* 2011). En principi, la privilegiada situació sobre l'Ebre de *Dertosa*, com a porta de sortida del cereal de l'interior peninsular cap a la Mediterrània, encaixa raonablement bé en el perfil que reuneixen els nuclis urbans compresos en aquest suposat circuit de comunicacions de gran importància estratègica, tenint en compte, a més, que *Caesaraugusta* sí es va refortificar en època tardana. Ara bé, es tracta d'una interpretació que no ha estat plenament confirmada, ni tampoc exempta de crítiques, començant pel fet que no està demostrat que les províncies ibèriques tinguessin un paper primordial en la captació i distribució de l'*annona*, com tampoc ho està que fos la intervenció estatal el que conduís a la refortificació d'algunes d'aquestes ciutats durant aquest període en concret (Arce 2011). La manca de coneixements tant de la datació de la muralla, com de la capacitat econòmica de *Dertosa* entre els segles III i IV d.n.E. i la seva relació amb l'administració imperial impedeix aportar dades a favor o en contra d'aquestes opcions. Sigui com sigui, el desmantellament del complex de magatzems situats a la llera del Rastre, i probablement associat al port de la ciutat, a partir de l'entorn de l'any 200

d.n.E. indica que el paper econòmic de la ciutat no estava pas en el seu millor moment. Probablement l'auge urbanístic i econòmic viscut durant l'Alt Imperi no es van tornar a assolir a Tortosa almenys fins a l'època del califat. Tenint en compte la possible existència d'una etapa de relativa debilitat econòmica prolongada, l'acompliment d'un programa complet d'aixecament o reaixecament de muralles a partir d'aquests moments seria més plausible si procedís de la iniciativa estatal, més que no pas fruit del propi esforç de la ciutat.

El remuntatge de la muralla romana per la construcció andalusina que hi ha a sobre respon a una necessitat defensiva que devia ser ben evident amb l'arribada de l'Edat Mitjana: la necessitat d'augmentar l'altura de la muralla primitiva, tenint en compte que amb la important pujada de cota de la superfície de circulació exterior tindria l'aspecte d'una fortificació molt baixa i d'escassa defensabilitat. Cal no oblidar que fou just aquesta muralla "rebaixada" la que no va poder protegir el rebel hispanorromà Petrus l'any 506, ni impedir la conquesta musulmana un parell de segles més tard⁴. A la vegada concorda a la perfecció amb la descripció de les muralles andalusines aportada per al-Himyari, refetes segons ell sobre una muralla més antiga: "El centre de la ciutat s'estén a l'oest i al nord de la ciutadella, voltada d'una muralla de pedra construïda pels omeies segons el traçat d'una més antiga." (al-Himyari 1938).

La situació de la muralla explica part de la morfologia urbana medieval del sector, particularment de la catedral. Malgrat que la part excavada sigui mínima, serveix per a comprovar que la sala de l'Aula Magna i les estances annexes s'hi recolzen en part i, per extensió, tota l'ala sud-est del claustre està construïda sobre el traçat de la muralla romana, la qual cosa explica la seva forma trapezoïdal irregular.

Un dels tants punts que queda obert en la intervenció a l'Aula Magna de la catedral és la identificació de l'estructura batejada com a UE 108. Com s'ha vist es tracta d'una construcció adossada a la muralla, però alhora també anterior a l'aixecament de la catedral. En superfície s'observa una fila de carreus disposats formant una línia semicircular. La distància entre la línia de la cara externa de la muralla i el punt més allunyat del semicercle supera els dos metres, la qual cosa pot ser indicativa d'una construcció voluminosa, tal volta el cup d'una torre, tot i que de moment no se'n sap res més. Arbeloa hipotetitza que podria estar flanquejant un possible portal d'accés a la ciutat (Arbeloa 2008).

---

⁴ Per a fer justícia al valor de la muralla val a dir que, no obstant, va protegir amb èxit la ciutat de la major part d'atacs esdevinguts durant l'Alta Edat Mitjana (Miravall 1969).

L'angle que dibuixen les muralles de l'Aula Magna i la de la plaça de l'Absis és coherent amb el d'un traçat unitari que cerqués la part més elevada del turó de la Suda, i que en el seu descens inclouria a l'interior del clos la zona de la catedral, en si mateixa un petit altiplà elevat sobre el terreny circumdant: a un costat el riu, i a l'altre el barranc. Les excavacions que s'han anat succeint en els darrers anys a l'entorn del Rastre no han trobat cap indicatiu de la muralla, per la qual cosa la idea tradicional d'un tancament meridional de la ciutat resseguint el carrer del Vall o el seu entorn immediat és difícil de mantenir. Ben al contrari, la presència abundant d'enterraments tardoantics en aquesta zona indica que com a mínim a partir del segle IV d.n.E. estava fora del recinte emmurallat (Navarro 2008, 109). Tot i els dubtes que envolten el gran mur de la plaça de l'Absis, ara per ara som partidaris de situar la muralla en una cota elevada, a l'altura de la posterior fortalesa medieval de la Suda o no gaire més avall, potser resseguint el carrer de la Costa dels Capellans, fins arribar a l'entorn de la catedral, envoltant l'altiplà on es fonamenta. D'aquesta manera es configura un recinte fortificat relativament petit, tot i el desconeixement que hi ha respecte a la zona nord de la ciutat, l'àrea de Remolins, on l'espai urbà podria disposar d'un espai més ampli per a eixamplar-se. Les raons d'aquest traçat que es pot anomenar "curt" en relació a la interpretació tradicional serien sobretot dos: una raó econòmica, i una altra raó pràctica-defensiva.

La primera raó és òbvia, les muralles són obres públiques molt costoses, i que no reporten cap benefici pràctic si no és en temps de guerra. El tancament per la part superior de la Suda permet escurçar el traçat de la muralla i estalviar despeses sense comprometre la defensabilitat del nucli fortificat. La segona raó té en compte els problemes que suposa el relleu de l'entorn, i la necessitat d'adaptar la fortificació a aquest relleu si es pretén que sigui funcional. L'existència de dos altures, la Suda i el Sitjar, separades per un barranc, va haver de plantejar certes dificultats als dissenyadors de la muralla. L'espai de la llera del barranc i la part baixa de les vessants dels turons no són espais propicis per a la seva construcció, pel simple fet que estan dominats per turons de superior altura que hi ha a una distància molt curta. En aquest sentit, el traçat proposat per la visió tradicional, seguint el carrer del Vall, situa la muralla molt propera o sobre mateix de la llera del barranc, deixant fora el Sitjar. Des d'un punt de vista poliorcètic no és una idea gaire vàlida, ja que un eventual enemic podria ocupar el Sitjar sense problemes, i instal·lar la seva artilleria en una posició elevada, amb la qual cosa tindria tot el flanc sud-est de la ciutat a la seva mercè. La construcció de la muralla a la part superior de la Suda, en canvi, permet ubicar les defenses en una situació de control

total del barranc i a una distància prudencial del turó del Sitjar. La conseqüència negativa és que la urbanització de la vessant -que sembla que és un fet ja en temps tardorrepublicans -, deixa una part important de la ciutat fora muralla i, per tant, en una situació vulnerable. L'alternativa seria la inclusió del Sitjar en el si del recinte fortificat, una opció que cap historiador s'ha atrevit a aventurar, i que no ha estat mai validada arqueològicament. Aquesta opció hagués suposat la construcció d'un cinyell de muralles desproporcionadament gran i costós, i és possible que sense relació amb els plantejaments urbanístics que havien de donar sortida a les necessitats de creixement de la ciutat romana. El problema defensiu que suposa el barranc del Rastre i la proximitat del Sitjar no es resolgué fins ben entrat el segle XIV, amb la inclusió definitiva d'aquest turó en el circuit emmurallat de la ciutat baixmedieval.

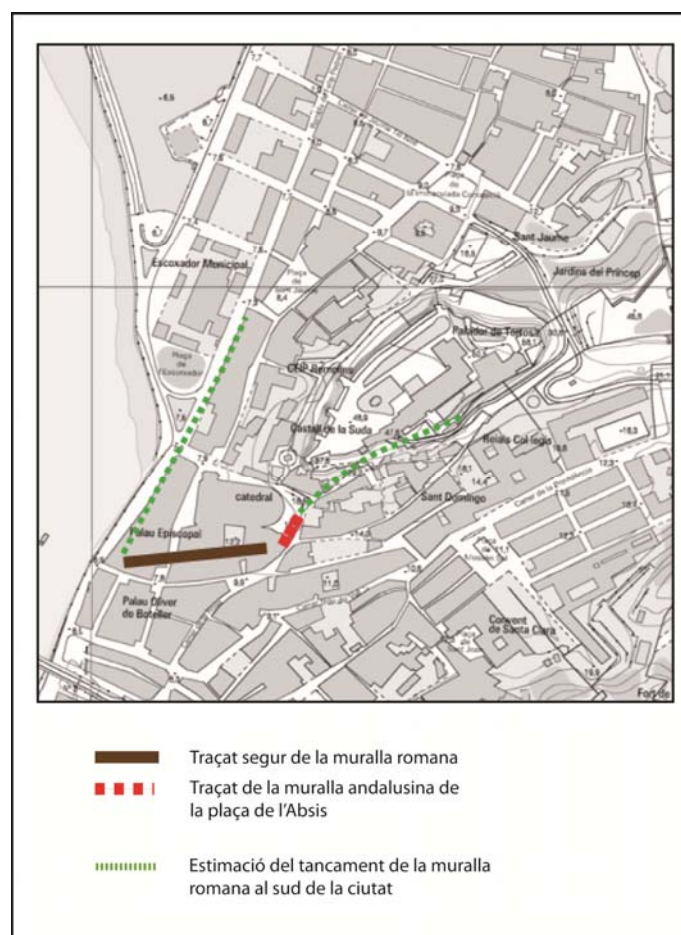

Fig. 51. Proposta de reconstrucció del traçat de la muralla romana pel sud de la ciutat (GRESEPIA)

La resta del traçat segueix sent una incògnita, i en els darrers anys no hi ha hagut novetats en aquest sentit. La troballa per part de Joan Abril de restes arquitectòniques d'aparença monumental a l'actual barri de Remolins a començaments del segle XX

suggereix que aquesta zona estaria ubicada intramurs, tot i que la suposada romanitat del portal de Remolins sigui una hipòtesi mai contrastada arqueològicament i sostinguda sobre arguments molt febles. La manca d'estudis en aquesta zona de la ciutat no permet anar gaire més lluny del que ho van fer Abril, Bayerri i Miravall en el seu moment. Pel que fa al costat de riu no hi ha tampoc cap dada en la qual sostenir-se. L'existència del port és un element que afegeix complexitat al problema, ja que cap la possibilitat que el costat de riu estès obert, ni que fos només en part, per la necessitat de facilitar el tràfec constant que hauria d'haver protagonitzat la vida econòmica de la ciutat. D'altra banda també seria molt plausible que el front fluvial medieval, encapçalat per edificis grans com el Palau Episcopal es recolzés a sobre mateix de la muralla romana, sobretot si es té en compte que aquests edificis requeririen d'unes fonamentacions molt sòlides i profundes capaces d'aportar estabilitat en un sòl natural format per llims de riu.

5.5.2.- Els inicis del coneixement arqueològic de l'arquitectura monumental romana a Tortosa

5.5.2.1.- Les excavacions a l'Hospitalitat de Lourdes

Fig. 84. Situació de les restes localitzades sota l'Hospitalitat de Lourdes (GRESEPIA)

Entre els anys 2012 i 2013, la necessitat de rehabilitar i canviar la pavimentació a l'Hospitalitat de Lourdes, instal·lada en un antic edifici annex al Palau Episcopal del segle XIV, ha motivat un seguiment arqueològic dels treballs, i alhora ha permès l'excavació de diversos sondejos que han donat compte de l'interès arqueològic d'aquest sector de la ciutat.

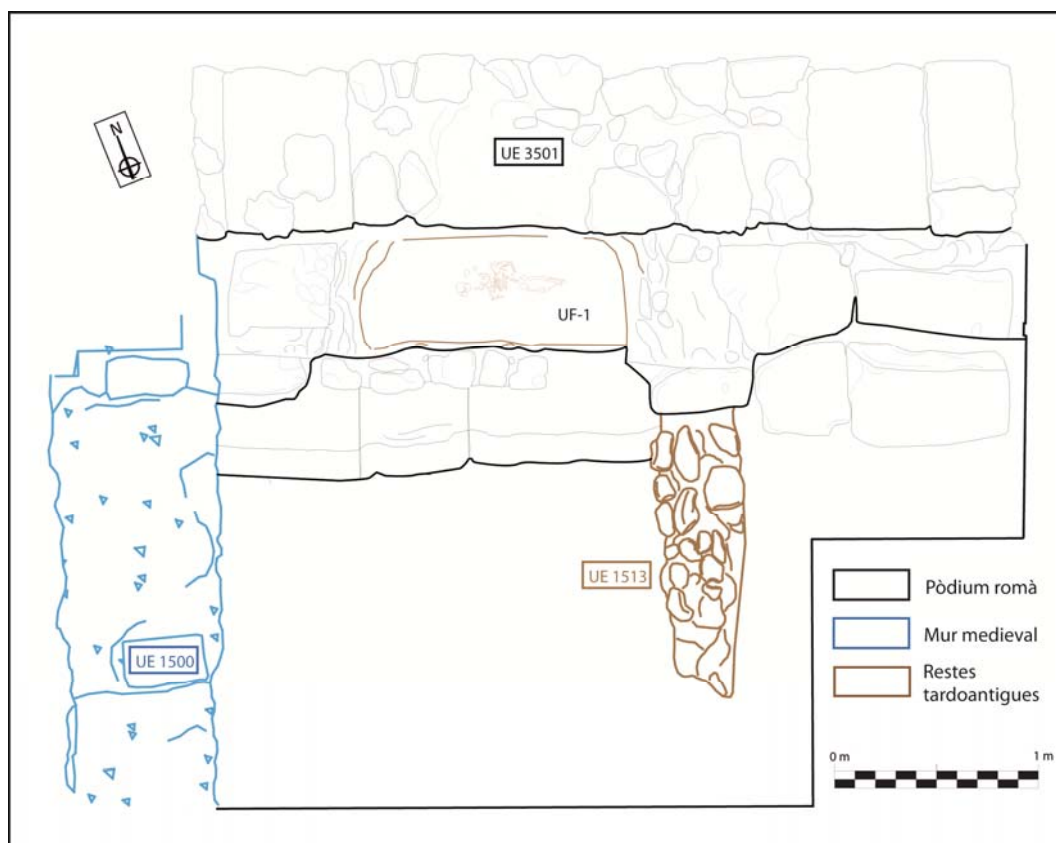

Fig. 85. Planta del podi romà localitzat sota l'Hospitalitat de Lourdes (GRESEPIA)

Les troballes més antigues de la intervenció tenen el fil conductor de l'excavació d'un gran mur principal. Des dels moments de la seva localització ja ha cridat l'atenció per la seva amplada a l'altura del coronament, 80 cm, i per la inclusió en el seu parament de carreus escairats d'origen presumiblement romà. Amb el transcurs de l'excavació s'ha comprovat com aquest primer mur s'aixecava sobre una base molt més ampla i complexa. L'evidència de la seva complexitat estructural i grans dimensions permeten interpretar-ho com el podi d'un edifici públic – el primer d'aquestes característiques localitzat a Tortosa –, que podria datar-se en el segle I d.n.E. a jutjar pel material recuperat dels estrats adossats al basament d'*opus caementicium* sobre el qual reposa. Les limitacions imposades per la seguretat i per la direcció de l'obra no van permetre

arribar a aprofundir gaire en els estrats que es recolzen sobre la base de l'estructura, amb la qual cosa els elements susceptibles d'aportar una datació a la construcció no són molt abundants. De tota manera, es va assolir un estrat de graves i còdols al fons de la cala, a uns 5,40 metres sobre el nivell del mar, i que va proporcionar alguns elements amb valor cronològic. Entre aquests cal destacar una vora i un fons en terra sigillada sudgàl·lica de la forma Drag. 18A, i una vora de Drag. 29, així com diversos fragments informes d'àmfora tarraconense i bètica, la qual cosa correspon a un horitzó tardoclaudi o protoflavi, entre mitjans i el tercer quart del segle I d.n.E. En tot cas segurament ja estaria en peu a l'entorn de l'any 73 d.n.E., moment en el qual es data un dupondi de Vespasià localitzat a sobre del seu basament.

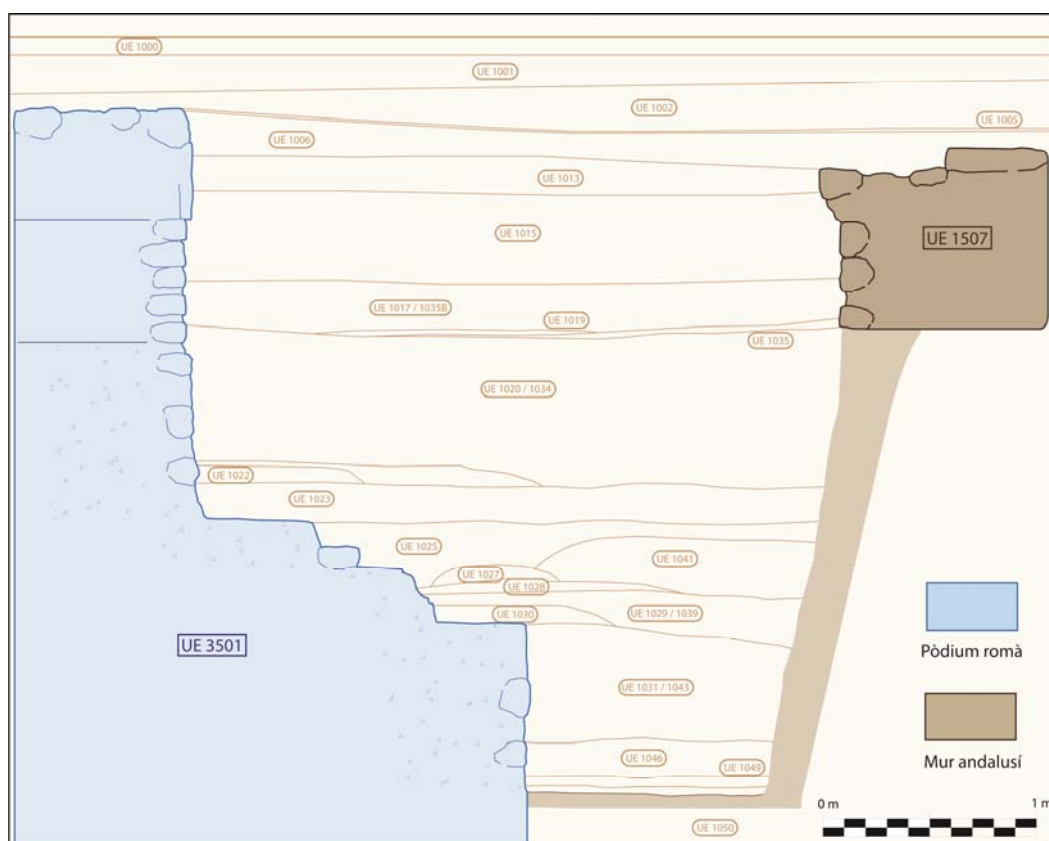

Fig. 86. Secció de la cala en la que es va localitzar el podi (GRESEPIA)

Considerant les dificultats per a estudiar un tipus d'edifici del qual només se'n sol conservar - quan es conserva - la part inferior, hom ha intentat establir datacions mitjançant l'estudi de les formes de la motllura principal del podi. Aplicant la tipologia confeccionada per Adam per a la zona del Laci (Adam 1994, 50-51) es veu com la motllura del podi tortosí respon a un model típicament augustal, del qual un dels

exemples prototípics més clars en seria el temple de Mars Ultor, al fòrum d'August de Roma. La monumentalitat de l'estructura és evident. El basament mesura tres metres d'amplada, i no se'n coneix l'arrencament. Sobre aquest basament l'estructura adquireix un perfil esglaonat, amb un primer nivell de carreus de pedra sorrenca motllurats, sobre el qual hi ha un segon nivell on es disposen lloses de pedra en vertical, també amb motllura, i amb un nucli de maçoneria. Un tercer nivell el forma un enllosat de carreus, sobre el que s'aixeca un mur amb aparell d'*opus pseudo-vittatum*, que correspon a la part del mur visible i utilitzada en època medieval. Les dimensions petites de la cala on s'ha localitzat impedeixen identificar el tipus d'edifici del qual formaria part, la qual cosa no treu que hi hagi moltes possibilitats que es tracti del podi del fòrum de la ciutat, o bé d'un temple.

Es tracta, en tot cas, d'un podi atípic, ja que compta amb dos arrencaments muraris en perpendicular al traçat principal del mur, i que no sobresurten longitudinalment en relació a la filada de lloses verticals. És possible que aquests arrencaments estiguin presents al llarg del mur en intervals regulars i, tot i que es desconeix la seva funció, tal volta podrien interpretar-se com a bases de pilastra, o de columnes situades en un nivell superior.

De tota manera, la longitud del tram excavat del podi tortosí és massa escassa com per a establir conclusions a aquest respecte. La part superior dels arrencaments ja estava destruïda o espoliada en època andalusina, almenys a partir del segle XI, ja que l'estuc pintat que recobreix la part superior de l'estructura cobreix l'espai arrencat, el qual s'evidencia en la irregularitat de la superfície estucada en aquests punts.

La troballa repetida de restes de lloses de marbre blanc i de jaspi de la Cinta en els estrats associats als moments de construcció i de desús del podi, podrien estar indicant el tipus de placatge que cobriria l'aparell d'*opus pseudo-vittatum* de la part superior del podi que, lògicament, no estaria a la vista en època romana. Fins fa poc temps es considerava que l'explotació del jaspi de la Cinta o *brocatello* no era anterior a les darreries del segle I d.n.E. (Járrega 2006). La troballa de lloses d'aquest material en els nivells augustals del fòrum de Segobriga indiquen que el seu ús podria ser sensiblement anterior (Abascal *et alii* 2004), i és ben possible que les descobertes de la present intervenció suposin un dels moments més antics amb un ús documentat de pedra de la Cinta. Tanmateix, s'ha recuperat un fragment de pedra sorrenca escairada i motllurada que probablement formaria part de les bases de les pilastres que podrien haver estat adossades al podi, tot i que procedent dels estrats corresponents a l'ocupació tardoantiga

del lloc. Per aquest motiu tampoc no es pot descartar que formi part de la decoració del complex funerari que en aquest moment es recolzava sobre aquest tram de la construcció altimerial.

Fig. 87. Vista del podi amb els seus nivells de *caementicium*, carreus, i *opus vittatum* (GRESEPIA)

Fig. 88. Detall de la motllura del podi (GRESEPIA)

Fig. 89. Imatge del podi i el seu entorn. Contra el tall de l'excavació se n'intueix el perfil original, abans del retall de l'enterrament tardeoantic (GRESEPIA)

Encara que de moment només es coneix una mínima part del traçat del podi, la seva troballa fa recuperar l'opinió tradicional sobre la presència del fòrum romà en l'indret o en les proximitats immediates de l'espai avui ocupat per la catedral. Tant si es tracta del podi del mateix fòrum com si és el d'un temple, indica la monumentalització d'una part de la ciutat, on podria situar-se la seu dels poders oficials del municipi.

Aquesta gran construcció fou reutilitzada, segurament en el segle V d.n.E., com a espai funerari. El moment exacte en que el pòdium restà amortitzat com a tal no és gaire clar, ja que el registre ceràmic aportat pels estrats que testimonien la primera utilització secundària de l'espai sobre l'estructura és pobre i poc significatiu. Un abocament posterior que contribueix a elevar el nivell de circulació es pot datar en el segle VI d.n.E. gràcies a la presència de terra sigillata africana D, amb les formes Hayes 81B i 91C, i de ceràmica de cuina de la forma Com.Medit.-22. Hi ha un mur de maçoneria de qualitat mediocre recolzat sobre el podi, que emmarca un espai complementat per un retall de forma semiabsidial, en el que hi ha dipositada una inhumació infantil. És patent l'esforç emprat en la construcció d'aquest sepulcre, doncs els seus autors van desmuntar i retallar una part de l'antic podi per a aconseguir un espai en forma de cubeta aproximadament semicircular, i a més van recobrir la superfície retallada amb una capa de morter amb molta calç, obtenint un acabat acurat. En el desmantellament d'aquest punt de l'antiga construcció romana van ser extretes dos o tres peces de la filada de lloses verticals que conformen la part superior del podi. L'existència, als peus d'aquest retall, d'una àrea de combustió de cronologia contemporània a l'enterrament, fa pensar en l'elaboració d'un ritus funerari de certa complexitat. Aquesta inhumació principal està acompanyada per dos enterraments més: el d'un nونات localitzat prop del mur, i el d'un possible adult en un enterrament en fossa simple, en una cota inferior.

5.5.2.2.- Possible ubicació del fòrum

La historiografia tradicional ha tendit a situar el fòrum de la ciutat a la zona de la catedral medieval. Aquesta suposició es fonamenta en les antigues notícies de troballes arqueològiques efectuades en el transcurs de les obres de construcció del mateix edifici de la catedral que, tot i partir d'un disseny gòtic del segle XIV, es van prolongar al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII. A mitjans del segle XVI el canonge Despuig informa de l'aparició d'un "enllosat bellíssim deu palms devall terra" (Despuig 1557, reed. 1981,

142), que va interpretar com la pavimentació d'un temple romà, tot i que posteriorment es va atribuir al fòrum. Antoni Cortés creu que el paviment citat per Despuig és el sòl del fòrum, tenint en compte la troballa d'inscripcions romanes localitzades a la catedral que el mateix Despuig ja recollia en els seus escrits: “sería foro, o plasa de la Ciudad, pues advierte que se hallaron algunas Inscripciones Romanas” (Cortés 1747, I,VI, 48). L'abundància d'inscripcions lapidàries romanes localitzades a, o a les proximitats de, la catedral, ha estat un altre dels indicis que apunten a la ubicació del fòrum sota la catedral medieval (Genera i Járrega 2009, 139; Valdepérez 2010, 218) tal i com s'insinua ja en els escrits de Despuig i Cortés. Val a dir que la majoria d'aquestes inscripcions són de tipus commemoratiu, pertanyents a pedestals d'estàtues.

Les referències anteriors al segle XX són força suggerents, però per elles mateixes no constitueixen un fonament sòlid per a demostrar l'emplaçament del fòrum romà en aquest punt. En les referències a un antic enllosat de qualitat sota el sòl de la catedral no hi ha cap element que indiqui una adscripció inequívocament romana i, tenint en compte la riquesa arqueològica del subsòl, podria atribuir-se igualment a la pavimentació de la mesquita musulmana o la basílica visigòtica, que haurien d'estar situades en el mateix indret. En quant a la concentració d'inscripcions romanes vora la catedral com a indicador de la situació del fòrum en el mateix lloc, s'ha objectat que totes les inscripcions conegudes han aparegut reutilitzades en construccions més modernes (Llorens i Aquilué 2001, 18). En aquest sentit cal tenir present la intensa demanda de materials de construcció requerida per a les obres dutes a terme en el sector de la catedral al llarg de molts segles. Només la fàbrica per a la construcció de la catedral gòtica ja actuaria com un “efecte imant” que hauria atret materials petris de tota la ciutat, amb preferència, és clar, pels blocs escairats i de materials de bona qualitat. A les obres baixmedievales, però, cal afegir almenys les obres de la primitiva catedral romànica, les de la mesquita musulmana, i les de la basílica visigòtica, doncs la reutilització de materials antics per a bastir nous edificis és un fenomen habitual des del Baix Imperi i que es repeteix habitualment durant tota l'Edat Mitjana. A partir del segle XIV la construcció del nou cinyell de muralles va contribuir en gran mesura a la recerca i espoli de materials petris, fins a punts denigrants com va ser el desmantellament del cementiri jueu de la ciutat per a aprofitar-ne les làpides. En aquesta tessitura de “dinamisme petri” prolongat al llarg de centenars d'anys, la situació d'inscripcions lapidàries romanes a l'entorn de la catedral s'ha de considerar amb molta precaució.

Les primeres aportacions de pes que tendeixen a situar el fòrum sota la catedral medieval provenen dels esforços de l'arquitecte Joan Abril, que va decidir investigar el tema pel seu compte.

5.5.2.3.- Les troballes de Joan Abril i les primeres evidències d'arquitectura pública romana

A començaments del segle XX, Abril va aconseguir el permís per a efectuar una excavació arqueològica a la zona de la cantonada dels carrers de Santa Anna i Costa de Capellans. Es tracta d'una intervenció que comptava amb el precedent de la intervenció descrita pel canonge Cortés i duta a terme a la seva pròpia casa, situada en aquesta mateixa zona, on a una fondària aproximada corresponent a l'alçada d'un home va localitzar “un suelo de ladrillo antiguo, con un hogar, o cocina en que se conservaban carbones” (Cortés 1747, f. 48). Segons Abril, Cortés a més hauria descobert una ara romana entre casa seva i la torre de la catedral (Gil de Federich 1978, 154). Més recentment en relació al temps d'Abril també hi ha la troballa, l'any 1884, de restes romanes que havia efectuat ell mateix a la fonamentació de la capella de Sant Josep de la catedral, entre les quals destacaven dos làpides amb inscripcions. En el transcurs de l'excavació d'Abril es van succeir descobertes de diversa naturalesa: “una sepultura amb un gresol i uns trossos de malla de plata a prop del cadàver, unes grans làpides romanes i un carreu de més de quatre metres de llargada, el qual era la corona d'una cornisa d'època romana que formava tot el front d'un dels costats d'una cel·la, degut a que en els extrems es veien els dos angles del frontó que eren els arrencaments de les dues cornises que formaven els dos costats de la cel·la” (Gil de Federich 1978, 155). Més endavant afegeix una segona descripció: “corona de cornisa, de més de quatre metres de llargada, tota d'una sola peça, de pedra arenosa, que tenia en cada cap los angles o arrencaments de dos frontons de la coberta de la cel·la que hostatjaria alguna estàtua d'emperador o divinitat” (Gil de Federich 1978, 155). També es refereix a la troballa d'una construcció de pedra que ell anomena “pòdium”, i que fou tornat a enterrar. La “cornisa” fou mutilada, i només una petita part va ser dipositada al museu

de la ciutat⁵. La major part de les descripcions sembla fer referència al frontó d'un temple de petites dimensions (Genera i Járrega 2009, 138), tal volta un element secundari del fòrum, considerant l'existència de construccions similars a Empúries, on es coneixen onze edificis amb unes mesures entre 3,5 i 4,9 metres d'amplada (Valdepérez 2010, 134). La troballa dels diversos elements van fer suposar a Abril que, efectivament "el Fòrum romà ocupava el lloc que avui ocupa la catedral" (Gil de Federich 1978, 155).

Fig. 90. Complexa estructura a base de carreus i *opus vittatum* localitzada en una rasa de serveis urbans a la cruïlla dels carrers Cruera, Santa Anna, i Costa de Capellans (GRESEPIA)

Deixant de banda les troballes esporàdiques de fragments de fusts de columna en els moviments de terres efectuats per tota la ciutat al llarg dels segles, les troballes d'Abril a l'encreuament dels carrers de Santa Anna i Costa de Capellans constitueixen les primeres mostres conegudes arqueològicament que poden ser atribuïdes a un edifici públic, amb un ús clar de l'arquitectura monumental i de prestigi, i destinat a ser admirat de fora en l'entorn d'un espai més o menys obert. La menció a un "podium"

---

⁵ "l'Ajuntament va haver de menester un tros de pedra per fer un pedestal per al monument del tortosí Querol i va tirar mà, en mala hora, de la joia històrica, fent-ne tres trossos, deixant tan sols el del mig, això és, el menys interessant" (Gil de Federich 1978, 156).

que fou tornat a enterrar després de la intervenció, i del qual malauradament no en va transcendir cap descripció ni document gràfic complet, obliga a plantejar les restes localitzades sota l'Hospitalitat de Lourdes com a possible part d'un únic complex edilici. En realitat, tant si les restes dels dos "pòdiums" formen part d'una mateixa construcció – i en aquest cas s'hauria de tractar del podi del fòrum -, com si corresponen a edificis diferents, sembla clar que es configura a l'entorn de la catedral un espai monumentalitzat que mesuraria, com a mínim, seixanta metres de costat, que és la distància aproximada que hi ha entre les restes de l'Hospitalitat i les localitzades per Abril. Amb aquestes dades, juntament amb la recent localització d'una estructura monumental a la cruïlla entre els carrers Cruera, Santa Anna, i Costa de Capellans, la llargament especulada ubicació del fòrum de la ciutat romana sota la catedral o en la seva proximitat immediata podria donar-se per confirmada.

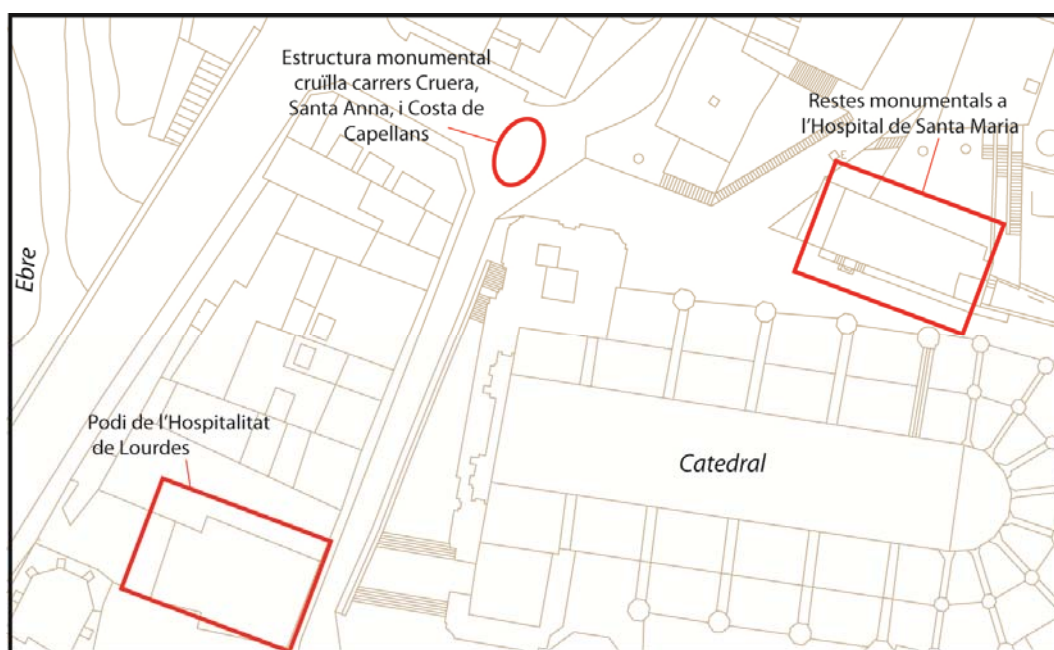

Fig. 91. Situació dels diferents conjunts d'estructures romanes a l'entorn de la catedral (GRESEPIA)

A partir del puntal que suposa el coneixement arqueològic dels dos indrets – Hospitalitat de Lourdes, i cantonada entre els carrers de Santa Anna i de Costa de Capellans -, poden afegir-se els raonaments ja coneguts de la concentració d'inscripcions romanes en l'entorn per a reforçar aquesta ubicació del fòrum, així com les troballes arqueològiques ressenyades per Despuig al segle XVI, si bé encara seria

molt agosarat afirmar que el seu “enllosat bellíssim” correspon a la pavimentació de l'espai foral.

Les dades encara poc nombroses que hi ha disponibles permeten imaginar un complex monumental que aprofita el petit altiplà on hi ha la catedral medieval, i creant un possible efecte escenogràfic sobre el riu i el port per una banda, i sobre l'entrada del barranc del Rastre pel l'altra, és a dir, sobre les principals vies d'accés a la ciutat romana. Es tracta d'una ubicació molt similar al fòrum de *Caesaraugusta*, també a la mateixa vora de l'Ebre. Les característiques d'excentricitat espacial i de proximitat al riu com a reconeixement de l'estreta vinculació existent entre aquest i la ciutat són comunes a ambdues ciutats (Hernández i Núñez 1998).

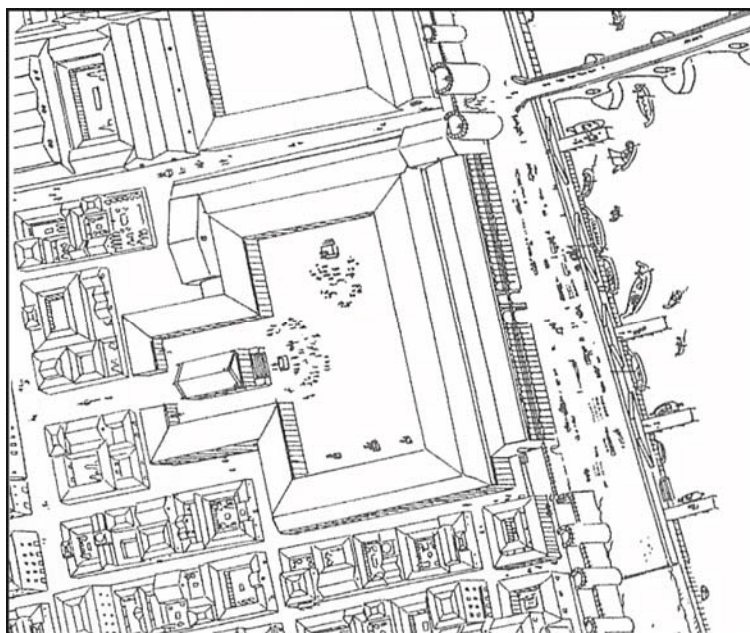

Fig. 92. Reconstrucció ideal del fòrum de Caesaraugusta, vora el riu i el port fluvial (Martín-Bueno 2000)

5.5.6.- Els espais residencials

La major part dels recintes emmurallats amb els que es protegeixen les ciutats romanes està formada per edificis residencials, és a dir les cases on habiten els seus habitants. Aquests habitants han de conviure amb espais destinats a tot tipus de funcions: edificis d'espectacles, espais públics, espais de representació política, espais religiosos, espais especialitzats en activitats econòmiques, etc., però així i tot el gruix de la superfície urbana estava dedicada a l'habitatge. Tenint en compte aquesta premissa, cal confessar

que no es coneix gairebé res dels espais residencials de *Dertosa*. Malgrat els avenços en quant a intervencions arqueològiques dels darrers anys, val a dir que els excavadors que hi han participat mai han tingut la certesa d'estar treballant en cases on hi vivia la gent. Aquest fet no significa que no s'hagin excavat espais residencials, sinó que fins ara ha estat molt difícil atribuir aquesta funció a les restes que s'han anat documentant. És molt probable que almenys bona part de les restes parcials que s'han anat descobrint en l'espai que hem considerat com a suburbi meridional de la ciutat, a la vessant sud del turó de la Suda i al Rastre, formi part d'edificacions residencials, malgrat que no s'han recuperat elements suficients per a justificar aquesta identificació. L'existència d'un abocador de deixalles d'època flàvia a la Costa de Capellans, a la vessant oest de la Suda (Genera i Járrega 2009), podria estar indicant un ús residencial de la part alta del turó en aquesta època. També sobre la vessant oest, l'any 1993 es van localitzar en una intervenció d'urgència les restes molt malmeses d'estructures d'època baiximperial, datables en els segles IV i V d.n.E. que presumiblement haurien format part d'espais d'habitatge. Es tracta de dos murs de pedres sense escairar lligades amb fang, i associats a un paviment de terra batuda. El conjunt s'aixecaria sobre una terrassa artificial recolzada a un mur de contenció de trets rudimentaris. Ara bé, no es va documentar l'existència d'una ocupació anterior d'aquest indret, que pel que sembla hauria estat esborrada per l'activitat constructiva baiximperial, si és que aquesta no va actuar sobre un espai que ja era prèviament desocupat (Ferré *et alii* 2014).

Aquestes escasses dades es refereixen a l'espai nucleitzat a l'entorn de la Suda, que com s'ha vist no es tracta sinó del solar de l'antiga ciutat ibèrica, que es va anar ampliant per les seves vessants. Les úniques notícies de caire arqueològic que indiquen l'expansió urbana de la ciutat cap a altres sectors les aporta Joan Abril, el qual indica l'aparició d'una filada de cinc bases de columna i una de pilastra. Aquests elements segueixen un traçat lleugerament divergent al del carrer Major de Remolins, sota el qual es van localitzar, i van aparèixer acompanyades d'un mur que travessava el carrer perpendicularment. La troballa, que es va efectuar en el marc de la construcció de la claveguera principal del barri, va anar acompanyada de la recuperació d'un important lot de materials arqueològics que no s'han conservat (Anònim 1899, 1900). Les restes estructurals estaven en posició primària, i es pot interpretar que pertanyen a algun edifici de tipus públic.

Fig. 94. Localització de les bases de columna documentades per Joan Abril (GRESEPIA)

L'existència de restes estructurals romanes al barri de Remolins pot estar indicant l'estratègia de creixement urbanístic seguida durant l'Alt Imperi. Urbanitzat el turó de la Suda, per al qual es partia de la ubicació inicial del nucli ibèric, la ciutat requeriria un pla d'expansió cap a algun dels espais annexos. La part alta de l'actual barri de Remolins oferiria un espai apte per a la implementació d'un pla urbanístic preconcebut i més d'acord amb els models romans. Aquesta ubicació permetria un creixement adossat pràcticament a l'antic nucli urbà, i alhora en una zona fora de l'abast de les inundacions, tot i que justament les úniques restes documentades fins el moment estarien situades a la part més baixa de la nova zona urbana. Alhora és un espai que es beneficiaria de la deu d'aigua del Porcar, situada al nord de la Suda, i que podria nodrir les necessitats de la població circulant de dalt cap a baix del turó.

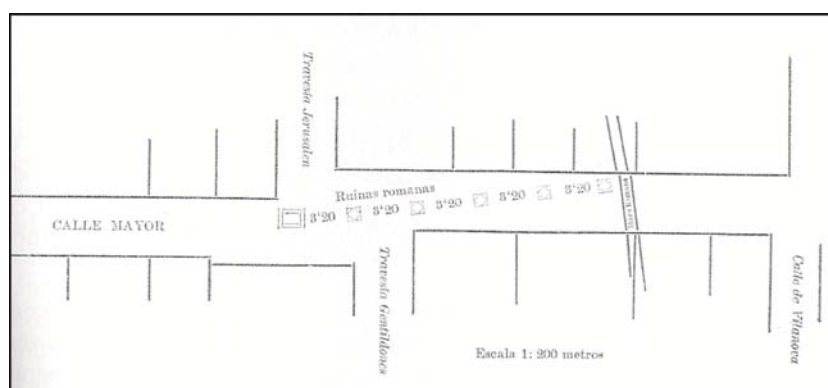

Fig. 95. Planta-croquis de les troballes d'Abril al carrer Major de Remolins (Anònim 1899)

La part baixa de Remolins presenta obstacles gairebé insalvables pel que fa a la investigació arqueològica, donat que les restes romanes apareixen molt avall, a més de tres metres per sota de l'actual cota de circulació. Aquesta profunditat està per sota de la capa freàtica i tècnicament dificulta en bona mesura un correcte desenvolupament dels treballs, inclús si es compta amb mitjans de bombeig. La part elevada, situada entre els actuals turons de la Suda i de Tenasses, en canvi, és pràcticament verge arqueològicament parlant, mentre que l'estratigrafia romana probablement es podria localitzar molt més prop de la superfície. Probablement és en aquesta zona on caldria concentrar esforços de cara a les properes investigacions.

5.5.4.- El suburbi meridional de *Dertosa*. Els resultats de les excavacions al barranc del Rastre i sobre el vessant meridional de la Suda

5.5.4.1.- Intervenció al carrer de Sant Felip Neri

Fig. 52. Situació de les restes romanes localitzades al carrer Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Entre 2008 i 2010 es va dur a terme una intervenció arqueològica al carrer de Sant Felip Neri, situat sobre la vessant sud de la Suda, no gaire lluny del carrer de Sant Domènec. A diferència de l'excavació de Sant Domènec, que va revestir un caire més aviat

puntual i amb una àrea de treball limitada, la intervenció de Sant Felip Neri ha afectat un espai més ampli i en una zona amb un desnivell pronunciat. Es tracta d'un sector del casc antic de la ciutat en la qual l'ordenació urbanística ha pres tradicionalment la forma d'aterrassaments successius, seguint la vessant de la Suda. L'excavació ha confirmat plenament aquest aspecte, amb la localització de diverses plataformes d'origen antròpic amb les seves corresponents interfícies i rebliments massius de terra, pertanyents a diversos períodes, incloses varies fases d'època medieval i moderna. Convé destacar que les construccions dels segles XVII i XVIII han afectat greument l'estratigrafia d'època romana, de manera que és més que possible que una quantitat desconeguda d'estructures antigues hagi desaparegut com a conseqüència dels dràstics retalls sobre el terreny imposats per la lògica arquitectònica postmedieval.

Fig. 53. El solar de Sant Felip Neri i el seu entorn (GRESEPIA)

Les restes romanes es troben en l'extrem d'una terrassa constructiva. Aquest fet ha permès la seva conservació – si bé parcial, ja que l'edifici del qual formaven part sí està molt afectat -, ja que foren aprofitades en part com a fonamentació de les estructures medievals i més modernes que van construir-se a sobre. Com a resultat d'això, l'espai intern de les habitacions exhumades es troba en bon estat, la qual cosa ha permès la recuperació d'un important lot de materials mobles en un estat de conservació excepcional.

Fig. 54. Vista aèria del solar i les restes de Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Els elements arquitectònics

Les estructures d'època romana corresponen a un edifici de dimensions desconegudes, però que va haver de comptar amb certa envergadura, del qual destaca un gran mur d'aterassament, paral·lel a l'actual carrer de Sant Felip Neri, de 12,5 metres de longitud, tot i que el seu extrem est es perd sota el tall del límit de l'excavació i, tot i que s'interromp, és probable que s'estengués més enllà també pel seu extrem oest. La seva amplada és d'uns cinquanta centímetres, i posseeix una altura conservada d'uns tres metres. L'aparell del mur consisteix en un *pseudo-vittatum*, construït amb pedres de dimensions mitjanes i petites disposades en filades regulars. La seva cara interior encara conserva en la major part de la seva superfície una capa d'estuc. En la cara que dona al turó la seva alçada oscil·la entre 1-1,30 metres, ja que la part inferior no presenta un acabat acurat i les primeres filades es confonen amb les graves i còdols dels estrats subjacents. D'aquesta manera es configura una construcció semisubterrània, ja que el

seu nivell d'ús se situa molt per sota de la superfície exterior, almenys en el seu costat nord-nord-oest. En direcció sud s'hi recolzen dos murs amb el mateix tipus de tècnica constructiva – un dels quals també conserva parcialment el seu recobriment d'estuc -, tot i que en estat en posició perpendicular a la vora de la terrassa, s'estenen al llarg de poc més de metre i mig, i més endavant ja es perden.

Fig. 55. La principal estructura documentada a Sant Felip Neri. Parament d'*opus vittatum* cobert amb estuc (GRESEPIA)

Sobre aquesta estructura es recolzen diversos murs secundaris, aixecats segons la mateixa tècnica, situats al nord-est, disposats en sentit paral·lel o en perpendicular respecte al mur principal. És possible que tots ells siguin part del mateix edifici, tot i trobar-se a una cota superior, trobant-se per tant més exposats als retalls ocasionats per l'activitat constructiva d'èpoques posteriors, la qual cosa explica el seu estat d'arrasament. Convé destacar també l'excavació parcial d'un possible accés a l'interior des del costat del turó, a una cota més elevada, format per una rampa de terra descendent recolzada sobre dos parets. L'aspecte d'aquests murs suggereix que podria tractar-se d'un accés obert amb posterioritat a la construcció de l'edifici. Per la tècnica constructiva difereixen de la resta d'estructures del complex, doncs no estan aixecats en

opus vittatum o *pseudo-vittatum*. Un d'ells està construït amb maçoneria senzilla de pedres mitjanes sense escairar lligades amb morter de mala qualitat, mentre que l'altre és una construcció d'encofrat de morter, i dóna la impressió que es tracta d'afegits puntuals. La part sud sud-est de l'edifici està totalment desapareguda, ja que es troba al costat d'un brusc desnivell. Sembla plausible que la façana meridional de l'edifici sofrís un enfonsament en un moment posterior al seu abandonament, fent que les seves restes es precipitessin a la terrassa del costat, situada a una cota inferior.

Fig. 56. Visió general de les estructures (GRESEPIA)

Evolució i cronologia de les fases constructives

Ha estat possible caracteritzar diversos horitzons cronològics en el recorregut històric de l'edifici, el primer dels quals és la formació de la plataforma artificial que va permetre la seva instal·lació. Desgraciadament en el procés d'excavació no va haver suficient temps per a explorar en profunditat els nivells fundacionals de la casa. Només es van poder assolir aquests estrats en un sector puntual de l'àrea d'intervenció, però que no va aportar materials ceràmics gaire significatius. Sigui, com sigui, l'edifici es recolza sobre

una massa de terra on es localitza una concentració d'elements ceràmics que formen un conjunt cronològic coherent, l'inventari dels quals hem presentat en l'apartat dedicat als materials protohistòrics de Tortosa. La majoria es tracta de ceràmica comuna ibèrica, de cronologia relativament tardana, amb càlats decorats i tenalles del tipus *Ilduradin*, així com material d'importació itàlic, amb campaniana A, B (o B-oïdes i/o calenes), però també àmfores de les formes Dressel 1A i 1C, i possiblement també alguns materials púnics, considerant la presència de fragments amfòrics d'origen nord-africà. Pres en conjunt, es pot aventurar una datació de finals del segle II-primera meitat del segle I a.n.E. per a la formació de la plataforma sobre la qual es van construir aquestes estructures.

La segona via d'aproximació cronològica als orígens de la urbanització la proporciona l'estudi de les primeres fases edilícies detectades entre les estructures romanes, i les seves reformes. El principal problema és que no hi ha materials associats que permetin datar la fase fundacional a la qual correspon el mur principal, i els dos murs secundaris que s'hi adossen, els quals compartien un mateix paviment que no fou excavat i, per tant, no es va poder datar. La reforma posterior que es produeix sobre el mateix espai fa creure que aquest primer moment s'hauria de situar en un moment anterior al canvi d'era. La informació de la reforma és més complerta. S'ha documentat un moment de canvis estructurals que comporten la desaparició d'un mur i d'una banquetta de tovot o tàpia. Un dels murs mitgers és arrasat, i es produeix un augment de la cota de circulació, amb un abocament massiu de sediments argilosos que cobreix totalment que el paviment que ocupava H3, i la banquetta que es recolza al segon mur mitger, que encara roman en peu, queda anul·lada. A efectes pràctics suposa l'ampliació de l'estança A1 a expenses d'A3. El contingut ceràmic d'aquest anivellament és ric en fragments de terra sigillata itàlica, entre la qual hi ha diversos exemplars de les formes *Conspectus* 4.1, 4.4, 6.2, 14.1, 22.1, 33, etc., així com alguns fragments de ceràmica de parets fines de la forma Mayet 1 o 2. Aquest repertori permet situar la reforma en algun moment del primer quart del segle I d.n.E., en època tardoaugustal o tiberiana.

A partir d'aquesta reforma la part coneguda de l'edifici va assolir el seu aspecte definitiu, amb dos cambres separades per un mur mitger, i només s'hi detecten canvis menors, fruit més bé de l'ús dels espais i a algunes tasques de manteniment. En els primers moments posteriors a la reforma, el terra de l'espai A1 va comptar amb una modesta pavimentació de calç que, en el moment de la seva amortització ja havia desaparegut de bona part de la sala, segurament degut al ràpid desgast per l'ús.

Posteriorment es va col·locar el que seria la darrera pavimentació de la sala, consistent en una simple capa de terra. En els murs s'observen diverses capes de pigment, la qual cosa demostra que hi havia una certa preocupació per la bona presència d'aquestes sales, tot i el seu caràcter funcional. En el mur principal d'aterrassament s'observa que una de les capes de pintura és de color roig.

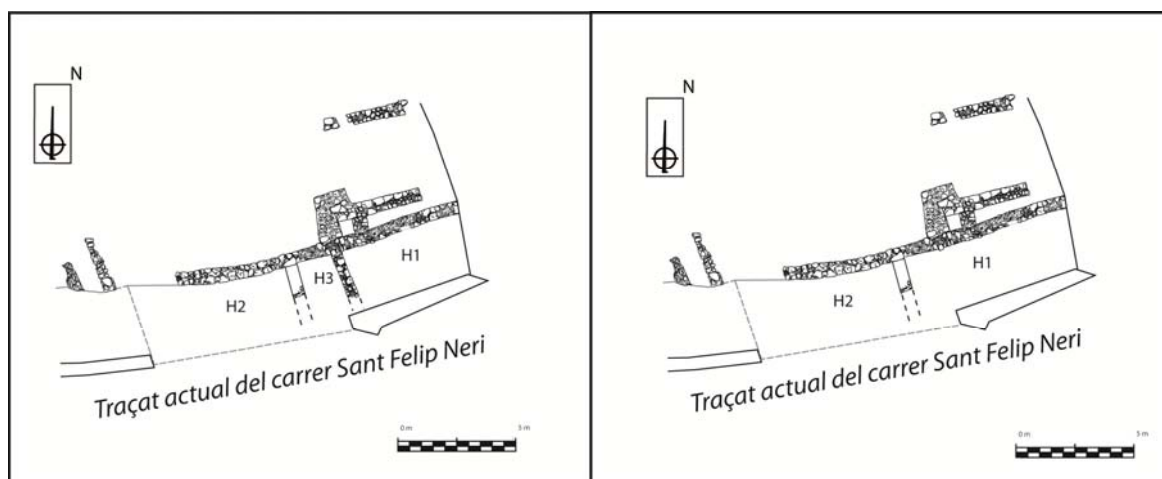

Fig. 57. A l'esquerra, primera configuració dels espais de Sant Felip Neri, amb tres habitacions, a l'entorn del canvi d'era. A la dreta, segona configuració, amb dos espais, primer quart del segle I d.n.E.

(GRESEPIA).

No està clara la funció exacta d'aquestes estances. El caràcter parcial de la troballa i la seva disposició en terrasses en un estat de conservació molt desigual impedeixen contrastar les seves estructures amb els diversos tipus coneguts d'edificacions domèstiques habituals entre l'època tardorepublicana i l'Alt Imperi. A jutjar per la seva senzillesa i per la troballa *in situ* de diverses peces ceràmiques, i la seva disposició – moltes d'elles estaven arrenclades contra el mur principal d'aterrassament –, fan pensar en espais de magatzem. Això, i la relativa proximitat dels *horrea* del carrer Montcada suggereixen que l'existència mateixa del suburbi tindria una relació molt estreta amb el funcionament del port i la vida comercial de la ciutat. Tot i això, convé no oblidar que durant el segle I d.n.E. no era un fet estrany en entorns urbans la convivència entre espais d'habitatge, fins i tot nobles, amb zones industrials o d'activitat econòmica en el si d'un mateix edifici, com ho mostren els exemples del carrer Fortuny a Tarragona, on una casa reconverteix part del seu edifici en un espai industrial, el carrer d'en Lladó a Badalona, on hi ha una combinació d'espais domèstics amb espais d'activitats vinícoles, o una casa senyorial de *Iesso*, a la qual s'atribueix una

petita zona industrial (Cortés Vicente 2014, 272-273). Manquen encara dades per a caracteritzar amb detall el suburbi meridional de *Dertosa*. És probable que compaginés les funcions de zona residencial d'una part de la població – encara que de moment no s'hi ha localitzat evidències clares d'activitat purament domèstica –, amb una més evident orientació econòmica. Ara com ara sembla clar que el comerç seria una de les activitats principals, tenint en compte la presència de diferents espais d'emmagatzematge.

La fase d'amortització de l'edifici

Amb l'abandonament de l'edifici les habitacions documentades es van convertir en un abocador de runa, que les rebleix del tot. A partir de l'estudi dels materials només és possible una aproximació a la datació de l'abandonament, que s'ha de situar en la segona meitat del segle II d.n.E., o potser, tot i que menys probablement, en els primers anys del segle III d.n.E. És possible que el període temporal existent entre l'abandonament i el farciment no fos gaire dilatat, ja que s'hi ha trobat una certa quantitat d'elements ceràmics *in situ* en un estat de conservació excel·lent – en alguns casos sencers i d'una peça –, la qual cosa suggereix que no hi va haver una freqüentació dels espais abans dels abocaments massius de runa. La coberta de les estances fou enderrocada abans dels abocaments, tal i com ho demostra el registre estratigràfic. Tot i això no sembla que la totalitat del sostre es precipités a l'interior de les habitacions, ja que tot i la presència disseminada més o menys per tot arreu de restes de bigues, aquestes no apareixen en gran quantitat. Els desperfectes que s'observen en algunes de les peces de ceràmica es poden atribuir en certa mesura a la caiguda del sostre.

Bona part de l'enderroc contingut en les restes de l'edifici està format per tovots, la majoria dels quals estan pulveritzats, donant lloc a una massa argilosa de tonalitat rogenca. També hi ha blocs de pavimentació d'*opus signinum*; a jutjar per la posició en la qual han aparegut la major part dels fragments majors (de vora mig metre de llargada i fins a un metre), més o menys en vertical, es pot intuir que van ser llençats o van caure d'una cota superior amb el sostre ja enfonsat. Igualment hi ha fragments de revestiment d'estuc pintats en diversos colors (sobretot roig, però també abunden els blaus) així com petits fragments de motlures arquitectòniques decoratives de guix, i també restes de *tegulae* i *imbrices*.

Figs. 58 i 59. Elements ceràmics localitzats *in situ* a Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Alguns d'aquests elements presenten senyals d'haver estat afectats per l'acció del foc, ja que alguns tovots estan pràcticament cuits, i també s'ha trobat una certa quantitat de pedres rubefactades i de consistència fràgil i trencadissa. Sigui com sigui es tracta de restes sotmeses al foc amb anterioritat a la seva deposició, ja que no hi ha cap indicatiu d'incendi en l'interior de les sales. Es desconeix l'origen d'aquestes restes arquitectòniques, que podrien haver format part del mateix edifici, o no. Els fragments de mosaic per la seva entitat no poden provenir de gaire lluny, potser d'una estança annexa situada a una cota superior i de la qual no n'ha quedat rastre per l'arrasament dels murs de la plataforma superior, i que d'alguna manera s'hauria esllavissat a l'interior de les estances inferiors en un moment posterior al seu abandonament.

Amb posterioritat a l'abandonament de l'edifici no hi ha més dades fins que cap al segle VI d.n.E., el costat sud sud-est de les estances fou objecte d'un retall longitudinal que fou reblert amb deixalles. El color fosc dels sediments i l'elevada quantitat de restes orgàniques demostren el seu caràcter d'abocador. Tanmateix, s'ha localitzat part de l'àrea cementiri al del barranc del Rastre, amb la troballa de dos inhumacions. És tracta de tombes senzilles que evidencien una posició social modesta, la qual cosa es demostra per la manca d'aixovar i d'inversió de treball per a construir les tombes, de les quals no es pot assegurar ni tan sols que posseïssin taüt. Cronològicament es poden situar en el segle VI d.n.E., donat que les seves fosses retallen un estrat d'aquest període i, per tant, serien aproximadament contemporànies dels sepulcres de lloses de pedra descoberts al veí carrer de la Mercè, a pocs metres de l'excavació de Sant Felip Neri. Amb les dades

disponibles actualment aquestes tombes són les més properes al turó de la Suda que es coneixen –de fet es troben sobre la seva mateixa falda–, la qual cosa ajuda a delimitar l'àrea ocupada per la necròpolis baiximperial i tardoantiga del Rastre, i també el tancament de la muralla de la ciutat, el traçat de la qual s'hauria de trobar a la part superior de la Suda.

El conjunt de materials mobles corresponents a la fase d'abandonament de l'edifici

La ceràmica

Procedent d'aquest context s'ha recuperat un important lot de materials ceràmics i metàl·lics, així com les restes d'un mosaic. Entre el material vascular, que com comentava ha aparegut en bona part alineat al llarg del mur d'aterassament, s'inclou un interessant lot de gerres elaborades en ceràmica comuna (1-5) i dos àmfors de procedència bètica de la forma Beltrán IIB (10 i 11) pràcticament intactes. Cal destacar també la presència d'algunes peces singulars. Per a començar cal destacar una àmfora bètica de la forma Dressel 20 en miniatura (14). Es tracta d'una reproducció a petita escala d'un tipus d'àmfora oliera molt estès arreu de la Mediterrània occidental durant l'Alt Imperi, normalment elaborada en un procés de producció seriada. Pel tipus de pasta sembla ser bètica, a l'igual que els prototipus que imita. Sense que es pugui establir el significat exacte d'aquesta peça en el seu entorn, és evident que es tracta d'un element poc habitual, i molt possiblement amb un contingut selecte. Hi ha un altra àmfora de petites dimensions, en aquest cas de probable procedència siciliana (13), tot i que de classificació encara incerta. Ara bé, el que potser és l'element més curiós és un recipient hemisfèric en terra sigillata africana del tipus A (15), corresponent a un tipus inèdit del qual no se'n coneixen paral·lels en cap de les tipologies existents, en forma de cassola amb abocador (Ferré i Jàrraga 2015). Les peculiars característiques d'aquest conjunt fan difícil l'atribució d'una datació acurada. Hi ha també altres peces d'aparició més freqüent però que no aporten valors cronològics exactes, com són les restes d'una àmfora bètica Dressel 20 de la qual se n'ha retallat la part superior per a reaprofitar la resta de la peça com a petit dipòsit o marmita (12), una cassola de cuina africana Hayes 197 (9), dos vasos Ritt. 8 en terra sigillata hispànica (6 i 7), i un vas en ceràmica comuna de la forma Hayes 200 (8). Les àmfors bètiques, la terra sigillata hispànica, i

les peces de cuina africana dibuixen un horitzó general de la segona meitat del segle II d.n.E.

El tipus de gerra i altres contenidors que predominen entre els objectes recuperats, i les circumstàncies de la seva troballa, arrengrades contra el mur principal del conjunt arquitectònic documentat, recorden vivament fenòmens com els observats a la propera vil·la de Casa Blanca (Tortosa). En aquesta vil·la es localitzaren diverses peces ceràmiques senceres arran del mur de tancament d'un dels seus recintes.

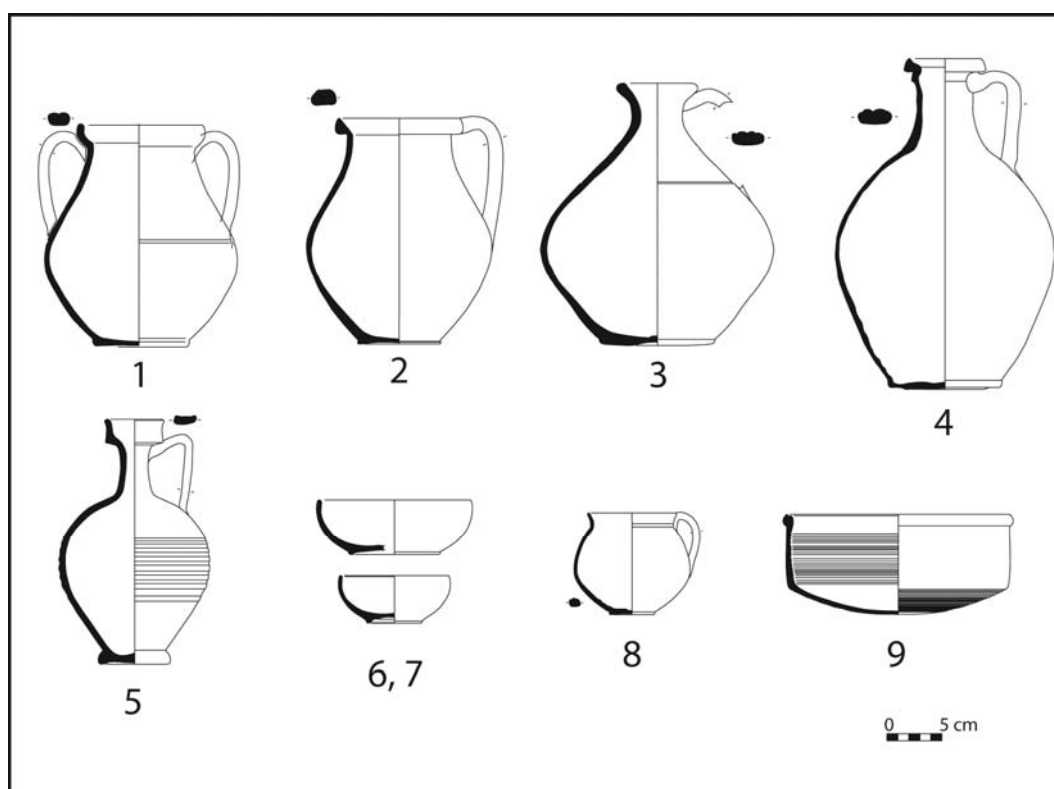

Fig. 60. Ceràmica de Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Aquestes gerres havien estat dipositades de manera intencionada, i s'han interpretat com a ofrenes fundacionals, en motiu de la construcció i reformes posteriors que s'efectuaren a l'edifici (Revilla 2003, 263-274). A la zona propera a Empúries hi ha casos molt similars a les vil·les de Els Tolegassos i Mas Gusó (Casas i Ruiz de Arbulo 1997), també considerades com a ofrenes. Els exemples emporitans van aparèixer associats a restes d'animals i ous, amb el que el seu paper com a ofrenes sembla evident. Els exemples tortosins no són tan explícits respecte al valor ofrendístic del seu contingut. De tota manera en el cas de Sant Felip Neri la situació estratigràfica de les gerres és més complexa, donat que no sembla que s'excavés cap fossa fundacional per a dipositar-les.

De fet, la interpretació inicial és que es tractava de peces ceràmiques presents sobre el sòl d'ús de l'edifici en l'instant del seu rebliment per runa (Diloli *et alii* 2013, 2014). Si es tracta d'ofrenes hem de considerar que el qual inicialment es considerava una primera capa de runa que s'aboca a l'interior de l'edifici després de la seva amortització, en realitat es tractaria d'un darrer anivellament de les estances que formaria, al seu torn, un darrer sòl d'ús de les mateixes, i d'aspecte força groller. Les gerres serien en aquest cas ofrenes fundacionals relacionades amb una reforma arquitectònica de la que només en coneixeríem l'augment del nivell del sòl d'ús. De tota manera, a jutjar pel contingut ceràmic d'aquest estrat dubtós, i el posterior estrat format ja per la runa abocada com a rebliment, el marge temporal entre la reforma i l'amortització definitiva de les estances fou molt curt, ja que no s'observen diferències substancials en aquest sentit.

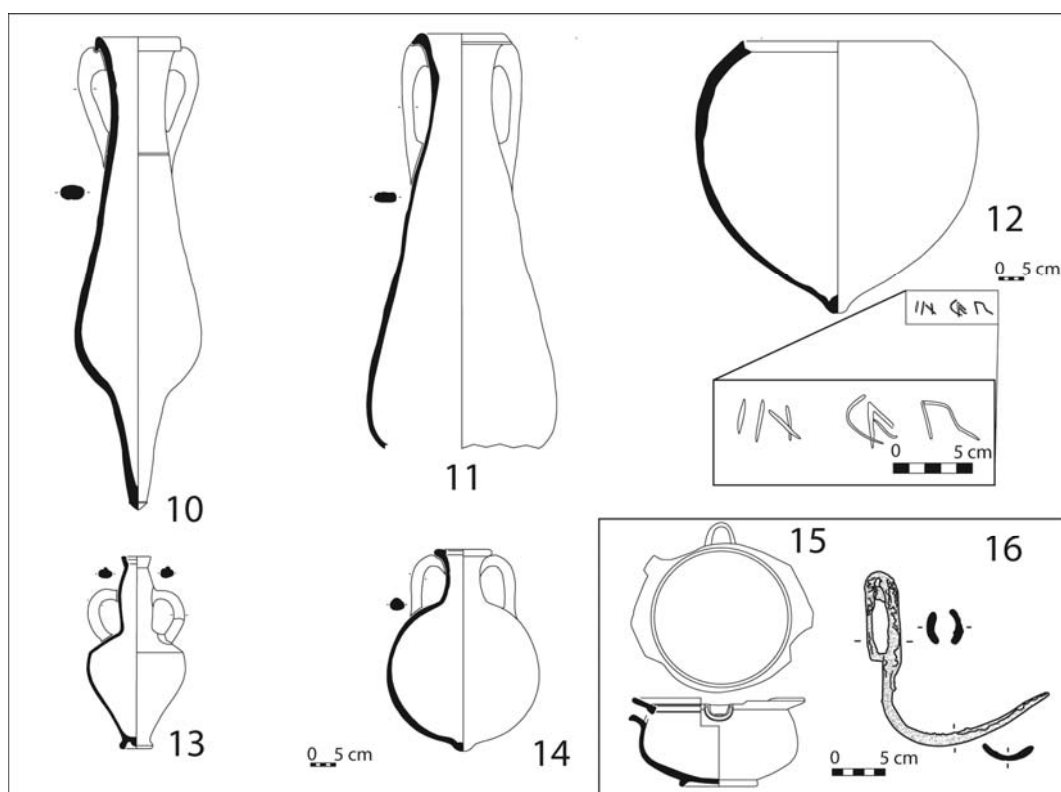

Fig. 61. Materials de Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Per altra banda, la possibilitat que aquesta interpretació fos correcta s'enfronta a certes dificultats, com és que altres peces recuperades del mateix estrat i en una cota molt semblant difícilment poden ser considerades ofrenes, com és el cas d'una àmfora Beltrán IIB (10) sencera, apareguda cap per avall però en posició vertical, i el de les

restes d'una Dressel 20 (12), en aquest cas a tocar d'una hipotètica ofrena en forma de l'agrupació de tres gerres a la vora del mur principal. Tant pel tipus de recipient com per les seves dimensions i posició el seu significat ha de ser diferent, tot i que comparteixen les mateixes relacions estratigràfiques que les gerres. Encara una altra explicació alternativa: el rebliment intencionat de les estances, materialitzat en la formació d'un potent estrat d'acumulació de runa, podria tractar-se d'una reforma arquitectònica en si mateixa, destinada a elevar dràsticament el nivell d'ús d'un espai més o menys extens o, el que en un sentit pràctic és el mateix, a l'ampliació de la superfície d'una terrassa, formant una gran plataforma, en perjudici de la desaparició de la terrassa inferior. Les grans proporcions d'aquesta reforma justificarien l'existència d'un nombre important d'ofrenes fundacionals. Aquesta interpretació topa, però, amb l'absència per sobre d'aquesta nova plataforma d'estructures que es puguin datar en moments posteriors al segle III d.n.E.⁶ De fet, és gairebé segur que al segle VI d.n.E. no hi havia cap instal·lació o construcció d'importància en aquest indret, doncs la superfície superior de la plataforma servia en aquests moments com a espai cementiri al per a inhumacions senzilles per a individus de condició social presumiblement poc elevada. Aquest fet suggereix que en el cas de tractar-se d'una reforma de l'espai, destinada a donar lloc a una nova realitat arquitectònica, aquesta hauria quedat inacabada.

Utilització d'un edifici abandonat com abocador de runa, o reforma arquitectònica frustrada? Ara per ara la fi de l'edifici localitzat a Sant Felip Neri presenta aquesta disjuntiva interpretativa.

Els metalls

Entre les peces de metall destaca una sèrie d'utensilis de treball entre els quals destaca la fulla d'un gran ganivet de 20 cm de llargada per 5,5 cm d'ample. L'espiga del mànec està trencada prop de l'arrencament de la fulla, així que no és possible guiar-se per l'observada tendència que tenen les fulles a créixer en proporció a la longitud de l'espiga en el pas de l'Alt al Baix Imperi, en el moment d'intentar una aproximació cronològica (Casas i Nolla 2011, 29). Una altra peça és una punta d'arpó de ferro, que no està intacta però conserva tot el ganxo lateral, i que testimonia la importància de l'activitat pesquera i, per extensió, del riu Ebre en la vida econòmica de la ciutat. També

---

⁶ Les restes de cronologia immediatament posteriors que s'han pogut identificar ja corresponen al període andalusí, entre elles, noves modificacions dels aterraments del sector ja al segle XII.

hi ha un possible pic de petites dimensions, molt similar a les alcotanes procedents d'Empúries i Puig Castellar (Sanahuja 1971, figs. 22.1 i 22.2), i un objecte similar a un martell. L'element més singular, però, és un estrígil complet (16), igualment de ferro i en excel·lent estat de conservació, de secció corba i amb el mànec doblegat i i soldat pel seu extrem al cos de la peça. La presència d'aquest objecte fa plantejar la possible existència d'una zona de banys en les proximitats. És molt similar, tot i les seves dimensions sensiblement majors, a l'exemplar de cronologia tardorrepública procedent d'una tomba de la Clota (l'Escala, Alt Empordà) (Casas i Nolla 2011, 63, fig. 34, 5). Un altre exemplar tardorrepúblicà procedent, com l'anterior, d'un entorn funerari el trobem al carrer de Quart de València, en aquest cas pertanyent a un dels primers habitants de la ciutat, itàlics no romans (Marín i Ribera 1999, 23-24; Ribera 2000). En general es pot dir que no és una peça que conegui grans variacions morfològiques al llarg del temps. Es coneix un estrígil molt similar del segle V d.n.E. procedent de la vil·la de Pla de Palol (Platja d'Aro, Baix Empordà) (Casas i Nolla 2011, 63, fig. 34, 6). Altres paral·lels són les restes fragmentàries d'almenys tres individus procedents de l'Alcúdia (Elx, Alacant), però sense referència cronològica (Tendero, Lara 2003). Darrerament s'ha recuperat un estrígil sencer de bronze, en un ambient celtibèric hel·lenitzat, a l'anomenada "casa del estrígilo", a Segeda I (Mara, Saragossa), datat amb anterioritat a l'abandonament de la ciutat, l'any 153 a.n.E. (Burillo *et alii* 2008, Burillo 2010).

Fig. 62. Estrígil de ferro recuperat a Sant Felip Neri, ja restaurat (Museu de Tortosa)

En relació amb els metalls, val a dir que no totes les restes carbonitzades de fusta provenen de les cobertes de les estances. Hi ha també fragments no identificables del que segurament serien mobles i altres objectes procedents de portes i finestres. Això es fa evident en comprovar l'elevat número de peces de ferro recuperades, entre les que hi ha més de dos-cents claus, prop d'un centenar de làmines, i vuit frontisses, entre altres objectes menys fàcilment identificables.

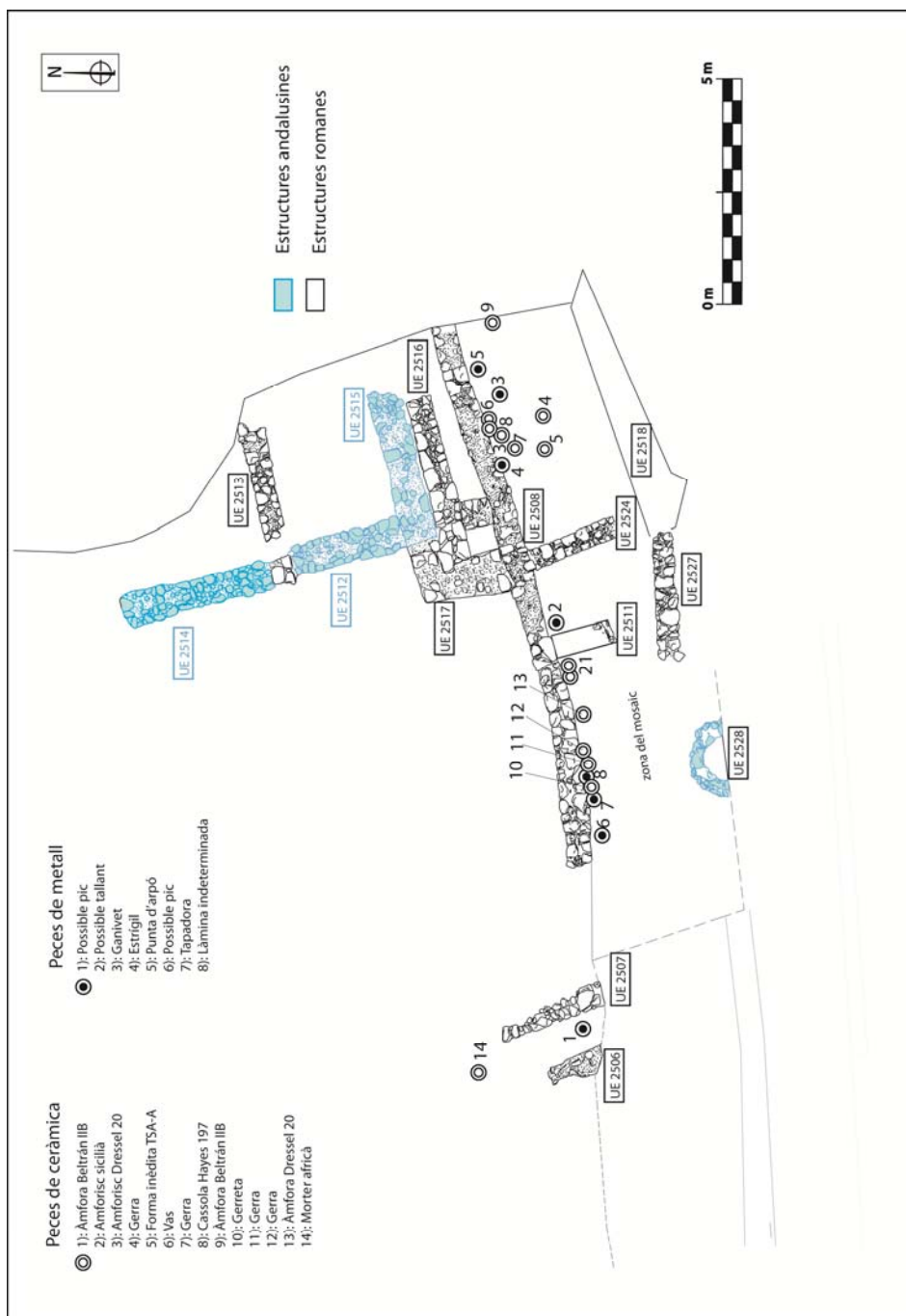

Fig. 63. Planta de les estructures de Sant Felip Neri i disposició dels objectes recuperats (GRESEPIA)

El mosaic

Aquest element ha estat recuperat entre les restes de runa que conformen l'estrat 2014, en l'àrea corresponent a l'espai H2. Està format per una trentena de fragments de dimensions variades, entre les quals no se superen els 60/65 cm de costat. Per la posició dels fragments és evident que foren precipitats des d'una posició en altura, i en el moment de la caiguda, la major part devia formar part d'un únic bloc que es va fragmentar com a conseqüència de l'impacte. En les circumstàncies en que apareix, és possible que la caiguda obeeixi a una esllavissada provinent des de la plataforma intermèdia del solar, on els treballs de construcció posteriors no han permès la conservació de l'estratigrafia romana corresponent a nivells alt-imperials i posteriors.

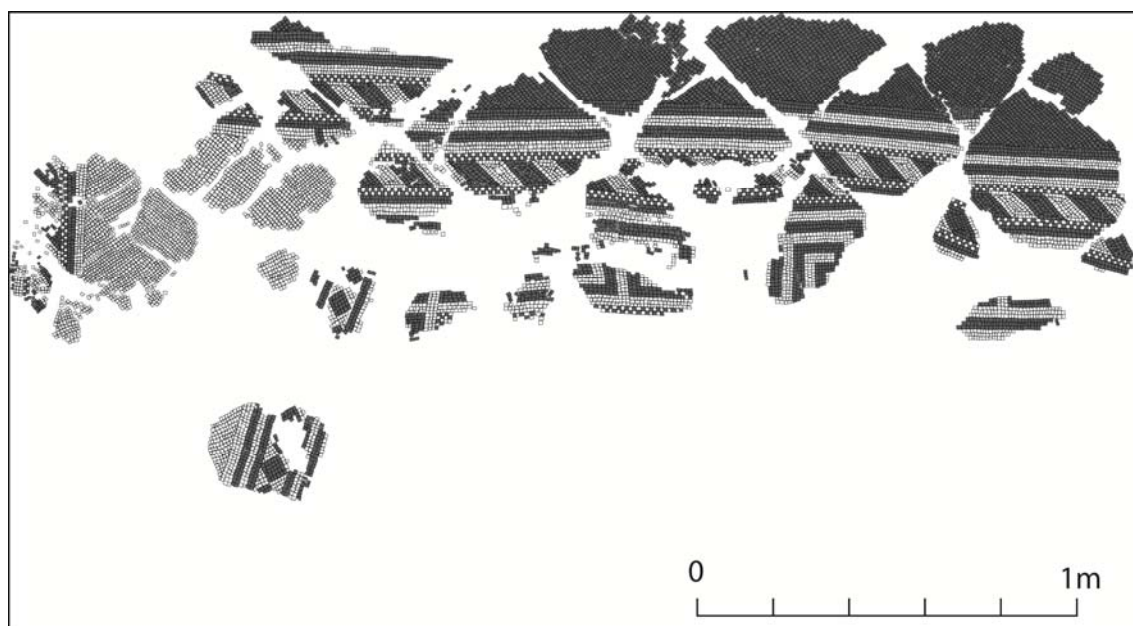

Fig. 64. Mosaic recuperat a Sant Felip Neri (GRESEPIA)

Es tracta d'una composició bicolor, en blanc i negre, amb motius geomètrics senzills, entre els quals trobem rombes, bandes, esvàstiques i fileres dobles alternant tesselles blanques i negres, encara que la major part de les figures les dibuixen tesselles negres sobre un fons de tesselles blanques. Aparentment les restes recuperades formen part del lateral d'una composició força major. Rombes, bandes i quadriculats de negre sobre blanc són freqüents en la musivària romana, però experimenten una expansió durant els segles II i III d.n.E., corresponent amb el gust pel mosaic blanc i negre que irradia

d'Itàlia (Ramallo 1985, 43). A partir del segle III comencen a imposar-se els temes figuratius i en color. En realitat, els motius decoratius presents en les restes musivàries de Sant Felip Neri són d'origen força antic. Les esvàstiques són molt populars a partir del segle II a.n.E., quan apareixen sobre paviments de *signinum*. Normalment, solen envoltar superfícies quadrades. Sobre mosaic, són força freqüents entre finals del segle I a.n.E. i principis del segle I d.n.E., per a reparar-les durant els segles II i III d.n.E., sobretot a les províncies del nord d'Europa (Mañas 2010). La resta de motius tenen una trajectòria similar, i igualment dilatada en el temps. La presència d'una banda exterior de color negre, com pot ser el nostre cas, sembla ser més habitual en el segle II d.n.E. (Barral 1978, 75). Alguns dels rombes negres presents a Sant Felip Neri són molt similars als del carrer Gisbert, de Cartagena (Ramallo 1985, làm. X, n° 12), i en línies generals, el mosaic tortosí és semblant a altres composicions geomètriques en blanc i negre, com el del carrer Palos, de Cartagena (Ramallo 1985), el de l'ajuntament d'Osca (Fernández-Galiano 1987, p. 94), i també a d'altres existents a Badalona (Barral 1978, pl. XXXIX, n° 47; pl. XL, n° 50), Mataró (Barral 1978, pl. LXIV, n° 107), o també a Sagunt (Vall 1961, làm. IV).

La datació del conjunt és complicada, ja que, com hem vist, els motius decoratius emprats apareixen repetidament al llarg dels segles en aquest tipus de composicions en blanc i negre. En tot cas no és posterior a l'any 200 d.n.E., i ens inclinem per un horitzó ampli entre els segles I i II d.n.E.

5.5.4.2.- Intervenció arqueològica al carrer de la Mercè

L'any 2010 es va excavar un ampli espai corresponent al solar en el qual s'ha de construir la nova delegació del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, juntament amb d'altres dependències judicials. Aquest edifici, les obres del qual encara ara no s'han iniciat, no comptarà amb pàrquing soterrat ni amb espais de soterrani, així que la fondària de l'excavació no ha estat gaire pronunciada. El mateix solar ja havia estat objecte d'intervencions arqueològiques parcials l'any 2002, coincidint amb la construcció del veí edifici de la biblioteca pública Marcel·lí Domingo; i l'any 2009, en motiu d'un primer projecte de l'edifici judicial, posteriorment modificat. Només les intervencions dels anys 2009 i 2010 han assolit estratigrafia altimperial. Es tracta d'un espai contigu a l'àrea d'excavació de l'anterior intervenció del carrer de Sant Felip Neri, però en una cota més baixa, a la terrassa inferior.

Fig. 65. Situació de la intervenció al carrer de la Mercè i el Temple de la Reparació (GRESEPIA)

L'estat de conservació de les restes en aquest cas no és tan bo com en l'anterior intervenció, tot i que el principal obstacle en aquest cas foren les limitacions imposades per part dels promotors de l'obra, que van provocar que les fases més antigues fossin objecte d'un estudi força superficial.

Malgrat tot es van recuperar tres petits conjunts murals que es poden atribuir al segle I d.n.E (C1, C2, i C3).

A la part més oriental del solar hi trobem el conjunt C1, en el qual es documenta un mur d'encofrat al llarg d'aproximadament quatre metres de longitud per uns 50 cm d'amplada, en sentit nord-sud. L'extrem nord es perd sota el límit de l'excavació, mentre que a l'extrem sud se'n recolza un altre de similars característiques formant un angle recte, tot i que d'aquest segon només se'n coneix un metre d'extensió, al trobar-se cobert per una construcció moderna. El bastiment d'aquestes restes es pot situar a la segona meitat del segle I d.n.E. per la presència de sigil·lada itàlica de la forma *Conspectus* 21.3, i les primeres produccions africanes de cuina.

Aproximadament divuit metres en direcció sud-est hi ha un conjunt similar, C2, organitzat a l'entorn d'un mur d'encofrat del qual se'n coneixen vora 10 metres en sentit nord-sud, al qual se n'afegeix un segon mur d'1'5 metres, de similars característiques, situat en angle recte. C2 no ha estat excavat del tot, fet pel qual no es pot establir una

datació precisa, encara que no seria arriscat aventurar un horitzó del segle I. Tot el conjunt està força alterat per la construcció a sobre mateix d'un complex de sepulcres de lloses de pedra en el segle VI d.n.E., que n'aprofita els murs per a recolzar el parament de les tombes.

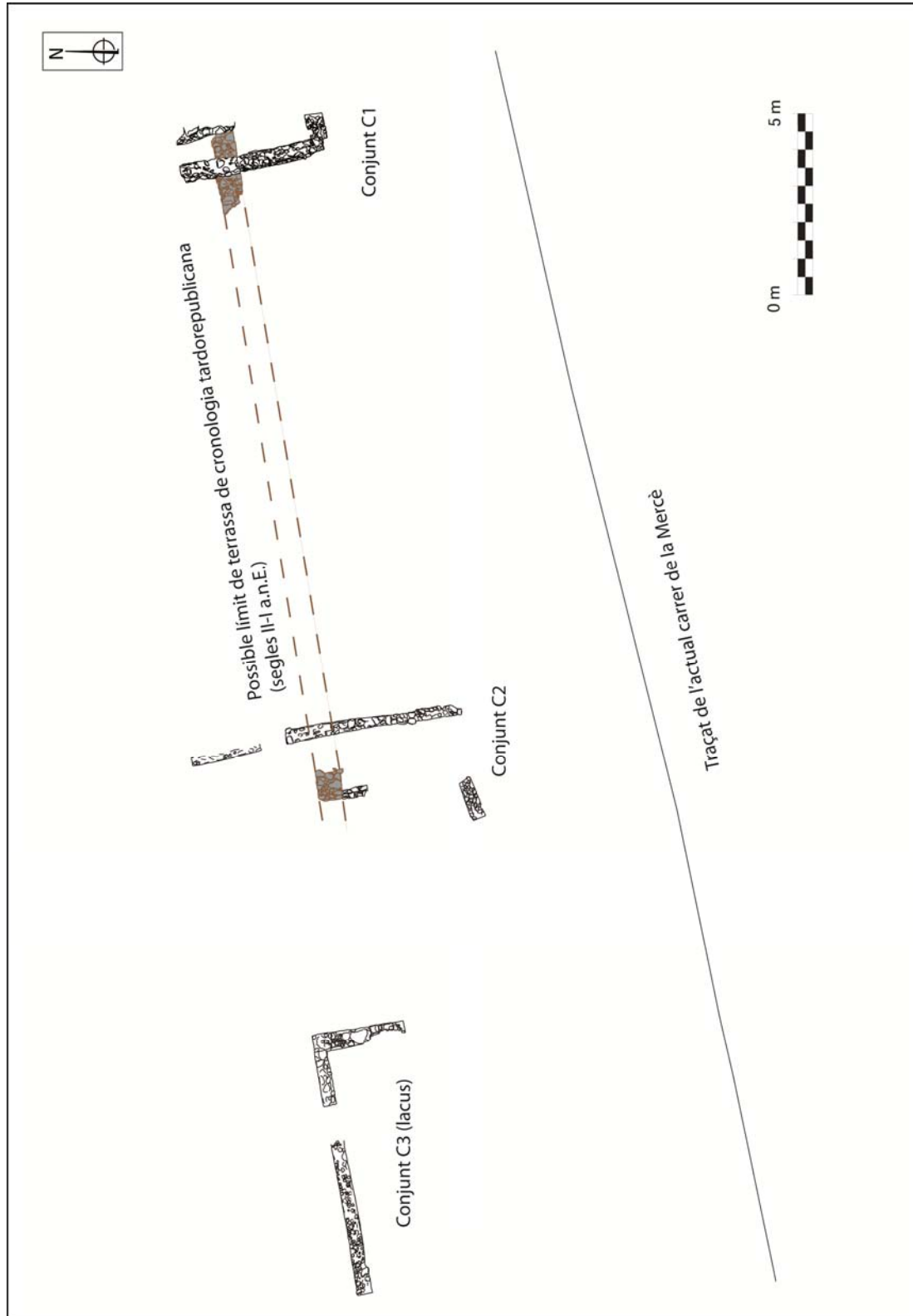

Fig. 66. Restes altimperialis romanes localitzades al carrer de la Mercè (GRESEPIA)

Val a dir que l'orientació d'aquests murs està en relació directa amb la llera del barranc, respecte a la qual es disposen en paral·lel o en perpendicular. El caràcter segmentari d'aquestes restes que, com hem vist, estan força separades les unes de les altres, així com el fet que no ha estat possible excavar-les en la seva totalitat, fan impossible avançar-ne una interpretació funcional.

Fig. 67. Restes del dipòsit C3 localitzades al carrer de la Mercè (GRESEPIA)

Vuit metres a l'est del segon conjunt se'n coneix un tercer, C3, format per dos murs d'encofrat formant un angle recte, dels quals un mesura més de set metres de llarg per 40-45 cm d'amplada, disposat en sentit est-oest, perdent-se un dels extrems per sota del tall de l'excavació. De fet, aquest mur ja s'havia documentat en una intervenció anterior efectuada l'any 2003. També se'n coneix una cantonada i part de l'estructura amb la qual forma angle, amb unes dimensions visibles de 2,5 metres de llargada per 50 cm d'amplada, així com el fons de l'estructura. La seva alineació coincideix amb la dels altres dos conjunts. En aquest cas sembla clar que es tracta d'un gran dipòsit d'aigua – un *lacus* –, amb un acabat en forma de mitja canya al fons de la cara interna. La superfície del seu terra, però, ha aparegut arrencada. Cronològicament no va coincidir, o

ho va fer en un breu període de temps, amb el de C1 i, de fet, la vida activa d'aquest dipòsit no sembla haver estat gaire llarga, ja que es va construir durant el primer quart del segle I d.n.E., tal i com ho indica el registre ceràmic, amb abundància de *sigillata* itàlica i ceràmica de roig intern pompeïà, entre d'altres elements contemporanis, i sembla que ja a la segona meitat de la mateixa centúria ja estava amortitzat i cobert. La inutilització del *lacus* va culminar en una intervenció antròpica que va portar a un augment de cota de la superfície d'ús de la plataforma, després que el conjunt conegués un episodi de destrucció amb incendi.

Aparentment els tres complexos es recolzen sobre una mateixa plataforma constructiva, que hauria estat constituïda per sobre d'un aterrossament anterior, indicat per les restes de dos murs excavats parcialment sota els dos primers conjunts. La similitud en quant a tècnica constructiva, amplada i trajectòria, fa plausible que no es tracti sinó d'un mateix mur, del qual només s'haurien deixat al descobert dos segments separats entre ells per 18 metres de distància. Es tracta d'una construcció a base de pedres de mitjanes dimensions sense escairar i lligades amb fang, i amb una respectable amplada de 70/80 cm. En un punt s'ha localitzat una estructura que s'hi recolza, construïda segons la mateixa tècnica però conservada molt parcialment, la qual cosa indica que a banda de la construcció dels aterrossaments hi havia també edificis en peu de dimensions i funcions desconegudes. En conjunt es tracta probablement del límit d'una àmplia terrassa que s'hauria prolongat al llarg de desenes de metres, ampliada més tard en profunditat per a poder bastir els edificis corresponents als tres conjunts arquitectònics ressenyats. Com que no ha estat possible excavar-lo del tot la seva cronologia és incerta, i considerant les relacions estratigràfiques amb les altres estructures i factors com el caràcter rústic de la seva tècnica constructiva no es pot descartar que dati d'època republicana/tardoibèrica.

5.5.4.3.- Intervenció arqueològica a la cripta de l'església de la Reparació

Amb motiu de la instal·lació d'un ascensor al subsòl de l'Església de la Reparació, l'any 2008, es va plantejar una petita intervenció arqueològica en forma d'una cala de 1,90 per 1,90 metres. Aquest és l'espai en el qual l'arquitecte Joan Abril va efectuar valuoses troballes d'època romana l'any 1901. Durant els recents treballs d'excavació, la troballa d'un espai emprat com a ossera improvisada, amb les restes de més de dos-cents individus, va complicar els treballs. Retirades les restes humanes, la cala va arribar a

assolir estratigrafia altimperial. A una profunditat de 5 metres sobre el nivell del mar es documenta un mur aixecat en *opus vittatum* o *pseudo-vittatum* (UE 1500), per tant molt similar als coneguts al carrer de Sant Felip Neri. Ara bé, la modèstia de la intervenció fa que la superfície de mur descoberta sigui mínima. Les seves mesures són 0,50 m d'amplada per 0,63 m de llarg. La seva alçada conservada arriba fins als 0,61 m en el seu punt més elevat. El seu traçat seria aproximadament paral·lel a la llera del barranc. Tant pel que fa a la seqüència estratigràfica com a la tècnica constructiva, tot sembla indicar que la datació d'aquest mur ha de situar-se entre el segle I a.n.E. i mitjans del segle I d.n.E. L'estrat que cobreix el mur es pot situar entre finals del segle I i inicis dels segle II d.n.E. Destaca la presència de *terra sigillata* sudgàl·lica, de llànties de volutes del tipus Dres.16, així com d'un plat - tapadora africà, del tipus Ostia II 302. Per la seva banda, l'estrat que s'hi recolza es pot situar cap al segle I a.n.E. i destaca la presència d'una vora de terra sigillata itàlica del tipus *Conspectus* 7, situada entre el 40 i el 10 a.n.E. i alguns fragments de ceràmica ibèrica.

5.5.4.4.- Reconstrucció d'un perfil topogràfic: un urbanisme periurbà esgraonat

Introduint les dades arqueològiques disponibles en un perfil topogràfic del barranc del Rastre s'intueixen diverses dades respecte a la ubicació de les construccions. L'espai més proper a la llera és un indret que es va evitar en certa mesura, i no coneix la densitat de construccions que hi ha a la vessant del turó de la Suda. Sobre la mateixa llera hi ha els *horrea* del carrer de Montcada als quals ens referirem més endavant, en una situació ja en ascens cap a la vessant del Sitjar, i algunes restes segmentàries de murs, com els coneguts a la plaça de l'Olivera i sota l'església de la Reparació, situats més aviat en l'arrencament de la Suda. Fins ara no s'ha documentat cap resta estructural entre els dos conjunts, la qual cosa reforça la idea que la part inferior va romandre lliure d'edificacions durant tot el període romà. A dia d'avui la majoria de construccions conegudes se situen entre els 10 i els 15 msnm. Deixant de banda la plataforma en la qual s'ubiquen els murs del carrer de Montcada, la plaça de l'Olivera i l'església de la Reparació, s'evidencia l'existència d'almenys tres terrasses constructives més. La primera se situa entre el mur ubicat a l'interior de l'església de la Reparació i els conjunts arquitectònics en encofrat existents al carrer de la Mercè; la segona entre aquests conjunts i la plataforma inferior del carrer de Sant Felip Neri i la tercera es

correspon amb la plataforma superior documentada al mateix carrer de Sant Felip Neri. A partir d'aquest esquema s'observa com hi ha murs d'aterrament dels quals encara no es tenen dades arqueològiques, però que hi han de ser amb tota probabilitat, i que explicarien els notables desnivells existents entre el mur de l'església de la Reparació i el conjunt del carrer de la Mercè i entre aquest darrer i el de Sant Felip Neri. Aquest urbanisme esgraonat deuria haver-se estès fins a la part superior de la Suda, on de moment no s'han produït excavacions que hagin aportat dades significatives. A diferència del fons del barranc, a la vessant del turó hi ha una densitat certament important d'edificacions, les quals s'aixequen sobre plataformes artificials que mesuren entre 20 i 30 metres d'amplada. El panorama representat en aquest esquema correspon al segle I d.n.E. i, com a mínim en part ja era així en el període augustal. Ara bé, s'entreveu l'existència d'una organització de l'espai més antiga, de la qual en són testimonis els murs de datació dubtosa localitzats al carrer de Sant Domènec i a l'església de la Mercè. A banda, és clar, hi ha l'ocupació ibèrica de la Suda, encara molt mal coneguda.

Com hem vist, els encara insuficients indicis del poblament d'època republicana/tardoibèrica del sector semblen apuntar vers un horitzó de finals del segle II a.n.E. i la primera meitat del segle I a.n.E., la qual cosa podria relacionar-se amb el fenomen de fundació de ciutats romanes de nova planta arreu de l'actual territori de Catalunya en la mateixa època, com *Iluro*, *Baetulo*, *Emporiae*, *Iesso*, *Aeso* (Guitart 2006, 2010), *Gerunda* (Burch *et alii* 2000, Nolla 2006), etc. En realitat, l'esglaonament sistemàtic de tot un turó emprat com a solució urbanística de gran envergadura - malgrat l'existència d'importants aterraments a *Baetulo* o les solucions emprades per a salvar el complicat relleu de *Gerunda*, etc. -, està molt allunyat d'aquests exemples *ex novo*, en un indret preestablert, i fruit d'una mentalitat purament romana. Tampoc sembla comparable amb el model de terrasses esgraonades monumentals d'inspiració hel·lenística, a l'estil de *Tarraco*. D'altra banda, *Celsa*, tot i estar aixecada sobre una vessant aterracada sobre l'Ebre, desplega un urbanisme reticulat d'estil itàlic (Beltrán-Lloris *et alii* 1984, 67), encara no documentat a *Dertosa*, tot i que no sigui descartable. El que es coneix fins ara del cas tortosí, amb la mancança que significa no tenir dades de l'actual barri de Remolins, que per les seves característiques orogràfiques podria comptar amb un traçat urbà sensiblement diferent al descrit per a l'entorn de la Suda, sembla molt més proper a aquells casos de ciutats romanes, o "romanitzades", que parteixen d'un important precedent preromà ubicat en altura, a partir del qual es va

estenen la nova ciutat, amb més o menys dificultats d'adaptació al terreny, com *Bilbilis* (Martín Bueno 1975, 213-216; 2000, 96) o fins i tot en certa mesura *Carthago Nova* (Martín 1995-6). En el cas de *Labilosa* es tracta d'un nucli fundat per *peregrini* romanitzats, però procedents de l'entorn (Chasseigne *et alii* 2006, Magallón i Navarro 2010). Potser els exemples més propers són *Saguntum*, on la planificació urbanística romana té l'*oppidum* d'*Arse* com a punt inicial sobre el turó del Castell (Aranegui 2004, 112, 2006); i *Ilerda*, on s'ha observat un sistema de terrasses atribuït, com a *Dertosa*, a una zona extramurs situada a la vessant del turó – anomenat també Suda –, en el qual possiblement se situa el nucli ibèric d'*Iltirta* (Pérez Almoguera 1991, 74; Payà *et alii* 2000) i on, també com a *Dertosa*, hi ha una ocupació tardorrepública de la part baixa de la seva Suda datada en el segle I a.n.E (Cortés Vicente 2014, 276). Igualment és possible detectar similituds amb *Caesaraugusta*, on en el segle I d.n.E. es desenvolupa un barri suburbial al sud del recinte emmurallat de la ciutat, separat del riu pel gruix de la mateixa ciutat i per la zona entornada del Coso. El desnivell de la vessant meridional del Coso fa que aquest barri, encara mal conegut, es disposi en terrasses (Escudero i Galve 2013, 469, fig. 490; Galve 2014). En aquest cas, però, la preexistència del nucli ibèric de *Salduie* no tindria rellevància, ja que queda relativament lluny d'aquest espai. Pel que fa als límits del suburbi no es pot aventurar encara cap dada segura, més enllà dels que imposen els accidents naturals i el poc que es coneix respecte al límit emmurallat de la ciutat. Per l'est el límit màxim estaria en el mateix riu Ebre, mentre que pel nord estaria en el traçat de la muralla, vorejant la catedral medieval i segurament la part superior de la Suda. La penetració de l'àrea edificada cap a l'est i cap al sud és totalment desconeguda. Al carrer de Montcada, el límit sud de l'excavació arqueològica assoleix l'arrencament del turó del Sitjar, en un punt en el qual hi ha presència d'estructures romanes. No hi ha motius per pensar que la vessant nord del turó del Sitjar no conegués un fenomen d'urbanització semblant a la vessant sud de la Suda durant la mateixa època, encara que aquest darrer extrem no passa de mera hipòtesi ja que es tracta d'un sector arqueològicament molt poc conegut. En tot cas les intervencions realitzades a la part superior del Sitjar no han documentat fins ara mostres d'ocupació d'època romana (Diloli *et alii*, en premsa).

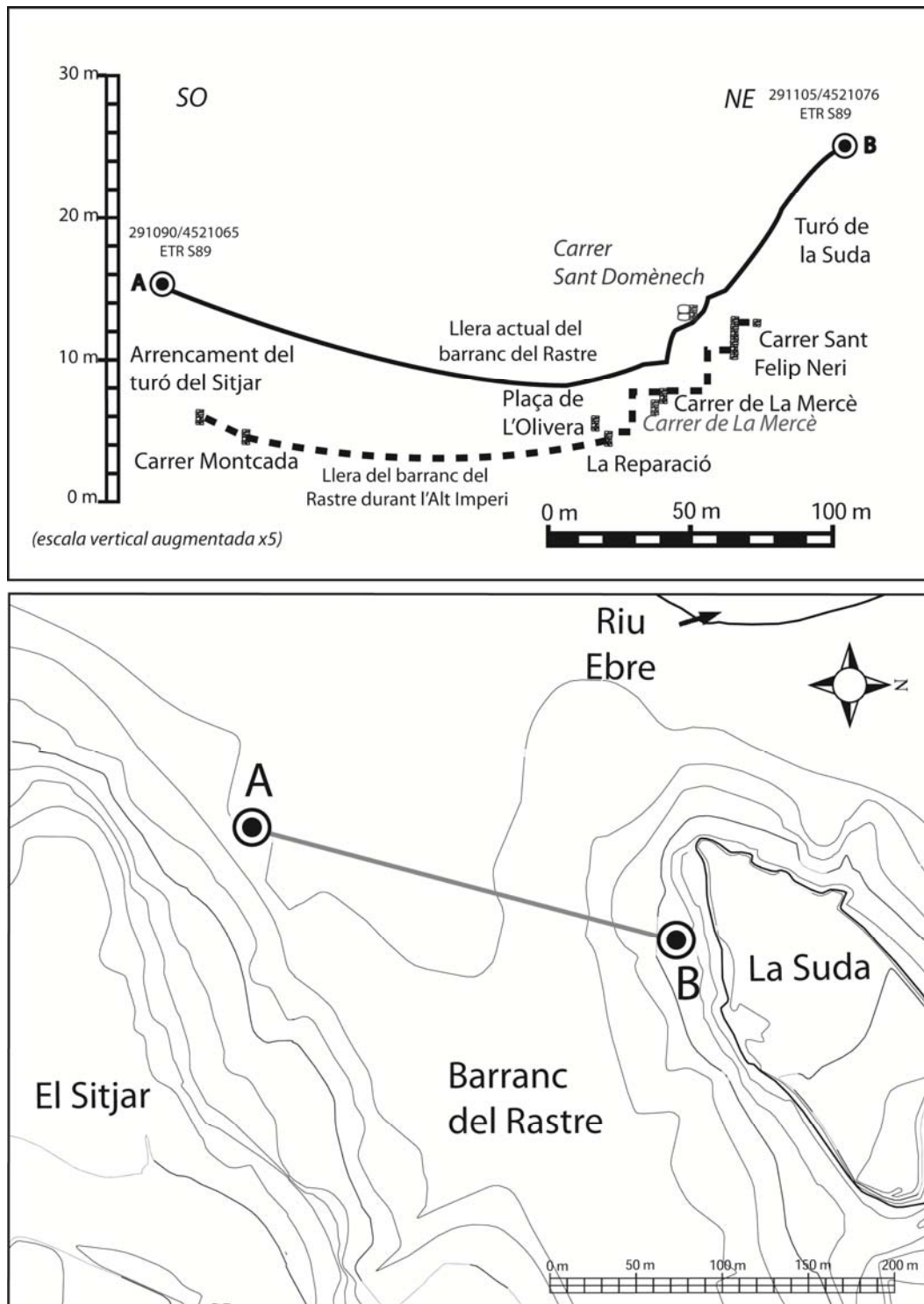

Fig. 68. Reconstrucció aproximada d'un perfil topogràfic del barranc del Rastre durant l'Alt Imperi
(Diloli *et alii*, en premsa)

5.5.4.5.- Abandonament del suburbi

En cap de les intervencions efectuades al barranc del Rastre i a la vessant sud de la Suda hi ha constància clara d'una continuïtat de l'hàbitat a partir de l'any 200 d.n.E. – entenent aquesta data com a referent amb un cert marge temporal -. Les restes del carrer de Sant Domènech apareixen cobertes per una capa de sediment en la qual els materials més moderns daten d'aquest horitzó, i van acompanyats per nombroses restes de runa com fragments d'estuc pintat, *opus caementicium* i fins i tot fragments de mosaic. Allà on s'han pogut estudiar en millors condicions aquests moments finals ha estat a Sant Felip Neri, on les peces de ceràmica han estat recuperades en un excel·lent estat de conservació, també acompanyades en aquest cas de restes de materials de construcció abocats. Malgrat això, aquests objectes no aporten una cronologia gaire precisa, i només permeten corroborar aquest interval entre les darreries del segle II d.n.E., i principis del segle III d.n.E., la qual cosa podria concordar amb el final de la fase 2 del carrer de Montcada, si bé no es pot descartar que aquesta darrera s'allargués encara per algun temps. El que segueix a continuació són pràcticament dos segles de buit d'informació que acaba a les darreries del segle IV d.n.E., que és la cronologia de les primeres inhumacions detectades al mateix sector de l'edifici del carrer Montcada, i que en els dos segles següents ocuparan la major part del barranc i de la vessant sud del turó de la Suda (Navarro 2008). Ja a finals del segle IV d.n.E., l'edifici de la fase 2 de Montcada estava arrasat, i en alguns casos les tombes retallen en part la fonamentació de les estructures precedents. En tot el sector només es coneixen restes d'entitat no funeràries a la zona propera a la catedral, a la plaça de l'Absis i a la plaça de l'Olivera, on es localitzen diversos murs datats entre els segles VI i VIII d.n.E. que denoten una certa complexitat constructiva en aquest punt. Al carrer de la Mercè es detecta un segment de mur de factura molt grollera, amb pedres sense escairar lligades amb fang, que també s'ha d'incloure en aquest període, tot i que en aquest cas es tractaria d'una estructura probablement relacionada amb un complex funerari del segle VI.

En les excavacions de la plaça de l'Absis, la possible presència d'estructures altimperials també coneix un final més o menys abrupte, com es pot deduir de l'amortització d'un possible dipòsit (Griñó i Camarasa 2011), que sembla coincidir amb un horitzó del 200 d.n.E. En aquest cas un potent mur de més d'un metre d'amplada aixecat sobre les restes confirma la continuïtat posterior de l'hàbitat en aquest indret, situat possiblement intramurs.

En l'actual estat de la investigació sembla clar que, o bé una reforma urbanística de gran envergadura, o bé un franc abandonament va posar punt i final a l'ocupació d'aquest barri suburbà (Járrega *et alii* 2014). Ara bé, els motius que hi ha darrera l'abandonament no són gens clars. La incursió franca de vers l'any 260⁷ és massa tardana per a donar-ne explicació, si és que va arribar a afectar Dertosa, ja que, a més, fins ara no es coneix cap indicati de destrucció violenta clarament documentat en aquest període. El fet polític que a nivell temporal concorda millor amb l'abandonament de l'àrea és la victòria de Septimi Sever sobre Clodi Albí, l'any 197. És versemblant que la repressió contra els nombrosos partidaris que Albí tenia a la Tarraconense contribuís als problemes interns de la societat dertosana, tot i que es fa molt complex atribuir només a aquest fet la desaparició física d'un barri sencer. Les dificultats que travessava la ciutat en aquests moments també es reflecteixen en la legació que la ciutat va enviar a Antoní Pius, la qual cosa pot estar indicant una situació de certa gravetat ja a mitjans del segle II d.n.E. (Genera i Járrega 2009, 118).

A *Tarraco* també es produïren canvis, potser en el marc de la repressió dura a terme l'any 197 per part de Septimi Sever contra Novi Rufus, el governador provincial que es va declarar partidari de Clodi Albí, rival de Sever en la seva pugna pel tron imperial; potser és en relació amb aquests fets que es varen produir diverses amortitzacions a l'àrea portuària i suburbial de la ciutat, apart de la desaparició d'alguns establiments rurals (Járrega 2008b). Aquest procés culminaria en l'abandonament total del suburbi i la seva substitució per una extensa necròpoli tardoantiga (Del Amo 1979; López Vilar 2006). No està clar si aquest procés va ésser provocat o precipitat per la guerra civil entre Septimi Sever i Clodi Albí o si s'inicià amb anterioritat i es deu a altres causes, que podrien ser les mateixes o no que causaren l'abandonament del suburbi de *Dertosa*.

---

⁷ Potser seria cap a l'any 264 (Járrega 2008b).

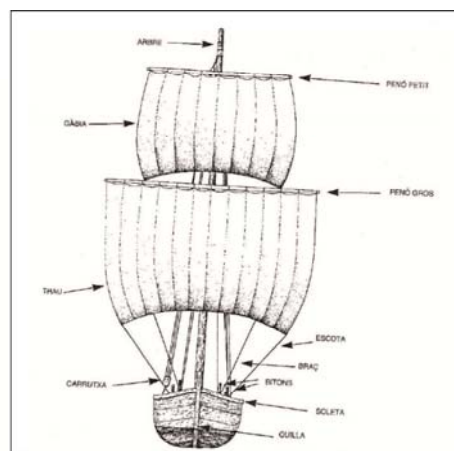
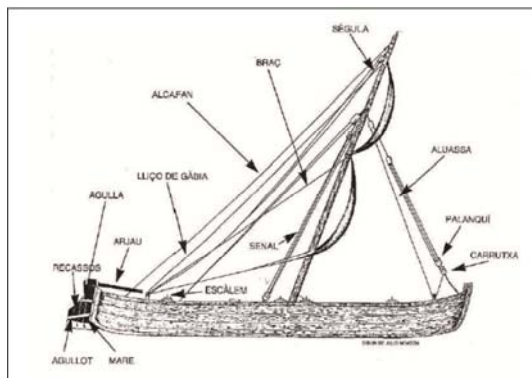
5.5.5.- El port

5.5.5.1.- La navegació per l'Ebre durant l'Antiguitat

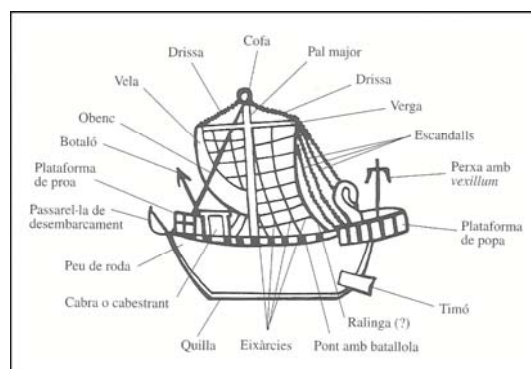
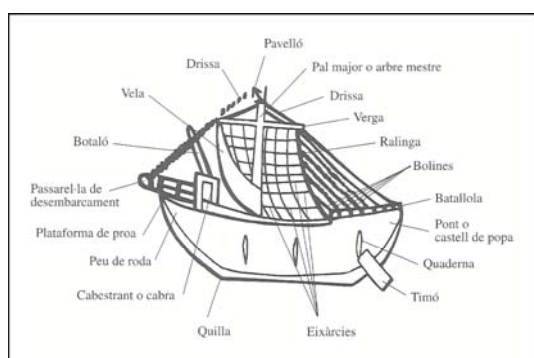
Els diversos condicionants que afecten la navegació fluvial la distingeixen netament de la navegació naval. Entre aquests cal destacar el règim de vents, el cabal, el relleu variable del fons del riu, etc. Les mateixes embarcacions fluvials solen comptar amb una forma especial: fons pla, costats rectilinis i calat uniforme (Aguarod i Erice 2003). L'embarcació tradicional que ha efectuat la major part d'empreses comercials a l'Ebre fins al segle XX és el llagut que, en els seus elements essencials, no deuria ser substancialment gaire diferent dels seus equivalents en època romana, malgrat que no apareix amb aquest nom fins a l'Edat Mitjana, i que en aquells moments no seria el tipus d'embarcació més habitual en el transport fluvial, ja que en la documentació dels segles XIV i XV apareix només de manera molt puntual (Curto 2005), tot i que es pot pensar que seria hereva de tipus de vaixells de característiques molt similars. Carreras i Candi ens n'ofereix una descripció. Amb una càrrega màxima d'unes trenta-una tones, la seva longitud no arriba als vint metres, i la seva amplada als dos metres. A banda de dos departaments coberts situats a proa i a popa es tracta d'un tipus de barca oberta. Compta amb un pal llarg on es col·loquen les veles, de forma quadrada, i també on es lliga la corda de la sirga. Tanmateix també està preparada per a disposar de dos o tres parells de remes. Per altra banda, un tipus d'embarcació molt inferior és la muleta, barca petita destinada als trajectes curts o per a travessar el riu, i que carregaria un màxim de tres tones (Carreras 1993, 316). Val a dir que al segle XVIII, la capacitat d'un llagut se situava entre les divuit i les quaranta tones (Vinaixa 1994, 65), mentre als segles XIV i XV arribava a les cinquanta tones (Curto 2005).

Les emissions monetàries del taller d'Hibera-Dertosa mostren naus oneràries, destinades principalment a la navegació marítima de cabotatge. Existeix el dubte sobre si aquestes embarcacions podrien remuntar l'Ebre, almenys en el seu tram inferior, o si requerien d'un port auxiliar a la costa on es dugués a terme el traspàs de la càrrega a naus més petites. En els *semis* també hi apareix una nau de dimensions més modestes, amb un mariner remant o maniobrant amb el timó. Es tracta d'una nau *actuarial*, aquesta ja més bé especialitzada en la navegació fluvial. El disseny del *semis* mostra una embarcació petita, oberta, i que compta amb un pal on hi ha la vela, de forma quadrada. Evidentment aquestes característiques generals la fan molt propera a la dels moderns

llaguts, i serveixen per a il·lustrar la major part de naus que arribaven i partien del port de *Dertosa*.

Figs 69 i 70. Exemple de llagut emprat a l'Ebre modernament
 (<http://sintesibau2013.blogspot.com.es/2013/05/la-navegacio-pel-riu-ebre-al-llarg-dels.html>)

Figs 71 i 72. Naus *onerariae*, tal com apareixen a les monedes del taller Dertosa-Ilercavònia (Llorens i Aquilué 2001)

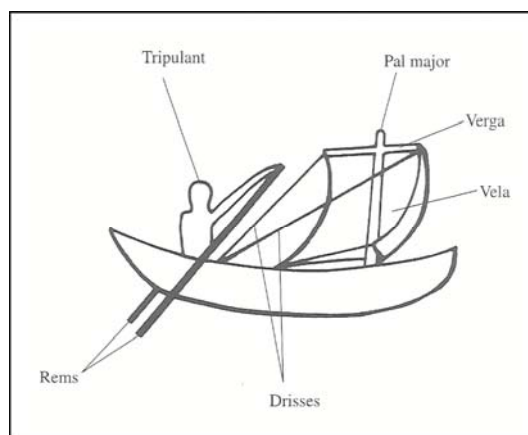

Fig. 73. Nau *actuaria*, tal com apareix a les monedes del taller Dertosa-Ilercavònia (Llorens i Aquilué 2001)

Els sistemes de propulsió emprats variarien en funció del corrent i del règim de vents. El recorregut riu avall es basaria en l'aprofitament del corrent natural del riu i, opcionalment, de la vela, sempre que no dominessin els vents de component sud, que són predominants en determinats períodes de l'any. Aquests mateixos vents són els que permetrien la navegació a vela en els trajectes a contracorrent, tot i que en el moment de remuntar el riu seria necessari l'ús de remes, perxes, i sobretot, la sirga. La sirga, modalitat consistent en l'arrossegament riu amunt de l'embarcació mitjançant cordes des de terra per part d'un mul o de diverses persones, està ben testimoniada en altres rius en època romana (Aguarod i Erice 2003) així que es pot posar fora de dubte la seva utilització habitual a l'Ebre.

El règim de vents és, com s'ha vist, un factor determinant en el transport fluvial. En els mesos d'hivern els vents predominants són els de component nord al llarg de tot el dia, mentre que en els mesos d'estiu ho són només fins a mig matí. Durant la primavera i la tardor es dona una situació de canvi brusc en la direcció dels vents, que durant el matí són de component nord, però que cap al migdia canvien fins a predominar els vents del sud (Subirats 1991). D'altra banda, el règim d'alimentació de l'Ebre, irregular, però que a grans trets podria considerar-se entre pluvio-nival, i pluvial mediterrani, comporta l'existència de puntes de cabal màximes a la primavera i a la tardor, i puntes d'estiatge cap a finals d'estiu i inicis de la tardor. En els moments de majors avingudes la navegació per riu seria impracticable, mentre que en el punt fort de l'estiatge podria patir determinades limitacions, sobretot en els vaixells amb un major desplaçament. De fet, la manca de cabal d'aigua faria el viatge no només més perillós pel risc d'embarcament, sinó també menys rendible, ja que la nau hauria de reduir la seva càrrega (Vinaixa 1994, 55).

Aquestes peculiaritats contrasten amb les pròpies de la navegació marítima, sotmesa a un conjunt de condicionants i dificultats propi, amb un règim de vents més complex, corrents marines, etc. En el món grec la diferència estacional i meteorològica feia poc recomanable la navegació durant l'hivern. En època romana es reconeixia una divisió de l'any en dos parts en relació a la possibilitat d'efectuar empreses nàutiques, *mare apertum* i *mare clausum*. En el segon període, comprès entre mitjans de setembre i finals de maig, la navegació marítima estava directament prohibida (Pujol 2008).

5.5.5.2.- Funcions bàsiques del port de *Dertosa* en els intercanvis entre l'àmbit marítim mediterrani i l'àmbit fluvial peninsular

D'aquesta breu exposició es dedueix l'existència de dos necessitats estructurals bàsiques que no es podrien resoldre sinó a partir de l'existència d'un centre portuari amb una certa capacitat.

Per una banda hi ha la necessitat evident d'un conjunt d'instal·lacions que permetés el pas de la càrrega de les grans naus marítimes als més petits vaixells de transport fluvial. Tenint en compte la intensitat del tràfec que necessàriament va haver entre l'Ebre i la Mediterrània, almenys des d'època imperial, hauria de postular-se l'existència d'un centre logístic complex i ben dotat de recursos i personal per a desembarcar i reembarcar les mercaderies amb agilitat. Arbeloa esmenta la necessitat de l'existència de "punts de seguretat", en els quals es portés a terme aquesta operació, però considera que no hi hauria un únic lloc establert, sinó que aquest dependria de les condicions de navegabilitat de l'Ebre en cada moment. Alguns possibles "llocs de seguretat" que aquest autor concep se situen no en el curs baix de l'Ebre sinó a l'exterior, sobre la línia de costa, com són l'Ampolla, on la troballa d'àmfores submergides suggereix l'existència d'un fondejador, i també la *mansio* de *Tria Capita*, de localització incerta (Arbeloa 2006), potser l'Ampolla o el Perelló (Diloli 2002). Aquesta hipòtesi recorda molt el panorama existent durant la Baixa Edat Mitjana, fins al punt que podria considerar-se un mer trasllat a l'època romana de la situació que es documenta en temps medievals. En efecte, durant la Baixa Edat Mitjana es coneix l'existència no d'un, sinó de fins a tres ports que es complementaven entre ells: el Riba-rec, que no seria sinó el port pròpiament fluvial i estava situat a la vora del riu, a la mateixa ciutat de Tortosa; el Grau, que compliria la funció de port marítim i de "lloc de seguretat" segons la terminologia emprada per Arbeloa, ubicat en un lloc indeterminat prop de la desembocadura de l'Ebre; i el Port Fangós, port marítim des d'on partien les grans expedicions navals a l'Edat Mitjana, i que va començar a entrar en desús a partir de finals del segle XIV a causa de l'acumulació de sediment (Curto 2005). Als punts esmentats per Arbeloa com a "llocs de seguretat", Izquierdo afegeix les possibilitats com a punts d'ancoratge que ofereixen alguns petits ports naturals propers a l'Ametlla de Mar, i també menciona el Bordissal de Camarles, tot i que aquest darrer sembla que només seria vàlid per a època ibèrica. Més al sud només li mereix la pena destacar Peníscola. Ara bé, per a aquest autor el canvi de naus pròpiament s'efectuaria al port de

Dertosa, i no en aquests hipotètics fondejadors menors (Izquierdo 1990, 2009). La manca d'evidències, tant arqueològiques com de qualsevol altre tipus, impedeix una presa de partit definitiva, tot i que *a priori* no creiem que hi hagi motius per a dubtar del port de *Dertosa* com a principal centre en el qual es portaven a terme les operacions de reembarcament de les mercaderies. Més encara quan el coneixement arqueològic dels possibles punts alternatius és igualment pobre o inexistent, i que, en tot cas, semblen relacionar-se amb punts d'ancoratge d'importància secundària. En realitat, i si seguim amb l'exemple ofert per la Baixa Edat Mitjana, es constata que en aquesta època entre Tortosa i la desembocadura podien navegar embarcacions d'un cert calat, com els bergantins (mena de galeres de petites dimensions), i fins i tot naus preparades per a la navegació marítima, com les coques (Curto 2005).

D'altra banda, hi ha dos sistemes diferents de navegació adaptats als seus propis medis, marítim i fluvial, cadascun dels quals amb un cicle anual propi. El ritme de cada cicle és independent l'un de l'altre, i no encaixen, o no tenen perquè encaixar, completament. En el moment d'aplicar la lògica del transport de mercaderies al traspàs d'un cicle a un altre, de la navegació fluvial a la marítima i/o viceversa, es fa necessària l'existència d'un centre en l'espai que serveixi per a corregir les disfuncions provinents de la manca de coordinació entre els dos cicles. En altres paraules, és necessària l'existència d'un complex portuari de gran capacitat, ben dotat de magatzems en els quals conservar les mercaderies provinents del transport marítim o fluvial abans de ser embarcades en el seu mitjà definitiu. En cas de no haver una estreta coordinació de mitjans que permetés una mobilitat continuada de les mercaderies en la transició riu-mar, o mar-riu, o en ocasió de condicions meteorològiques desfavorables o de canvis bruscos en les condicions de navegabilitat de l'Ebre que obliguessin a interrompre temporalment la travessia, les mercaderies haurien d'estar detingudes durant períodes de temps variables en un lloc segur i amb condicions apropiades per a aquesta finalitat. En el cas del transport i la sortida del blat aragonès, per exemple, la collita anual es produeix a l'estiu, entre finals de juny i agost. En alguns indrets d'especial fertilitat dels sòls, situats a la vora dels principals cursos d'aigua, possiblement es podrien arribar a recollir fins a dos collites anuals, tal i com en temps històrics esdevenia a la zona del Rabal de Saragossa (De Asso 1798, 102), situació que possiblement ja es produís en època preromana, tenint en compte l'existència de canals de reg que asseguraven el regadiu en zones més o menys àmplies prop de l'Ebre, tal i com indica el bronze llatí de *Contrebia*, a banda de la menció de Plini segons la qual la Celtibèria proporcionava dos collites anuals

d'ordi (Plin. *HN*, XVIII, 80). Sigui com sigui, el període immediatament posterior a la recol·lecció coincidiria just amb l'inici del període de *mare clausum*, amb la qual cosa en condicions normals la sortida a la Mediterrània del blat hauria d'esperar diversos mesos emmagatzemat a l'espera de l'arribada del temps propici. La major part d'aquesta producció agrícola segurament era conservada prop dels mateixos llocs de producció, tal i com indica l'existència de l'important *horreum* de *Contrebia Belaisca*, les evidències epigràfiques de l'existència de grans magatzems a *Caesaraugusta*, o els *horrea* descoberts a *Arcobriga* (Beltrán 1989), però també és possible que una part important fos emmagatzemada en el port exportador, la qual cosa requeriria de l'existència d'instal·lacions apropiades a aquesta finalitat. En l'àrea propera a la desembocadura de l'Ebre probablement només el port de *Dertosa* estaria en condicions de satisfer aquest requeriment. Per contra, és possible que bona part de la gran quantitat de productes procedents de l'àmbit mediterrani que es troben habitualment a la vall mitja de l'Ebre haguessin estat retinguts durant determinats lapsos de temps al port de *Dertosa* en espera d'un canvi en les condicions climàtiques i fluvials que permetés el seu viatge riu amunt. En aquest sentit s'ha destacat la importància del transport de marbres imperials pel riu Ebre i la preeminència del port de *Caesaraugusta* com a centre redistribuidor (Cisneros 2003), encara que aquesta funció només podria exercir-la amb posterioritat al transbordament d'aquests materials en naus fluvials en un primer centre receptor amb la infraestructura adequada, que estaria situat a *Dertosa*. Òbviament la llista de mercaderies importades de l'exterior que es despatxarien remuntant el riu seria molt més elevada. Entre aquestes es pot citar el vi itàlic i del litoral tarraconense, salaons, vidres, vaixel·la metàl·lica de procedència itàlica, ornaments personals, o el mateix *brocatello* de Tortosa. Per contra, a més del blat, per l'Ebre sortirien a l'exterior llana, pells, teixits, ferro, sal, fusta dels Pirineus, etc. (Aguarod i Erice 2003).

L'exemple del port baixmedieval i les seves necessitats també planteja la possible existència d'un espai destinat a l'assecatge de les mercaderies després de la seva travessia, fluvial o naval. A partir de la segona meitat del segle XIV aquesta era la funció que complia l'edifici de la Llotja, construïda vora el riu (Curto 2005). No es tracta d'una necessitat menor, ja que la naturalesa de moltes de les mercaderies que viatjaven per l'Ebre, per exemple els cereals, feia que perdessin bona part del seu valor si es mullaven. La lluita permanent contra els efectes de la humitat seria, doncs, una de les tasques que millor haurien de controlar els patrons de les embarcacions.

5.5.5.3.- Importacions ceràmiques durant l'Alt Imperi

Pel que fa als materials d'importació recuperats a *Dertosa*, el registre arqueològic mostra que els volums de les diverses produccions ceràmiques produïdes arreu de la Mediterrània ocupen uns percentatges similars al d'altres grans centres comercials com *Tarraco*, tenint sempre present, però, que fins ara només s'han portat a terme estudis quantitius en profunditat en els casos d'unes poques intervencions arqueològiques en concret (Costa de Capellans, Genera i Jàrraga 2009; Barrugat, Genera i Jàrraga 2010; Casa Blanca, Revilla 2003).

Entre el material amfòric domina clarament l'àmfora tarraconense, amb un 71,23% del total de les àmfores altimperialis conegudes a Barrugat, i un 80,68% a Costa de Capellans⁸. Entre aquestes hi ha àmfores vineres produïdes al camp de Tarragona i la Laietània, a més de les àmfores de producció local destinades a donar sortida al vi ilercavó produïdes als forns de l'Aumedina, Mas de Catxorro i Mas d'Aragó. En aquests forns s'ha documentat la fabricació de contenidors de les formes Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (Jàrraga 2009, Genera i Jàrraga 2010, 118).

Després de les tarraconenses el grup amfòric numèricament més important és el procedent de la Bètica, que constitueix el 18,02% de les àmfores de Costa de Capellans, i té una presència significativa, tot i que menor, a Barrugat. Les àmfores de procedència africana són poc nombroses a Costa de Capellans a causa de les limitacions de l'arc cronològic comprès en aquest jaciment, mentre que els casos de datació altimperial coneguts a Barrugat es limiten a la constatació de la presència de la forma *Tripolitana* 3 (Genera i Jàrraga 2010, 119). En realitat, a partir del segle II d.n.E. l'arribada d'àmfores africanes augmenta exponencialment convertint-se en el principal tipus de gran contenidor al llarg de la resta del període imperial. A l'excavació del carrer Sant Felip Neri es constata que a partir de finals del segle II d.n.E. les produccions africanes ja superen les tarraconenses i bètiques.

A banda d'aquests grups majoritaris també es documenta l'arribada d'exemplars d'arreu de la Mediterrània. Així, a la Costa de Capellans es detecta la presència d'àmfora ròdia, mentre que de Sant Felip Neri s'ha recuperat una amforeta de procedència siciliana, a banda d'algunes mostres d'àmfora ebussitana.

---

⁸ No hi ha un estudi en profunditat de les àmfores en la monografia sobre la vil·la de Casa Blanca.

Pel que fa a la vaixella, s'aprecia com la *terra sigillata* itàlica és entre els vernissos rojos la menys nombrosa; a la vil·la de Casa Blanca, per exemple, és testimonial (Revilla 2003, 174), malgrat que sempre està present en horitzons de començaments del segle I d.n.E. Tot i que a penes es van assolir els nivells fundacionals del conjunt de Sant Felip Neri, les sigil·lates itàliques semblen constituir el principal grup de vaixella d'importació en el període augustal.

La *terra sigillata* sudgàl·lica és, en canvi, molt més habitual, i a Costa de Capellans arriba a constituir el 44,11% del total dels vernissos rojos (Genera, Járrega 2009, 58), encara que a les vil·les de Barrugat i Casa Blanca no és quantitativament tan nombrosa, especialment en aquesta darrera (Revilla 2003, 174-175). Ramon Járrega ha relacionat la notable presència quantitativa de les sigil·lates sudgàl·liques a *Dertosa* amb la importància del port de *Narbo* (Narbona) en la irradiació de les produccions dels tallers de La Graufresenque per la costa oriental de la península, i situa el port de *Dertosa* com un centre de distribució d'aquests materials Ebre amunt, cap a *Caesaraugusta* (Genera, Járrega 2009, 56).

La *terra sigillata* de procedència hispànica és també força important. A Costa de Capellans ocupa un percentatge considerable del 28,75% del total de vernissos rojos, tot i que molt inferior al 80,13% que representa a Barrugat, mentre que a Casa Blanca es constata que era el principal tipus de vaixella del seu temps, copant el 57,65% de la vaixella datable entre els segles I i II d.n.E. No és gaire important, però, en els estrats tancats de Sant Felip Neri. Deixant de banda el cas de Sant Felip Neri, els elevats percentatges situen el port de Dertosa com un probable centre de distribució de sigil·lates hispàniques, que donaria sortida a aquestes produccions de l'interior, molt possiblement de l'àrea productora de la Rioja, cap a la costa, tant cap a la costa catalana com cap al sud (Revilla 2003, 175; Járrega 2006; Genera i Járrega 2009, 62; Genera i Járrega 2010, 100).

Les primeres mostres de vernís roig africà, del tipus A, no són tant nombroses a Costa de Capellans, encara que això s'ha d'atribuir a la cronologia de la formació del jaciment, aparentment en època flàvia, en un moment en que les importacions africanes estaven encara en una fase inicial. En aquest cas la sigil·lata africana A ocupa només un 14,05% dels vernissos rojos. A Barrugat i Casa Blanca té una presència més important, però sempre per sota de la sigil·lata hispànica.

5.5.5.4.- El port de *Dertosa*. Problemàtica topogràfica i arqueològica

La circulació per l'Ebre de navegants provinents de la Mediterrània està clara des del segle VII a.n.E., almenys en el tram delimitat per la desembocadura del riu Matarranya fins al mar, donades les nombroses restes d'importacions fenícies que es localitzen en els assentaments situats vora el riu en aquest moment (Diloli 2009b). L'increment de l'arribada d'importacions detectada a partir de la Segona Guerra Púnica i la centralització administrativa de bona part del baix Ebre a l'entorn d'*Hibera* en el segle II a.n.E. suggereixen l'existència d'una instal·lació portuària de cert nivell almenys ja en època tardoibèrica/tardorrepublikana. La menció de Livi a la riquesa de la ciutat a finals del segle III a.n.E. es podria interpretar com una referència a la intensitat dels intercanvis produïts a la ciutat, el que deixa la porta oberta a l'existència d'un port important durant l'Ibèric Ple.

El coneixement arqueològic de les instal·lacions portuàries a Hispània és en línies generals força pobre, mentre que els ports fluvials han estat fins fa poc temps poc valorats (Blackman 1990). Ramon Miravall ha insistit en la ubicació del port de *Dertosa* a la mateixa sortida del barranc del Rastre, prop de l'altiplà de la catedral, segons ell sota el Palau Episcopal⁹. Es tracta d'una hipòtesi que ha comptat amb una certa acceptació per part dels autors que han tractat sobre el tema, com Curto (1986), i Barrassetas (1988), i que ha estat desenvolupat en certa mesura per Izquierdo (1990). Altres autors, com Arbeloa i Genera, són partidaris de la inexistència d'un port pròpiament construït. Margarida Genera atribueix a les característiques de l'entorn natural les qualitats necessàries per a un bon desenvolupament de l'activitat portuària (Genera 2003). Per la seva banda, com s'ha vist Arbeloa hipotetitzava l'existència d'un punt de seguretat extern en el qual els carregaments transportats pels vaixells de gran calat aptes per a la navegació marítima serien transbordats en vaixells més petits aptes per a la navegació fluvial (*naves actuariae*). Aquestes embarcacions menors farien arribar les mercaderies a una hipotètica platja fluvial situada suposadament on segles després hi hauria l'alfòndec medieval (Arbeloa 2006, Diloli 2009b).

És cert, però, que la proposta inicial de Miravall peca d'atrevida i especulativa. Aquest hipotètic port romà, que segons ell estaria construït "en grans blocs de pedra", no seria sinó una ampliació d'un desconegut port preromà, i comptaria amb diverses estructures

---

⁹ Convé puntualitzar que es refereix al Palau Episcopal bastit al segle XIV, i no a un palau més antic, del segle XII, situat també vora la catedral.

de grans dimensions com espigons i murs de defensa que avui en dia restarien sota l'aigua al fons del riu (Miravall 1988, 28, 47-48), l'existència dels quals no ha estat possible validar amb rigor científic, tot i que tal volta podria tractar-se de "peixeres". Les "peixeres" eren dics de contenció situats en sentit oblic respecte a la vora del riu per a protegir la ciutat i els camps de possibles inundacions, i almenys a l'Edat Mitjana eren construïts en pedra. En realitat se sap que l'any 1342 se'n va manar la construcció d'una d'aquestes davant mateix de Tortosa (Curto 2005). El fet és que l'aproximació a la topografia romana de *Dertosa* efectuada per Miravall ve determinada per la topografia física de l'entorn, de manera que les característiques de cada espai són el que expliquen la seva funció urbanística en època romana. A banda del relleu, l'element principal en aquesta concepció és la del riu i tot el que comporta, amb la variació del nivell de les seves aigües i el seu paper com a transportador i dipositador de materials sòlids. A partir d'una reconstrucció de les àrees inundables vora el riu sobre el substrat geològic Miravall observa com un ramal del riu podria haver penetrat terra endins pel barranc del Rastre, creant les condicions per a un bon port natural. Les necessitats d'expansió urbana de la ciutat romana haurien provocat un dinamisme de terraplenament dels espais vora el riu i el barranc (Miravall 1988, 42, 48, 64). Els materials aportats per les barracades i pel mateix riu haurien acabat per col·lapsar el port romà (Miravall 1988, 70). A partir d'aquest col·lapse, les instal·lacions portuàries s'haurien traslladat una mica més al nord, entre els actuals barris de Sant Jaume i Remolins, on posteriorment es construirien les drassanes andalusines en temps d'Abd-al-Rahman III (Miravall 1988, 67). Cal tenir present que aquest hipotètic trasllat de les funcions portuàries a Remolins no està en absolut documentat arqueològicament, i és una proposta que es fonamenta més que res en la posterior existència en aquest indret de les drassanes andalusines, val a dir que igualment desconegudes per l'arqueologia.

Tot i l'excés de determinisme i la insuficiència de l'escassa documentació arqueològica fiable que la recolza, en aquesta visió hi ha reflexions prou encertades, algunes de les quals han estat refrendades recentment per l'arqueologia. Un exemple són els treballs de terraplenament al barranc del Rastre, necessaris per al bastiment de l'urbanisme aterrat romà que cobreix la vessant sud de la Suda. La ubicació del port podria ser també encertada, i amb la possible troballa d'un complex d'*horrea* al carrer de Montcada aquesta proposta cobra força perquè encaixaria amb una organització racional i funcional dels espais de la ciutat, en la qual el funcionament del port en seria la clau de volta. Des del punt de vista de la logística els magatzems portuaris haurien d'estar

situats lògicament en el mateix complex del port, o en el seu entorn immediat amb el qual tindria un accés directe. En aquest sentit l'hipotètic emplaçament del port a la sortida del Rastre concordaria a la perfecció amb la situació del possible conjunt horreari del carrer de Montcada.

Fig. 74. Situació de les restes localitzades a la plaça de la Cinta, on s'ha interpretat l'existència d'un dic (GRESEPIA)

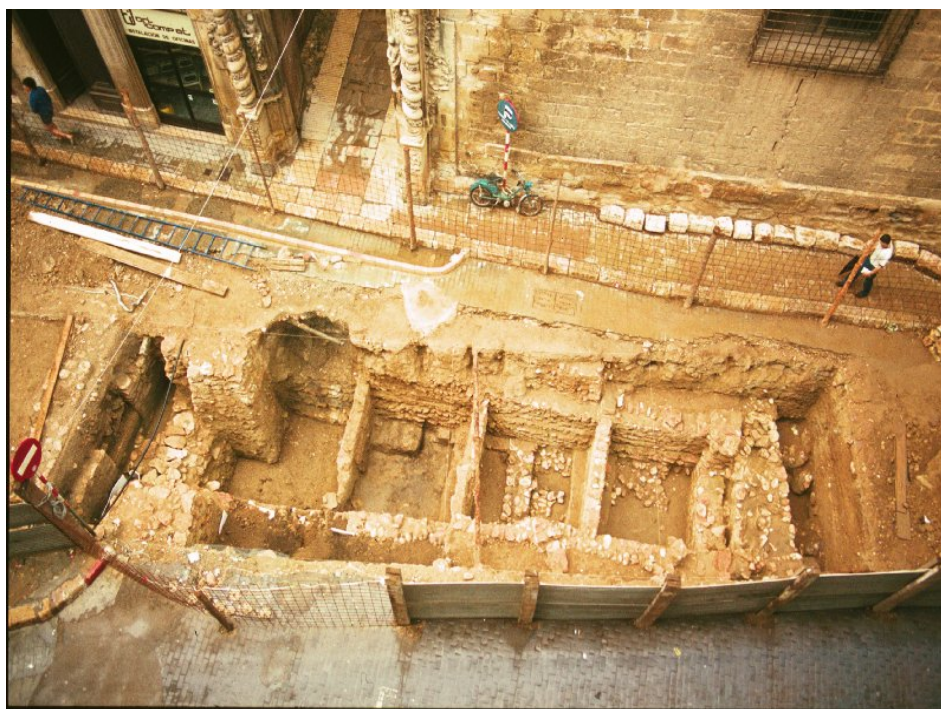

Fig. 75. Excavacions a la plaça de la Cinta, prop de la sortida del barranc del Rastre, on es van localitzar restes murals romanes que foren interpretades com a pertanyents a la zona portuària de la ciutat (Curto *et alii* 1986)

Ramon Járrega troba raonable la proposta de Miravall de situació de les zones portuàries de Dertosa, afegint la possibilitat que els dos ports no fossin successius, sinó coexistents en el temps. Segons aquest autor el port situat a la desembocadura del Rastre i la zona situada al sud podria funcionar com a port marítim, on els vaixells de gran tonatge descarregarien les mercaderies, mentre que el situat a l'àrea de Remolins seria el port fluvial des d'on partirien naus més lleugeres i adaptades a l'entorn de l'Ebre, i encarregades de transportar els béns comercials riu amunt (Járrega 2006, Genera i Járrega 2009, 147). La manca de documentació arqueològica, però, impedeix confirmar o desmentir aquesta hipòtesi.

Fig. 76. Ubicació d'una possible pavimentació relacionable amb les instal·lacions portuàries de *Dertosa* (GRESEPIA)

La proposta d'Izquierdo segueix la de Miravall, tot i que *a priori* no es pot considerar incompatible amb la visió d'un port sencera i sense estructures construïdes de gaire importància sostinguda per Genera i Arbeloa. D'acord amb el seu plantejament, l'aigua de l'Ebre ocuparia durant l'Antiguitat bona part del barranc del Rastre, formant una conca en forma de banya, similar a la que hauria posseït Marsella. En tot cas, la troballa d'un paviment de morter de calç d'aspecte groller en les excavacions de la Plaça d'Alfons XII als anys vuitanta indicaria que a banda de les qualitats naturals, el port comptaria amb estructures construïdes de certa magnitud (Izquierdo 1990). És tasca

diffícil assegurar el caràcter portuari d'aquesta pavimentació, de la qual en realitat se'n sap ben poca cosa. Tot i això, la seva situació extramurs i propera a l'antic marge del riu converteix aquesta funció portuària en molt plausible, a manca de noves dades al respecte que permetin precisar-ho. Tal volta podria interpretar-se com a fruit d'un augment artificial de la cota d'ús d'un sector de l'àrea portuària amb la intenció de protegir-la de les inundacions, amb un sentit similar a les reformes de temps de Trajà que tingueren lloc al *portus Tiberinus* de la mateixa ciutat de Roma (Keay 2012). La situació del paviment de la plaça d'Alfons XII suggereix, a manca que en un futur es puguin localitzar noves estructures romanes en un punt més situat cap a l'oest, que la franja situada entre l'espai ocupat per l'actual plaça i l'actual llera del riu seria una zona inundable a l'abast de les pujades del cabal del riu, o potser fins i tot una zona submergida. Alhora també incideix en la més que probable importància del sector del marge dret del riu just al sud de la desembocadura del barranc, que vindria a coincidir amb la ubicació de l'àrea portuària fluvial de la ciutat en època medieval, la zona de l'alfòndec, i moderna, tal i com ho mostren de manera repetida diversos plànols, gravats i dibuixos antics de la ciutat.

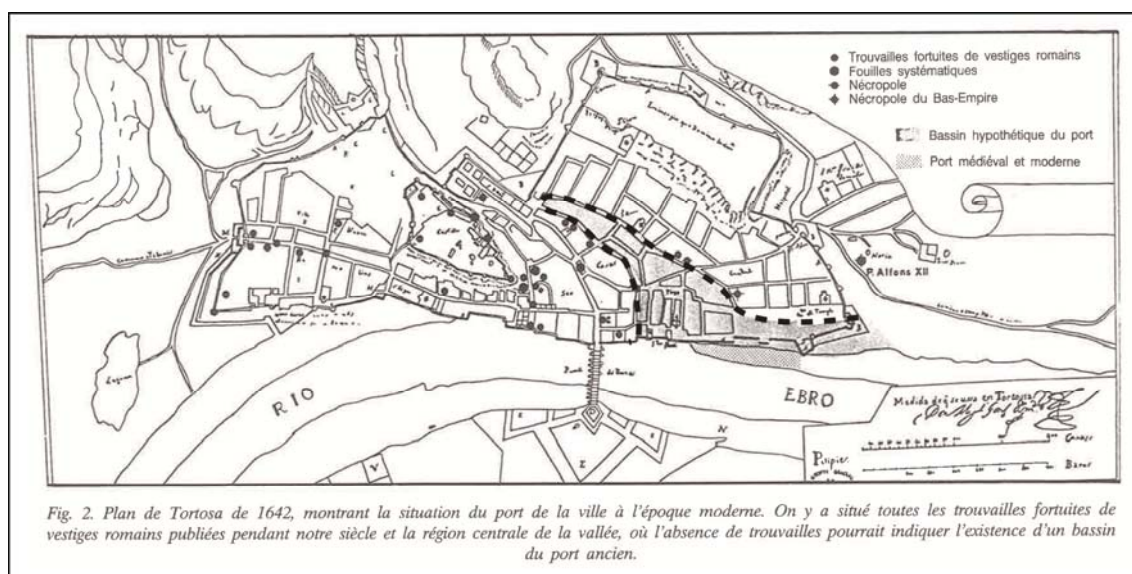

Fig. 77. Suposada “banya fluvial” que penetraria a l’interior del barranc del Rastre (Izquierdo 1990). La línia discontinua és nostra)

Entre els segles XVI, XVII, XVIII, i XIX es constata l’existència d’un moll situat en paral·lel al marge del riu, així com una franja arenosa emprada com a varador de naus. En alguns casos s’associa aquesta àrea portuària a l’existència de grans magatzems. Es

tracta d'un espai situat pocs metres al nord-oest de la pavimentació de la plaça d'Alfons XII, la qual cosa vindria a indicar que a banda d'un cert avenç de l'espai terrestre sobre el riu, les línies generals de l'aspecte i funcions del sector possiblement no haurien canviat gaire en més de mil vuit-cents anys. La troballa també en aquest indret d'enterraments tardeoantics indica un substancial augment de la cota d'ús d'aquests espais en el transcurs del període imperial romà, amb la qual cosa la hipotètica franja, o "banya", submergida del Rastre hauria ja estaria totalment terraformitzada i col·lapsada de sediments en el segle IV d.n.E. Tenint en compte la manca d'una visió de conjunt i de coneixements precisos en general no es pot descartar, d'entrada, l'existència de possibles obres de canalització per a millorar les condicions portuàries de l'espai. En aquest sentit convé recordar la interpretació que dels murs altimperials de la plaça de l'Olivera exposaven els seus excavadors, segons la qual formarien part d'un dic (Curto *et alii* 1986).

L'opinió de Genera i Arbeloa pel que fa a la capacitat de les qualitats naturals de *Dertosa* i el seu entorn per a exercir funcions portuàries s'emmarca en un corrent historiogràfic més ampli, segons el qual la construcció d'infraestructures seria un fet poc habitual en els ports romans i que, en general, qualsevol indret de la costa amb un mínim de condicions naturals podria actuar com a punt d'ancoratge i descàrrega de mercaderies. És un postulat que cau en problemes quan es confronta amb el coneixement arqueològic dels ports que han estat objecte d'estudis en profunditat, i també amb la iconografia antiga (Izquierdo 2009). Per descomptat, aquesta visió deixa de banda conscientment les infraestructures colossals d'alguns dels ports més importants de la Mediterrània, com són els casos dels ports d'Ostia, *Portus* i *Centumcellae*, que formen el complex destinat a avituallar la ciutat de Roma, entre altres (Keay 2012, Heinzelmann i Martin 2002). És cert, no obstant, que bona part de les infraestructures construïdes que van ser efectivament detectades per l'arqueologia tenen un component majoritari de materials peribles – fusta - , en la seva edificació. Els embarcadors dels ports romans solen ser de fusta (Blackman 1990), fet observat tant en ports navals com en ports fluvials, la qual cosa alhora en dificulta la identificació i conservació. Una de les primeres estructures portuàries de fusta en ser excavades i estudiades va ser la del port romà de Londres, on es documenten tanques de puntals i bigues de fusta per a contenir la sorra, formant dics (Bateman i Milne 1983). En els darrers anys els exemples estudiats s'han anat multiplicant. El cas més destacat dels coneguts arqueològicament fins ara a la Península Ibèrica és el port d'*Oiasso* (Irun) on

es documenta un moll a base d'esglaons de fusta sobre un sòcol de pedra, una estructura reticulada de bigues formant una rampa interpretada com un varador, i altres estructures i plataformes relacionades amb una àrea de magatzems (Urteaga 2006). A Sevilla es coneix l'existència de pilons de fusta clavats en distàncies regulars sobre un sòl sorrenc, que podrien interpretar-se com a embarcadors construïts en paral·lel a la vora del llit del riu, i que també tindrien la funció de regular-ne la llera i contenir les riberes (Ordóñez 2003). A Cadis es documenta una estructura de drenatge d'obra també mixta a base d'estaques de fusta clavades en vertical separant filades d'àmfores col·locades en horitzontal (Bernal *et alii* 2005). A Narbona es coneix l'existència d'una estructura portuària de composició mixta, en pedra i fusta, de funció encara no completament aclarida (Falguera *et alii* 2003). A Bordeus s'està deixant al descobert un complex de dics paral·lels a l'antic llit del Garona, construïts en base a puntals i bigues de fusta que actuen com a murs de contenció dels terraplens de la ribera (Gerber 2010). Similar a aquest darrer exemple sembla ser un gran dic de contenció corresponent al port de Rezé (departament de Loire-Atlantique), a base d'una obra mixta de pedra seca, bigues, puntals i planxes de fusta, de la qual s'han observat similituds amb la tècnica constructiva del *murus gallicus* (Arthuis *et alii* 2010). A la zona de l'entorn de Venècia l'ús de la fusta per a la construcció d'estructures portuàries està ben documentat, destacant les *argini-strade* (dics-carrers) (Bernal *et alii* 2005). El moll fluvial d'*Opitergium* (Oderzo, Véneto) està format a base d'un dens camp de troncs clavats en vertical, reblert amb pedres i complementat amb acumulacions d'àmfores que garantien el drenatge dels magatzems que es fonamentaven en aquesta estructura (Cipriano i Sandrini 2001). Un altre moll fluvial, en aquest cas pertanyent al port d'*Altinum* (Altino) està format igualment per tres filades de troncs clavades en vertical sobre les quals se situa una filada de carreus escairats (Tirelli 2001).

A la vista d'aquesta limitada mostra d'exemples és difícil no plantejar la probabilitat que les estructures construïdes del port de *Dertosa* fossin aixecades, si no majoritàriament, almenys si en un percentatge important de la seva composició, en forma de puntals, dics i plataformes de fusta. La possibilitat de documentar l'existència concreta d'aquestes restes a Tortosa, però, és difícil, tenint en compte que la façana de riu actual en la major part de l'extensió de la ciutat no sembla haver canviat gaire des d'època romana, a diferència d'altres indrets portuaris antics en els quals la presència de grans masses d'aigua, tant de naturalesa fluvial com marina, s'ha anat retirant en el transcurs dels segles, fent possible que els seus ports puguin ser estudiats

arqueològicament avui en dia en condicions acceptables. Les reformes urbanístiques modernes que han portat a folrar amb pedra les dos riberes de l'Ebre en el seu pas per la ciutat, aprofitant la mateixa operació per a guanyar espai sobre el riu, farien molt complexa la tasca de repetir aquestes actuacions a Tortosa. Pel que fa a la possible “banya” fluvial que hipotèticament podria endinsar-se pel barranc del Rastre, la principal dificultat rau en la urbanització constant de l'espai al llarg dels segles, la qual cosa fa que unes restes tan fràgils com són els elements de fusta tinguin poques opcions per a mantenir-se intactes. En tot cas, els estudis arqueològics futurs potser podrien resoldre aquests dubtes.

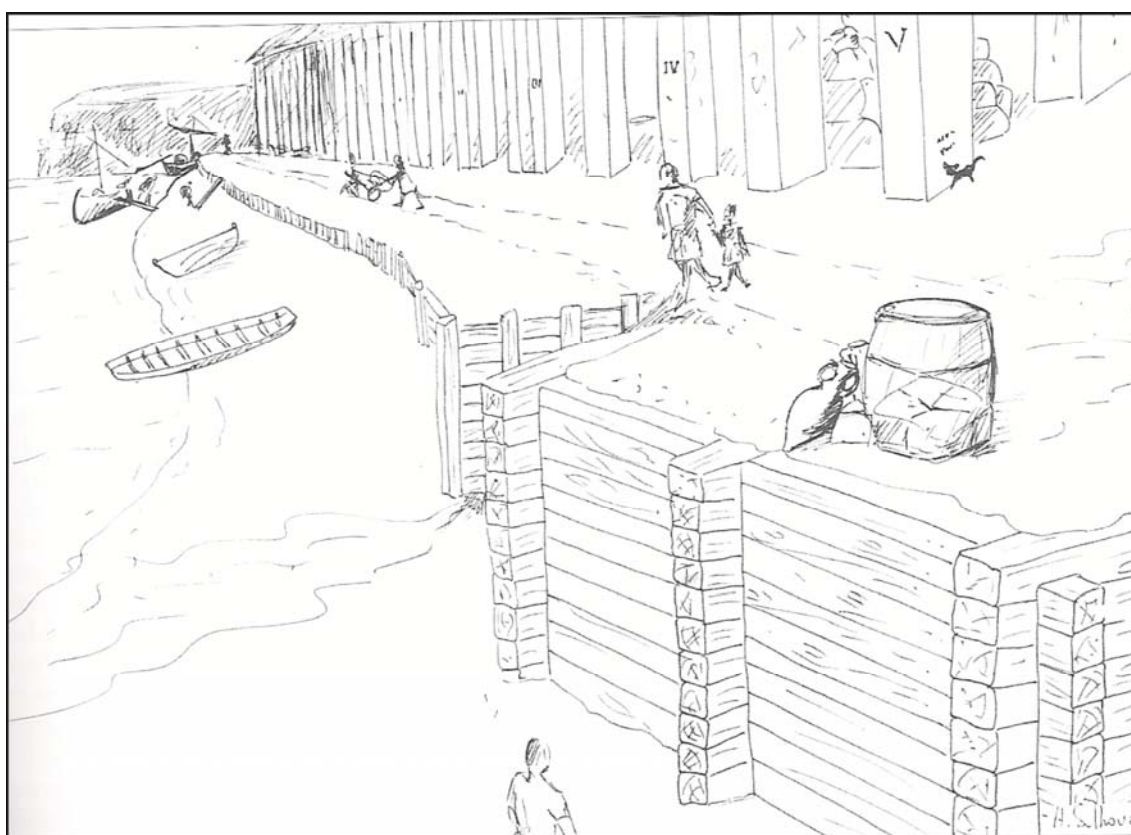

Fig. 78. Aquesta reconstrucció ideal del port de *Burdigala* podria no estar gaire allunyada de l'aspecte de les instal·lacions portuàries de *Dertosa* durant l'Alt Imperi (Gerber 2010)

5.5.5.5.- L'excavació del possible *horreum* del carrer de Montcada. Primeres dades arqueològiques del complex portuari de la ciutat

Fig. 79. Situació de les restes localitzades al carrer Montcada (GRESEPIA)

L'espai de la llera del barranc sembla que no coneix la presència de construccions estables fins un període sensiblement posterior al de la vessant sud del turó de la Suda. Les excavacions efectuades entre 2006 i 2010 al carrer de Montcada han permès conèixer el bastiment d'almenys un gran edifici a partir de mitjans del segle I d.n.E. que compta amb certes peculiaritats (Diloli *et alii* 2010). Hi ha una primera fase constructiva representada per la presència de sis carreus de diferents dimensions i amb tota seguretat reutilitzats - ja que no n'hi ha dos amb les mateixes dimensions ni la mateixa forma -, col·locats al damunt de petites bases de morter d'escassa entitat situades a distàncies regulars: 6'60 metres d'est a oest i 8'40 metres de nord a sud. Aquests carreus van descendint de cota de forma progressiva seguint el pendent vers el llit del barranc, amb un desnivell acumulat de 1'30 metres entre el punt més elevat i el carreu inferior (6,45 – 5,15 metres sobre el nivell del mar). Les dimensions totals conegudes de l'edifici serien d'aproximadament 26 x 13 metres, dividides en dos naus de 6,60 m d'amplada, orientades en sentit nord-oest - sud-est. Dibuixant un rectangle ideal, l'àrea coneguda seria de 338 m². No obstant cal insistir que aquestes dades es refereixen només a les restes que ha estat possible documentar, i que originalment podrien haver estat molt majors. Si bé la presència del nivell freàtic va dificultar un desenvolupament òptim dels

treballs, tant les distàncies entre els carreus com la disposició topogràfica dels mateixos fan pensar que es tracta d'un gran edifici porticat, destinat a sostenir una pavimentació en altura per a evitar la humitat i facilitar la ventilació. Aquestes són les característiques pròpies d'un magatzem que, a tenor de les dades disponibles, seria de grans dimensions. Tenint en compte la poca potència de les bases de morter, que no es tracta d'*opus caementicium* ni molt menys, sinó d'una barreja poc consistent amb molta sorra, així com també la inestabilitat del terreny – a base de capes d'argila i graves –, l'alçat d'aquest edifici no podia presentar elements arquitectònics molt pesats la qual cosa exclou l'ús de la pedra per als seus murs. Val a dir que no es van localitzar restes de runa susceptibles de ser associades a uns hipotètics murs de pedra en el cas que aquests haguessin existit. De fet, en cap dels carreus ni en les seves bases s'han localitzat indicis d'haver hagut de suportar una tensió important. Els carreus funcionarien com a basaments de puntals de fusta sobre els quals s'estendria una estructura en materials peribles – fusta –, mentre que la pavimentació estaria sostinguda en altura a base de llistons igualment de fusta (*tabulatum*). L'ús de la fusta com a material de construcció també ajudaria a explicar la gran llargada dels intervals entre carreus, 6,60 i 8,80 metres, mesures més difícils d'obtenir en base a un tipus d'arquitectura arquivada en pedra. També permetria una solució senzilla al problema del desnivell del terreny, amb l'ús de puntals de major o menor altura que haurien de permetre la construcció d'un sòl d'ús anivellat en altura. El probable desnivell existent entre l'interior i la superfície de circulació exterior de l'edifici s'hauria de salvar amb l'ús de rampes.

El punt més problemàtic d'aquesta interpretació es troba justament en la longitud excessiva dels intervals en els quals apareixen les bases de puntal, 6,60 m i 8,80 m. En principi els puntals de fusta d'un graner de sòl elevat sostenen una plataforma anivellada que hauria de suportar el pes del gènere emmagatzemat, i que hauria de ser relativament elevat. Per tant els puntals d'aquests edificis solen situar-se a distàncies curtes, normalment entre 1,50 i 3 metres (Salido 2011b, 71), la qual cosa és menys de la meitat del que s'observa al carrer Montcada. També és cert, però, que tot i que el diàmetre dels puntals se sol situar entre 0,15 i 0,80 metres, la mesura més comuna sol aproximar-se al voltant dels 0,25 metres (Salido 2011b, 71). Tenint en compte les dimensions dels carreus que actuen com a base per als puntals de l'edifici del carrer Montcada és possible que la seva amplada fos significativament superior a la mitjana, el que explicaria la gran longitud de les distàncies entre ells. En realitat no es pot rebutjar la possibilitat que l'edifici en qüestió no sigui un *horreum*, doncs en el món romà hi ha

constància d'altres tipus de construcció que també s'aixequen sobre pilars de fusta (Salido 2011b, 72). En tot cas, com explicarem més endavant, l'altura sobre el nivell del mar de l'edifici sembla excloure que el nivell de l'aigua assolís la seva base en condicions normals, amb la qual cosa es pot descartar que es pugui tractar d'un moll de fusta aixecat sobre una estructura de *pilae*, tant presents en la iconografia portuària antiga.

La segona fase consta d'una sèrie de set paraments documentats d'encofrat de formigó, amb unes mesures d'entre tres i deu metres de longitud per uns 50 cm. d'amplada, situats en una cota similar a la dels carreus. Malauradament, el seu estat de conservació no és gaire bo i en la major part dels casos només se'n conserven les fonamentacions. Aquest mal estat de conservació juntament amb el lapse de temps breu que separa una i altra fase comporta seriosos problemes d'interpretació. Tant les dimensions de l'edifici de la segona fase com la seva disposició suposen una radical reforma del primer edifici porticat, doncs les relacions estratigràfiques ens mostren que aquests paraments es van construir amb posterioritat als carreus, sense que sembli possible una coexistència dels dos projectes. El primer edifici va haver de ser completament desmuntat abans de construir el segon, tot i que amb algunes reserves. En realitat, tot i que sembla clar que en el conjunt hi ha elements pertanyents a dos fases constructives diferents, no es pot assegurar al cent per cent que tots els murs atribuïts a la segona fase siguin aixecats en el mateix moment, i tampoc es pot descartar que alguna d'aquestes estructures pugui haver format part del primer projecte. Aquest segon edifici compta amb murs perpendiculars i paral·lels entre ells que defineixen possibles àmbits més o menys rectangulars que podrien correspondre a sales d'emmagatzematge (*cellae*). En aquesta segona fase es mantindria l'orientació de les estructures en sentit nord-oest - sud-est. Si bé no s'ha trobat cap evidència de pavimentacions per a la segona fase, la localització d'una gran quantitat de fragments abocats d'*opus signinum* a la mateixa cota on acaben les fonamentacions dels murs ens podria estar indicant el tipus de paviment d'aquests àmbits, si no és que era senzillament de terra, o bé sostingut en l'aire com en la primera fase. Una altra opció que no s'ha pogut comprovar a causa de la poca altura dels paraments és la possibilitat de l'existència de *tabulata* situats sobre bigues encastades a les parets perimetrals dels espais, una solució emprada en alguns magatzems i que és ben coneguda en el món romà. El tipus d'alçat dels murs és desconegut i, amb la informació disponible, tant podrien haver estat aixecats en la mateixa línia que els basaments, com a murs d'encofrat de formigó, com en fusta, com potser en tovot.

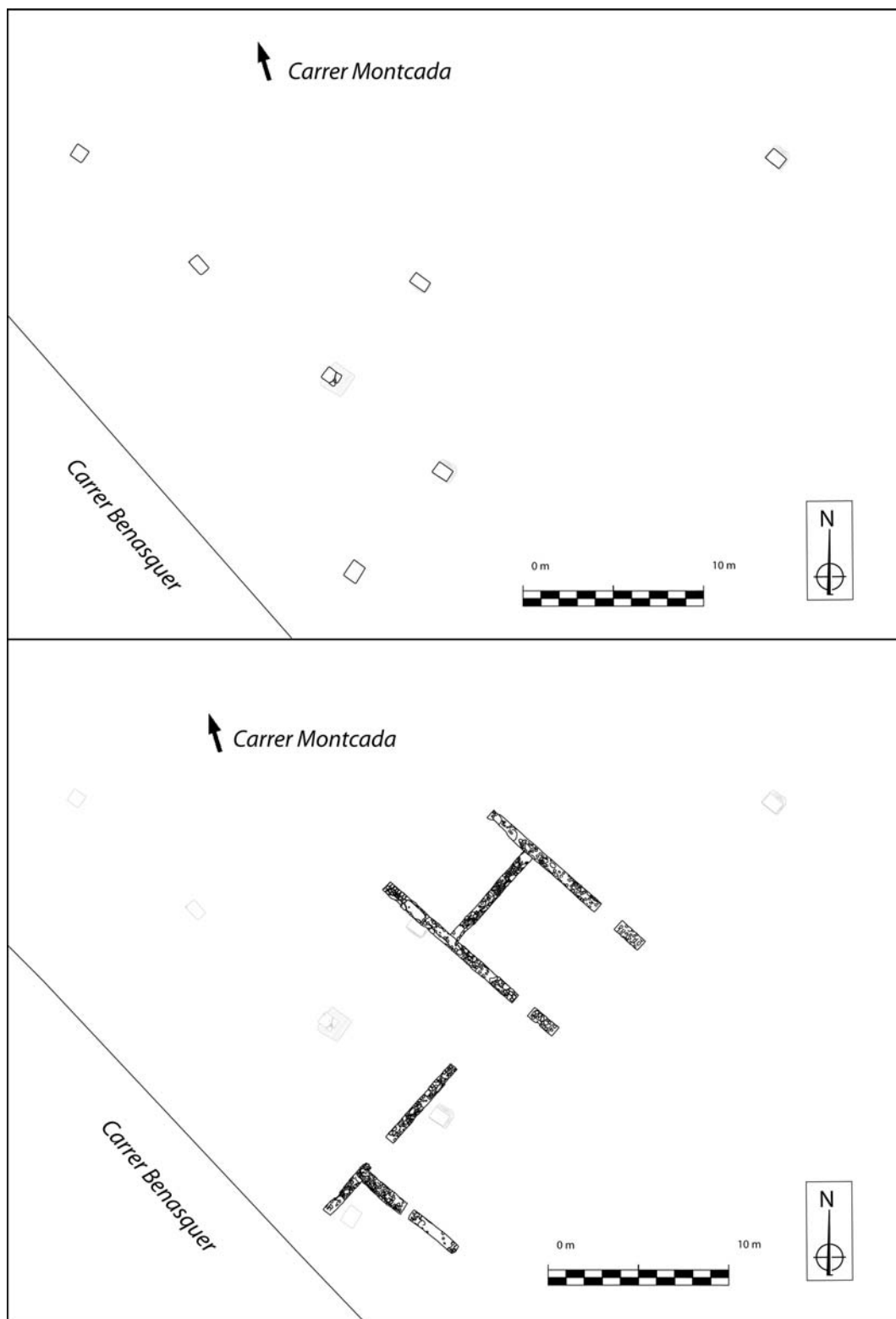

Fig. 80. A la part superior, fonamentacions dels puntals del primer edifici aixecat al carrer Montcada. A la part inferior, restes del segon edifici, construït sobre l'anterior (GRESEPIA)

Aquesta darrera solució és el tipus d'alçat més corrent als grans *horrea* d'Ostia, amb exemples com el *Piccolo Mercato* o el *Portico de Pio IX* (De Laine 2002), però val a dir que en el procés d'excavació no s'ha documentat una presència gaire significativa de tovots que, d'altra banda, haurien pogut ser totalment espoliats a partir de l'abandonament de l'edifici. Tant els murs com els carreus presenten una cronologia romana al·timperial, encara que els condicionants de l'excavació dificulten atribuir-ne una datació amb un grau de precisió elevat. La segona fase de l'edifici sembla poder situar-se ja en el segle II d.n.E. El conjunt ceràmic comprèn diversos elements de vaixel·la fina i està caracteritzat per produccions de sigil·lada sudgàl·lica (formes Drag. 15/17, 18, 29/37 i Ritt. 8) i sigil·lada hispànica (formes Drag. 27, 24/25, 29, 37). L'absència de *sigillata* africana podria fer pensar en una datació encara dins el segle I d.n.E., però el fet que la reforma constructiva es concreti ja en aquells moments fa pensar que el període de funcionament de la segona fase s'ha de prolongar fins una mica més endavant, sense que estigui ben concretat el moment d'amortització.

Aproximadament a vint metres en direcció nord-est s'ha localitzat un altre carreu sobre base de morter de calç, exactament igual que els del grupet precedent. En aquest cas estava aïllat: les altres bases de puntal que l'haurien d'haver acompanyat estan perdudes. De fet a pocs metres es va documentar un altre carreu de similars característiques, però en aquest cas mogut de la seva posició original sembla que ja en temps antics (Navarro 2008, 98). També en direcció nord-est del primer conjunt, en aquest cas a uns trenta metres de distància, hi ha un tram de mur romà d'encofrat d'uns set metres de llargada, al qual se li adossen en direcció perpendicular les restes d'un segon mur que es conserva en menys d'un metre de longitud. El mur principal està perdut pels seus dos extrems i molt afectat per les tombes tardoantigues, que el retallen en diversos punts. Segueix un traçat alineat amb les estructures del primer conjunt, tot i que Navarro l'interpreta com un possible límit construït del recinte funerari baiximperial (Navarro 2008, 97). Tant el mur com el carreu indiquen la presència d'almenys un segon edifici porticat amb les mateixes característiques del primer. El seu estat d'arrasament no permet saber si existia un lligam estructural entre mur i carreu, o si, com en el primer conjunt, són obres de moments diferents. No es pot descartar d'entrada que en realitat totes aquestes restes, tant el primer grupet com els elements aïllats, puguin estar formant part d'un únic i mateix edifici, però tenint en compte la llunyania existent entre els dos, i que a més, els intervals en els quals es distribueixen

les bases de puntal del primer conjunt no concorden amb la situació del carreu aïllat, sembla més plausible que es tracti d'instal·lacions diferents.

Fig. 81. Planta general de les restes romanes documentades al carrer Montcada, inclosos els enterraments d'època tardoantiga (GRESEPIA)

L'estat de conservació del conjunt de restes constructives altimperials en general localitzat al carrer de Montcada era força precari quan es va descobrir. La realitat canviant i la intensa pressió sobre aquest entorn, incloent la necròpolis primer i la

intensa activitat edilícia medieval després, ha desfigurat en gran mesura l'aspecte de l'organització de l'espai en els segles I i II d.n.E.

Uns *navigalia*?

Com s'ha vist, hi ha alguns problemes per a identificar l'edifici de pilars corresponent a la primera fase de les construccions del carrer de Montcada com un *horreum*, tot i que de moment sigui l'opció més versemblant. Amb les dades actuals no es poden descartar altres opcions, com per exemple uns *navigalia* – drassanes –, ja que també es tracta d'un tipus d'edifici construït a base de naus paral·leles sobre pilars. En aquest cas, els amplis intercolumnis encaixarien bé amb els espais necessaris per a bastir el cas de les embarcacions, i la seva situació terra endins, però possiblement propera a una “banya” fluvial, a la part interior d'on hauria d'estar situat el port també encaixaria amb les necessitats d'unes drassanes (De la Peña 2001). Més encara, el notable desnivell observat entre les bases de pilar més allunyades, 1,30 m, la qual cosa dibuixa un angle de 4°, podria relacionar-se amb la inclinació necessària per a deixar anar les naus a l'aigua (Baika 2009), en el supòsit que el nivell de l'aigua arribés a l'altura de l'edifici en el moment de la seva construcció, és clar, el que encara és un puny problemàtic. Si la interpretació de l'edifici com unes drassanes fos correcta, forçosament s'hauria d'admetre que l'aigua del riu penetrava fins a les seves proximitats immediates, el que probablement hauria requerit la construcció d'un canal navegable i la realització de treballs regulars de dragatge. És cert, però, que el coneixement arqueològic de drassanes en el món romà és encara molt incipient, i els detalls coneguts de l'edifici del carrer de Montcada massa escassos, tot i que els seus elements constitutius fan pensar en una versió lleugera i senzilla d'alguns exemples coneguts més complexos aixecats amb pedra i *caementicium* (Heinzelmann i Martin 2002). Tal volta la progressiva acumulació de sediment a l'interior del barranc va portar al desmantellament de les possibles drassanes i la seva substitució per l'edifici de pedra i *caementicium* de la segona fase de Montcada, ja més ben interpretable com un magatzem.

Els possibles *horrea* del carrer de Montcada i la seva problemàtica

Aquest punt es basa en la interpretació de les dos fases constructives del carrer de Montcada com a magatzems, tot i que sóc conscient de la reserva que mereix aquesta identificació. L'estudi de Salido sobre els magatzems militars de *Britannia* compta amb una bona introducció a la temàtica dels *horrea* (Salido 2011b). El mal estat de conservació en el quals es troba la major part de restes atribuïdes a *horrea* fa que els textos dels tractadistes llatins que s'hi refereixen tinguin una importància bàsica en el seu coneixement arqueològic. Les escasses característiques tècniques conegudes de la primera fase de la construcció s'ajusten – amb les reserves que ja hem exposat pel que fa a aquesta interpretació - a la idea d'un, o més d'un, *horreum*: magatzem on es podia conservar pràcticament qualsevol cosa, tot i que es tendia a aplicar aquesta denominació als magatzems de béns comestibles, sobretot blat, tot i que també podien contenir olives i altres productes. A partir de les indicacions de Plini, aquest edifici podria ser també considerat com un *granarium*: “construeixen els seus graners de fusta, sostinguts sobre columnes, preferint deixar que l'aire circuli per tots els costats i fins i tot per sota” (Plin. *NH.* 18,73). Varró parla d'un tipus de graner elevat i suspès (*supra terram granaria in agro*) (Varro. *Rust.* 1, 57, 3), que sembla ser el mateix que Columela descriu com a *horreum pensile* (Colum. 12, 52, 3). Si aquesta identificació és correcta es tractaria d'un dels primers magatzems en fusta coneguts a la península ibèrica, i adscribible al tipus A de la classificació de Salido. No hi ha constància de graners construïts en fusta a la part meridional de l'Imperi: *Hispania*, sud de *Gallia* i *Mauritania Tingitana*, tot i que se'n coneix l'existència en les províncies del nord, i també en els textos clàssics (Salido 2011a, 2011b). Pel que sembla, l'exemple tortosí comptaria amb unes dimensions gens menyspreables, amb un grau de capacitat propi d'unes instal·lacions públiques d'un important centre comercial i/o redistribuïdor de productes a mitja o gran escala, a la qual cosa s'ha d'afegir la probable existència de més d'un d'aquests edificis només en l'espai de l'excavació del carrer de Montcada. L'edifici està encarat al nord-oest, que és on hi ha la part més baixa de la llera del barranc. Probablement en aquesta zona és on transcorria la via que seguia el barranc, a la qual donaria la façana principal de l'*horreum*. És qüestionable la idoneïtat de l'emplaçament, ja que les avingudes incontrolades d'aigua durant els episodis de pluja abundant farien perillar l'estabilitat de les construccions, per no parlar de l'excés d'humitat que justament aquest tipus d'edificis havien d'evitar. La pavimentació elevada sobre puntals de fusta podria

resoldre, almenys en part, la situació de l'edifici sobre un pla inclinat en els moments de pluja moderada, donat que l'aigua provinent de la vessant del turó del Sitjar no entraria en contacte directe amb el *tabulatum*. Ara bé, en les ocasions en que les pluges degeneraven en barrancada la solidesa de l'estructura es veuria seriosament compromesa. Potser això explica la conversió dels edificis de fusta en edificis de murs d'encofrat en el pas de la primera a la segona fase. A més llarg termini aquest factor podria explicar també, tot i que només en part, el desmantellament definitiu dels magatzems a partir de finals del segle II o durant el segle III d.n.E. L'abandonament del suburbi meridional de la ciutat durant el mateix període indica que les causes de l'amortització definitiva dels magatzems són en realitat més profundes, a no ser que la sort del suburbi estigués tan estretament relacionada a la dels magatzems que la desaparició dels segons impliqués la ruïna del primer. En realitat l'emplaçament d'un complex d'*horrea* en aquesta part de la ciutat només té sentit si es relaciona amb el paper de la llera del barranc com a camí natural i la seva sortida a la vora del riu, que és on s'hauria de situar el port.

5.5.5.6.- Delimitació de la hipotètica “banya” fluvial de la desembocadura del Rastre

Seguint la línia interpretativa Miravall/Izquierdo es pot aventurar una primera aproximació morfològica de la “banya” fluvial que podria haver penetrat terra endins remuntant el Rastre, en base a les poques restes conegudes fins ara de murs de cronologia altimperial que se situen a l'entorn del tram inferior del barranc. El punt construït conegut més meridional és la pavimentació localitzada a la plaça d'Alfons XII que, alhora, és l'element que se situa a una cota més baixa, a quatre metres sobre el nivell del mar (Izquierdo 1990). Per la seva banda, el possible *horreum* del carrer de Montcada se situa entre 5,15 i 6,45 msnm. La seva cota més baixa es podria relacionar amb la cota de circulació del camí que transcorre per la llera del barranc. Els altres valors vénen donats pel mur d'*opus pseudo-vittatum* localitzat sota la cripta del temple de la Reparació, el coronament del qual es troba a uns cinc metres per sobre del nivell del mar, i per les estructures més antigues trobades a la plaça de l'Olivera, amb un coronament situat entre cinc i sis metres sobre el nivell del mar. Els arrencaments d'aquests dos conjunts per tant podrien situar-se perfectament a l'entorn de quatre

msnm. Una mica més allunyades, les restes d'arquitectura monumental de l'Hospitalitat de Lourdes comptarien amb una superfície de circulació exterior a l'entorn dels cinc metres sobre el nivell del mar durant el primer segle de la seva existència. Aquestes dades són útils perquè mostren l'altura màxima que en condicions normals podria assolir l'aigua durant almenys els primers dos segles de la nostra era, la qual cosa no treu que en moments de riuades o d'inundacions el nivell de l'aigua hauria pogut pujar molt més de manera esporàdica. Situats aquests punts sobre un plànol de la ciutat actual es configura un espai potencialment submergit que amb les dades actuals resulta encara molt poc definit, però que dibuixa una franja de terreny més o menys paral·lel a l'actual llera del riu. El límit actual de la llera del riu i l'arrencament septentrional d'aquesta franja dibuixarien un vèrtex que hauria d'estar situat al sud de l'actual carrer de Jaume Ferran, considerant el traçat en paral·lel de la muralla pocs metres al nord i que, per tant, seria una zona emergida.

Fig. 82. Reconstrucció aproximada de la "banya" fluvial
proposada per Izquierdo (GRESEPIA)

La zona potencialment submergida se situaria a l'entorn dels espais actualment ocupats per les places de la Constitució, de l'Àngel, i de l'Ajuntament, tot i que els testimonis de les obres constructives de mitjans del segle XX indiquen que, almenys ja durant la Tardoantiguitat, la plaça de l'Ajuntament era un espai de terra ferma emprat com a lloc d'enterrament. En línies generals la proposta és similar a l'expressada per Izquierdo en el plànol que acompanya la seva publicació (Izquierdo 1990), però rectificada gràcies a les troballes arqueològiques dels darrers anys que fan que l'exagerada penetració que ell proposa, segons la qual la zona submergida arribaria fins el portal del Vall, s'hagi de contenir i retallar fins a deixar en un punt molt més proper a l'actual llit del riu. La possibilitat de l'existència de canals artificials que assegurassin la presència d'un cabal suficient com per a permetre l'accés de vaixells fins a un punt determinat del barranc és una possibilitat que no es pot descartar, doncs la presència de canals navegables és un fet habitual en els ports importants. De moment, però, no hi ha cap evidència arqueològica que recolzi aquesta opció a *Dertosa*.

El caràcter no regulat tant del riu com del barranc durant l'antiguitat constitueix el principal handicap per a la instal·lació de les estructures portuàries en els espais referits. Ja s'ha comentat com el règim irregular del riu condicionaria en gran mesura el calendari anual de les activitats portades a terme al port, mentre que les riuades esporàdiques podrien haver-hi exercit efectes devastadors. Justament per a evitar aquestes riuades el gruix de la navegació fluvial per l'Ebre es realitzaria sobretot entre octubre i abril (Vinaixa 1994, 55), la qual cosa contrasta amb la periodització bàsicament estival de la navegació comercial marítima al mar Mediterrani. Entre abril i setembre el vent de quadrant sud afavoreix el remuntatge del riu a vela, mentre que a l'hivern, el vent de dalt impossibilitaria aquesta opció en favor d'altres molt menys pràctiques (Aguarod i Erice 2003).

Per la seva banda les barrancades del Rastre també haurien comportat destruccions periòdiques de gran abast. A banda de les destruccions, l'efecte combinat de la deposició de sediments sòlids procedents tant del riu com del barranc haurien anat col·lapsant el port fins al punt de fer desaparèixer totalment la hipotètica "banya" de la desembocadura del Rastre, i saturar les instal·lacions situades a la ribera més al sud. Que existissin condicionants negatius en aquesta ubicació no significa que fos un lloc especialment inadequat per a albergar el port. La majoria de ports romans coneguts es troben avui en dia lluny o com a mínim apartats de la vora de l'aigua per diverses causes, essent la més habitual la invasió de sediments procedents de rius, barrancs o

corrents marines, el desviament dels mateixos cursos fluvials, l'erosió de l'onatge, moviments tectònics, etc. (De Graauw 2014, 5).

Fig. 83. Proposta de la hipotètica “banya” fluvial del Rastre en funció de les darreres troballes arqueològiques (GRESEPIA)

La ben coneguda perduració de les funcions portuàries de la vora dreta del riu davant la mateixa ciutat durant tota l'Edat Mitjana i Moderna – el Riba-rec -, que com s'ha comentat és molt plausible que arrenqués ja en temps altimperials, si no abans, en realitat indicaria que la ubicació del port de *Dertosa* és més adequada del que podria semblar en relació als factors de sedimentació, tot i el cegament de la hipotètica “banya” del Rastre ja en època imperial. Aquest cegament que, insistim, de moment no ha perdut el seu caire hipotètic, potser hauria fet replegar les funcions portuàries alguns metres sobre el marge dret del riu, al sud de la ciutat romana, si no és que ja es tractava en aquells moments d'un sector dedicat a aquests afers, tal i com ho suggereix la pavimentació de la Plaça d'Alfonso XII.

5.5.6.- Els espais d'enterrament

5.5.6.1.- *Mors Dertosana*

El món de la mort, en tota l'amplada del terme, constitueix un dels camps més fructífers respecte a la capacitat d'informació que és susceptible d'aportar. Ja hem fet esment del valor que l'estudi del camp funerari aporta a l'arqueologia protohistòrica. En l'estudi de les societats que ja han estat assimilades culturalment als modes de vida i pensament romans les intensitats de la capacitat informativa proporcionable en els diversos aspectes en els quals intervé el món de la mort són, però, significativament diferents en relació al seu equivalent protohistòric. En el present estudi el valor al qual s'ha dedicat més atenció és el relacionat amb la informació urbanística.

En primer lloc, cal fer una distinció pel que fa al doble valor del coneixement de l'emplaçament dels enterraments. Si bé per una banda hi ha un valor directe pel que fa al coneixement de les necròpolis en elles mateixes, on es troben, l'espai que abracen, com evolucionen en el temps, etc., per altra banda hi ha el valor indirecte que rau en la relació que s'estableix entre la situació de les necròpolis i la resta d'elements que formen part del paisatge urbà i periurbà que les envolta.

La prohibició d'enterrar o incinerar els difunts a l'interior del recinte urbà està contemplada ja en la Llei de les XII Taules. L'observança de la llei per part de cada comunitat cívica permet, doncs, a nivell arqueològic, saber quins espais són considerats dintre o fora de la ciutat. En altres paraules, la presència d'enterraments romans permet delimitar l'espai del *pomoerium*, l'espai que a nivell religiós i ideològic corresponia a la ciutat. Normalment coincidiria amb la superfície dibuixada pel traçat de la muralla, però en el cas de les ciutats en les quals el recinte murari és mal conegut, com *Hibera/Dertosa*, el coneixement de les àrees ocupades per necròpolis esdevé una font auxiliar preciosa. En aquest sentit, la troballa d'enterraments en un espai considerat intramurs s'hauria de relacionar amb un canvi ideològic profund que, en el marc del període imperial, es concreta en l'expansió i supremacia del cristianisme, la qual cosa condueix a l'aparició de necròpolis a l'entorn de llocs religiosos independentment de la seva ubicació dintre o fora del límit emmurallat de la ciutat. En altres circumstàncies, la presència d'enterraments a l'interior de la ciutat és un fet molt poc comú.

Un altre punt que s'ha de tenir en compte és que els enterraments i els monuments funeraris se situen preferentment a la vora dels principals camins i vials de pas, el que ajuda a localitzar els eixos de trànsit que transcorren entre la ciutat i l'exterior – per tant també donen indicis de la situació de les portes sobre les muralles – i, en alguns casos, també poden deixar entreveure els eixos de trànsit de major importància de l'interior de la ciutat.

Deixant de banda aquests àmbits, els enterraments proporcionen tot un corpus de dades tècniques referents a cada sepultura en ella mateixa i que remet a un ventall ben estudiat de varietats tipològiques, així com a la possible existència de dipòsits funeraris, etc. Proper a aquest apartat cal situar els monuments funeraris, i una altra gran font d'informació i que en el cas de l'estudi de *Dertosa* juga un paper rellevant, com són les inscripcions epigràfiques.

Un bloc informatiu a banda el constitueix tot allò referent a l'estudi antropològic de les restes.

Val a dir que, a diferència d'altres camps de l'arqueologia tortosina, el món de la mort en temps romans ha estat objecte d'un estudi monogràfic efectuat molt recentment per Sergi Navarro (Navarro 2008), i d'imminent publicació (Navarro, en premsa). En el present treball ens limitarem doncs a seguir, en línies bàsiques, l'estudi de Navarro.

En realitat, a Tortosa les troballes d'enterraments i de restes humanes d'època romana ocupen un percentatge important de les notícies de caràcter arqueològic que es poden rastrejar entre els segles XVIII, XIX i XX. Totes elles ja remetent a un mateix espai geomorfològic concret, el barranc del Rastre i el seu entorn, que és on més modernament s'han efectuat els estudis i excavacions més complertes fins a dia d'avui. El caràcter acientífic, o precientífic, segons els casos, dels estudis que es van dur a terme en el seu moment – més bé senzilles descripcions més o menys detallades de les restes que cridaven més l'atenció – fa que els seus testimonis no s'arrisquin en proporcionar datacions gaire concretes. Per a ells les restes són simplement “romanes”, i d'entrada no cabria excloure'n una cronologia altimperial. Aprofitem aquesta manca de concreció per a citar aquestes primeres troballes seguidament.

5.5.5.2.- Troballes funeràries atribuïdes a època altimperial

Les primeres dades explícites sobre la descoberta d'enterraments romans – deixant de banda les troballes d'epigrafia funerària, que comentarem més endavant – corresponen al canonge Antoni Gil de Federich, a mitjans del segle XVIII. Aquest autor explica que l'any 1756 durant la construcció del convent de l'Orde de Jesús, al carrer de Montcada, es van localitzar dos gerres plenes d'ossos, i un crani humà travessat per un clau de bronze: “Vull contar-li a vostra mercè com en l'any 1756, obrint i cavant la terra per a fer una sepultura per als religiosos, a un estadi i mig d'home, trovaren dues gerretes plenes d'ossos i una calavera que, de part a part, estava atravesada per un clau de bronze” (Gil de Federich 1978, reed. 1789). La referència a les gerretes plenes d'ossos és molt reveladora i, de fet, és just sota el complex jesuític del carrer de Montcada on s'ha descobert el que per ara constitueix el conjunt funerari d'època romana més nombrós de Tortosa. No hi ha dubte que Gil de Federich s'està referint a inhumacions en àmfora, del mateix tipus que molts altres enterraments excavats en el mateix indret. La troballa del crani perforat per un clau de bronze podria relacionar-se amb un tipus de pràctica supersticiosa, com la que consisteix en clavar el cos del finat al terra amb claus per a protegir-los contra la mala sort i el retorn dels difunts de l'altra vida per a turmentar els vius (Navarro 2008, 54; Prieur 1986). Es tracta d'una interpretació molt similar a la que ja va recollir en el seu moment Enric Bayerri, citant a Giménez Soler (Bayerri 1948, 723-724).

Uns altres treballs que van conduir accidentalment a la troballa d'enterraments romans va ser els comentats per Frederic Pastor alguns anys després de les obres d'Abril a la Reparació, de les quals en fem un esment apart, al final d'aquest punt. Les troballes descrites per Pastor es van produir en un espai contigu als Reials Col·legis: “Practicant el ram de la guerra anys endarrere excavacions i rebaixament en un tancat de muralla contigua als Reials Col·legis de Sant Domènec i Sant Maties, al peu del Castell, aparegueren una gran quantitat d'ossos humans, àmfores i lluernes de fang amb el pic recremat, indicant que havia existit allí una altra necròpolis romana, puix que sap tothom el costum que tenia aquell poble d'enterrar a diversos indrets” (Pastor 1915).

Tanmateix hi ha la notícia de la possible existència de sepultures excavades a la roca al turó del Sitjar, prop de l'edifici dels quarters. Abril les considerava ibèriques, mentre que Bayerri no les creia tan antigues. Pastor també en dóna compte (Bayerri 1956, 584; Pastor 1915). També Bayerri es refereix, ja a mitjans del segle XX, a la descoberta de

sepultures romanes en les obres de construcció de l'edifici de l'ajuntament, tot i que sense donar-ne gaire detall (Bayerri 1946).

En la segona meitat del segle XX es van seguir produint moviments de terres que van deixar al descobert espais de necròpolis, alguns de les quals fins i tot foren motiu d'un cert seguiment per part de voluntariosos estudiosos, la qual cosa ha permès que se n'hagi conservat una mínima constància. Els paràmetres i condicionants que envolten aquestes actuacions no havien millorat en absolut pel que fa a inicis de segle o fins i tot del segle anterior, amb la qual cosa la informació disponible és escassa i imprecisa. En aquest punt només destaquem les troballes que en el seu moment no van ser qualificades de cronologia baiximperial o tardoantiga – més per manca de precisió de les fonts que per convicció – i que per tant podrien *a priori* ser situades en un horitzó altimperial.

Així doncs, l'any 1963, en el marc de la construcció de l'edifici de la Telefònica, al carrer dels Pescadors, Jesús Massip, qui actuava com a director del Museu de Tortosa i com a delegat del Servicio Nacional de Excavaciones descriu la troballa de “restos de enterramientos en ánfora o en tegulas, los restos de un pavimento de mortero y tierra sigillata, y un estuco rosado, un lamparilla de barro cocido en perfectas condiciones de conservación, todo ello en un mismo nivel, y debajo de este un silo de cerámica ibérica decorada, y cerámica sigillata, perfectamente nivelado en razón de su antigüedad, y en el fondo de cuyo silo aparecieron las astas de un cérvido de notables dimensiones” (Massip 1963). Sembla ser que en la construcció del veí edifici de l'ajuntament durant els anys cinquanta van aparèixer restes similars (Massip 1987). Només un parell d'anys més tard, en unes obres efectuades a l'església de Sant Blai, Massip va localitzar “los restos de enterramiento en ánfora (uno de ellos correspondiente a un niño)” (Massip 1965). En general, serien similars a les efectuades a causa de diverses obres a la plaça dels Estudis, sobre les quals en parlen tant Massip com Miravall, segons el qual ja hi havia constància d'enterraments en àmfora a inicis del decenni de 1960 (Massip 1971, Miravall 1986, 16), malgrat que en aquest indret, la troballa d'una moneda de Constantí en la boca d'un crani ja era indicativa d'una cronologia baiximperial (Massip 1971). Encara l'any 1973, les obres del Patronat Obrer, al carrer de Mercaders, es van topar amb un espai de necròpolis, que fou totalment arrasat per les obres. Massip esmenta la troballa d'un “àmfora d'enterrament infantil” (Massip 1973). La descripció de Miravall és més extensa. Parla d'un “estrat d'enterraments romans” que apareix “absolutament regirat”, i en el que “el 60% estava integrat per ceràmiques i pels cadàvers”. A dos o

tres metres de l'absis de l'església de Sant Blai, i orientada en perpendicular a aquest carrer, es va localitzar una tomba d'aparença monumental, ja que constava d'una estructura rectangular en *opus caementicium* amb coberta massissa i hemisfèrica. De la descripció original no cap dubte que es tracta d'una *cupa* (Navarro 2008, 92).

La del carrer Mercaders l'any 1973 és la darrera "intervenció" arqueològica d'importància en la quals es va donar una afectació greu de les necròpolis romanes de la ciutat, per la qual cosa es pot considerar que clou l'excessivament prolongada etapa "protoarqueològica" de l'estudi de Tortosa en els temps antics. A partir de 1983, amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, la pràctica de les intervencions arqueològiques es generalitza, normativitza, i professionalitza, el que condueix a un gran salt cap a millor en la qualitat de les intervencions que, per fi, estan emparades per la llei. D'aquest moment ençà, el coneixement del món funerari de la Tortosa romana s'ha ampliat mercès a diverses excavacions arqueològiques, començant encara a la dècada dels vuitanta del segle XX amb les excavacions a la plaça d'Alfons XII, i que han trobat una notable continuïtat durant els primers anys del segle XXI, d'entre les quals convé destacar l'excavació al carrer Montcada entre els anys 2006 i 2010.

Dos constants es repeteixen en totes aquestes intervencions, la primera de les quals es refereix a la situació geogràfica, i la segona a la cronologia. En primer lloc, els enterraments coneguts se situen a la llera o a la vora del barranc del Rastre, mentre que el grup documentat a la plaça d'Alfons XII es pot considerar que està situat en l'àrea de sortida del mateix barranc. En segon lloc, totes les tombes són de cronologia baiximperial o tardoantiga. No es coneix un sol enterrament dels estudiats en els darrers trenta anys que sigui anterior al segle IV d.n.E. Per altra banda, la ceràmica provinent de les antigues recollides de material en les obres del segle XX, i que roman emmagatzemada als fons del Museu de Tortosa, ha estat objecte d'una revisió recent per part de membres del GRESEPIA. Com a resultat d'aquesta revisió es pot confirmar que els enterraments dels quals s'han conservat béns estudiables són igualment de cronologia baixa o tardana. Aquestes dades s'han de sumar al coneixement arqueològic de les mateixes àrees, o de zones molt properes, on entre els segles XVIII i XX es van efectuar troballes. Les àmfores funeràries que Gil de Federich descriu com gerretes plenes d'ossos al segle XVIII provenen d'un espai avui en dia totalment excavat i estudiat, i que només ha proporcionat enterraments datats entre finals del segle IV d.n.E. i el segle VI d.n.E. A partir només de les descripcions existents, els enterraments

localitzats per Joan Abril durant les obres del Temple de la Reparació poden datar-se majoritàriament entre els segles III i IV d.n.E. (Navarro 2008, 57). El cementiri romà situat vora els Reials Col·legis esmentat per Pastor s'ha de posar en relació amb les troballes d'enterraments romans al carrers de Sant Domènec, Sant Felip Neri, i la Mercè, els quals ofereixen un ventall cronològic ample entre el segle III d.n.E. i el segle VI d.n.E.¹⁰ Entre els elements ceràmics susceptibles d'haver estat utilitzats com a contenidors funeraris procedents del lot recuperat de les obres de la Telefònica hi ha una vora de Keay XXV G (finals del segle IV – mitjans del segle V d.n.E.), i un pivot d'*spatheion* de la forma XXVI G (segles V – VII d.n.E.) (Navarro 2008, 84). Per la seva banda, i tot i la gran quantitat d'àmfores que es van destruir durant les obres del Patronat al carrer Mercaders, avui en dia només es pot destacar una vora de Keay XXXV B (finals del segle IV – segle V d.n.E.) (Navarro 2008, 92). Tenint presents aquestes dades, cal concloure que les necròpolis romanes anteriors al segle IV d.n.E. són encara arqueològicament desconegudes a Tortosa. Navarro cita com a possible enterrament d'època altimperial una única tomba descoberta en les obres de la cripta de la Reparació, citada per Abril i Bayerri. En aquest cas el difunt portava a la boca una moneda de Neró, el qual podria estar indicant una datació de mitjans del segle I d.n.E. A aquest fet s'hi suma la troballa en el mateix lloc de la inscripció CIL II / 14.804, datada entre finals del segle I i començaments del segle II d.n.E. (Navarro 2008, 57). Val a dir que ens sembla una opció improbable. En primer lloc, tant les descripcions contingudes en els textos d'Abril i Bayerri, com el coneixement de l'arqueologia funerària de l'entorn immediat al temple de la Reparació remetien a una cronologia avançada, baiximperial i fins i tot tardoantiga, amb el qual l'existència d'una única inhumació del segle I d.n.E. totalment aïllada del seu context temporal resulta si més no xocant. En segon lloc, l'existència d'epigrafia funerària altimperial en peces de pedra reutilitzada en construccions tardoantigues, fins i tot en sepulcres, és un fet conegut a Tortosa en les excavacions del carrer de la Mercè, a escassos metres del temple de la Reparació, dutes a terme l'any 2010. En aquesta ocasió es va recuperar una llosa inscrita d'època altimperial formant part del costat lateral d'un sepulcre de lloses de pedra del segle VI d.n.E. En la mateixa excavació es va recuperar el fragment d'una altra inscripció

---

¹⁰ D'aquests, els millor datats són el conjunt de sepulcres de lloses de pedra del carrer de la Mercè i els dos enterraments en fossa del carrer Sant Felip Neri, que es poden situar en el segle VI d.n.E. La resta presenten més problemes. Els dos enterraments del carrer de Sant Domènec no es poden datar amb exactitud, però en tot cas no són anteriors a l'any 200 d.n.E. Per la seva banda els enterraments del carrer de la Mercè excavats en la campanya de 2009 romanen inèdits, tot i que tampoc es poden datar amb anterioritat a l'any 200 d.n.E.

funerària altimperial en el rebliment d'un mur de factura grollera i datació imprecisa però igualment tardoantiga, a pocs metres de l'anterior. Amb aquests antecedents es pot convenir que durant l'Antiguitat Tardana hi ha un fenomen d'espoli i reutilització de monuments funeraris antics per al seu aprofitament en la construcció de noves tombes. Val la pena comentar, de passada, que la moneda de Neró a partir de la qual es planteja la possible antiguitat de l'enterrament del qual es va extreure està perduda avui en dia encara que se'n conserven les descripcions textuais d'Abril i Bayerri i alguna fotografia.

Contribució per a la solució d'un petit enigma de l'arqueologia tortosina. El suposat columbari romà del temple de la Reparació.

Una de les descobertes que més han cridat l'atenció de les que s'han produït en el cas urbà de Tortosa al llarg de la història de la investigació arqueològica de la ciutat és el d'una sèrie de sepultures localitzades l'any 1901 en el marc de les obres de construcció de la cripta del temple de la Reparació, dirigides per l'arquitecte Joan Abril, a qui devem una descripció de les troballes, entre les quals destaca "àmfores amb els cadàvers dins, com també una sepultura de la que en va quedar la meitat al mateix lloc, feta de formigó, amb el cadàver dins, sencer, amb una pedra a la boca i uns claus clavats al pit, i una moneda d'or de Neró, abans d'ésser emperador, i una altra de bizantina amb l'esfinx de Jesucrist, de l'any 869 al 876, de Joan I Tzimiskès, i moltíssims objectes més, tants que vaig omplir-ne mig museu. El cementiri era un columbari fet amb cairons que teníem recollits també al Museu, per reconstruir-los, i que com s'ha dit va ésser tirat al riu(...)" (Abril 1931).

La menció d'una sepultura "feta de formigó", i amb una moneda de Neró, i sobretot, la d'un "columbari feta amb cairons" resulta controvertida, ja que constituïrien les úniques mostres d'enterraments altimperials localitzades *in situ* de les quals tenim notícia en tota la zona del barranc del Rastre i de la vessant sud de la Suda. La descripció d'una sepultura de formigó recorda, com diu Navarro en el seu estudi (Navarro 2008, 57), a una *cupa*, un tipus d'estructura funerària realitzada amb morter de calç (*opus caementicium*) típica de finals del segle I i inicis del segle II d.n.E. Per la nostra part afegim que la descripció podria estar fent referència en realitat a un sepulcre de lloses de pedra, com els documentats en les excavacions al veí carrer de la Mercè l'any 2010, i

que s'han datat en el segle VI d.n.E.¹¹ Per la seva banda, els columbaris són estructures funeràries habituals des de finals del segle I a.n.E. fins ben entrat el segle II a.n.E., formant part del ritus d'incineració.

També està disponible la descripció al respecte que en va fer Bayerri, en la qual destaca el “gran número de ánforas y urnas cinerarias”, i els “enterramientos formados los cuatro costados por cuatro grandes tejas planas rectangulares, provistas de rebordes en el lado mayor, llamadas *tegula*, colocadas en posición inclinada, a modo de tejadillo” (Bayerri 1948, 690).

A jutjar per aquestes descripcions de les restes, de les quals no s'ha conservat cap testimoni gràfic, es concentraria en aquest punt del solar de l'església de la Reparació una gran varietat de tipus d'enterrament, a més propis de diferents períodes cronològics. Així, a la suposada cupa i al columbari, propis d'un horitzó altimperial, cal sumar enterraments en àmfora i en *tegula*. Aquests dos darrers tipus són habituals en l'àrea cementiri al del barranc del Rastre, però allà on han pogut ser ben excavades se situen en un horitzó molt més tardà, entre els segles IV i VI d.n.E.

Resulta com a mínim sospitosa aquesta combinació de tipus i de cronologies en un sol punt, més si es té present que es descobriren en l'entorn d'una actuació no arqueològica, portada a terme ja fa més de cent anys, i en la qual cap vertader expert en la matèria va ser present, a la qual cosa a més s'ha de sumar l'absència de fotografies o dibuixos.

Segons Navarro, el columbari que cita Abril podria correspondre a “los restos bien precisos de dos fábricas romanas de ladrillos”, que descriu posteriorment Bayerri (Navarro 2008, 58; Bayerri 1948, 690), però que en canvi no apareixen al text d'Abril. Val a dir que Bayerri no esmenta cap columbari.

Per la nostra part se'ns fa difícil de creure que Joan Abril, com arquitecte que era, tot i que sense formació pròpiament d'arqueòleg, pugui confondre una estructura funerària com és un columbari amb unes bòviles. La menció posterior de Bayerri sobre “urnas cinerarias” vénen a afegir encara més llenya al foc, ja que si aquesta interpretació és exacta – i no té perquè ser necessàriament així, doncs Bayerri era tan arqueòleg com Abril-, recolzaria l'existència en aquest indret d'enterraments altimperials que plausiblement haurien pogut estar dipositats en un columbari, malgrat l'omissió – per oblit o per desconeixement – de Bayerri.

---

¹¹ Aquests sepulcres de lloses de pedra han estat descoberts amb posterioritat a l'estudi de Navarro, motiu pel qual no figuren en el seu treball. La datació d'aquests enterraments és tardoantiga, del segle VI d.n.E.

Els interrogants a l'entorn d'aquestes troballes podrien haver-se quedat en aquest punt, si no fos per la petita actuació arqueològica endegada l'any 2008 que hem comentat més amunt. Abans d'arribar a l'estratigrafia romana es van extreure les restes d'aproximadament 200 individus (tot i que una tercera part de les despulles han romàs *in situ* sense comptabilitzar, ja que no entorpien, en principi, el projecte arquitectònic), sense connexió anatòmica entre elles. La primera impressió davant les restes fou identificar-les amb els cossos dels enterraments romans descoberts un segle enrera, i que haurien estat abocats desordenadament i abandonats en aquest espai. Aquesta impressió s'esvaí ràpidament en observar l'elevat número d'individus, que difícilment podia correspondre's als enterraments romans continguts en l'espai limitat ocupat per la cripta, així com a l'aparença moderna de les restes òssies.

La troballa d'aquest mur 1500, de cronologia altimperial, en un nivell inferior al que haurien ocupat els enterraments suposadament també altimperials descoberts per Abril, ja ens fan posar en dubte la suposada antiguitat de les restes descrites per l'arquitecte.

Per altra banda, cal tenir present els antecedents històrics de l'indret on es va construir el temple de la Reparació: just sobre les restes d'un convent mercedari medieval. El convent de la Mercè de Tortosa, aixecat al segle XV, com a centre religiós que era va constituir un punt d'enterrament de la ciutat, com ho demostra Miravall amb la cita del testament de Nadal Voltanyà, datat de 1656, on aquest deixava constància de la seva voluntat de ser-hi sepultat (Miravall 1986, 117).

La nostra opinió al respecte és que possiblement Joan Abril va confondre els vells nínxols de la cripta del convent amb el que ell creia que es tractava d'un columbari romà, confusió explicable per la similitud formal entre els dos tipus d'estructures, malgrat que els nínxols moderns òbviament no contempnen la deposició de les cendres dels difunts, sinó els cossos sencers. No només era Abril qui emprava el terme columbari de manera abusiva a començaments del segle XX, tal i com succeeix en altres descobriments arqueològics romans de caire funerari que es feren a la península ibèrica en aquells anys, tal i com podem veure en l'excavació de *Los Columbarios* de Mérida, on tampoc cap enterrament correspon en realitat a un columbari (Márquez 2006, 33). A més cal tenir present les circumstàncies de la troballa, alguns aspectes de la qual no són difícils d'imaginar tot i la manca de testimonis gràfics: la cripta del convent feia moltes dècades que estava abandonada, i havia sofert els múltiples canvis d'usos de l'immoble, fet pel qual molt possiblement estava solsida. L'excavació de les seves restes es va produir en el si d'unes obres de construcció en les quals no es contemplava, com és

natural, gaire interès respecte a la seqüència estratigràfica de l'indret, el qual hauria fet semblar que els possibles nínxols i les inhumacions en *tegulae* i en àmfora, tots ells plens de restes òssies, formaven part d'un mateix conjunt.

Un altre punt que mou a interrogants és la referència de Bayerri respecte a les “urnas cinerarias”, una menció que en principi podria concordar amb l'existència del columbari defensat per Abril. Ara bé, un examen detingut dels contextos en els quals Bayerri parla d'“urnas cinerarias”, o de l'adjectiu sol “cineraria” al llarg de la seva *Historia de Tortosa*, evidencia que o bé es tracta de termes amb els quals no està especialment familiaritzat, o bé fa un mal ús, abusi, dels termes arqueològics, com el feia Abril amb els columbaris. Aquest fet ho suggereix un fragment en el qual indica que “Urnas cinerarias se encontraron también algunas al ahondarse los cimientos de las nuevas Casas Consistoriales (...)” (Bayerri 1948, 691). Tot i que aquesta actuació no va comptar amb cap seguiment arqueològic, i tampoc se n'ha conservat cap mena de registre gràfic, hi ha motius sòlids per a creure que només van aparèixer inhumacions (Massip 1963). Un altre fragment resulta encara més revelador: “En Traiguera se encontraron, en 1850, cavando en una masía, trece ánforas cinerarias, que contenían huesos humanos” (Bayerri 1948, 696). A partir d'aquest exemple sembla clar que Bayerri emprava indistintament el terme “urna cineraria” per a tractar de qualsevol enterrament presumiblement romà que comptés amb un contenidor ceràmic, amb independència de la cronologia, el tipus exacte d'enterrament, o de si el difunt estava incinerat o inhumat. Per tant, en el cas del temple de la Reparació, el més plausible és que només veiés tombes d'inhumació.

Un altre element dubtós el constitueix la presència de la làpida CIL II / 14, 804, datada a l'entorn de finals del segle I d.n.E. i inicis del segle II d.n.E. (Navarro 2008, 57). En aquest cas, les troballes efectuades en les excavacions portades a terme al carrer de la Mercè, a escassos metres de la Reparació, l'any 2010, permeten entendre el paper d'aquest fragment en el seu entorn. En aquesta darrera intervenció van sortir a la llum un fragment d'inscripció i una llosa sencera igualment epigrafiada, els dos sobre jaspi de la Cinta, reutilitzat el primer com a material de construcció d'un barroer mur presumiblement tardoantic, i el segon com a llosa d'un dels laterals d'un sepulcre de lloses del segle VI d.n.E. Les dos peces contenen textos funeraris, i s'han datat del segle II d.n.E., pertanyents a un horitzó cronològic contemporani, per tant, del fragment de la Reparació. Cal entendre tots aquests fragments epigràfics com a materials reutilitzats en el si de sepulcres i construccions més modernes, més que no pas com l'evidència de

l'existència de tombes altimperials, almenys en el context arqueològic en el qual s'han recuperat.

El que ens sembla clar és que la presència de tan elevada quantitat de cossos en un espai annex de la cripta de l'església, així com el seu aspecte modern que ja he comentat, és molt més compatible amb la descoberta d'un conjunt funerari conventual modern, que amb una àrea de necròpolis romana, fos aquesta altimperial o baiximperial, i que això ajuda a resoldre les incògnites plantejades per la suposada presència d'un columbari en un indret del casc antic de la ciutat on no s'han documentat arqueològicament enterraments abans del segle IV d.n.E., i que al llarg dels segles I i II d.n.E. seria un espai urbà densament ocupat, tal com ho suggereix la troballa d'un mur en *opus pseudo-vittatum* en el mateix lloc, així com les estructures de cronologies similars detectades en l'entorn més immediat del solar.

Finalment, la referència que fa Abril sobre la presència de la muralla romana en el subsòl de la Reparació (Abril 1905) pot ser atribuïda a un error d'interpretació ja que, com s'ha vist, l'única estructura altimperial romana coneguda en aquest indret és un mur de petites dimensions que possiblement formava part d'estances domèstiques, i sense cap tipus de funció defensiva, deixant de banda el fet de l'existència de nombroses tombes d'inhumació en l'espai comprès entre aquest mur i el turó de la Suda.

Fig. 93. Moneda de Neró descoberta per Joan Abril a l'excavació de la cripta del Temple de la Reparació (Jover 1973)

Navarro analitza els diferents tipus d'enterrament que apareixen descrits en els textos d'Abril i Bayerri – en els quals no inclou el suposat columbari. Està clar que hi ha sepultures en àmfora i en *tegulae* a doble vessant. A més es fa referència a la tomba construïda amb formigó que Navarro interpreta com una possible *cupa*, i també a l'existència de làmines de plom que podrien pertànyer a un sarcòfag elaborat amb aquest material. La troballa d'una moneda de Neró a la boca d'un dels cadàvers fa

pensar a aquest autor en la possibilitat que es tractés d'un enterrament de cronologia altimperial (Navarro 2008, 57), possibilitat que ens sembla problemàtica, tenint en compte la barreja de materials de diverses èpoques. La moneda avui en dia està desapareguda, però s'en coneix una fotografia. Es tractaria d'un *aureus* datat en els anys 65-66 d.n.E. (RIC 46, BMC 56).

5.5.6.3.- Epigrafia funerària altimperial

El caràcter polièdric de l'expressió material del món de la mort permet una aproximació al panorama existent en l'Alt Imperi mitjançant altres vies a banda de l'estudi de les sepultures pròpiament. L'estudi de les inscripcions funeràries d'aquest període provinents del casc urbà de la ciutat, en si mateixes un compendi d'informacions de diversos tipus. Amb excepció de dos exemplars inèdits fins ara, la resta d'inscripcions han estat ja àmpliament transcrits i estudiades. Amb l'excepció de les dos darreres, cap exemplar de la resta d'inscripcions del conjunt prové d'una excavació arqueològica pròpiament dita.

1)- CIL II / 14. 799 (CIL II, 4064):

M · SALLVSTIO
FELICI · PEREG
RE · DEFVNCTO
SODALES
HERCULANE

Es tracta d'una de les inscripcions de les quals es té constància que es coneix de fa més temps. El canonge Cortés en parla ja a mitjans del segle XVIII (Cortés 1747, foli 56v). El bloc de pedra calcària sobre la qual s'inscriu es va aprofitar per a la construcció de la fonamentació d'una de les torres del castell de la Suda, concretament la que avui en dia es troba més reconstruïda de la fortalesa, i amb aparença de torre de l'homenatge. Se li atribueix una cronologia de *circa* 51 – 100 d.n.E. (Mayer i Rodà 1985, Navarro 2008, 65). Presenta la següent lectura: *M(arco) Sallustio / Felici pereg / re defuncto / sodales / Herculane[i]*. L'element més notable que introdueix aquesta inscripció és el testimoni

de l'existència a *Dertosa* d'un *collegium*. Aquest tipus d'associacions les solien formar individus que treballaven en activitats semblants o en un ambient determinat, i tenia funcions funeràries pel que fa als seus membres (Mayer i Rodà 1985, Navarro 2008, 65). En aquest cas, un soci hauria finat a l'estranger, i el seu *collegium* s'hauria encarregat de les despeses del funeral, que segurament hauria comptat amb la realització d'un *funus imaginarium*, és a dir, una cerimònia funerària en efígie tenint en compte l'absència del cos, a més de l'aixecament i la inscripció de l'estela. El més probable és que el *collegium* tingués com a advocació a Hèrcules, tot i que també podria tractar-se d'un genitiu geogràfic derivat d'Herculà (Mayer 2014). S'ha hipotetitzat que potser es tractaria d'un *collegium* de mariners. En realitat no es poden descartar altres situacions, i podria donar-se el cas que el difunt fos un foraster mort a *Dertosa*, o fins i tot que el *collegium* se n'encarregués de traslladar les restes del difunt per a ser enterrat al seu lloc d'origen (Mayer 2014).

2)- CIL II / 14. 804:

[ ] IO · MF · SERANO
[ ] XIII
[ ] VS · PALVDINVS
[ ] MERIA · C · F · SERENA
[ ] TER

Aquesta inscripció és una de les dos recuperades per Joan Abril durant les obres de la cripta del temple de la Reparació, l'any 1901. La seva datació se situa entre mitjans del segle I d.n.E. i principis del segle II d.n.E. Malauradament està partida pel seu costat esquerre. Tot i la mutilació severa, se n'ha proposat la següent lectura: *[M(arco) Porc]io M(arci) f(ilio) Serano / [ann(orum)] XIII / [M(arcus) Porci]us Paludinus / [pater et nu]meria Cai f(ilia) Serena / [ma]ter*. Per ella mateixa és una dedicatòria a la memòria del jove *Marcus Porcius Seranus*, mort amb catorze anys, aixecada pels seus pares, *Marcus Porcius Paludinus* i *Numeria Serena*, filla de *Caius*. L'existència d'aquest exemplar és un dels indicis que ha fet suposar que entre les restes trobades sota la Reparació podria haver-hi tombes altimperials. En realitat quan es va localitzar no estava en la seva posició original, sinó que servia per a segellar una àmfora plena de restes humanes corresponents a una inhumació posterior (Navarro 2008, 67).

3)- CIL II / 14, 805:

[ ] ENO ·
[ ] RESCENS

Es tracta d'un petit fragment que formava part d'una peça òbviament molt major, inscrita en un bloc de jaspi de la Cinta. Fou recuperada d'un segment de la muralla de Sant Domènec de la qual formava part com a material de rebliment, segons informa Jesús Massip (Massip 1968). Malgrat que no es pot efectuar una restitució del text original en condicions, s'ha datat entre finals del segle I d.n.E. i inicis del segle II d.n.E., i se li suposa una finalitat funerària (Navarro 2008, 67).

4)- CIL II / 14. 801 (CIL II, 4066):

DIS · MANIBVS
Q · IVL · FLAVIANO
PATRONO · ET · MARITO
PIENTISSIMO · ET · Q · IVL
GAETVLICO · PATRI · FLAVI
ANI · IVLIA · MARCIA
IMPENSA · SVA · FECIT

Aquesta peça està desapareguda. La notícia de la seva existència es deu a Lucena, el qual la situa al segle XVI al convent de Sant Francesc. La lectura seria com segueix: *Dis Manibus / Q(uinto) Iul(io) Flaviano / patrono et marito / pientissimo et Q(uinto) Iul(io) / Gaetulico patri Flavi / ani Iulia Marcia / impensa sua fecit*. Dedicatòria encarregada per *Iulia Marcia* en memòria del seu marit i senyor *Quintus Iulius Flavianus*, i del pare d'aquest, *Quintus Iulius Gaetulicus*. A partir de les dades que ofereix la inscripció, l'ofertent seria una lliberta casada amb el seu patró o antic amo, a qui va dedicat el monument, juntament amb el seu sogre. S'ha proposat una datació *circa* 71 – 150 d.n.E. Sembla que la làpida podria ser un altar funerari (Navarro 2008, 68-69).

5)- CIL II / 14. 800 (CIL II, 4065):

D · M
AV · CAECILI
CVBIC[ ]LARI
PEREGRE
DEFVNCTI
PORCIA
EVPHROSY
NE · MARITO
OPTIMO
POSVIT

Es tracta de la més cèlebre de les làpides romanes tortosines, degut sobretot a la seva decoració, amb el bell relleu d'una nau *oneraria* coronant la inscripció. La descripció més antiga prové del canonge Cortés, a mitjans del segle XVIII. Estava encastada a la torre oriental de la Suda, formant part del parament. La transcripció seria com segueix: *D(is) M(anibus) / Au(li) Caecili / Cubic[u]lari / peregre / defuncti / Porcia / Euphrosy / ne marito / optimo / posuit. Porcia Euphrosyne* va encarregar l'aixecament de l'estela en memòria del seu marit, *Aulius Caecilius, cubicularius* de professió, que hauria mort a l'estranger. Sembla que es tracta d'un matrimoni de lliberts. El *cognomen* grec *Euphrosyne* no permet molts dubtes sobre l'origen servil de *Porcia*, mentre que la professió del marit, *cubicularius*, és a dir, assistent o encarregat d'una *domus*, solia ser realitzada per lliberts o esclaus. Pel que fa a la curosa decoració, la nau està inscrita en un frontó, a la part superior del qual hi ha una rosa multipètala que seria un símbol solar. Sembla que la nau *oneraria* que apareix en el relleu al·ludiria al viatge al món dels morts, sent un motiu icònic propi del món funerari, i no tant a l'ambient comercial i mariner de la ciutat. Es data cap al segle II d.n.E., *circa* 100 – 150 d.n.E. (Navarro 2008, 70-72).

Segons altres interpretacions possibles, el terme *cubicularius* podria referir-se al *cognomen* del difunt. En canvi, si s'accepta que es refereix al seu ofici, no es pot descartar que es tractés d'un *cubicularius* vinculat a la navegació, amb la qual cosa el relleu de la nau podria estar fent referència a l'ocupació del finat, més que no pas al viatge al món dels morts (Mayer 2014).

6)- CIL II / 14.803 (CIL II, 4068):

L · A [ ]
L [ ]
AEL [ ] N [ ]
L [ ]
CAES [ ] N [ ] S
ET · VAL · MAR
CELLA · FIL
PIENTISS

És una altra de les inscripcions conegudes gràcies al canonge Cortés, que la situa formant part de l'Hospital de Santa Maria, just al costat de la catedral, a la vora de la Costa de Capellans. Poc després fou encastada a la mateixa obra de la catedral a petició de Gil de Federich. Concretament a la torre que hi ha davant del portal de Tamarit, així que no es pot dir que es desplaçés a gaire distància. És una peça de jaspi de la Cinta que tindria forma d'altar funerari. La seva transcripció seria com segueix: *L(ucio) A(elio) / L(uci) [fil(io) Gal(eria)] / Ael[ia]n[o] / L(ucius) [Aelius] / Caes[ia]n[us] / et Val(eria) Mar / cella fil(io) / pientiss(imo)*. Es tracta d'un monument funerari dedicat a *Lucius Aelius Aelianus*, de la tribu Galèria, per part dels seus pares *Lucius Aelius Caesianus* i *Valeria Marcella*. La datació que se li ha proposat abasta entre mitjans del segle II i inicis del segle III d.n.E., *circa* 151 – 200 d.n.E. (Navarro 2008, 72-73).

7)- CIL II / 14.798 (CIL II, 4063):

D · M
L · NVMISIVS · LI
BERALIS · MIL
CL · PR · RAVENN
III · MART · STIP · XIII
NAT · CVRSICAN
M · DIDIVS · POL
IO · HERES · ET · COM
MANIP · ET · GELLIA

EXCITATA [ ]

[ ]

Coneguda d'antic i situada a la casa del canonge Joan B. Navàs, a la part posterior de la catedral, és una placa funerària en Jaspí de la Cinta. La transcripció seria com segueix: *D(is) M(anibus) / L(ucius) Numisius Li / beralis mil(es) / cl(assis) pr(aetoriae) Ravenn(atis) / III Mart(e) / stip(endiorum) XIII / nat(ione) Cursican(us) / M(arcus) Didius Pol / io heres et com / manip(ularis) et Gellia / Excitata [...] / [...]*. El contingut de la inscripció fa que es tracti d'una de les més singulars en el *corpus dertosanus*. Està dedicada a *Lucius Numicius Liberalis*, un soldat de marina d'origen cors tripulant del trirrem "Mars", nau de la flota amb base a Ràvena, i que portava tretze anys de servei. El monument està dedicat pel seu hereu i company de maniple *Marcus Didius Polio*, i per la seva esposa *Gellia Excitata*. La presència i mort d'un navegant de la marina de guerra a *Dertosa* és indicativa del paper destacat del port de la ciutat, si bé planteja l'interrogant sobre el motiu de la presència de vaixells militars de la flota de *Ravenna* a la costa de l'Ebre. S'ha plantejat que potser està relacionat amb les mesures preses amb motiu de la incursió dels pobles *mauri* en temps de Marc Aureli, encara que sense que hi hagi cap seguretat al respecte. S'ha datat entre mitjans del segle II i inicis del segle III d.n.E., *circa* 150 – 230 d.n.E. (Navarro 2008, 74).

8)- CIL II / 14,802 (CIL II, 4067):

L · SEMPRONIO · L · F · QVAES [ ]

L · SEMPRONIVS · HIBER [ ]

CAECILIA · Q · F · QUIETA

Es tracta d'una peça actualment desapareguda. És coneguda gràcies al testimoni de Povillon, al segle XVI, qui la situa als Reials Col·legis. La transcripció seria com segueix: *L(ucio) Sempronio L(uci) f(ilio) Quaes[ito] / L(ucius) Sempronius Hiber[us et] / Caecilia Q(uinti) f(ilia) Quieta / [ ]*. No aporta gaire informació a banda del nom de les persones implicades. La inscripció està dedicada a *Lucius Sempronius Quaesitus* pel seu pare, *Lucius Sempronius Hiberus*, i per *Caecilia Quieta*, filla de *Quintus*. Com que no es conserva el seu suport, es data d'una manera àmplia entre el segle I i el III d.n.E. (Navarro 2008, 75).

9)- Inscripció existent a la façana del palau episcopal:

L · VALERIO · S[E]
VERO · AN XXXX[---]
POMPEIA · CA[-]HCE?[---]

Aquesta inscripció fou localitzada de manera fortuïta l'any 1997, encastada i formant part del parament de la façana del palau episcopal, al carrer de la Croera. La transcripció seria com segueix: *L(ucio) Valerio S[e] / vero An(norum) XXXX[---] / Pompeia Ca[ ]hce(?)[---]*. Tot i el mal estat en general de la peça, es considera una inscripció funerària. Estaria dedicada a *Lucius Valerius Severus*, que sembla que tindria almenys quaranta anys quan va morir, per part d'una dona anomenada *Pompeia*. S'ha proposat que el *cognomen* de *Pompeia* fos *Calpurnia*, però sense garanties. Es data entre els segles I i II d.n.E. (Navarro 2008, 69).

10)- Inscripció localitzada al carrer de la Mercè (1)¹²:

[D(IS) M(ANIBUS) ?]

[- - -]+LLISS+[---]
[- - -FE]CIT SIBI 'ET' (vac.)
[- - -]TO CONIV(GI) (vac.)
(vac.)
[- - -]AE APHRO (vac.)
[- - -F(ILIAE)?] (vac.) DEF(AE) (vac.)
[ANN(ORVM) -?]XXII (vac.)

Aquesta inscripció va aparèixer de manera molt mutilada en una excavació arqueològica al carrer de la Mercè, l'any 2010. Juntament amb l'exemplar següent són les úniques

---

¹² Hem d'agraïr profundament l'ajut de les doctores Isabel Rodà i Diana Gorostidi, les quals són les autores de l'autòpsia d'aquesta inscripció.

inscripcions funeràries altimperials romanes descobertes en un context d'intervenció arqueològica a la ciutat. En aquest cas es va recuperar procedent d'un mur de cronologia tardoantiga relacionada amb un complex funerari del segle VI d.n.E. El fragment de jaspi de la Cinta en el qual s'inscriu formava part dels materials de construcció que componien el mur, de factura grollera. Sembla que seria una inscripció funerària encarregada per un familiar, probablement una dona, que va fer construir el monument per a ella i per a altres membres de la família, entre ells el seu marit i una altra difunta de *cognomen* grec *Aphro*. A la primera línia podria proposar-se la lectura del nom femení *Mellissa*, tot i que la forma més habitual sigui sense la geminació de la L, ben documentada a Hispània (cf. *Coelia Melissa*, CIL II 3063, o *C. Publicius Melissus*, IRC IV, 11, 66 i 109). Aquest personatge femení seria la dedicant, ja que el difunt probablement sigui un home el cognom del qual finalitza amb *-tus*. És possible pensar també que el tercer personatge, la dona anomenada *Aphro*, de qui a més a més es recorda l'edat i el seu estat difunt, sigui la filla dels anteriors, morta probablement després del pare. La cesura entre la primera part i la segona així ho corroboraria. La paleografia i l'*ordinatio* en general poden situar la inscripció dintre del segle II d.n.E. Una lectura alternativa lleugerament diferent la transcriu de la següent manera: [---]lliss[.] / [---fe]cit sibi et [---]to coniu/[gi---] / [---]ae Aphro / [--- peregre?] (vacat) def(unctae) / [---]XXII (vacat). Segons aquesta visió, la partícula *def* que apareix a la cinquena línia formaria part de la locució [*peregre*] *def(unctae)*, ja present en les inscripcions dertosanes en dos altres exemples (Mayer 2014). Si aquesta lectura és correcta s'ha d'entendre que els dos difunts esmentats haurien mort a l'estranger.

11)- Inscripció localitzada al carrer de la Mercè (2)¹³:

M(ARCO) *hedera* B(AEBIO)
GLYCONI
M(ARCVS) B(AEBIUS) CRASSVS
OPSEQVENS
PARENTI +
++VN+

---

¹³ *Ibidem*.

1.5: *fortasse* S(ua?); 1. 6: *fortasse* PECVNIA.

Com en el cas anterior, aquesta inscripció va aparèixer en una excavació arqueològica al carrer de la Mercè, l'any 2010. En aquest cas es tracta d'una llosa de jaspi de la Cinta que estava reutilitzada en un costat de la cara interna d'un sepulcre de lloses de pedra del segle VI d.n.E. En aquesta inscripció s'observa una curiosa disposició de les partícules, ja que el *praenomen* i el *nomen* del difunt ocupen la posició habitual de la invocació als déus Manes. El difunt és segurament un llibert de *cognomen* grec, associat probablement al mateix dedicant que va tenir cura del pedestal dedicat a Antoní Pius (CIL II/2 14, 786). El *cognomen Glycon* és força freqüent a Roma entre els esclaus i els lliberts. Es pot situar cap al segle II d.n.E.

Examinades totes les mostres epigràfiques que pertanyen a sepultures altimperials hi ha un punt comú en totes elles, i és que en la seva totalitat han aparegut en situació secundària. No es coneix l'emplaçament original de cap de les onze làpides conegudes, que sempre provenen, i aquesta és una segona característica comuna, d'altres construccions més modernes en les quals foren emprades com a materials de construcció. Dos provenen del castell de la Suda, una dels Reials Col·legis, una de la muralla medieval que hi ha a la vora del convent de Sant Domènec, una d'un mur tardoantic vora el carrer de la Mercè, una d'un sepulcre de lloses de pedra vora el mateix carrer, una emprada com a tap d'un enterrament en àmfora sota el temple de la Reparació, una de l'Hospital de Santa Maria, una encastada en un habitatge a la part posterior de la catedral, una a la seu actual de l'Hospitalitat de Lourdes, i una altra a l'antic convent de Sant Francesc. A partir dels indrets de procedència es posa de manifest el "dinamisme petri" que domina l'activitat edilícia pública durant tota l'Edat Mitjana que ja he comentat en el cas de les troballes d'inscripcions commemoratives i la seva relació amb el fòrum. En aquest cas, el complex episcopal baixmedieval i les fortificacions són les principals beneficiàries de l'espoli dels antics edificis de la ciutat i la seva reutilització. La construcció del convent de Sant Francesc, situat fora muralla a l'extrem sud de la ciutat medieval, també va participar d'aquesta pràctica, tot i la llunyania, i encara al segle XVI es donen casos de reutilització de làpides romanes, tal com es veu als Reials Col·legis. El canonge Gil de Federich explica com la peça en la que figurava la inscripció CIL II / 14. 803 (CIL II, 4068) va ser extreta de l'edifici de l'Hospital de Santa Maria per a anar a parar, doblement reutilitzada, a una de les torres

de la catedral a petició seva a la segona meitat del segle XVIII (Gil de Federich 1978, reedit. 1789). Amb aquests precedents és complex vincular els indrets de les troballes amb el lloc de procedència original perquè és evident que diversos segles d'obres públiques i privades, àvides de materials de construcció barats, proporcionen una imatge amb un grau de distorsió desconegut però innegable. També és cert, però, que pel que fa a les inscripcions commemoratives, malgrat que hi apareix el mateix problema, sembla que els punts de la seva ubicació final efectivament estan indicant *grosso modo* l'espai ocupat pel fòrum.

Deixant de banda la inscripció CIL II 14. 801 (CIL II, 4066), presumptament localitzada al convent de Sant Francesc, els altres casos se situen en un espai relativament concret que és la part sud de la ciutat romana, resseguint el barranc del Rastre i a tocar de la vessant de la Suda, tal volta resseguint el traçat emmurallat. Sergi Navarro identifica aquest espai com un sector nord d'enterraments, en contraposició amb un sector sud en el qual, d'altra banda, no hi ha mostres d'inscripcions altimperials (Navarro 2008, 104-106). Segons aquest autor, el camí que sortint de *Dertosa* travessava aquesta àrea de necròpolis podria ser l'antecedent del "camí de Tarragona", que durant l'Edat Mitjana pujava per Santa Clara i es dirigia al Coll de l'Alba. Des d'aquest punt, el camí podria anar a enllaçar amb un tram secundari de la Via Augusta que passava pel Perelló provinent de la costa (Navarro 2008, 104). A partir de les recents intervencions arqueològiques a l'entorn d'aquest sector se sap que estava urbanitzat en la seva major part, ocupat per un barri suburbial organitzat en terrasses constructives. Fins ara no hi ha constància de cap enterrament altimperial *in situ* coexistent amb els edificis que estaven en peu en aquells moments. És possible que en aquest període hi hagués una organització de l'espai fora muralla que ordenés l'espai dels vius i l'espai dels morts, de manera que els dos àmbits no estiguessin gaire barrejats. Tal volta els enterraments estaven situats en una cota inferior, a la llera del barranc i vorejant el camí que transcorria per aquest indret, mentre que sembla que la major part de les construccions tendien a estar situades sobre una cota més alta sobre la vessant del turó. A partir de l'abandonament del suburbi, l'equilibri es decantaria pel costat dels difunts, i els antics espais habitats es van omplir de tombes, la qual cosa es demostra per la proliferació d'inhumacions per tot el sector almenys a partir del segle IV d.n.E.

Per altra banda és destacable l'existència de peces amb inscripcions reutilitzades ja durant el Baix Imperi i/o la Tardoantiguitat, un fet observat ja a partir de les obres de la cripta de la Reparació, però que s'ha vist repetit i per dos cops en les recents

excavacions al carrer de la Mercè. La cronologia de l'àmfora d'on prové la inscripció CIL II / 14. 804 és desconeguda ja que no se'n coneix el tipus, però el sepulcre d'on s'ha recuperat la segona inscripció del carrer de la Mercè se situa en el segle VI d.n.E., mentre que el mur d'on prové la primera inscripció probablement es relaciona amb el mateix conjunt funerari. Cal plantejar-se l'existència d'una onada de reaprofitament de material lapidi d'origen funerari molt abans de l'Edat Mitjana, en aquest cas per a contribuir a la construcció dels nous enterraments que es produiria, almenys, en el segle VI d.n.E., si no abans. No hi ha elements que permetin donar una explicació clara que expliqui la destrucció dels monuments funeraris anteriors. És cert, però, que ara per ara no hi ha constància de cap tipus d'ocupació de tota la zona suburbial meridional de la ciutat, en la que s'inclou tant el barranc del Rastre com la vessant sud de la Suda, ni tan sols com a àrea d'enterrament, entre els segles III i finals del segle IV d.n.E. Cap la possibilitat d'un hiatus en l'ús funerari d'aquest espai que es prolongués al llarg de la totalitat o part d'aquest buit. També és cert que no hi ha una explicació plausible que doni raó dels motius que haurien portat als habitants de *Dertosa* a deixar d'enterrar-se en un espai en concret que ja era tradicionalment emprat com a necròpoli, però el fet és que el registre arqueològic existent en l'actualitat no permet omplir, ara per ara, aquest important forat cronològic. Aparentment la necròpoli altimperial s'hauria deixat d'utilitzar coincidint amb l'abandonament del suburbi, a partir del 200 d.n.E., o no gaire més tard. Amb la represa dels enterraments, de la qual es té constància no abans de les darreries del segle IV d.n.E., l'antiga necròpoli possiblement estaria en molt mal estat, la qual cosa hauria conduït a l'amortització de les seves restes en la construcció dels nous sepulcres, que també van envair els solars de les antigues edificacions.

5.6.- El territori

L'accés al dret de propietat privada obtingut pels ciutadans d'*Hibera* a partir de la seva promoció els porta a establir una nova relació amb la terra que treballava la major part de la població. Molt possiblement l'activitat reorganitzadora que es desenvolupa en els darrers decennis del segle I a.n.E. duta a terme per Cèsar i August va conduir a repartiments de terres en gran escala al llarg i ample del territori de la ciutat. Aquest fet no implica la necessitat de cap arribada massiva de colons, de la qual no hi ha cap indici i que, per altra banda, constituïria un greu perjudici per a la població local i que tindria

més de càstig que de promoció, sinó més bé un repartiment de les antigues terres comunitàries entre el camperolat local. Els camperols seguirien treballant les terres, les quals, però, a partir d'aquests moments serien *possèides* per ells. Tot i les limitacions teòriques contemplades pel dret romà, segons les quals la propietat final de la terra és del poble i senat de Roma, a partir d'aquests moments ja es pot parlar de propietat privada de la terra, que pot ser comprada i venuda donant lloc a finques de majors o menors dimensions.

D'altra banda, és ben sabut el caràcter del cadastre com a instrument administratiu i fiscal, ja que implica una relació detallada de les finques amb els seus recursos, i els seus posseïdors. La informació que aportava permetia a l'estat romà fixar les operacions fiscals (Arrayás 2005, 207) i, per tant, suposava l'assoliment d'un nou grau en el procés de sofisticació de l'aparell tributari, deixant enrera el tribut indígena propi del període anterior.

Avui en dia encara no s'han efectuat estudis en profunditat sobre la cadastralització del territori d'*Hibera-Dertosa* en època romana, si bé es pot donar per segur que en algun moment es va produir algun tipus de mesura en aquest sentit. No cal dir que en aquestes condicions de desconexença no hi ha dades respecte a hipotètiques centuriacions o *limitationes* en cap sector de la regió. La morfologia i característiques dels espais situats vora el riu en bona part del baix Ebre, sotmesos a inundacions periòdiques, i delimitats i trencats per la proximitat de les serralades, suggereixen que en aquest sector hauria estat molt complex establir un cadastre en forma de centuriació, fet pel qual és més versemblant que s'hagués adoptat algun altre tipus de procediment. Les zones més amples i planeres com les que s'estenen al sud de Tortosa, la foia de Móra i bona part de la comarca del Montsià, com la foia d'Ulldecona, etc. reuneixen, *a priori*, millors condicions per a la implantació de centuriacions. És d'esperar que els estudis de recerca actualment en curs a càrrec d'Antoni Cartes i Ignacio Fiz sobre aquests espais podran aportar llum pel que fa a aquesta qüestió.

5.6.1. - L'*Ager Dertosanus*, el poblament rural, i l'aparició de les *villae*

El coneixement del poblament rural d'època romana al baix Ebre està encara en una fase primerenca, en línia amb el que hi ha disponible per a la ciutat, es podria dir. En línies generals es pot considerar que els avenços es van produint de manera continuada,

però molt lentament. Malgrat alguns jaciments puntuals que han estat parcialment excavats, les noves dades solen provenir de campanyes de prospecció i de troballes en superfície. Aquests condicionants no han impedit que en els darrers anys hagin vist la llum algunes monografies centrades en jaciments concrets, però que inclouen sengles estats de la qüestió a nivell territorial, de les quals una està signada per Víctor Revilla (2003), a qui també es deuen diversos estudis sobre l'economia rural de la zona en època romana (1993, 1995), i una altra monografia, la més recent, per Margarida Genera i Ramon Jàrraga (2010), a banda d'algunes – poques – publicacions i articles apareguts en les revistes especialitzades.

Les dades cronològiques imperfectes que hi ha disponibles apunten a dos tendències generals. Per una banda sembla constatar-se que molts establiments rurals existents entre els segles II i I a.n.E. van tenir una pervivència en temps imperial, sense que es pugui establir, però, si es produeixen moments d'abandonament intermedis o no. Aquest fet es pot atribuir a als condicionants econòmics que expliquen la mateixa existència de les explotacions. Les grans reorganitzacions politico-jurídiques que es van produir en la segona meitat del segle I a.n.E. no afectarien per a res l'existència prèvia d'explotacions agrícoles que tant adés com en aquests moments pretenien un òptim rendiment dels recursos naturals. Per altra banda, una segona tendència és l'aparent arrencament o potenciació de molts establiments rurals en temps del Principat i la seva pervivència posterior. No hi ha constància de l'existència de vil·les republicanes a l'estil del que s'ha suggerit per a altres regions de la costa catalana (Jàrraga 2000b, 2008a), i l'adopció de tècniques de construcció itàliques no es documenta fins un horitzó cronològic de canvi d'era, el que per altra banda es pot aplicar també a la mateixa ciutat de *Dertosa*. I malgrat que Revilla ho considera una mostra de la immigració itàlica ja durant els segles II i I a.n.E. (Revilla 1992), l'aparició de noms itàlics en els segells de les àmfores de producció local no es documenta fins l'entrada en funcionament dels forns que fabriquen aquestes mateixes àmfores, ja en cronologia augustal (Jàrraga 2009).

Aquesta possible nova onada de fundacions rurals s'ha de relacionar amb una situació d'auge econòmic propiciada per les transformacions impulsades per Cèsar i/o August. Aquestes transformacions haurien conduït a un gran desenvolupament de la iniciativa privada en el terreny econòmic, la qual cosa hauria comportat una intensificació de la pressió humana sobre el medi amb la pretensió d'extreure el major rendiment possible de l'explotació dels recursos naturals de la regió.

El poblament rural s'estructura en una jerarquia d'establiments humans, al capdamunt de la qual hi ha una introducció cultural romana que es manifesta al baix Ebre per primera vegada i de manera inequívoca en aquests moments, la vil·la. L'aparició d'aquesta unitat d'habitació i explotació rural constata la introducció d'un mode de vida i un corpus ideològic culturalment romans (Gorges 2008). Pel que fa al tipus de cultius, tot i que no es pot descartar la importància de la producció oliaria i cerealística, entre altres opcions (Járrega 2008a), s'ha remarcat la importància de la viticultura, que hauria experimentat una gran expansió en temps d'August i que s'hauria prolongat durant el segle I d.n.E. Es tractaria de la introducció de formes de producció pròpiament itàliques, i que hauria aprofitat la conjuntura d'una gran demanda de vi relacionada amb les necessitats estratègiques de l'estat per a desenvolupar-se (Garcia *et alii* 2004). Aquest paper destacat de la viticultura està associat a la descoberta arqueològica de diversos forns ceràmics datats en aquesta època. Els forns estan destinats majoritàriament a la fabricació d'àmfores vinàries, en complexos industrials que formarien part del conjunt de grans vil·les. Concretament es coneixen forns a l'Aumedina, Mas del Catxorro, i Mas d'Aragó (Járrega 2009). Aquestes instal·lacions estarien destinades a envasar la producció agrícola produïda en la mateixa explotació - o a varies explotacions, doncs s'ha suggerit la possible existència d'un sistema cooperatiu de productors (Járrega 2008a) - per a poder donar-li sortida comercial, fos a la mateixa ciutat de *Dertosa*, o a l'exterior¹⁴. Hi ha constància de la presència d'àmfores fabricades al baix Ebre al sud de la Gàl·lia, el *limes* germànic, i Itàlia (Noguera 2007, 390).

A banda de les vil·les es constata la important presència de nuclis rurals menors. La manca d'excavacions impedeix conèixer les seves característiques estructurals i funcionals bàsiques. Normalment s'han considerat nuclis secundaris dependents de les vil·les, i situades en molts casos en espais marginals (Revilla 2003, 141; Járrega 2008a), encara que tampoc pot descartar-se l'existència de cases de camp independents, habitades per petits propietaris.

---

¹⁴ Aquests aspectes estan llargament tractats a les obres de Víctor Revilla (1993, 1995).

5.6.2. - Les vies de comunicació

Tenint en compte el silenci de les fonts d'informació pel que fa a la xarxa de camins i vies existents en els segles II i I a.n.E., més enllà de la ja coneguda existència de la via Heràclia i l'aprofitament dels corredors naturals marcats per l'orografia i la xarxa hidrogràfica, i als quals cal afegir la manca d'estudis centrats en aquest objectiu, a partir del canvi d'era les informacions són més nombroses, i el tema ha esdevingut més interessant de cara als investigadors. Darrerament Antoni Cartes ha exposat un esquema dels principals camins que recorrerien el territori de *Dertosa* durant l'Alt Imperi. La construcció de la via Augusta, que ve a materialitzar en pedra el traçat de l'anterior via Heràclia, s'evidencia en un primer tram localitzat prop de l'Ametlla de Mar, amb una amplada de 5,8 metres d'ample, i construït a base d'una sèrie de capes de *rudus* coronades per una capa de lloses de pedra. Al Perelló es coneix un segon tram en base a un antic camí construït a base de morter de calç i pedres (Carbonell i Izquierdo 1991) en el qual es documenten diverses refaccions. Cap al sud, Cartes assenyala un antic camí que passa per l'ermita de Sant Cristòfor i avança entre els termes de l'Ampolla i l'Ametlla de Mar, passa prop de les torres de Camarles, la Granadella, i de l'Aldea, fins arribar a la de Burjassénia. Des d'aquest punt giraria a l'oest cap a la serra de les Veles, on Cartes situa una bifurcació. Segons ell, el ramal principal de la via creuaria l'Ebre en algun punt entre la Carrova i Amposta, mentre que un ramal secundari seguiria la llera del riu, en direcció a *Dertosa*, via el camí de la Petja i passant per l'actual raval de la Llet. A banda de la via Augusta, planteja l'existència de dos camins que seguirien la llera del riu en direcció al nord, en ambdós marges de l'Ebre. Un altre camí partiria de *Dertosa* en direcció a Coll de l'Alba, passant per l'ermita de Mig Camí, seguiria per Fullola i aniria a parar vora l'Ampolla. Aquest camí podria tenir un ramal que enllacés amb la via Augusta a l'altura del Perelló. Creuat l'Ebre, la via Augusta es dirigiria cap al sud seguint el pla de la Galera fins arribar al riu Sénia (Cartes 2014). No ens semblaria estrany que també pogués seguir el camí natural que arriba a la foia d'Ulldecona, encara que ho fes en forma de ramal secundari. Jordi Diloli indica la possibilitat de tres possibles passos entre *Dertosa* i el nord del País Valencià (Diloli 1997, 146-147): la via d'Ulldecona-fossa d'Alcalà, seguint pels canals marcats per la serra de Godall i la serra del Montsià, per la foia d'Ulldecona, creuant el riu Sénia i apropant-se a la costa anant a buscar la rambla d'Alcalà; la via de l'interior, accedint al

pla de Vinaròs seguint l'anterior trajecte o bé seguint el pla de la Galera, enllaçant amb el riu Cérvol; i la via de la costa, que seguiria des d'Amposta seguint la línia litoral.

En relació al mètode emprat en època romana per a creuar el riu per la ciutat de *Dertosa* no hi ha encara respostes concloents, malgrat que hi ha la possibilitat de concebre tres alternatives: el pas mitjançant barques de transport; l'existència d'un pont de barques; o l'existència d'un pont de pedra. L'existència d'un pont de barques és molt plausible, tenint present que es tracta d'una estructura que no té perquè deixar restes materials visibles ja que estaria construït amb fusta. En temps històrics ha estat la principal via de creuament del riu des de l'edat mitjana fins a les darreries del segle XIX, i tot i que els primers documents que parlen d'un pont de barques físicament existent són de l'any 1297, mai s'ha descartat l'existència d'una estructura d'aquest tipus per a períodes anteriors (Curto 1993). Pel que fa a l'existència d'un pont de pedra, compta amb el problema fonamental que no hi ha cap element, ni arqueològic ni documental, que inciti a pensar en la seva existència. Esteve Gálvez va creure observar l'arrencament d'un pont romà de pedra en les restes d'una estructura construïda amb carreus existent a la banda de Ferreries, però les remodelacions constructives que es van portar a terme en aquest mateix indret en els anys posteriors ens impedeixen saber de què es tractava (Esteve Gálvez 2003, 23).

Al conjunt de vials citat cal afegir la via documentada a la Terra Alta i que correspon en part al camí vell que unia Batea i la Pobla de Massaluca. Aquest camí provindria del Matarranya, transcorreria pels actuals termes de la Pobla de Massaluca i Batea, arribaria a la vora de l'Ebre prop de Xerta, i des d'aquí baixaria cap a *Dertosa*, seguint la ruta fluvial de la dreta del riu (Pérez Suñé *et alii* 1998).

Un ramal secundari uniria la via Augusta amb l'eix del riu Ebre a l'altura de l'actual comarca de la Ribera d'Ebre emprant el riu Llastres i les lleres dels barrancs de les Comes i Molló, tal com ho indica la presència d'alguns establiments rurals en aquesta època, com l'Aumedina, tot i que ja seria una via utilitzada durant la protohistòria (Sanmartí *et alii* 2012). Un rol similar tindria el camí que travessaria el pla del Burgar, que relaciona la foia de Móra amb la zona litoral a l'altura de l'Ampolla (Sanmartí *et alii* 2012).

Al Maestrat la Via Augusta és indiscutiblement l'eix vertebrador del sistema de camins. Destaca l'elevada presència de mil·liaris en aquesta zona, doncs dels vint-i-quatre mil·liaris coneguts en tot el País Valencià, dinou corresponen a les comarques situades al nord de Sagunt (Montalbán 2013). La via Augusta seguiria des del riu Sénia pel

corredor interior per Sant Mateu, les Coves de Vinromà i Cabanes. Cal destacar les informacions contingudes a l'anònim de Ravenna que esmenta una via que, provinent de *Contrebia*, creuava els Ports i enllaçava amb la via Augusta a *Intibilis* (Arasa 2007), que com hem vist se sol situar a les proximitats de Traiguera o la Jana.

Aquests eixos principals constituïrien només les principals vies de comunicació terrestre, que formarien l'esquema d'una complexa xarxa de camins secundaris estesos pel territori. Un exemple seria el camí que segurament resseguia els peus del Port, vora la plana de la Galera, permetent la comunicació entre els petits nuclis rurals establerts a mitja vessant i l'exterior (Negre 2013, 679).

5.7.- Patrons d'assentament rural entre el canvi d'era i el segle I d.n.E. al baix Ebre

Els patrons d'assentament rural observats entre les darreries del segle I a.n.E., i el segle I d.n.E. no varien significativament en relació al període anterior, entre els segles II i I a.n.E., la qual cosa vindria a demostrar que en les dos èpoques predominarien uns mateixos objectius estratègics, que no són sinó l'explotació econòmica del territori i l'aprofitament racional dels seus recursos naturals. La xarxa hidrogràfica, en la qual té una presència fonamental el riu Ebre, determina la ubicació de la major part tant dels assentaments tipus vil·la com dels nuclis inferiors (Revilla 1992), amb alguna excepció notable com és l'Aumedina. En aquest cas, però, la seva ubicació obeeix a la ruta que uneix la cubeta de Móra amb la costa (Noguera 2007, 388). El potencial agrícola de les terrasses fluvials i la possibilitat de mobilització que suposa el curs del riu, amb la possibilitat de rebre tot tipus de mercaderies i alhora de donar sortida a la producció agrícola destinada al comerç, fa que la vora del riu acapari la major part dels establiments, amb zones d'especial concentració d'assentaments a la foia de Móra, el pla de Vinebre i l'entorn d'Amposta.

Un altre eix d'atracció per a l'establiment de nuclis rurals és la xarxa de vies de comunicació terrestre. Aquesta xarxa coincideix només en part amb l'anterior, i dóna lloc a una sèrie d'ocupacions en un número molt inferior, i que se situen en aquells punts on és possible combinar l'existència de terres aptes per al conreu amb la proximitat d'un camí de certa importància. Al Baix Maestrat és evident la importància del pas de la Via Augusta, tot i que també hi ha nuclis menors establerts en relació als

camins naturals que recorren els corredors que separen les diverses serralades prelitorals, tal i com succeeix al Montsià, i també les rambles que comuniquen l'interior amb la costa. D'altra banda hi ha espais com són les planes de Vinaròs i Benicarló, i la Terra Alta en conjunt, entre altres unitats morfològiques com el pla de la Galera, que destaquen per la poca quantitat d'assentaments coneguts (Járrega 2008a), fet que indica la consolidació d'una situació de marginalitat econòmica en aquests sectors. Una marginalitat que es podria estendre possiblement al camp polític, tenint en compte que la situació de la Terra Alta entre els territoris de *Dertosa* i *Osicerda*, i el desconeixement del límit entre els territoris de *Dertosa* i *Saguntum* al nord de Castelló durant el Principat i l'Alt Imperi, fan que es tracti de zones de consideració perifèrica, lluny dels focus d'atenció de les autoritats municipals. En aquestes zones, sobretot a la Terra Alta, on en alguns llocs s'observa una continuïtat pel que sembla ininterrompuda de poblament entre la Protohistòria i l'Antiguitat Tardana o fins i tot l'Edat Mitjana, no és estrany el manteniment de formes d'hàbitat en altura típicament ibèriques.

Del conjunt d'assentaments coneguts val la pena incidir en un petit conjunt format pels exemples millor estudiats, tots ells *villae* o formant-ne part, i que ocuparien en el punt jeràrquic més elevat de l'estructura del poblament rural de la zona: l'Aumedina (Tivissa), Casa Blanca (Tortosa), Barrugat (Tortosa), Mas de Catxorro (Benifallet), la Carrova (Amposta), i Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat).

5.8.- Poblament rural a la Terra Alta entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.

Parlar sobre poblament rural en aquesta comarca en època romana és gairebé redundant. El nombre de jaciments en els quals es detecta ocupació humana en els moments a l'entorn del canvi d'era i al llarg del segle I d.n.E. és molt poc important, fins al punt que es podria parlar d'una vertadera desertització de bona part de la comarca durant un període de temps força prolongat. Ni tan sols hi ha elements que permetin assegurar l'existència d'explotacions del tipus vil·la, sinó aparentment només establiments camperols d'entitat menor.

L'assentament més destacable es troba al terme de Batea, el Coll del Moro de Borraser, que ja hem comentat amb anterioritat. Es tracta d'una conurbació aparentment aldeana situada en relació amb un camí que relaciona les regions de l'Ebre mig amb l'Ebre final. No s'hi ha realitzat excavacions, però hauria estat habitada en el

període referit i fins al segle III d.n.E. En realitat, i com en períodes precedents, la línia de l'Algars segueix concentrant la major part del poblament conegut. Entre Batea i Maella es coneix l'assentament de l'Ereta, sobre una vessant controlant el riu, amb murs i estructures visibles en superfície, i que a jutjar per la ceràmica recuperada hauria estat ocupat al llarg de tot el període imperial (CA-10571). També al terme de Batea, vora l'Algars, hi ha el jaciment del barranc de la vall d'Antubés, aparentment reutilitzant estructures protohistòriques, però que estaria en funcionament durant l'Alt Imperi (CA-12475). A Caseres hi ha dos punts que podrien comptar amb una ocupació en aquesta època: els Corralets, sobre un turó sobre l'Algars, i on es detecta una seqüència d'habitació entre la Protohistòria i l'Antiguitat Tardana; i la Serra Mitjana, en el qual hi ha potents estructures visibles en superfície, i on és segura una ocupació a principis del segle I d.n.E., i que es podria prolongar fins el segles II-III d.n.E.

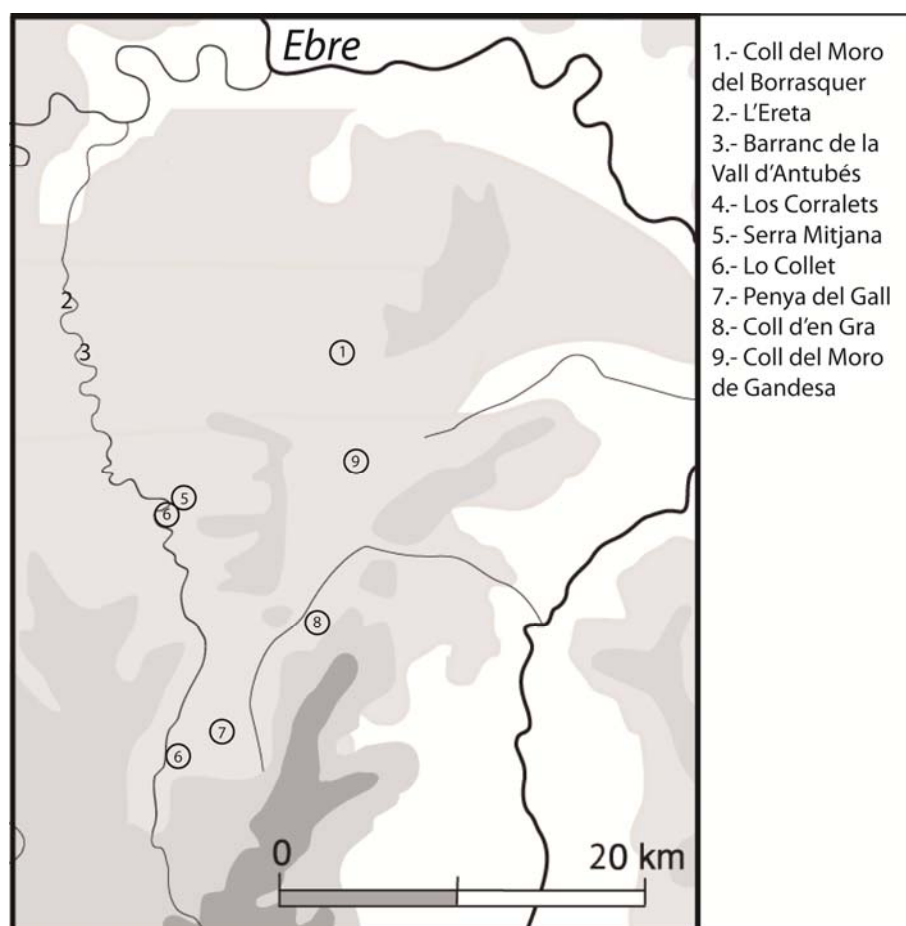

Fig. 96. Poblament a la Terra Alta a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA)

A Horta de Sant Joan hi ha dos punts més, tot i que amb dubtes, que també podrien estar ocupats: el Collet, situat sobre un petit altiplà, i la Penya del Gall. En els dos casos es

tracta d'establiments d'entitat molt petita (Puch 1996). Al terme de Prat de Compte podria haver una ocupació al Coll d'En Gra, un punt des del qual es controla el curs del riu Canaleta i el d'altres barrancs (CA-14037). A Coll del Moro de Gandesa hi hauria també algun tipus d'ocupació en aquesta època que encara no ha estat plenament definida (Rafel 1989).

5.9.- Poblament a la Ribera i el Baix Ebre entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.

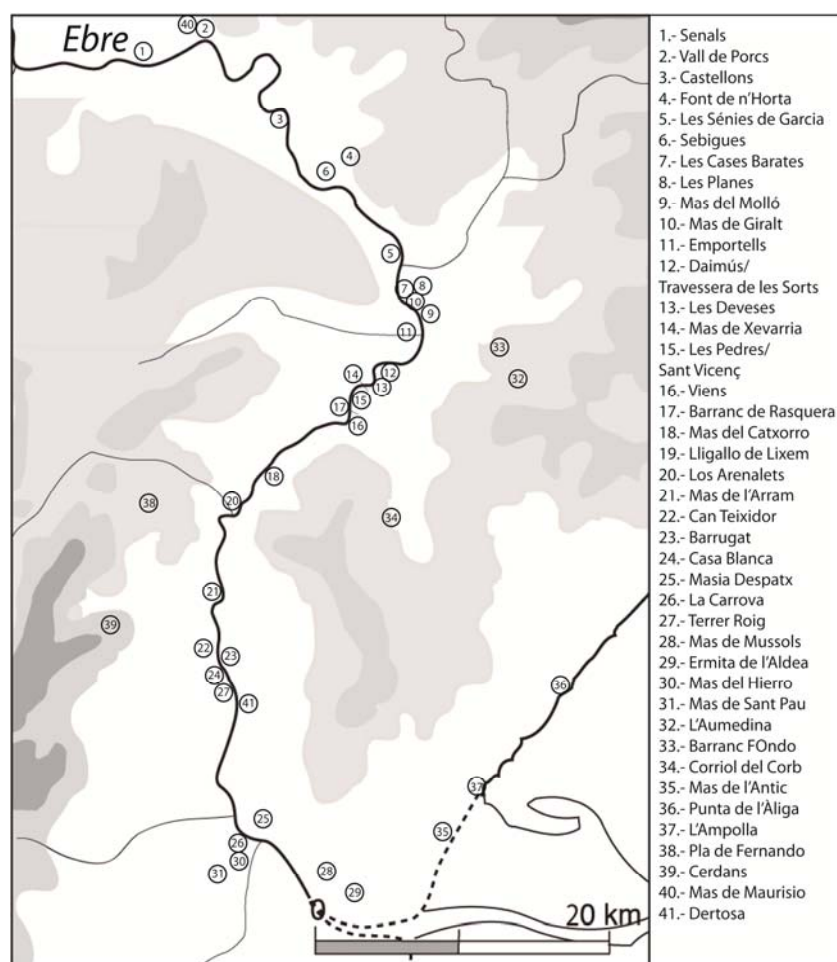

Fig. 97. Poblament a la Ribera d'Ebre i Baix Ebre a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA)

La presència de l'Ebre que divideix les comarques de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre en dos proporciona molts quilòmetres quadrats de terrassa fluvial, molt aptes per a l'explotació agrícola i la mobilització de la producció. Per tant es tracta d'una zona propícia per a l'establiment d'assentaments rurals, sobretot en el moment en que s'adopta un tipus d'agricultura excedentària. La major part d'assentaments rurals

coneguts per a aquesta època estan instal·lats vora el riu. A Riba-Roja es coneixen diversos assentaments rurals en aquests moments: a la vora mateix del riu, al marge esquerre, hi ha Senals, amb mostres d'ocupació des del període augustal fins el Baix Imperi (Noguera 2007, 362); també al marge esquerre, i davant mateix de Riba-roja, hi ha l'assentament de la Vall dels Porcs, que estaria en funcionament des d'època augustal fins un moment indeterminat entre finals del segle I i el segle II d.n.E. (Noguera 2007, 363). En els darrers anys s'ha descobert al Mas de Maurisio part de la pars rustica d'una vil·la, amb una sala de premsat d'oli i un magatzem de *dolia* (Ruiz de Marco i Tarancón 2008). A Ascó, els Castellons allarga la seva activitat durant tot l'Alt i el Baix Imperi (Noguera 2007, 364). A Torre de l'Espanyol es coneix un assentament a l'indret conegut com Font de n'Horta, que ha proporcionat materials ceràmics i numismàtics que evidencien una ocupació entre els segles I i II d.n.E. (Noguera 2007, 364). Al marge dret de l'Ebre, a tocar del riu es documenta una ocupació amb ceràmica i restes d'estructures en un meandre situat just davant de la població de Garcia (CA-13908). A Vinebre hi ha indicis de l'existència d'una gran vil·la a la zona de les Sebiques i la partida dels Pedruscalls, on es localitzen diverses restes murals de dimensions considerables i la troballa d'una possible inscripció. Molt prop d'aquest indret es va localitzar una notable làpida funerària dels segles I-II d.n.E (Genera 1991, 69-71). Les restes ceràmiques localitzades arriben fins a època baiximperial (Noguera 2007, 365-366). A Móra la Nova es detecten diversos punts amb presència d'ocupació altimperial. A la zona de les Cases Barates, al nord del casc urbà i vora el riu, es documenta una acumulació de ceràmica datable entre els segles I i III d.n.E. (CA-11801). Cal destacar també el jaciment conegut al paratge de les Planes, ubicat en el pla, on s'han localitzat les restes d'una construcció quadrada de 4,20 m de llargada i un metre d'amplada, de tècnica constructiva aparentment romana. La ceràmica recollida en superfície aporta una datació entre el període augustal i el segle II d.n.E. (Noguera 2007, 367). Al Mas de Molló, els diversos sondejos i prospeccions permeten assegurar una ocupació de l'indret des del període augustal fins l'Edat Mitjana (Noguera 2007, 368). També molt prop del riu, al mas de Giralt hi hauria hagut un petit establiment altimperial del qual no hi ha estructures visibles (CA-13922). A Benissanet hi ha els Emportells, situat prop del riu pel seu marge dret, on s'observen restes de carreus disseminats pel camp. L'ocupació podria arrencar en època tardorrepública i allargar-se fins al segle II d.n.E. (Noguera 2007, 368). A Ginestar es coneixen diversos establiments, i es pot parlar d'una ocupació i explotació intensa de les terrasses fluvials

del seu entorn. A la vora del mateix nucli urbà hi ha l'assentament conegut com Daimús-Travessera de les Sorts, amb restes estructurals pertanyents a diversos períodes històrics. Entre aquests hi hauria una ocupació altimperial que correspondria segurament a una vil·la (CA-13911). Prop de l'anterior, es documenta un petit assentament al sud de la població, sobre una terrassa fluvial, en un paratge conegut com les Deveses. S'ha interpretat com un petit nucli agrari que hauria estat ocupat durant el segle I i potser II d.n.E. (Noguera 2007, 371). Similar a l'anterior es el Mas de Xearria, un possible establiment agrícola habitat entre època tardorrepublikana i el segle I d.n.E. (Noguera 2007, 371). També al terme de Ginestar cal destacar el jaciment de les Pedres-Sant Vicenç, denominació doble que s'explica perquè actualment està dividit en dos pel pas d'una carretera. D'aquest indret prové una inscripció sobre una placa de marbre de Carrara, la qual cosa suggereix que es tractaria d'una vil·la de certa importància. Els materials recollits aporten una cronologia que arrenca en temps tardorrepublikans i que s'estenen fins el Baix Imperi (Noguera 2007, 372). Al terme de Miravet, l'antic assentament en plana de Viens, amb estructures visibles en superfície, té una continuïtat fins l'antiguitat tardana (Noguera 2007, 372). A la sortida del barranc de Rasquera, també al terme de Miravet, sembla que hi hauria un establiment amb algunes restes estructurals conservades (CA-12477).

Al terme de Benifallet, a banda del Mas del Catxorro, es coneix l'assentament del Lligallo de Lixem, al marge dret de l'Ebre i a la desembocadura del barranc de Canaleta. Entre les restes recuperades sembla interpretar-se una continuïtat en l'ocupació entre la protohistòria i l'edat mitjana. A Xerta, el jaciment dels Arenalets presenta una continuïtat durant l'Alt Imperi (Noguera 2007, 374), i sembla que la zona del mas de l'Arram també estaria habitat a inicis del segle I d.n.E. (CA-18763). A Tivenys es coneix la vil·la de Can Teixidor, situada sobre la part baixa de la suau vessant d'un turó i encarat a l'Ebre, amb restes de murs i troballes esporàdiques d'elements romans, així com la presència d'una necròpolis associada (CA-6516).

S'ha pretès observar una certa absència de vil·les a l'entorn de *Dertosa* (Revilla 2003, 136), potser perquè es tractaria d'un espai depenent directament de la ciutat (Noguera 2007, 390). En realitat, però, algunes de les grans vil·les properes conegudes que hi ha al seu entorn, Barrugat, Casa Blanca, i la Carrova s'han considerat vil·les suburbanes, donat que la seva relativa proximitat, entre 5 i 10 km, permetria als seus propietaris mantenir una residència al camp, supervisant els aspectes econòmics de la seva explotació, i alhora participar en la vida ciutadana (Revilla 2003, 138). A banda de Casa

Blanca i Barrugat, s'ha detectat la presència de ceràmica altimperial prop de la Masia Despatx, i a pocs metres d'on es va recuperar una inscripció funerària (Noguera 2007, 378). També es coneixen indicis d'alguns assentaments rurals d'entitat desconeguda situats vora el riu al seu marge dret, i no gaire lluny de *Dertosa* prop del Terrer Roig, (CA-18842), i a l'Horta de Sant Vicenç (CA-18840).

A jutjar pels fragments de ceràmica coneguts, és possible que Mas de Mussols, a l'Aldea, seguís ocupat durant l'Alt Imperi, tot i que no està clar si es tractaria d'una ocupació ininterrompuda des de temps ibèrics (CA-6321). No ofereix tants dubtes l'ermita de la Mare de Déu de l'Aldea, a l'entorn de la qual es localitzen fragments de *terra sigillata* itàlica, hispànica i lucente, el que suggereix una ocupació al llarg del període imperial en un assentament del qual s'ha comentat que podria haver estat un centre de producció de salaons (Járrega 2011). Val a dir que es coneix l'existència en el mateix indret d'un mil·liari romà avui en dia desaparegut, i d'un conjunt de sitges de difícil adscripció cronològica (CA-14056).

En l'entorn d'Amposta, a banda de la Carrova però molt proper a aquesta, es troba l'assentament del Mas de Hierro, del qual se'n coneix bàsicament la necròpolis, però que hauria estat ocupat durant l'Alt Imperi (CA-441). A Masdenverge hi ha el Mas de Sant Pau, ubicat en una lleu vessant que arriba fins al barranc de la Galera. S'ha considerat com d'importància jeràrquicament secundària en la xarxa del poblament rural de la regió. Els materials que ha proporcionat aporten una datació entre mitjans del segle I i els segles IV-V d.n.E. (Garcia 2000a). Cal destacar també, entre els termes de Santa Bàrbara i Tortosa, la partida de Mianes, d'on prové una inscripció funerària dedicada a Porci Serà (Genera *et alii* 2008).

A banda de l'eix del riu Ebre cal destacar un altre camí natural que va generar poblament al seu entorn, que és el que recorre les lleres dels barrancs del Molló i les Comes, i va a parar al riu Llastres, que desemboca al mar, prop de l'Hospitalet de l'Infant. Sobre aquesta via es va aixecar la vil·la de l'Aumedina, i també altres punts d'entitat segurament menor, com el del Barranc Fondo (CA-13931).

En un altre punt apartat del curs del riu, vora la plana del Burgar, al terme de Rasquera, hi podria haver un establiment d'entitat desconeguda al corriol del Corb (CA-13927).

En un ambient apartat del curs del riu, ja en contacte amb la plana deltaica, a Camarles, el Mas de l'Antic sembla que té continuïtat d'hàbitat durant l'Alt Imperi (Noguera 2007, 380), i per referències orals sembla poder-se detectar l'existència d'un magatzem de *dolia* (CA -6360). També vora el mar però segurament situat a una certa altura, hi ha

un assentament a la Punta de l'Àliga, sobre un tossal a la riba esquerra de la desembocadura del barranc de l'Àliga, al terme municipal del Perelló. Aquest establiment hauria estat ocupat almenys durant tot el segle I d.n.E. (CA-12482).

Tot i la manca d'estudis moderns, hi ha certa abundància de notícies respecte a la troballa d'elements romans al nucli urbà de l'Ampolla, entre les quals cal destacar un conjunt d'antefixes de les que encara se'n conserven dos al Museu de Tortosa (CA-6344). Hi ha raons per a pensar en un petit enclavament que serviria de fondejador, i a més situat a la vora de la via Augusta. Segons diversos autors al llarg del temps, podria tractar-se de *Tria Capita* (Carbonell i Izquierdo 1991).

En un entorn físic molt diferent, al terme de Paüls, vora el barranc de Xalamera i en una plataforma de la part baixa dels contraforts del Port, s'ha documentat un assentament al Pla de Fernando. En aquest indret s'ha recuperat un petit conjunt ceràmic que evidencia una ocupació entre els segles I-II d.n.E., en el que sembla un petit establiment rural (Sardà i Graells 2006). També en un entorn muntanyós hi ha les restes d'un establiment rural altimperial prop d'Alfara de Carles, anomenat els Cerdans. D'aquest assentament encara hi ha restes d'estructures visibles en superfície, juntament amb fragments de *terra sigillata* sudgàl·lica (CA-6334).

5.9.1.- La villa de l'Aumedina (Tivissa)

L'assentament es troba a un km a l'oest de Tivissa, ocupant una plataforma delimitada per barrancs entre 200 i 300 msnm, al marge esquerre del riu Ebre. La construcció de la carretera entre l'Hospitalet de l'Infant i Móra la Nova va motivar una campanya d'excavació l'any 1986, precedida dels treballs de Ramon Pallarés. Durant la intervenció es van localitzar les estructures d'una premsa i d'un complex terrissaire format per dos forns i diverses estructures associades de difícil interpretació, entre les quals hi ha diversos murs i pavimentacions d'*opus signinum*, i un abocador de deixalles. Malgrat el caràcter parcial de les troballes, es considera que es tractaria d'un conjunt annex a una explotació agrícola tipus vil·la que hi hauria a les proximitats. Sembla que l'activitat del complex fou intensa entre els segles I a.n.E. i I d.n.E., encara que hauria estat ocupat fins al segle IV d.n.E. (Miró *et alii* 1987-1988, Revilla 1993).

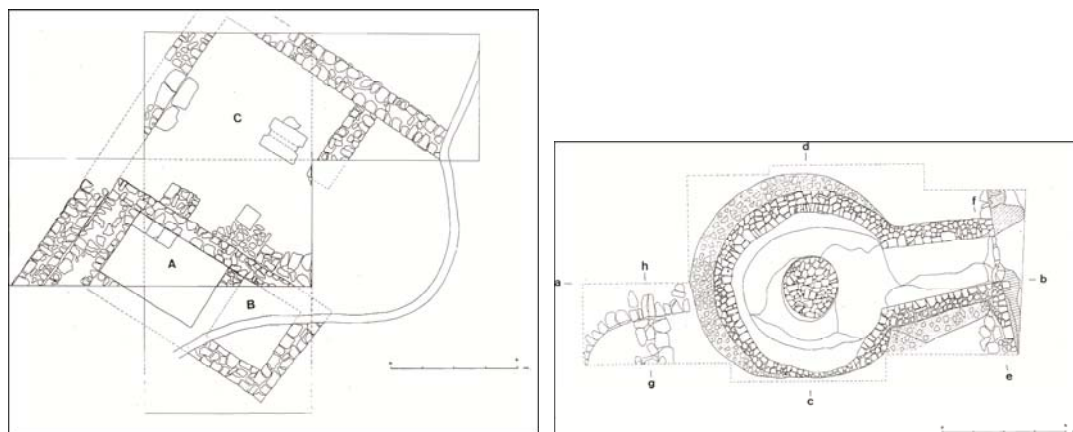

Fig. 98. Estructures de la villa de l'Aumedina: a l'esquerra, premsa, i a la dreta, forn ceràmic (Miró et alii 1987-1988)

5.9.2.- La villa de Casa Blanca (Tortosa)

El jaciment es troba a uns 4 km al nord de Tortosa, al marge dret de l'Ebre, i a uns dos-cents metres de l'actual vora del riu. Està situat sobre la vessant d'un turó, encarat en direcció oest, cap al riu. Val a dir que la construcció de la carretera de Tortosa a Xerta a inicis del segle XX ja va causar una primera destrucció del jaciment, doncs el seu traçat el travessava pel mig. L'excavació va venir motivada per les millores de la carretera de l'eix de l'Ebre, que modificaven el traçat de l'antiga carretera causant una nova afectació de diversos assentaments antics, entre els quals es trobava part d'aquesta vil·la.

Els treballs arqueològics es van dur a terme entre els anys 1986 i 1987, i es van centrar en la part inferior de la vessant del turó, sense poder excavar el jaciment en la seva totalitat. A l'espai excavat va sortir a la llum un conjunt arquitectònic que cobria uns 550 m², amb una organització complexa dels espais, els quals estaven disposats en terrasses. La major part de les estructures descobertes se situen a l'entorn d'un gran pati central de forma rectangular. Aquest bloc constructiu va anar experimentant diverses reformes fins un primer abandonament a finals del segle IV d.n.E. La reocupació posterior va consistir en l'aprofitament precari d'algunes de les restes de la fase anterior i en l'aixecament de construccions de poca entitat entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del segle VI d.n.E. (Revilla 2003, 26-34).

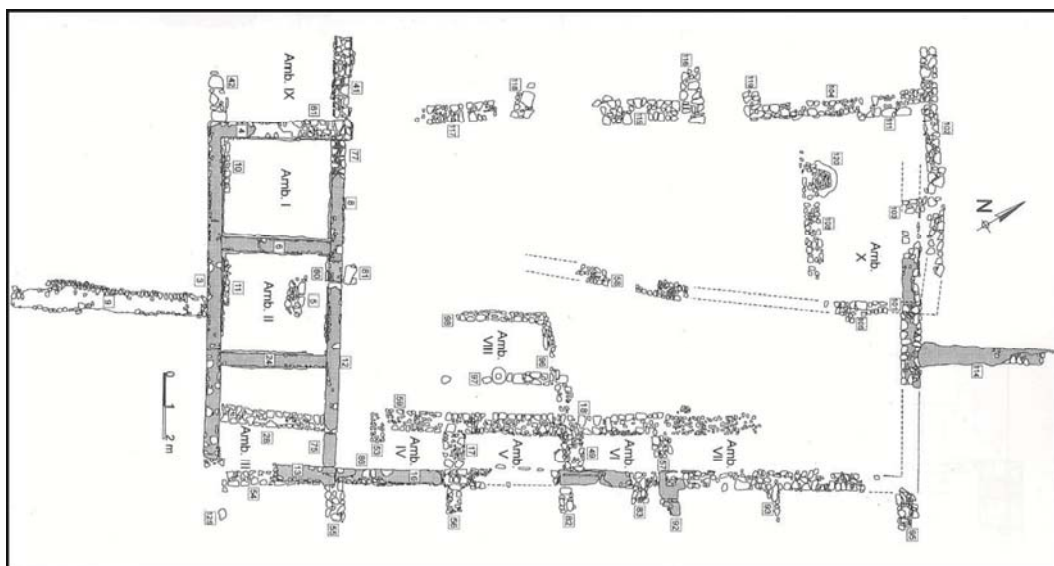

Fig. 99. Planta amb la major part de les estructures conegudes de la *villa* de Casa Blanca (Revilla 2003)

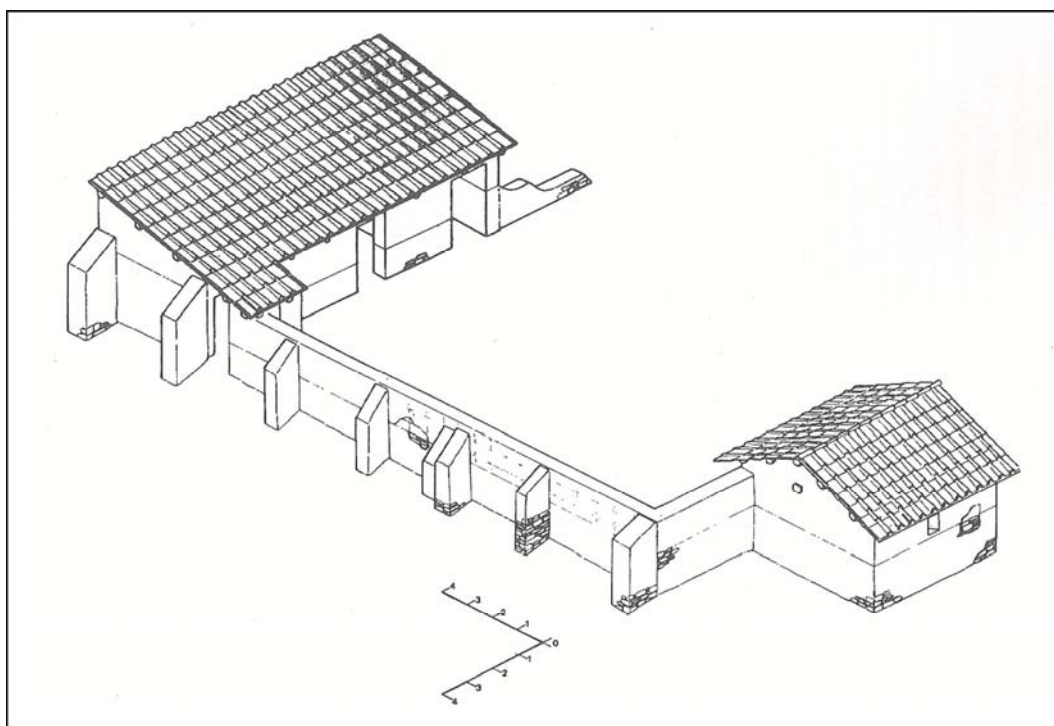

Fig. 100. Reconstrucció ideal de les restes documentades de la *villa* de Casa Blanca en la seva fase més antiga (Revilla 2003)

En la fase inicial del pati s'observa una tècnica constructiva sòlida, amb l'ús de murs d'encofrat de formigó sobre sòcols de formigó i pedra. A més, el mur longitudinal que tanca el pati per l'est disposa de contraforts. La cronologia d'aquesta primera fase és insegura a causa dels escassos materials ceràmics recuperats provinents d'un context amb valor estratigràfic, però podria situar-se a finals del segle I d.n.E. – inicis del segle

II d.n.E. (Revilla 2003, 45). Sembla clar que les restes formen part d'un establiment rural de grans dimensions, del qual només se'n coneix una part limitada. S'ha aventurat que la funció de les construccions documentades podria ser o bé l'emmagatzematge de l'utilatge del camp o de la producció agrícola, o bé podria haver estat un espai residencial (Revilla 2003, 122-123).

L'afectació del jaciment soferta durant la construcció de la carretera a principis del segle XX mostra les restes seccionades pel traçat de l'obra als seus marges laterals, entre les quals s'observen construccions interpretables com a *laci* i un possible forn (Revilla 2003, 25).

5.9.3.- La villa de Mas del Catxorro (Benifallet)

L'establiment se situa a quilòmetre i mig al nord de Benifallet, sobre la terrassa fluvial de l'Ebre al seu marge esquerre. Les transformacions agrícoles dels darrers cent anys han afectat seriosament l'estat de conservació de les restes. Finalment l'any 1987 es van endegar els primers treballs arqueològics per part del Servei d'Arqueologia, que foren succeïts d'una segona campanya l'any següent. Es van deixar al descobert diverses restes murals i instal·lacions industrials de difícil interpretació, una àrea de necròpolis, i un forn ceràmic destinat a la fabricació d'àmfores. Les prospeccions efectuades a les proximitats demostren que es tractaria d'un complex de grans dimensions. L'inici de l'activitat del forn se situa en els darrers decennis del segle I a.n.E., i aparentment hi ha una ocupació continuada de l'indret fins l'Edat Mitjana (Izquierdo 1993).

5.9.4.- La villa de Barrugat (Tortosa)

Aquest jaciment es troba a 7 km al nord de Tortosa, al marge esquerre de l'Ebre. Se situa sobre la terrassa fluvial, una superfície planera poc elevada i a tocar el curs actual del riu.

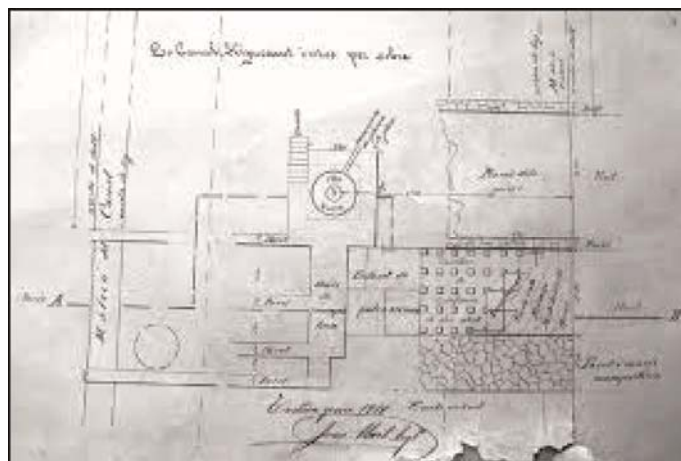

Fig. 101. Croquis-plànol de les restes descobertes a Barrugat per Joan Abril (Genera i Járrega 2010)

La vil·la fou descoberta a començaments del segle XX amb motiu de les obres d'obertura del canal de rec de l'esquerra de l'Ebre. En aquesta primera fase de destrucció de restes, l'arquitecte Joan Abril va lamentar-se amargament, va documentar algunes estructures, va publicar algunes notes, i va recuperar alguns materials. La vil·la no va ser objecte d'una intervenció arqueològica digna d'aquest nom fins l'any 1984, quan una esllavissada de les vores del canal van deixar al descobert part de les seves estructures.

La intervenció es va limitar a una única campanya, durant la qual es van documentar nombroses estructures murals, però de difícil interpretació. A partir del seu estudi s'han distingit dos sectors. En la zona del jaciment situada més al nord s'han documentat diverses restes que s'interpreten com a pertanyents a la *pars rustica* de la vil·la: dipòsits, conduccions, paviments d'*opus signinum*, etc. Més cap al sud es va arribar a excavar en un sector de la part noble i residencial, ja que es van documentar uns banys de cert luxe. La pavimentació dels banys compta amb una refacció baiximperial en forma de mosaic decorat amb decoració geomètrica (Járrega 1993; Genera, Járrega 2010, 167), sostingut en *suspensurae* sobre un *hipocaustum*. Entre els materials provinents d'aquest sector hi ha estucs policroms, motlures, plaques de marbre, etc. (Genera, Járrega 2010, 161).

No s'ha precisat la datació de l'inici de funcionament de la vil·la, que en tot cas arrenca al segle I d.n.E. Es coneix l'existència de diverses reformes al llarg de la seva història, que s'evidencien amb la instal·lació dels mosaics, i la seva amortització posterior per la col·locació d'un *dolium*, i la troballa d'enterraments humans en espais d'interior. La vil·la podria haver allargat la seva activitat fins al segle VII d.n.E. (Genera, Járrega

2010, 166-167). La troballa de nombrosos materials ibèrics i tardorrepublicans suggereix que l'indret havia estat ocupat per alguna comunitat camperola aldeana entre els segles II-I a.n.E. (Genera, Járrega 2010, 166) – sempre que no procedissin del poblat ibèric de les Planetes, situat al turó que hi ha just a sobre, en el qual, però, no està clar que hi hagués una ocupació humana durant el segle I a.n.E. (Diloli *et alii* 2003, 65-66) - que hauria precedit a la construcció de la vil·la, segurament ja en el segle I d.n.E. S'ha suggerit que la vil·la podria haver estat propietat de la família *Porcii Serani*, present en l'epigrafia dertosana com pertanyent de l'elit local, i en una inscripció funerària a Mianes, ja que es coneix l'existència d'un fragment de ceràmica grafitat amb aquest *cognomen* (Genera, Járrega 2010, 168; Revilla 1992, Mayer i Rodà 1985).

5.9.5.- La villa de la Carrova (Amposta)

Aquest jaciment està situat 4 km al nord d'Amposta, al marge dret de l'Ebre, en un espai planer sobre la terrassa fluvial i a la part baixa de la vessant d'un petit turó. La seva ubicació just al costat de la torre medieval homònima li ha conferit una situació de protecció ja des de 1949. Esteve Gálvez ja li va prestar atenció, en va aixecar una sèrie de plànols i croquis, i en va recollir notes (Esteve 1999). Les transformacions agrícoles de l'entorn i el desig de l'ajuntament d'Amposta de potenciar aquest espai expliquen les diverses campanyes arqueològiques que s'hi han anat succeint des de l'any 2000.

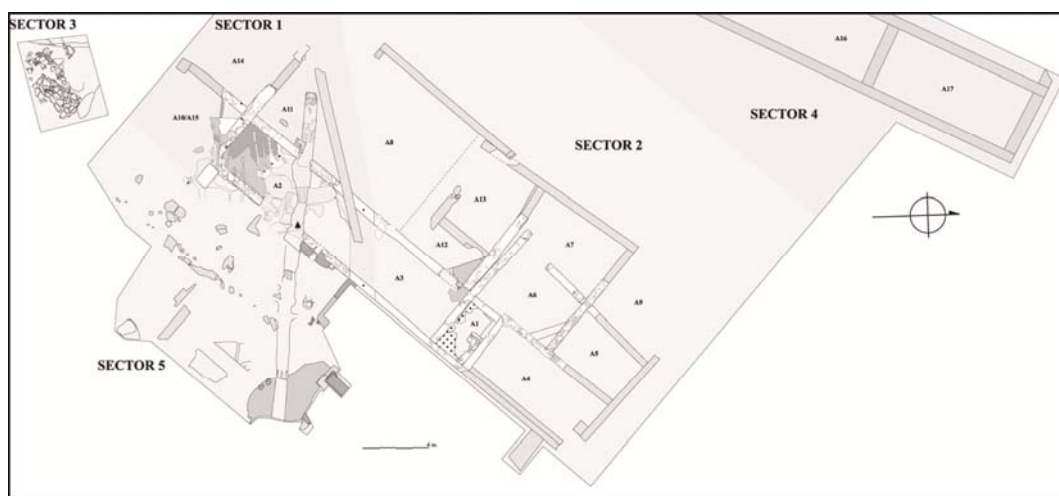

Fig. 102. Planta amb les principals restes documentades a la villa de la Carrova (Garcia *et alii* 2004-2005)

La seqüència ocupacional del jaciment és llarga, i abasta entre els segles II a.n.E. i V d.n.E. A l'aparició de la vil·la pròpiament dita la precedeix una ocupació tardoibèrica/tardorrepublicana de la qual n'és testimoni un important volum de material ceràmic i les possibles restes d'un enterrament, entre les quals destaquen els fragments d'un casc militar de tipus *Montefortino*. Com en el cas de Barrugat, probablement també aquí la instal·lació de la vil·la es va efectuar sobre un primer assentament agrícola de l'estil dels que es documenten a la vora del riu entre els segles II i I a.n.E. A aquesta fase, però, no s'associa cap resta constructiva coneguda (Garcia *et alii* 2004-2005).

La fase següent, que hauria de correspondre ja amb la construcció de la vil·la, o almenys d'una primera vil·la, tampoc ha deixat restes estructurals clarament associables, però si una bona quantitat repartida per tot l'assentament de *terra sigillata* que cobreix tot el període entre l'entorn del canvi d'era i tot el segle I d.n.E., amb peces de procedència itàlica, sudgàl·lica, i hispànica. També s'especula amb la possibilitat que alguns dels espais de necròpolis documentades al jaciment comencessin a ser utilitzats en aquests moments (Garcia *et alii* 2004-2005).

En algun moment del Baix Imperi es porta a terme una gran reforma arquitectònica que modifica totalment l'aspecte de l'assentament, donant lloc a una nova vil·la, de la qual es coneix un gran edifici estructurat a l'entorn d'un pati.

5.10.- Poblament rural al sud del Montsià i el baix Maestrat entre el canvi d'era i el segle I d.n.E.

Fins fa poc temps era evident la manca de dades pel que fa a aquesta zona, que no era fruit sinó d'una correlativa manca de prospeccions sistemàtiques, tot i la labor prèvia d'investigadors com Esteve Gálvez. D'uns anys ençà aquest panorama ha canviat considerablement i, si bé no es pot dir que les intervencions hagin passat en general a una fase d'excavació, almenys si s'han pogut començar a definir alguns trets en el tipus de poblament. En aquest període es fa evident l'atracció de l'eix dibuixat per la via Augusta, vora la qual se situen bona part dels petits nuclis rurals del nord de Castelló i sud del Montsià. És destacable la pervivència al Maestrat de poblament durant l'Alt Imperi de molts nuclis ja habitats en època tardorrepublicana, alguns d'ells ubicats en altura.

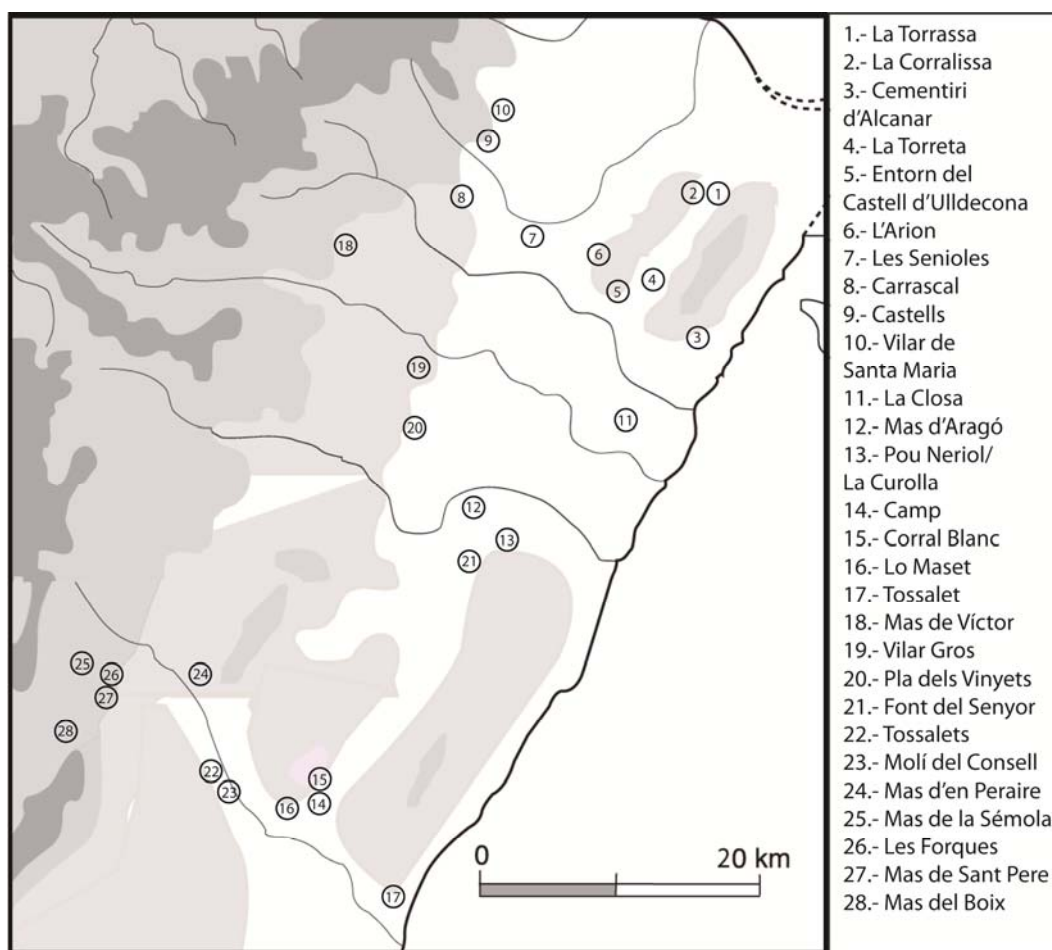

Fig. 103. Poblament al Montsià i al Baix Maestrat a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA)

A Freginals s'han documentat recentment alguns jaciments: situat a una certa altura, hi ha el paratge de la Torrassa, en el que es documenta activitat humana entre els segles I i III d.n.E. (Cartes i Fiz 2012-2013; Negre 2013, 801); sobre un estrep meridional de la serra de Freginals hi ha la Corralissa, amb una estesa de materials la datació dels quals arrenca a la protohistòria i s'estén fins als segles III-IV d.n.E. A Alcanar vora el cementiri es documenta un assentament a la part baixa de la vessant d'un contrafort de la serralada del Montsià, amb la presència d'algunes estructures dubtoses i un conjunt de materials. Entre els materials recollits en superfície destaca una ara de pedra. La cronologia del jaciment se situa a l'Alt Imperi, sense major concreció (Garcia 2000a, Járrega 2011). A la foia d'Uldecona es coneix la vil·la de la Torreta, sobre una lleu elevació del terreny envoltat per la plana. En superfície sembla endevinar-se el coronament d'algun mur antic. A partir dels materials recuperats en superfície se li pot atribuir una ocupació entre els segles I i II d.n.E. (Garcia 2000a, Járrega 2011). Prop del castell d'Uldecona, sobre el riu Sénia, s'ha detectat una ocupació de modestes

proporcions entre els segles I i III d.n.E. (Fiz i Cartes 2011-2012). Ja al pla de la Galera, al paratge de l'Arion, al peu de la serra de Godall, hi ha una ocupació entre el període augustal i els segles II-III d.n.E. (Negre 2013, 689). En aquesta unitat geomorfològica, però, l'assentament més important sembla que es troba al paratge de les Senioles, on hi ha un establiment de dimensions aparentment importants amb una datació entre els segles I i V d.n.E. (Fiz i Cartes 2011-2012; Negre 2013, 677). Ja a la falda del Port es coneixen diverses ocupacions altimperials d'entitat desconeguda: a la vora de la partida del Carrascal, al terme de Mas de Barberans (CA-463); als Castells, molt prop del casc urbà del mateix poble (CA-521); i al Vilar de Santa Maria, turó també anomenat Fabarium, on s'han localitzat nombrosos fragments de *terra sigillata*, tot i que no sabem de quin tipus (CA-466). Es tracta d'un tipus d'ocupació que recorda als ja comentats del Pla de Fernando, a Paüls, i els Cerdans, a Alfara. La seva pervivència en època andalusina fa pensar a Joan Negre en l'existència d'una via de comunicació que durant l'Alta Edat Mitjana hauria resseguit la falda del massís del Port fins arribar al riu Sénia, fins arribar a l'eix principal que aniria a parar a la vall de l'Ebre (Negre 2013, 679), però que a la vista dels antecedents bé podria remuntar-se a època romana.

A Vinaròs hi ha la Closa, situat en una vessant suau i conserva alguna resta estructural en forma de mur de *caementicium*. Arrenca en època augustal i es prolonga fins el Baix Imperi (Arasa 1995, 624). A Alcalà de Xivert s'han localitzat fragments de *terra sigillata* itàlica al paratge del Camp, enmig del pla, però sense restes arquitectòniques associades, en el que deuria ser un petit establiment rural (Arasa 1995, 631). Al Maset, enmig del pla, sembla que hi ha un petit establiment que es pot situar entre la segona meitat del segle I i el segle II d.n.E. (Arasa 1995, 633). Al Tossalet, sobre l'estrep meridional de la Serra d'Irta, algunes troballes de ceràmica suggereixen una ocupació durant el segle I d.n.E. (Arasa 1995, 634).

Prop de Torreblanca hi ha també indicis ceràmics d'una ocupació entre els segles I i II d.n.E., vora l'indret on l'any 1901 es va localitzar un tresoret del segle II d.n.E. (Arasa 1995, 636). A Rossell hi ha el Mas de Víctor, on s'ha recuperat una certa quantitat de material ceràmic. Els fragments documentats permeten parlar d'una ocupació entre la segona meitat del segle I i la primera del segle III d.n.E., però sense estructures associades conegudes (Arasa 1995, 720-721). A Canet lo Roig hi ha el jaciment de la font del Vilar Gros, sobre la vessant d'una lloma i vora el barranc. Les troballes de ceràmica permeten fixar una ocupació entre inicis del segle I i el segle III d.n.E. (Arasa 1995, 721-722) Al Pla dels Vinyets, situat enmig del pla, es documenta una

concentració de ceràmica que dibuixa un arc cronològic entre inicis del segle I i el segle IV d.n.E. (Arasa 1995, 723).

Als centres urbans de Traiguera i la Jana es coneix també la troballa esporàdica de materials romans, dels quals almenys els de Traiguera són d'època altimperial. També a la Jana, al paratge de les Carrasques, situat sobre una suau llima, hi ha constància de troballes ceràmiques i monetàries que indiquen una ocupació de l'indret entre els segles I i III d.n.E. (Arasa 1995, 725-726; Rosas 1995). A Sant Mateu es coneix la troballa de ceràmica a la Font del Senyor, espai situat en pla, que aporta una cronologia entre la segona meitat del segle I i el segle II d.n.E. (Arasa 1995, 729).

A les Coves de Vinromà hi ha el jaciment dels Tossalets, al peu d'una llima on es coneix un assentament ibèric. Les troballes de ceràmica i monedes indiquen una ocupació entre època augustal i el segle IV d.n.E. (Arasa 1995, 730). També hi ha el Molí Consell, sobre un esperó rocós, amb troballes de ceràmica amb una datació entre els segles I i II d.n.E. (Arasa 1995, 731). A Albocàsser hi ha el Mas d'en Peraire, sobre un petit altiplà, on els materials recuperats proporcionen un arc cronològic entre els segles I i III d.n.E. (Arasa 1995, 765). El Mas de la Sémola, al peu de les muntanyes, podria haver estat habitat també entre els segles I i III d.n.E. (Arasa 1995, 765). Sobre la vessant d'una petita llima hi ha les Forques, amb un petit conjunt ceràmic datat entre els segles I i II d.n.E. (Arasa 1995, 766). Aquesta mateixa cronologia sembla tenir el jaciment del Mas de Sant Pere, situat en vessant (Arasa 1995, 767). Al Mas del Boix, situat també en vessant, es coneix una inscripció funerària, així com un conjunt ceràmic que indica una ocupació entre el període augustal i el segle III d.n.E. (Arasa 1995, 767).

5.10.1.- La *villa* de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)

El jaciment se situa a l'interior, a uns 12 km al nord-oest de Benicarló, i se situa sobre els primers contraforts de la serralada prelitoral, a 184 msnm. L'interès arqueològic de les troballes efectuades en superfície a principis de la dècada dels vuitanta del segle XX va portar a emprendre una sèrie de campanyes arqueològiques programades.

Entre les estructures més destacades hi ha una gran construcció de forma rectangular que s'ha interpretat com una gran bassa (Borràs 1987-1988), i sobretot un complex industrial format per quatre forns ceràmics. L'activitat terrissera s'hauria prolongat des

d'època augustal, en el darrer quart de segle abans del canvi d'era, i un moment donat entre finals del segle I i inicis del segle II d.n.E. (Fernández Izquierdo 2006).

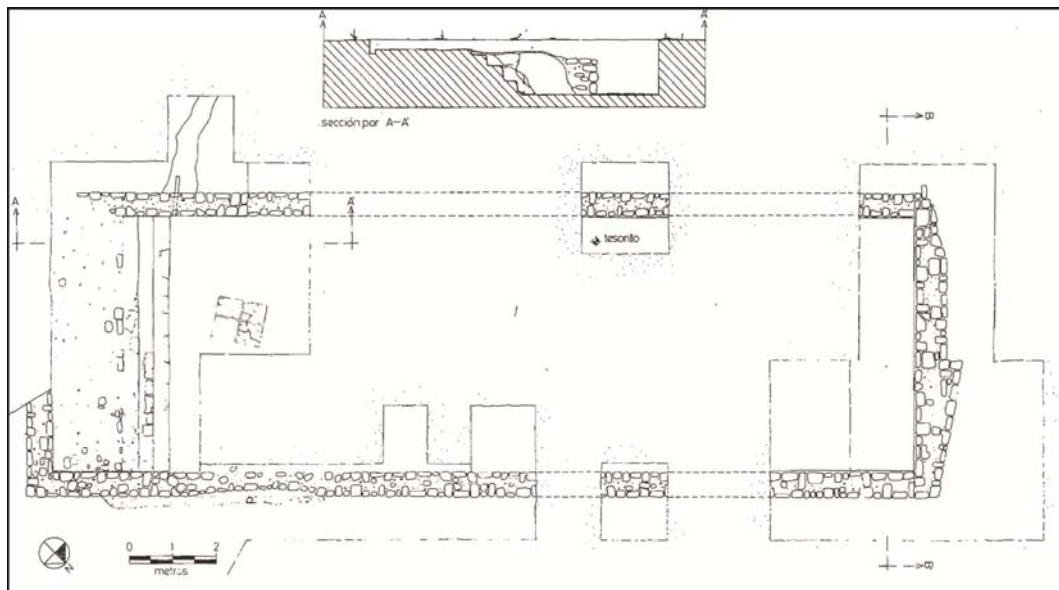

Fig. 104. Gran bassa pertanyent a la villa del Mas d'Aragó (Borràs 1987-1988)

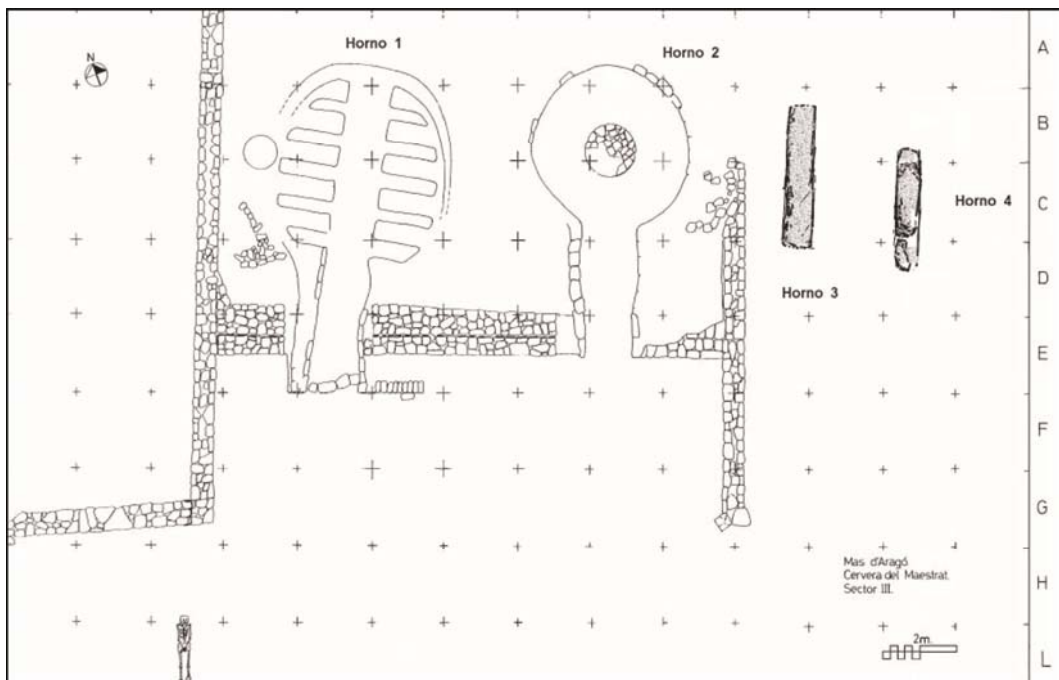

Fig. 105. Complex de forns ceràmics a la villa del Mas d'Aragó (Borràs 1987-1988)

5.11.- Altres possibles ciutats romanes en l'antic territori ilerconvó

Hi ha diversos llistats toponímics en les fonts antigues que recullen indrets situats – presumptament – al baix Ebre, fruit del treball erudit de diversos autors clàssics o dels itineraris coneguts. La identificació d'aquests topònims amb indrets concrets ha constituït un debat secular que fet córrer molta tinta, en la major part dels casos amb resultats força pobres. Avui en dia es pot acceptar que en la seva major part es deuria tractar de nuclis de població no urbans, *mansiones*, *vici*, *pagi*, vil·les, etc. Tot i això val la pena fer esment de les informacions del geògraf Ptolemeu, el qual en ple segle II d.n.E. distingeix un *ethnos* ilerconvó, al qual assigna diverses ciutats a més de Dertosa (Ptol. 2, 6, 64): *Carthago Vetus*, *Biscargis*, *Theana*, *Adeba*, *Thiar Iulia*, i *Sigarra*. La llista de Ptolemeu conté alguns elements problemàtics. En primer lloc, al segle II d.n.E. el país dels *ilergaones* no forma cap unitat administrativa, i l'espai habitat pels ilerconvos hauria estat subjecte a diverses variacions com a mínim al llarg dels quatre segles anteriors. En temps de Cèsar, aparentment es redueix al territori d'una única *civitas*, que es pot identificar sense problemes amb *Hibera*. Les diverses reorganitzacions territorials dutes a terme en aquests quatre segles segurament van comportar altres canvis difícils de precisar. Tenint això en compte, caldria preguntar-se quina era la idea que tenia Ptolemeu respecte al territori pertanyent als ilerconvos, i quina relació podrien tenir les ciutats per ell esmentades amb *Dertosa* i el seu territori. En segon lloc, sembla difícil que algunes de les ciutats fossin realment ilerconvones. Concretament *Sigarra* avui en dia sembla clar que estava situada a Prats de Rei, a l'Anoia (Tort 1986).

A banda del cas de *Sigarra*, val la pena fer esment de les ciutats de *Biscargis*, *Thiar Iulia*, i *Adeba*. *Biscargis* i *Thiar Iulia* perquè Plini atribueix als seus habitants el dret romà i llatí, respectivament, i *Adeba* perquè es coneix una inscripció funerària apareguda a les proximitats de *Dertosa* en la qual es menciona el genitiu *edebensis*, el que podria estar fent referència a aquesta localitat (14, 809 tit. sepulcralis). A *Thiar Iulia* se la sol situar a la zona del Baix Maestrat, i sovint s'ha volgut identificar amb Traiguera, on per altra banda també s'ha volgut situar *Intibilis*. L'assoliment del dret llatí, si la informació de Plini és correcta, implicaria l'existència d'estructures municipals i d'un territori de límits definits. Malgrat que no es té constància de la seva entitat urbana ni de la seva ubicació exacta, la situació al Baix Maestrat que de manera hipotètica se li ha atribuït ajudaria a omplir el gran buit existent entre *Dertosa* i

Saguntum. Tal volta no correspondria a un centre urbà, sinó potser a una organització administrativa sense un veritable nucli de població, com sembla ser el cas d'altres ciutats com *Blandae*, *Ausa*, *Sigarra*, *Aquae Calidae*, etc., la funció de les quals és la d'organitzar el poblament rural del seu entorn regional.

Respecte a *Biscargis* hi ha el mateix desconeixement que amb l'anterior, amb la diferència que en aquest cas s'ha pretès situar la ciutat no al Baix, sinó a l'Alt Maestrat, on s'ha arribat a identificar amb Morella. La ubicació a l'Alt Maestrat i per extensió a la zona dels Ports és útil perquè, igual com *Thiar Iulia* al Baix Maestrat, permet emplenar una àmplia zona molt poc habitada (Diloli 1997, 291). Tenint en compte la manca d'informacions precises ni tant sols creiem que es pugui descartar la possibilitat que coincidís amb l'assentament del Coll del Moro del Borrassquer (Batea). Sembla ser que s'ha identificat una moneda amb la llegenda *biskargi* (Faria 1996), tot i que ara per ara no està clar que es pugui relacionar amb la *Biscargis* ilercavona de Ptolemeu.

Adeba participa en el mateix joc incert de localitzacions variades. Se l'ha situat alternativament al Baix Maestrat i a la Terra Alta, on se l'ha identificat amb Batea, convertint-se, per tant, en una altra denominació possible per al Coll del Moro de Borrassquer. La presència en una finca del paratge de Mianes d'una inscripció en la que figura el genitiu *edebensis*, si és que fa referència a *Adeba*, podria suggerir una certa proximitat amb *Dertosa*.

1.- CIL II / 14, 809 tit. sepulcralis (segle I d.n.E.).

C(AIVS) PORCIVS
SERANVS
EDEBENSIS
ANN(ORVM) XXXVI
HIC SITVS EST

Es coneix l'existència d'una localitat anomenada *Edeba*, que en principi encaixaria millor amb el genitiu, tot i que s'ha considerat que els dos topònims farien referència a la mateixa ciutat (Corell i Gómez 2004). Amb la denominació *Edeba* antigament s'havia pretès situar a l'Oretània, tot i que les darreres investigacions semblen desmentir-ho, i la situen a 20 quilòmetres de la Molera dels Frares, a Morrón del Cid (Terol). En aquesta localitat es coneixen restes arquitectòniques romanes d'entitat i

diverses inscripcions, i alguns especialistes defensen que el nucli romà hauria arribat a comptar amb algun estatus jurídic privilegiat (Corell i Gómez 2004).

En resum, i tal i com s'ha vist, les investigacions recents només han permès avançar en el cas d'*Adeba*, possiblement situat a l'Alt Maestrat, i que desplecaria el seu territori en un ambient muntanyós veí al de *Lesera*. Les altres dos localitats segueixen sumides en la incertesa. És significatiu que aquestes ciutats sempre s'hagin pretès situar en entorns perifèrics als principals nuclis urbans, el Maestrat, els Ports, i la Terra Alta. La constitució en municipi d'algunes d'elles segurament obeiria a la intervenció directa de l'estat romà amb la intenció d'organitzar amplis espais territorials de poblament majoritàriament dispers que s'escapaven de l'òrbita de les principals ciutats de la regió.

6.- CONCLUSIONS

En les pàgines precedents hem intentat elaborar un esbós del procés socio-polític que a la zona del baix Ebre va conduir de l'estat inicial d'una societat culturalment ibèrica a la seva plena incorporació a les estructures de l'imperi romà. Com es pot constatar de manera repetida al llarg del treball, hi ha una manca de dades important en les diverses fases que impedeix efectuar interpretacions precises en bona part del període històric recorregut. Malgrat tot crec que ha estat possible traçar un esquema bàsic de reconstrucció històrica dotat de plausibilitat, i que haurà de ser complementat i/o rectificat amb altres aportacions i, per suposat, a partir de les noves dades arqueològiques que s'aniran adquirint amb el progrés dels diversos projectes d'investigació que treballen sobre el territori.

Partim de la necessitat d'establir les característiques bàsiques de la societat ibèrica del baix Ebre amb anterioritat a la Segona Guerra Púnica, per al qual és necessari acudir a l'estudi de les restes materials, que és amb diferència la principal font d'informació per a l'època. D'aquest estudi es poden extreure tres conclusions bàsiques:

- 1.- El predomini d'un poblament format per assentaments fortificats de petites dimensions situats en un mateix pla jeràrquic, i que al seu torn no semblen gravitar a l'entorn de grans nuclis centrals.
- 2.- La inexistència de desigualtats socials materialment visibles en el si de cada poblat.
- 3.- Manteniment de la vigència dels dos punts precedents com a mínim fins la segona meitat del segle III a.n.E., amb l'aparició del Castellet de Banyoles.

L'aparent absència de desigualtat social ha d'anar aparellada a un control i gestió comunitaris de l'explotació agrícola, amb el que és poc probable l'existència de formes de propietat privada de la terra.

A nivell polític no hi ha elements que recolzin l'existència d'entitats territorials complexes amb un grau accentuat de centralització administrativa, per tant no sembla apropiat concebre un fenomen d'emergència d'"estats arcaics" de la mateixa manera que ho fa en altres zones de la costa catalana. És possible que el desenvolupament de les entitats encapçalades pels assentaments de Castellet de Banyoles i potser *Hibera* hagués pogut conduir a l'aparició de formes polítiques d'aquest tipus a partir de la segona meitat del segle III a.n.E., però es tracta d'un procés que queda estroncat en una fase formativa.

L'absència de centralització administrativa, lluny d'indicar un cert grau de simplicitat, suggereix una sòlida organització multipolar i d'interacció constant a un mateix nivell, que relacionaria els diferents nuclis integrant-los en algun tipus d'aliança confederal. La pervivència de les peculiaritats d'aquest model al llarg del període Ibèric Ple podria estar en la base de la institució dels ilerjavons com a ètnia diferenciada, tot i que també sembla caracteritzar pobles propers com els ossitans.

La transcendència en el pla social que implica el Castellet de Banyoles, amb la construcció de grans edificis residencials i un programa urbanístic-arquitectònic que trenca amb les tendències tradicionals dels petits poblats de la regió cal matisar-se, però, en el sentit que és susceptible de rebre diferents interpretacions. Com s'ha vist, algunes d'aquestes interpretacions són de signe gairebé oposat, i es disposen en un ventall en els extrems del qual hi ha la visió de qui ho veu com una mostra de l'adopció de formes d'organització estatals per una banda, i qui ho veu com una forma de societat tipus *Big Man*. Sigui com sigui constitueix una mostra dels inicis de la ruptura de les estructures igualitàries que fins aquests moments havien regit el territori, i podria interpretar-se com un pas cap a l'adopció de noves formes socio-polítiques que, potser, hauria pogut desembocar en la formació dels primers "estats arcaics" a la zona del baix Ebre. La seva destrucció violenta, però, implica la fi d'un procés de desenvolupament socio-polític d'arrel pròpiament indígena.

Amb la conquesta romana el baix Ebre és sotmès a una situació de dominació colonial de la qual és beneficiària una entitat política exterior com és Roma. Les dades materials disponibles per als dos segles que hi ha entre la conquesta romana i l'atorgament d'estatus jurídics privilegiats als principals nuclis de la regió no són gaire abundants, fet pel qual s'ha fet necessari acudir a les dades textuais existents i les peculiaritats jurídiques dels diferents estatus que Roma atorgava a les comunitats provincials. La pressió romana afavoreix la centralització administrativa del territori en diversos nuclis centrals, dels quals ens hem centrat en *Hibera* per a l'elaboració del present estudi.

La situació de la ciutat d'*Hibera* en l'emplaçament de l'actual Tortosa s'ha recolzat fins fa poc temps en tot un seguit de sòlids arguments de diferent naturalesa, als quals avui en dia es pot afegir l'evidència arqueològica, de tal forma que la coincidència de la ciutat ibèrica amb la posterior *Dertosa* es pot donar per comprovada.

Hibera és un nucli indígena preromà, tot i que no es pot descartar que els seus habitants s'hi referissin amb el nom d'*Iltirke*, que estaria en la base del topònim regional emprat en època romana, *Ilercavonia*, i en el genitiu *ilercaones/ilercavones*, i que apareix en la

fórmula *iltirkesken* present en una sèrie de monedes de procedència encara desconeguda, però que podrien fer referència a la mateixa *Hibera*. Si fos així, i val a dir que és un extrem encara molt incert, *Hibera* hauria encunyat moneda durant pràcticament tot el període tarδοibèric/tardorrepublicà.

Les intervencions arqueològiques practicades a la vessant de la Suda, a Tortosa, indiquen que en aquest turó existia un important assentament humà amb seguretat ja durant la Primera Edat del Ferro, i potser fins-i-tot amb anterioritat. La troballa de vaixel·la àtica de vernís negre suggereix que el turó probablement seguiria habitat entre els segles V-IV a.n.E. L'entitat de l'assentament abans de la conquesta és desconeguda, però és possible que hagués superat en pes específic la major part dels establiments ibèrics de l'entorn, el que hauria motivat la seva menció explícita per part de Livi, qualificant-la d'*opulentissima*. No es pot descartar que experimentés un desenvolupament urbà similar al de Castellet de Banyoles en els anys precedents a la Segona Guerra Púnica. Durant la major part del període tardorrepublicà, almenys fins a Cèsar, la situació jurídica de la ciutat no seria privilegiada, sinó probablement estipendiària, obligada a subministrar tributs i tropes auxiliars a Roma, però alhora dotada d'una important autonomia interna. La seva pervivència en el temps fins l'assoliment de l'estatus municipal, quan es constata arqueològicament l'adopció de formes urbanes desenvolupades, indica que l'administració romana la va promocionar com a nucli central d'un territori definit, juntament amb d'altres ciutats amb un *ager* associat, com *Osicerda*, Torre de la Sal, i potser *Lesera*, que, amb *Hibera*, es van repartir el territori del baix Ebre i les zones veïnes.

En la primera meitat del segle II a.n.E. la preeminència d'*Hibera* en el seu entorn no es mostra d'una manera clara, en tant que les dades arqueològiques per a aquest període són escasses i poc nítides, mentre que l'estructura de poblament indígena en el baix Ebre heretada de l'Ibèric Ple segueix en funcionament sense canvis significatius. No es pot dir que la probable *deditio* imposada per les autoritats romanes tingués un efecte visible en la distribució dels assentaments, tot i que segurament les exaccions irregulars romanes van haver de col·locar l'aparell social i productiu ibèric local en una situació de gran tensió.

Les mesures impulsades per Roma comporten una centralització administrativa a l'entorn d'*Hibera*, que segurament només adquireix un reconeixement formal a partir de la segona meitat del segle II a.n.E., moment a partir del qual se sap amb seguretat que una comissió senatorial està desenvolupant la seva labor en terres hispanes, i també la

imposició d'un règim tributari que en aquests moments ja seria segurament regular. A nivell arqueològic aquestes reorganitzacions es deixen sentir en l'abandonament dels antics poblats en altura i la colonització agrícola de les zones més productives, i amb la possible ampliació del recinte de la ciutat, amb l'aterrassament de la vessant sud del turó de la Suda. L'impacte que aquestes mesures van tenir sobre la societat indígena és desconegut, però és molt probable que haguessin suposat un cop mortal sobre les estructures comunitàries tradicionals. Una de les conseqüències és l'aparició de la dicotomia camp-ciutat, que seguirà enfortint-se durant l'Alt Imperi. Les antigues comunitats ibèriques instal·lades en poblats fortificats en altura són privades de la seva personalitat política, i substituïdes per establiments rurals de camperols sotmesos a l'autoritat de la ciutat. Aquest fenomen sembla més evident en les zones més properes al riu Ebre i altres zones d'elevat potencial agrícola, però també s'observa el manteniment d'un poblament en altura en alguns llocs al Maestrat i, sobretot, a la Terra Alta, que en aparença no experimenta canvis notables en aquest sentit durant tot el període.

La centralització administrativa a la mateixa *Hibera* i la institució del tribut haurien format una nova elit social basada en el control de la burocràcia local i probablement també dels intercanvis.

A partir de la segona meitat del segle II a.n.E. s'ha de concebre *Hibera* com una *civitas*, una entitat política similar a una ciutat-estat, però de caràcter subsidiari respecte a l'organització administrativa romana.

En examinar el procés s'entén com els possibles indicis de la institució d'un principi de centralització administrativa que es podrien interpretar de l'examen de les restes de Castellet de Banyoles de la segona meitat del segle III a.n.E., coneixerien una continuïtat i culminació amb *Hibera* un segle després, com a conseqüència d'una obra d'enginyeria sòcio-política romana.

Fent abstracció de les mesures encaminades a la constitució dels principals ens locals en *civitates*, és destacable, però, l'aparent absència d'intervencionisme romà a la regió situada a l'entorn del tram inferior de l'Ebre durant bona part del segle II a.n.E. No hi ha evidències de pautes culturals romanes. És una situació que contrasta amb la política seguida per a la zona de l'Ebre mig, afavorida per l'atenció prestada per Roma a causa de les guerres celtibèriques, i en part també amb la de la costa lleuantina. Al baix Maestrat la fundació de l'assentament de Torre de la Sal no sembla que s'integri en la xarxa de poblament dependent d'*Hibera*, sinó que crea el seu propi sistema de relacions amb el territori que l'envolta, però deixant fora la zona del pla de Vinaròs i Benicarló,

que romanen com una zona poc habitada a la perifèria dels territoris de les dos ciutats. El retrocés de la ciutat a partir de la guerra de Sertori deixa un gran espai territorial de difícil adscripció política, ja que no està clar on s'establirien els límits entre la resta de les ciutats de l'entorn, *Saguntum*, *Lesera*, i *Hibera*, tot i que no es pot descartar que a partir del canvi d'era s'instituïssin municipis rurals per a organitzar el poblament dispers del baix Maestrat.

La concessió per a *Hibera* d'un estatus privilegiat i l'assoliment de la municipalitat arriba en la segona meitat del segle I a.n.E., segurament com a conseqüència de l'ajut prestat a César en la batalla d'*Ilerda*, durant la guerra civil.

Respecte al període comprès pels dos segles posteriors al canvi d'era està millor representat en les fonts d'informació històrica, de les quals n'hi ha de diversos tipus: dades textuais, numismàtiques, epigràfiques, i arqueològiques. La migradesa del coneixement arqueològic de la ciutat ha conegut un cert alleugeriment mercès dels avenços que s'han produït els darrers anys en aquest camp.

En els pocs decennis que cobreixen els anys immediatament anteriors i posteriors al canvi d'era es produeixen canvis ràpids i profunds. Entre aquests crida força l'atenció el canvi de nom, d'*Hibera* a *Dertosa*, que de moment roman sense una explicació fonamentada, tot i que es poden plantejar algunes possibilitats ara per ara inverificables, com un hipotètic canvi d'estatut jurídic, o una possible ampliació urbanística. Altres elements visibles i característics del moment són l'encunyament de moneda pròpia i l'inici de l'explotació de les pedreres de Jaspi de la Cinta. Els canvis de tipus jurídic que comporta la introducció del dret romà suposen la definitiva desaparició del dret comunitari ibèric i el desembocament en una societat estratificada i desigual basada en la propietat privada dels mitjans de producció.

En el registre material s'observen els canvis habituals que es produeixen en totes les ciutats hispanes durant el període augustal. A la ciutat hi ha un important auge econòmic i urbanístic, mentre que al camp s'observa l'aparició de les primeres vil·les, tot el qual va acompanyat de la introducció de pautes culturals romanes. S'evidencia una estreta vinculació de les activitats econòmiques de la ciutat amb la seva funció portuària, el que és visible en diversos registres al llarg dels segles I i II d.n.E.: la reiteració de motius iconogràfics i referències textuais basades en el món de la navegació; la dedicació d'inscripcions a divinitats protectores del comerç; l'afluència d'importants volums de materials d'importació documentada en les excavacions arqueològiques; la importància de la població de condició lliberta, i l'evidència visible

del seu enriquiment en forma de l'accés al sevirat; i finalment les dades arqueològiques referents a la troballa de les primeres restes relacionables amb estructures portuàries.

En els darrers anys els avenços en les excavacions arqueològiques efectuades a Tortosa han constatat una important activitat constructiva a *Dertosa* durant l'Alt Imperi. S'ha evidenciat l'existència d'un barri suburbial datable en època augustal que es distribueix en terrasses constructives sobre la vessant sud del turó de la Suda, al sud de la ciutat. Tanmateix en el mateix barri es comprova el manteniment de l'activitat edilícia al llarg dels dos segles següents. Associat a aquest suburbi s'ha documentat, a més, un edifici erigit en fusta sobre bases de pedra, substituït segurament ja en el segle II d.n.E. per un altre edifici amb murs de formigó. Tot i que la seva funció no està completament aclarida, els dos edificis podrien ser interpretats com a possibles magatzems portuaris o altres dependències del port.

Per altra banda es posa de manifest l'existència d'un pla de monumentalització arquitectònica, amb el descobriment del pòdium d'un gran edifici públic a l'espai comprès entre la façana de la catedral medieval i el riu, al qual ha seguit la troballa de restes similars alguns metres més al nord. Es tracta d'un fragment segmentari d'una construcció massiva que combina una fonamentació d'*opus caementicium* sobre la qual descansa un cos de carreus escairats i formant motllures, coronat a la vegada per un mur en *opus vittatum*. La datació provisional d'aquestes restes les situa en època flàvia, i la seva ubicació coincideix amb la hipòtesi tradicional de l'emplaçament del fòrum romà sota la catedral, encara que la seva situació a la vora del riu també indica un lligam amb la zona portuària, i torna a insinuar l'estreta relació de la ciutat amb la navegació i el comerç.

Al camp, el poblament es concentra clarament a l'entorn de dos grans eixos viaris: el riu Ebre, el qual és l'indiscutit principal vertebrador del poblament des de la Protohistòria; i la via Augusta, el poder d'atracció de la qual és evident sobretot en relació a la distribució dels enclavaments rurals del Montsià i el Maestrat. Les zones més allunyades d'aquests eixos, com són la Terra Alta i les zones properes al Port, semblen convertir-se en zones amb una tendència a la marginalització econòmica i demogràfica.

La vigorositat de la vida ciutadana del període altimperial sembla tocar a la seva fi a les darreries del segle II d.n.E., moment en el que es detecta una contracció de l'espai urbà en observar-se l'abandonament del suburbi meridional de la ciutat, i de les possibles estructures d'emmagatzematge de la llera del barranc del Rastre. Aquests espais

semblen abandonats almenys fins a finals del segle IV d.n.E., quan es converteixen en espais de necròpolis.

Les raons d'aquest possible declivi no estan clares, però sembla que es poden inscriure en un fenomen més ampli observat en altres ciutats hispanes. La vida econòmica de la ciutat seguirà més o menys activa al llarg del Baix Imperi i l'Antiguitat Tardana, en tant que s'observa l'arribada continuada i abundant d'importacions durant tot aquest període. El conjunt monumental localitzat entre la catedral medieval i el riu Ebre coneix evidents mostres d'amortització almenys ja en el segle V d.n.E., si bé podria tractar-se d'un procés iniciat amb anterioritat.

Pel que fa a l'activitat política, la vida municipal es mantindrà amb més o menys dificultats durant el segle III d.n.E., quan encara es documenten inscripcions oficials per part de l'*ordo* de la ciutat, l'activitat del qual, però, queda completament silenciada en el pas al segle IV.

7.- BIBLIOGRAFIA GENERAL

Abascal, J.M., Almagro Gorbea, M., Cebrián, R. (2006): *Segobriga: caput Celtiberiae and Latin municipium. Early roman towns in Hispania Tarraconensis*. Pàgs. 184-196.

Abril, J. (1905): Trovalla important. *La Veu de la Comarca*, 147, 28 d'octubre. Pàg. 1.

Abril, J. (1931): *Un capítol de la meva actuació a Tortosa*. Tortosa.

Adam, J.P. (1982): *L'architecture militaire grecque*. Éditions Picard. Paris.

Adrados, F.R. (2000): Topónimos griegos en Iberia y Tartessos. *Emerita*, vol. 68, 1. Pàgs. 1-18.

Adserias, M., Burès, L., Miró, M.T., Ramon, E. (1993): L'assentament pre-romà de Tarragona. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3. Pàgs. 177-223.

Aguarod, C., Erice, R. (2003): El puerto de *Caesaraugusta*. *IV Jornadas de arqueología subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*. Pàgs. 143-156.

Alföldy, G. (1991): *Tarraco Forum*, 8. Tarragona.

Alfonso Marrero, J.A., Cámara, J.A., Martínez, G., Molina, F. (2011): Objetos en materias primas exóticas y estructura jerárquica de las tumbas de la necrópolis de Los Millares (Santa Fe de Mondújar, Almería, España). *Menga*, monogràfic 1. Pàgs. 295-332.

Almagro Basch, M. (1965): Prólogo. (Pallarés, F.) *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*.

Alonso, N. (1997): *Agricultura a la plana occidental catalana durant la protohistòria*. Tesi doctoral. Universitat de Lleida.

Álvarez, R., Asensio, D., Jornet, R., Miró, M.T., Sanmartí, J. (2008): Residències aristocràtiques al món ibèric septentrional. El cas del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre, Tarragona). *La cámara de Toya y la arquitectura monumental ibérica*, Madrid. Pàgs. 87-102.

Amela, L. (2002): *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Amin, S. (1976): *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*. Ed. Anagrama, Barcelona.

Anònim (1899): Descubrimiento importante. *La Verdad*, núms. 282, 283, i 284, any XIX.

Anònim (1900): Ruinas romanas. Tortosa. Barrio de Remolinos. *La Verdad*, núm. 2, any XX.

Aranegui, C. (2001-02): El puerto de "Arse-Saguntum", elementos para su localización y adscripción cultural. *Saitabi*, 51-52. Pàgs. 13-28.

Aranegui, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*. Ed. Bellaterra. Barcelona.

Aranegui, C. (2006): From *Arse* to *Saguntum*. *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*. Pàgs. 63-74.

Arasa, F. (1987): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall)*. *Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.

Arasa, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. Tesi doctoral. Universitat de València.

Arasa, F. (1999): Las vías romanas por tierras valencianas: actualidad y futuro de una red de comunicaciones. *II encuentro europeo. Vías romanas en el Mediterráneo*. Pàgs. 11-24.

Arasa, F. (2001): *La romanització de les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*. Diputación Provincial de Valencia. València.

Arasa, F. (2003): La romanización de los *oppida* en el País Valenciano. Evolución del poblamiento en los siglos II-I a.C. *Alebus*, 3. Pàgs. 199-219.

Arasa, F. (2006): La ciutat romana de *Lesera*. Les excavacions de 2001-2005. *Miscel·lània en homenatge a José Eixarch Frasnó*. Vinaròs. Pàgs. 53-98.

Arasa, F. (2009): *La ciutat romana de Lesera*. Ajuntament de Forcall. Vinaròs.

Arasa, F. (2010): La via romana de la Roca Tallada (Palanques, Castelló). El paper de la ciutat de *Lesera* en les comunicacions de la vall de l'Ebre i la zona nord de la costa valenciana. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 28. Pàgs. 327-357.

Arbeloa, J.V.M. (1997): Localitzades tres noves sitges a Tortosa. *Nous Col·loquis*, 1. Pàgs. 29-32.

Arbeloa, J.V. (2006): '*O Íber potamós, flumen Iberus*. El riu Ebre a l'antiguitat. *Recerca*, 10. Pàgs. 9-30.

Arce, J. (2011): *Horrea* y aprovisionamiento en *Hispania* (ss. IV-VI). *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Pàgs. 287-298.

Ariño, E., Lanzarote, M.P., Magallón, M.A., Martín-Bueno, M. (1997): Las vías *De Italia in Hispanias* y *ab Asturica Terracone*. Su influencia en el emplazamiento, catastros y desarrollo de algunas ciudades del valle medio del Ebro. *Coll. International Voies Romaines du Rhône à l'Ébre, Via Domitia et Via Augusta, DAF, 61 (París 1997)*. Mérida. Pàgs. 245-257.

Armada, X.L., Rovira, S. (2011): El soporte de Les Ferreres de Calaceite (Teruel): una revisión desde su tecnología y contexto. *Archivo Español de Arqueología*, 84. Pàgs. 9-41.

Arrayás, I. (2005): *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Arrayás, I. (2007): Al voltant de la “romanització” del nord-est de la Península Ibèrica. Reflexions sobre l’organització territorial i els fluxos comercials. *Pyrenae*, 38, vol. 2. Pàgs. 47-72.

Arthuis, R., Guitton, D., Monteil, M., Mouchard, J., De Peretti, O. (2010): Archéologie portuaire estuarienne entre Loire et Seine: principaux résultats et questions d’ordre méthodologique. L’exemple des sites antiques d’Aizier (Eure) et de Rezé (Loire-Atlantique). *Les structures portuaires de l’arc atlantique dans l’antiquité*. Pàgs. 61-82.

Artica, E. (2009): Algunos apuntes sobre los Vascones en la guerra sertoriana. *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*. Pàgs. 169-190.

Artigues, P.L., Mesas, I. (2011): Memòria de l’excavació arqueològica extensiva a la Nau del Refetor del castell de Miravet. Miravet (Ribera d’Ebre). *Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya*.

Asensio, D. (2010): El comercio de ánforas itálicas en la Península Ibérica entre los siglos IV y I a.C. y la problemática en torno a las modalidades de producción y distribución. *International Congress of Classical Archaeology Roma 2008, Bolletino di Archeologia on line, volume speciale B/B8/3*. Pàgs. 23-41.

Asensio, D., Cela, X., Ferrer, C. (1996): Els materials ceràmics del poblament ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus. *Pyrenae*, 27. Pàgs. 163-191.

Asensio, D., Francès, J., Pons, E. (2002): Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica. *Cypsela*, 14. Pàgs. 125-140.

Asensio, D., Jornet, R., Miró, M.T., Sanmartí, J. (2011): La ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles: resultats de l'excavació del sector adjacent a les torres pentagonals (2008-2010). *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Pàgs. 243-264.

Asensio, D., Miró, M.T., Sanmartí, J. (2002): El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació, Ilercavònia*, 3. Pàgs. 185-204.

Asensio, D., Miró, M.T., Sanmartí, J. (2005): Darreres intervencions arqueològiques en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC. *Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Pàgs. 615-628.

Asensio, D., Morer, J., Pou, J., Sanmartí, J., Santacana, J. (2005): Élités aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park. *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món ibèric als Països Catalans. Vol. 1*. Pàgs. 615-627.

Asensio, D., Sanmartí, J., Jornet, R., Miró, M.T. (2012): L'urbanisme i l'arquitectura domèstica de la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). *II Congreso Internacional. Iberos del Ebro*. Pàgs. 173-194.

Asso, I. De (1798): *Historia de la economía política de Aragón*. Saragossa.

Baika, K. (2009): Greek harbours of the Aegean. *Arqueologia Nàutica Mediterrània. Monografies del Casc*, 8. Museu d'Arqueologia de Catalunya-CASC. Girona. Pàgs. 429-442.

Barral, X. (1978): *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio laietana*. Universitat de Barcelona, Barcelona.

Barrasetas, E. (1988): *Informe-memòria de la recerca-campanya d'excavacions arqueològiques a la Plaça d'Alfons XII (Tortosa)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Bateman, N., Milne, G. (1983): A roman harbour in London; excavations and observations near Pudding Lane, city of London 1979-82. *Britannia*, 14. Pàgs. 207-226.

Bayenni, E. (1933): *Historia de Tortosa y su comarca, vol I*. Tortosa.

Bayenni, E. (1943): *Historia de Tortosa. Vol IV*. Tortosa.

Bayenni, R. (1948): *Historia de Tortosa y su comarca, vol V*. Tortosa.

Barreda, A. (1998): *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

Bea, D. (2012): *Poder, arquitectura i complexitat social. Formes polítiques al curs inferior de l'Ebre durant la protohistòria*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili.

Bea, D., Diloli, J. (2005): El món ibèric a les comarques meridionals de Catalunya. *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Pàgs. 545-582.

Bea, D., Bricio, L., Cots, I., Diloli, J., Ferré, R., Martín, P., Vilà, J. (en premsa): Reconstrucción de un espacio habitacional ibérico. La casa A16-17 del poblado de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona). *XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*.

Belarte, M.C. (1996): L'estudi de la casa protohistòrica a Catalunya i àrees adjacents: proposta tipològica i terminològica. *Pyrenae*, 27. Pàgs. 103-115.

Belarte, M.C. (2013): El espacio doméstico y su lectura social en la protohistoria de Cataluña (S. VII – II/I a. C.). *De la estructura doméstica al espacio social. Lecturas arqueológicas del uso social del espacio*. Universitat d'Alacant. Pàgs. 77-94.

Belarte, M.C., Noguera, J. (2007): *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Belarte, M.C., Noguera, J., Sanmartí, J. (2002): El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Pàgs. 89-110.

Belarte, M.C., Sanmartí, J. (1997): Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18. Pàgs. 7-32.

Beltrán, F. (1999): “*Municipium C.R.*”, “*Oppidum C.R.*” y “*Oppidum Latinum*” en la N.H. de Plinio: Una revisión del problema desde la perspectiva hispana. *Ciudades Privilegiadas en el Occidente Romano*. Pàgs. 247-267.

Beltrán, F. (2004): Sobre la localización de *Damania*, *Leonica*, *Osicerda* y *Orosis*. *Palaeohispanica*, 4. Pàgs. 67-88.

Beltrán, F. (2010): El agua y las relaciones intercomunitarias en la Tarraconense. *Aquam perducendam curavit. Captación, uso y administración del agua en las ciudades de la Bética y el occidente romano*. Pàgs. 21-40.

Beltrán-Lloris, M. (1976): Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel). Saragossa.

Beltrán-Lloris, M. (1989): Economía del Aragón romano. *Historia de Aragón. II Economía y Sociedad*. Institución Fernando el Católico, Saragossa. Pàgs. 41-56.

Beltrán-Lloris, M., Mostalac, A., Lasheras, J.A. (1984): *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*. *La arquitectura de la “Casa de los Delfines”*. Museo de Zaragoza, Saragossa.

Benavente, J.A., Marco, F., Moret, P. (2003): El Palao de Alcañiz y el Bajo Aragón durante los ss. II y I a. C. *Archivo Español de Arqueología*, 76. Pàgs. 231-246.

Bernal, D., Sáez, A.M., Montero, R., Díaz, J.J, Sáez, A., Moreno, D., Toboso, E. (2005): Instalaciones fluvio-marítimas de drenaje con ánforas romanas: a propósito del embarcadero flavio del caño de Sancti Petri (San Fernando, Cádiz). *SPAL: Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla*, 14. Pàgs. 179-230.

Blackman, D. (1990): Ancient harbours in Spain. *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*. Pàgs. 123-128.

Blasco, M., Lorient, A., Melian, R. (1989): *Memòria de la intervenció al solar del carrer Rasquera i Hospitalet*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Blasco, M., Rafel, N. (1995): El taller tèxtil del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta). *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*. Pàgs. 37-50.

Blázquez, J.M. (1996): Las explotaciones mineras y la romanización de Hispania. *La romanización en occidente*. Pàgs. 179-200.

Ble, E., Noguera, J., Valdés, P. (2015): *Memòria dels treballs de prospecció realitzats en el jaciment de les Aixalletes (Ascó, Ribera d'Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Bondarenko, D.M. (2005): A homoarchic alternative to the homoarchic state: Benin kingdom of the 13th – 19th centuries. *Social Evolution & History*, 4-2. Pàgs. 18-88.

Bondarenko, D.M., Grinin, L.E., Korotayev, A.V. (2002): Alternative pathways of social evolution. *Social Evolution & History*, 1-1. Pàgs. 54-79.

Borràs, C. (1987-1988): Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13. Pàgs. 379-397.

Bosch Gimpera, P. (1915a): Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Massalió). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1913-14*. Pàgs. 819-838.

Bosch Gimpera, P. (1915b): Troballes a Tivissa. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1913-14*. Pàgs. 856-858.

Bosch Gimpera, P. (1922): *Assaig de reconstrucció de l'etnologia de Catalunya*. Discursos llegits a la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.

Bosch Gimpera, P. (1948): *Los Iberos*. Cuadernos de Historia de España, 9, Sección Española del Instituto de Investigaciones Históricas, Buenos Aires.

Botet i Sisó, J. (1908): *Les monedes catalanes. Estudi i descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyorials, reials y locals propies de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.

Brumfiel, E.M. (1995): Heterarchy and the analysis of complex societies: Comments. *Heterarchy and the analysis of complex societies*. Pàgs. 125-131.

Burch, J. (1996): L'ús de sitges en època republicana al nord-est de Catalunya. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6. Pàgs. 207-216.

Burch, J., Nolla, J.M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. (2000): La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori. *Empúries*, 52. Pàgs. 11-28.

Burillo, F. (1992): Las necrópolis de época ibérica y el ritual de la muerte en el valle medio del Ebro. *Congreso de arqueología ibérica: Las necrópolis*. Pàgs. 563-585.

Burillo, F. (1996): Evolución de las ciudades iberas y romanas en el valle medio del Ebro. *Gallaecia*, 14-15. Pàgs. 393-410.

Burillo, F. (2001-2002): Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los ausetanos del Ebro u ositanos. *Kalathos*, 20-21. Pàgs. 159-187.

Burillo, F. (2003): Segeda, arqueología y sinecismo. *Archivo Español de Arqueología*, vol 76, 187-188. Pàgs. 193-215.

Burillo, F. (2010): Aproximación a la estructura social del campesinado celtibérico. *Arqueología Espacial*, 28. Pàgs. 135-153.

Burillo, F., Cano, M.A., López Romero, R., Saiz, M.E. (2008): *La casa del Estrígilo de Segeda I*. Fundación Segeda.

Caballos, A., Correa, J.A. (2006): *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla.

Campos, J.M., Bermejo, J., Vidal, N. (2011-12): Promoción y municipalización en el occidente bético. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 37-38. Pàgs. 539-552.

Carbonell, M., Izquierdo, P. (1991): El tram de Via Augusta del Perelló (Baix Ebre). *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Pàgs. 125-134.

Carneiro, R.L. (2004): Multiple trajectories in political development. Recensió de Haas, J. (ed.): From leaders to rulers. *Social Evolution & History*, 3-1. Pàgs. 162-175.

Cartes, A. (2014): La relación entre *civitas* y *territorium* en la transición del mundo romano al medieval. *Una aproximación al caso de Dertosa. La ciutat medieval i arqueologia. VI curs internacional d'arqueologia medieval*. Pàgs. 111-138.

Cartes, A., Fiz, I. (2012-2013): *Memòria de la campanya de prospeccions 2012-2013. Camí Vell d'Amposta a Freginals i Ulldecona. Camí Vell d'Amposta a Godall i Ulldecona, Godall, Freginals, Masdenverge*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Cartes, T., Fornós, A. (eds.) (2014): *Entre Tarraco i l'Ebre. L'Ametlla de Mar a l'antiguitat*. Ajuntament de l'Ametlla de Mar/Museu de les Terres de l'Ebre.

Casas, J., Nolla, J.M. (2011): *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad Tardía en el N. E. de la Península Ibérica*. BAR International Series 2217, Oxford.

Casas, J., Ruiz de Arbulo, J. (1997): Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (S. III d.C.) *Pyrenae*, 28. Pàgs. 211-227.

Castoriadis, C. (1979): Introducción: La cuestión de la historia del movimiento obrero. *La experiencia del movimiento obrero. Vol. 1. Cómo luchar*. Tusquets Editores. Barcelona. Pàgs. 9-88.

Castoriadis, C. (2010): *La institución imaginaria de la sociedad*. Tusquets Editores. Buenos Aires.

Cebrià, A., Esteve, X., Mestres, J. (2003): *Enclosures a la serra del Garraf des de la Protohistòria a la Baixa Antiguitat. Recintes d'establució vinculats a camins ramaders. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona. Pàgs. 313-316.

Cela, X., Noguera, J., Ros, A. (2009): Els materials arqueològics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Capçanes, Priorat) dipositats al Museu Salvador Vilaseca de Reus: evidències d'un santuari? *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19. Pàgs. 111-138.

Chasseigne, L., Fincker, M., Magallón, M.A., Navarro, M., Rico, C., Sáenz, C., Sillières, P. (2006): *Labitolosa and other Roman towns on the south side of the Pyrenees. Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*. Pàgs. 146-158.

Cid, P., Margarit, L., Mesado, J.M., Pallarés, J.M., Sabaté, J., Salvadó, R., Sorribes, J. (1987): *El Baix Ebre i Tortosa. Aproximació al coneixement de la comarca: els homes i el territori*. Ajuntament de Tortosa, Tortosa.

Cid, R.M. (1981): Una manifestación del culto a los Dioscuros: las inscripciones de Villalís. *Memorias de Historia Antigua*, 5. Pàgs. 115-124.

Cipriano, S., Sandrini, G.M. (2001): La banchina fluviale di *Opitergium*. *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana*. Pàgs. 289-294.

Cisneros, M. (2003): El puerto de *Caesaraugusta* y la difusión de los mármoles imperiales en el valle medio del Ebro. *IV Jornadas de arqueología subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*. Pàgs. 157-168.

Ciurana, J. (2014): *Memòria. Delimitació arqueològica a la partida de los Aubals (ZEA 1,2 i 4) (Ascó, Ribera d'Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Corell, J. (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià*. Universitat de València, València.

Corell, J., Gómez Font, X. (2004): Localización y estatuto jurídico de *Edeba / Αδεβα* (Ptol. 2, 6, 64). Una nueva propuesta. *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 5. Pàgs. 65-79.

Cortés, A. (1747): *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Ilergavonia, que comprehendía lo que hoy contiene su obispado*. Obra manuscrita, dipositada a la Real Academia de la Historia. Madrid.

Cortés, M. (1836): *Diccionario geográfico-histórico de la España Antigua. Vol III*. Imprenta Real. Madrid.

Cortés Vicente, A. (2014): *L'arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans/Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.

Cots, I. (2014): *Comerç i relacions d'intercanvi a la Cessetània occidental en època ibèrica. La Cella (Salou, Tarragonès), un assentament del segle IV-III a. C.* Treball

final del Màster d'Arqueologia Clàssica. Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica – Universitat Autònoma de Barcelona.

Crumley, C. (1995): Heterarchy and the analysis of complex societies. *Archeological papers of the American Anthropological Association*, 6. Pàgs. 1-6.

Crumley, C. (2007a): Notes on a new paradigm. *Socialising complexity. Structure, interaction and power in archeological discourse*. Pàgs. 30-36.

Crumley, C. (2007b): Historical ecology: integrated thinking at multiple temporal and spatial scales. *The world system and the earth system: Global socio-environmental change and sustainability since the Neolithic*. Pàgs. 15-28.

Crumley, C. (2008): Heterarchy. *International Encyclopedia of the Social Sciences, Gale virtual reference library*.

Curchin, L.A. (2008): Place-names of the Ebro Valley: their linguistic origins. *Palaeohispanica*, 8. Pàgs. 13-33.

Curto, A. (1993): Notes biogràfiques de l'antic pont de Tortosa. *Lo pont de barques. L'antic pas de l'Ebre a Tortosa*. Pàgs. 75-94.

Curto, A. (2005): Introducció a la navegació per l'Ebre català a la Baixa Edat Mitjana. *Recerca*, 10. Pàgs. 31-58.

Curto, A., Lorient, A., Martínez, R., Ros, E. (1986): Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre). *Tribuna d'Arqueologia*, 1984-1985. Pàgs. 115-120.

Del Amo, M.D. (1979): *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona.

Díaz, M. (2009): *El castellum de Puigpelat*. Fundació Privada Liber, Tarragona.

Díaz, M. (2012): *Conjunts ceràmics dels segles II-I AC a Tarragona. Producció, comerç i consum a la Tàrraco republicana*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili.

Diloli, J. (1991): *La Ilercavònia*. Cooperativa Gràfica Dertosense, Tortosa.

Diloli, J. (1996): Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana. *Butlletí Arqueològic de la RSAT*, Època V, 1. Pàgs. 39-68.

Diloli, J. (1997): *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la protohistòria al curs inferior de l'Ebre*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili.

Diloli, J. (1999): L'evolució dels models d'ocupació del territori al curs inferior de l'Ebre i plana litoral del Baix Maestrat durant la protohistòria. *Quad. Pre. Arq. Cast.*, 20. Pàgs. 95-114.

Diloli, J. (2000): El curs inferior de l'Ebre durant l'època ibèrica segons les fonts clàssiques. *Recerca*, 4. Pàgs. 79-104.

Diloli, J. (2002): Relacions comercials i vies de comunicació a l'entorn del riu Ebre durant la Protohistòria. *Citerior*, 3. Pàgs. 47-91.

Diloli, J. (2005): Cartago versus Roma. El curs inferior de l'Ebre durant la Segona Guerra Púnica. *Miscel·lània del CERE*, 16. Pàgs. 213-231.

Diloli, J. (2008): La ceràmica ibèrica a torn al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià i Baix Maestrat). Un assaig de classificació. *Cypsela*, 17. Pàgs. 233-252.

Diloli, J. (2009a): La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T-3 del asentamiento protohistórico de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona). *Trabajos de Prehistoria*, 66, nº2. Pàgs. 119-142.

Diloli, J. (2009b): La navegació al golf de Sant Jordi durant l'antiguitat. *Pyrenae*, 40, vol. 2. Pàgs. 129-155.

Diloli, J. (2015): *Tarrakon-Kese*. L'ocupació protohistòrica de la ciutat de Tarragona. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25. Pàgs. 59-80.

Diloli, J., Bea, D., Vilà, J., Ferré, R., Bricio, L., Guirao, E., Cots, I., Prades, M., Sardà, H. (en premsa): Darrere els passos de Bosch Gimpera. Un projecte arqueològic global per recuperar el jaciment de la Gessera de Caseres (Terra Alta). *Tribuna d'Arqueologia 2015-2016*.

Diloli, J., Bea, D., Vilaseca, A. (2003): *L'assentament ibèric de les Planetes*. Tortosa, Baix Ebre. *Viure vora el riu durant la protohistòria*. Arola Editors, Tarragona.

Diloli, J., Corominas, M., Arola, R. (2001): Acuñaiones ibero-romanas en el Bajo Ebro en un contexto de cambio de era: la supervivencia del sustrato indígena. *La Península Ibérica hace 2000 años. Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua*. Pàgs. 545-551.

Diloli, J., Cots, I., Bea, D., Ferré, R., Vilà, J., Sardà, S. (en premsa): Comercio e intercambio entre las comunidades indígenas del sur de Cataluña y el mundo fenopúnico durante la protohistoria: los casos de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre) y la Cella (Salou, Tarragonès). *VIII Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*.

Diloli, J., Ferré, R. (2008a): Arquitectura de las fortificaciones y sus elementos defensivos en el curso inferior del Ebro durante la época ibérica. *IV Congreso internacional sobre fortificaciones. Las fortificaciones y el mar*. Alcalá de Guadaíra. Pàgs. 291-301.

Diloli, J., Ferré, R. (2008b): Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la protohistoria del bajo Ebro. *Saguntum*, 40. Pàgs. 109-126.

Diloli, J., Ferré, R. (2013): *Memòria de la intervenció arqueològica al Pla de les Sitges (Tortosa, Baix Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Diloli, J., Ferré, R., Járrega, R., Vilà, J. (2013): Darrerres novetats sobre la Tortosa romana. Intervencions arqueològiques del GRESEPIA (URV) entre els anys 2006 i

2011 a la ciutat. *VIII Fòrum Auriga. Diàleg sobre el llegat grecoromà a Catalunya. Auriga*, 63. Pàgs. 36-39.

Diloli, J., Ferré, R., Jàrrega, R., Vilà, J. (en premsa): La ciudad de *Dertosa* durante el Alto Imperio. La ocupación del área suburbial del barranco del Rastre. *Zephyrus*, 76.

Diloli, J., Ferré, R., Navarro, S., Vilà, J. (2013): Evolución urbana de un sector de la ciudad de Tortosa durante la Antigüedad: intervenciones arqueológicas en la calle de Sant Domènec. *Archivo Español de Arqueología*, 86. Pàgs. 75-90.

Diloli, J., Ferré, R., Sardà, S. (2009): Portes i accessos als recintes fortificats protohistòrics de l'àrea del curs inferior de l'Ebre. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19. Pàgs. 231-250.

Diloli, J., Ferré, R., Vilà, J., Jàrrega, R. (2014): Nuevas aportaciones para el conocimiento de la antigua Dertosa. La excavación de la calle Sant Felip Neri. *XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*. Pàgs. 1139-1141.

Diloli, J., Massó, J., Otiña, P. (1999): El jaciment arqueològic del Bordissal (Camarles, Baix Ebre). *Nous Col·loquis*, 3. Pàgs. 7-36.

Diloli, J., Rams, P., Bea, D. (1997): El Coll del Moro de Borrassuer (Batea, Terra Alta). *XXIII Congreso Nacional de Arqueología*. Pàgs. 449-456.

Diloli, J., Sardà, S. (2013-2014): Vías de comunicación y territorialidad: relaciones entre el Bajo Ebro y la Terra Alta-Matarranya durante la antigüedad. *Kalathos*, 26-27. Pàgs. 55-90.

Domínguez Monedero, A.J. (2011-12): Sagunto, el *emporion* de Arse, punto de fricción entre las políticas de Roma y Cartago en la península Ibérica. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 37-38. Pàgs. 395-417.

Domínguez Monedero, A.J. (2013): Los primeros griegos en la península ibérica (s. IX – VI A.C.): mitos, probabilidades, certezas. De Hoz, M.P., Mora, G. (Eds.): *El oriente*

griego en la península ibérica. Epigrafía e historia. Real Academia de la Historia, Madrid. Pàgs. 11-42.

Duek, C., Inda, G. (2007): Lectura de Marx: tras el concepto de clases sociales. *Revista Confluencia*, 6. Pàgs. 239-266.

Engels, F. (1932): *Anti-Dühring. Filosofía. Economía política. Socialismo.* Ed. Cenit, Madrid.

Engels, F. (1970): *El origen de la familia, la propiedad privada y el estado.* Ed. Fundamentos, Madrid.

Escudero, F.A., Galve, M.P. (2013): *Las cloacas de Caesaraugusta y elementos de urbanismo y topografía de la ciudad antigua.* Institución Fernando el Católico. Saragossa.

Esteve Gálvez, F. (1999): *Recerques arqueològiques a la ribera baixa de l'Ebre. II. Protohistòria i Antiguitat tardana.* Museu del Montsià. Amposta.

Esteve Gálvez, F. (2003): *La vía romana de Dertosa a Saguntum.* Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.

Falguera, J.M., Bernard, H., Jezegou, M.P. (2003): Donnees d'archeologia sous-marine recentes a port la nautique: pour une approche du systeme portuaire narbonnais. *IV Jornadas de arqueología subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras.* Pàgs. 203-212.

Faria, A.M. (1996): Nomes de magistrados em moedas hispânicas: correções e aditamentos. *Conimbriga*, 35. Pàgs. 149-187.

Farnós, A., García, M., Solà, E. (2013): *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la partida de l'Arion (Ulldecona, Montsià, Tarragona). Agost-setembre de 2011.* Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Fatás, G. (1973): *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*. Saragossa.

Fatás, G. (1998): La historia militar de Aragón en la Edad Antigua: el Ebro y el Pirineo. *Militaria*, 12. Pàgs. 15-30.

Fernández-Galiano, D. (1987): *Mosaicos romanos del Convento Cesaraugustano*, Saragossa.

Fernández-Götz, M. (2008): *La construcción arqueológica de la etnicidad*. Ed. Toxosoutos, Noia.

Fernández Izquierdo, A. (2006): Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25. Pàgs. 271-301.

Fernández Ochoa, C., Morillo, Á. (2007): Ejército y amurallamiento urbano durante el bajo imperio romano: defensa y estrategia. *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica*. Pàgs. 201-222.

Fernández Ochoa, C., Morillo, Á., Salido, J. (2011): Ciudades amuralladas y *annona militaris* durante el bajo imperio en *Hispania*. Una cuestión a debate. *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Pàgs. 265-286.

Ferré, R., Járrega, R. (2015): Una nueva forma de Sigillata africana hallada en la antigua ciudad romana de Dertosa (Tortosa, comarca del Baix Ebre, provincia de Tarragona). *Boletín Ex Officina Hispana*, 6. Pàgs. 37-38.

Ferré, R., Martínez, J., Navarro, S., Vilà, J. (2014): La dinámica arqueológica de la ciudad de *Dertosa* en época tardoantigua (siglos IV-VII d.n.E.). La regresión de un espacio urbano. *XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*. Pàgs. 1927-1930.

Ferrer, J., Garcia, D., Moreno, Tarradell, N., Turull, A. (2012): Aportacions al coneixement de la seca ibèrica de *sikara* i de l'origen del toponim Segarra. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22. Pàgs. 37-58.

Ferrer, J., Garcia, D., Moreno, I., Velaza, J. (2008): Una inscripció ibèrica sobre plomo procedente del poblado de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona). *Palaeohispanica*, 8. Pàgs. 203-216.

Ferrer Maestro, J.J. (1992): La operación de crédito de 215 a.C. para el aprovisionamiento del ejército romano en Hispania. *Millars: Espai i història*, 15. Pàgs. 111-120.

Ferrer Maestro, J.J. (1994): Negociantes itálicos y romanos en la Hispania republicana. *Millars: Espai i història*, 17. Pàgs. 145-170.

Ferreruela, A., Mínguez, J.A. (2003): Dos modelos de implantación urbana romanorrepública en el valle medio del Ebro: las ciudades de La Cabañeta y La Corona. *Archivo Español de Arqueología*, 76. Pàgs. 247-262.

Fioravanti, E. (1974): *El concepto de modo de producción*. Ediciones Península, Barcelona.

Fiz, I., Cartes, A. (2011-2012): *Memòria de la campanya de prospeccions arqueològiques 2011-2012. Foia d'Ulldecona. Sant Jordi d'Alfama*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Flannery, K., Marcus, J. (2012): *The creation of inequality. How our prehistoric ancestors set the stage for monarchy, slavery, and empire*. Harvard University Press, Cambridge-Londres.

Flors, E. (2010): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Onda.

Gallant, T.H. (1991): *Risk and survival in ancient Greece*. Standford University Press, Standford.

Galve, M.P. (2014): Zaragoza antigua (*Salduie y Caesaraugusta*): actualidad de la investigación arqueológica. *Modelos edilicios y prototipos en la monumentalización de las ciudades de Hispania*. Pàgs. 43-56.

Garcia, D. (1999): *Evolució del poblament a la comarca del Montsià (ss. VII a.C. – III d.C.)*. Tesi de Llicenciatura. Universitat de Barcelona.

Garcia, D. (2000a): Noves aportacions al procés de romanització del curs baix del riu Ebre: la comarca del Montsià. *Empúries*, 52. Pàgs. 137-172.

Garcia, D. (2000b): Un casco de tipo Montefortino localizado en la partida de la Carrova (Amposta, Montsià, Tarragona). *Gladius*, 20. Pàgs. 171-178.

Garcia, D. (2004): El plantejament urbanístic i defensiu del poblat de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant el primer ferro. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14. Pàgs. 141-162.

Garcia, D., Villalbí, M.M. (2002): Un probable context funerari d'època iberoromana a la partida de la Carrova (Amposta, Montsià). *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Pàgs. 229-250.

Garcia, D., González, M.A., Moreno, I., Revilla, V., Ros, A., Villalbí, M.M. (2004-2005): La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24. Pàgs. 227-269.

García, E. (2009): Reflexiones sobre la latinización de Hispania en época republicana. *Hispania: las provincias hispanas en el mundo romano*. Tarragona. Pàgs. 377-390.

García Alonso, J.L. (2005): Indoeuropeos del nordeste. *Acta Palaeohispanica*, 9. Pàgs. 235-258.

García-Bellido, A. (1942): La colonización griega en España. *Ampurias*, 4. Pàgs. 111-138.

García y Bellido, A. (1963): Dos problemas de la romanización de Tarragona: las colonias de Tarraco y Dertosa. *Boletín Arqueológico*, 77-84. Pàgs. 3-5.

García-Bellido, M.P., Blázquez, C. (2001): *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos*. Madrid.

García Fernández, E.B. (1991a): *El ius Latii y la municipalización de Hispania: aspectos constitucionales*. Tesi doctoral. Universidad Complutense.

García Fernández, E.B. (1991b): El *ius Latii* y los *municipia Latina*. *Studia Historia. Historia Antigua*, 9. Pàgs. 29-42.

García Mora, F. (1990): *Quinto Sertorio*. Tesi doctoral. Universitat de Granada.

García Riaza, R. (2009): La política romana de atracción de las élites indígenas: el caso de la Galia cesariana y sus antecedentes hispánicos. *Formas de integración en el mundo romano*. Pàgs. 209-224.

García Riaza, E. (2012): Sobre los mecanismos de integración de los vencidos en el occidente romano-republicano. Algunas observaciones. *Vae victis! Perdedores en el mundo antiguo*. Pàgs. 161-176.

Genera, M. (1991): *L'Ebre final: del paleolític al món romà*. Cooperativa Gràfica Dertosense, Tortosa.

Genera, M. (1993): *Vinebre: els primers establiments del riberal*. *Recerques arqueològiques*. Diputació de Tarragona, Tarragona.

Genera, M. (2003): Dertosa: evolució d'una ciutat arran de l'Ebre. *IV Jornadas de arqueología subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*. Pàgs. 169-182.

Genera, M. (2005): Grafits ibèrics sobre ceràmica. Darreres troballes a l'Ebre. *Palaeohispanica*, 5. Pàgs. 995-1012.

Genera, M. (2010): Noves aportacions sobre l'elaboració i el consum de vi a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (la Ribera d'Ebre). *Saguntum*, núm. extra 9. Pàgs. 250-257.

Genera, M., Barril, M., Peiret, J. (2008): Datos para una redefinición de la necrópolis de Mianes, Santa Bàrbara – Tortosa (Montsià – Baix Ebre, Tarragona). *Zephyrus*, 62. Pàgs. 207-229.

Genera, M., Brull, C., Pérez, J.M., Camps, P., Gómez, A., Rams, P., Riart, F., Sant, L., Llorens, O. (2002): L'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d'Ebre): estudi preliminar de l'estructura de defensa del vessant septentrional. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Pàgs. 151-167.

Genera, M., Brull, C., Gómez, A., Alberich, J. (2005): Modificació i canvi en el sistema defensiu de l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre). Un efecte de la romanització del territori? *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món Ibèric als Països Catalans*. Pàgs. 629-644.

Genera, M., Gómez, A., Jornet, M., Pérez, J., Rodríguez, I., Sant, L. (2005): L'establiment dels Castellons (Flix, la Ribera d'Ebre). Resultats preliminars de les recerques 2000-2003. *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món Ibèric als Països Catalans*. Pàgs. 645-654.

Genera, M., Jàrrega, R. (2009): *Aproximació a la Dertosa romana. Resultats de les investigacions arqueològiques al solar de la Costa de Capellans, núm. 5. Tortosa (el Baix Ebre)*.

Genera, M., Jàrrega, R. (2010): *Aproximació a l'Ager Dertosanus. La vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (el Baix Ebre)*.

Gerber, F. (2010): Burdigala, port d'Estey, port de Garonne. *Les structures portuaires de l'arc atlantique dans l'antiquité*. Pàgs. 83-94.

Gil de Federich, A. (1789): *Reflecciones sobre los Diálogos de Despuig*. Edició de 1978 a cura de Ramon Miravall. Cooperativa Gràfica Dertosense. Tortosa.

Gimeno, T. (1976): *Aproximación histórico-arqueológica a la Ilercavonia desde la iberización hasta la romanización*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

Godelier, M. (1999): Chefferies et États, une approche anthropologique. *Les Princes de la Protohistoire et l'Émergence de l'État*. Pàgs. 19-30.

Gorges, J.-G. (2008): *Villae de Tarraconaise et villae d'Hispanie: quelques données pour un état de la question*. *Les vil·les romanes a la Tarraconense*. Pàgs. 21-35.

Gorgues, A. (2010): *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe – Ier s. av. J.-C.)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Graauw, A. De (2014): *Ancient ports and harbours. Volume I: The catalogue*.
<http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/AncientPortsVol-I-List.pdf>

Gracia, F. (2003): *Roma, Cartago, Íberos y Celtíberos. Las grandes guerras en la península ibérica*. Ariel. Barcelona.

Gracia, F. (2009): Producción y almacenamiento de excedentes agrícolas en el noreste peninsular entre los siglos VII y II a.C. Análisis crítico. *Sistemas de almacenamiento entre los pueblos prerromanos peninsulares*. Pàgs. 9-71.

Gracia, F., Garcia, D. (1995): *Poblado Ibérico de la Moleta del Remei. Memoria de la campaña 11/1995*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Gracia, F., Munilla, G. (1994): Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro. *El poblament ibèric a Catalunya*. Pàgs. 209-255.

Gracia, F., Munilla, G., Pallarés, R. (1988): *La Moleta del Remei. Alcanar-Montsià. Campañas 1985-1986*. Diputació de Tarragona, Tarragona

Gracia, F., Munilla, G., Pallarés, R. (1991): Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y El Castellet de Banyoles (Tivissa). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*. Pàgs. 67-78.

Grant, M. (1946): *From Imperium to Auctoritas. A historical study of aes coinage in the Roman Empire, 49 B.C.-A.D. 14*. Cambridge University Press.

Grau, I., Segura, J.M. (2013): *El oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi. Asentamiento y paisaje en las montañas de la Contestania*. Ajuntament d'Alcoi, Alcoi.

Grinin, L.E. (2003): The early state and its analogues. *Social Evolution & History*, 2-1. Pàgs. 131-176.

Griñó, D., Camarasa, V. (2011): *Memòria del control i excavació arqueològica de la urbanització del Portal dels Romeus, plaça de l'Absis, i carrer Capellans (Tortosa, Baix Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Grau, I. (2007): Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular. *Trabajos de Prehistoria*, 64. Pàgs. 119-142.

Guitart, J. (1994): Un programa de fundacions urbanes a la *Hispania Citerior* del principi del segle I a.C. *XIV congrés internacional d'arqueologia clàssica. La ciutat en el món romà*. Pàgs. 205-214.

Guitart, J. (2006): *Iluro, Baetulo, Iesso*, and the establishment of the Roman town model in Catalunya. *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*. Pàgs. 51-62.

Guitart, J. (2010): L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Una aproximació des de l'arqueologia. *Catalan Historical Review*, 3. Pàgs. 147-162.

Gusi, F. (2002-2003): Una hipótesis interpretativa referida a la funcionalidad y uso social del edificio ilercavón del Perengil (Vinaròs, Baix Maestrat, Castelló). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23. Pàgs. 151-172.

Gusi, F., Díaz, M.A., Oliver, A. (1991): Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano. *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*. Pàgs. 79-102.

Gutiérrez, A. (2009): *Roman quarries in the northeast of Hispania (modern Catalonia)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Haldon, J. (1993): *The State and the Tributary Mode of Production*. Verso, Londres-Nova York.

Heinzelmann, M., Martin, A. (2002): River port, *navalia* and harbour temple at Ostia: new results of a DAI-AAR Project. *Journal of roman archaeology*, 15. Pàgs. 5-19.

Hernández, J.A., Núñez, J. (1998): Nuevos datos para el conocimiento del foro de *Caesaraugusta*. *Empúries*, 51. Pàgs. 93-104.

Hernández Guerra, L. (2014): *Los libertos de la Hispania romana. Situación jurídica, promoción social y modos de vida*. Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca.

Hernández Hernández, R. (2008): *Excavación arqueológica en el Castell de la Suda de Tortosa (Tarragona)*. *Intervención 2006-2007*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Hidalgo, J.M. (1989): El bronce de Lascuta: un balance historiográfico. *Studia Hitorica. Historia Antigua*, 7. Pàgs. 59-65.

al-Himyari (1938): Kitab al-rawd al-mi'tar fi habar al-aqtar. Lévi-Provençal (ed.): *La Península Ibérique au moyen-age*.

Hoz, J. De. (2005): Epigrafías y lenguas en contacto en la Hispania Antigua. *Acta Palaeohispanica*, 9. Pàgs. 57-98.

Hoz, J. De. (2011): *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.

Isuani, A. (1984): Tres enfoques sobre o conceito de Estado. *Revista de Ciencia Política*, 27.

Izquierdo, P. (1990): Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise: les exemples de Les Sorres et Dertosa. *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*. Pàgs. 189-200.

Izquierdo, P. (1993): Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el Mas del Catxorro de Benifallet. *Homenatge a Miquel Tarradell*. Pàgs. 753-765.

Izquierdo, P. (2009): Introducció a l'arqueologia portuària romana de la Tarraconense. *Arqueologia Nàutica Mediterrània. Monografies del Casc*, 8. Museu d'Arqueologia de Catalunya-CASC. Girona. Pàgs. 443-456.

Izquierdo, P., Gimeno, T. (1991): Les fortificacions ibèriques dels segles V-III a.C. a les comarques del baix Ebre. *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*. Pàgs. 227-232.

Jacob, P. (1988): Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: les Ausétans de l'Ebre. *Kalathos*, 7-8. Pàgs. 135-148.

Jardí, J.L. (2007): Tivissa i el Castellet de Banyoles: passat i futur. *Miscel·lània del CERE*, 18. Pàgs. 119-127.

Járrega, R. (1993): El mosaico polícromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona). *Archivo Español de Arqueología*, 66. Pàgs. 275-284.

Járrega, R. (2000a): La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre. *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Pàgs. 69-80.

Járrega, R. (2000b): El poblament rural i l'origen de les villae al Nord-Est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I a. de J.C.). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21. Pàgs. 271-301.

Járrega, R. (2006): La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesi de treball. *Butlletí Arqueològic*, època 5, 28. Pàgs. 137-197.

Járrega, R. (2008a): El poblament rural romà i les villae al curs inferior de l'Ebre. *Les vil·les romanes a la Tarraconense*. Pàgs. 183-204.

Járrega, R. (2008b): La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques, *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Pàgs.105-139.

Járrega, R. (2009): La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager Dertosanus. *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*. Pàgs. 99-123.

Járrega, R. (2010): *La Plana romana. El poblamiento en la Plana en la época romana*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.

Járrega, R. (2011): El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic ager Dertosanus. *III Congrés d'Història d'Alcanar*. Pàgs. 39-63.

Járrega, R., Diloli, J., Ferré, R., Vilà, J. (2014): Elementos urbanísticos de abandono y una posible crisis estructural en la ciudad de *Dertosa (Hispania Citerior)* en el siglo II d.C. *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*. Pàgs. 149-174.

Johnson, A.W., Earle, T. (2003): *La evolución de las sociedades humanas*. Ed. Ariel. Barcelona.

Jornet, R., Belarte, M.C., Sanmartí, J. (2014): *Informe de l'excavació arqueològica al jaciment ibèric de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanya 2014*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Jover, M. (1973): *Tortosa. Testimonio histórico-gráfico*. Tortosa.

Keay, S. (2012): The port system of Imperial Rome. *Rome, Portus and the Mediterranean*. Pàgs. 33-67.

Kirchner, H., Virgili, A. (2015): *Memòria de prospecció. Assentaments rurals a la ribera dreta de l'Ebre en diversos termes municipals del Baix Ebre i Montsià*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Laguens, A. (2006): Espacio social y recursos en la arqueología de la desigualdad social. *Contra la tiranía tipológica en arqueología. Una visión desde Suramérica*. Universidad de los Andes. Bogotá. Pàgs. 99-119.

Laine, J. De (2002): Building activity in Ostia in the second century A.D. *Ostia e Portus nelle loro relazioni con Roma*. Pàgs. 41-102.

Laneri, N. (2008): An archeology of funerary rituals. *Performing death. Social analyses of funerary traditions in the ancient Near East and Mediterranean*. The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago. Pàgs. 1-13.

Lenin, V.I. (1961): Una gran iniciativa. *Obras Escogidas, vol. III*. Ed. Progreso, Moscou.

Lenin, V.I. (2006): *El Estado y la revolución*. Alianza Editorial, Madrid.

Lewin, M. (2006): *El siglo soviético. ¿Qué ocurrió realmente en la Unión Soviética?*
Ed. Crítica. Barcelona.

Llorens, M.M., Aquilué, X. (2001): *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics-Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

López Borja de Quiroga, P. (2010): *Provincia y restituo en el bronce de El Bierzo*.
Archivo Español de Arqueología, 83. Pàgs. 175-181.

López Castro, J.L. (1994): El bronce de *Lascuta* y las relaciones de servidumbre en el sur de Hispania. *La sociedad de la Bética. Contribuciones para su estudio*. Pàgs. 345-362.

López Pedreira, A. (2008): *Quanta audaciae, quanta temeritatis sint, publicanorum factiones*. Reflexiones acerca del *Edictum de Publicanis*. (D.39.4). *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, 12. Pàgs. 583-598.

López Vilar, J. (2006): *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 2 vols. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Loriente, A., Martínez, R., Curto, A. (1984): *Plaça de l'olivera o de la cinta. Segona campanya*. <http://hdl.handle.net/10687/8737>

Lozano, E. (1994): Origen de la propiedad romana y sus limitaciones. *Proyecto social: Revista de relaciones laborales*, 2. Pàgs. 83-94.

Luelmo, J. (1977): Mi punto de vista sobre las sociedades prehistóricas y sobre la antigüedad grecorromana. *Estructuras sociales durante la antigüedad*. Pàgs. 7-16.

Lull, V., Estévez, J. (1986): Propuesta metodológica para el estudio de las necrópolis argáricas. *Homenaje a Luis Siret (1934-84)*. Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía. Sevilla. Pàgs. 441-452.

Lull, V., Micó, R. (2007): *Arqueología del origen del Estado: las teorías*. Edicions Bellaterra, Barcelona.

Maestro, E. (2014): La transición de la ciudad ibérica a la romana en Aragón. *Modelos edilicios y prototipos en la monumentalización de las ciudades de Hispania*. Pàgs. 57-68.

Magallón, M.A. (1991): Organización de la red viaria romana en el valle medio del Ebro. *Simposio Internacional La Red Viaria Romana en Hispania*. Saragossa. Pàgs. 301-315.

Maluquer De Motes, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*. Barcelona.

Mangas, J. (1977): Servidumbre comunitaria en la Bética prerromana. *Memorias de Historia Antigua*. Pàgs. 151-161.

Mangas, J. (2001): *Leyes coloniales y municipales de la Hispania romana*. Arco Libros, SL, Madrid.

Mañas, I. (2010): *Pavimentos decorativos de Itálica (Santiponce, Sevilla)* BAR International Series 2081, Oxford.

Magallón, M. Á., Navarro, M. (2010): Las ciudades romanas en la zona central y occidental del Pirineo meridional veinte años después. *Pallas*, 82. Pàgs. 223-254.

Marcus, J., Feinmann, G. (1998): Introduction. *Archaic States*. Pàgs. 3-13.

Margalef, R. (1992): *Ecología*. Ed. Planeta. Barcelona.

Marín, C., Ribera, A. (1999): *Las termas romanas de l'Almoina*. Ajuntament de València, València.

Marlasca, R., López Garí, J.M. (2014): *Informe d'excavació. Campanya 2013. El Bordissal (Camarles, Baix Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Márquez, J. (2006): *Los Columbarios: arquitectura y paisaje funerario en Augusta Emérita*. Instituto de Arqueología de Mérida. Badajoz.

Martí, C. (2008): La seca "ibèrica" d'Iluro: historiografia i dades recents. Altres qüestions sobre numismàtica ibèrica del nord-est peninsular. *Laietania*, 18. Pàgs. 37-76.

Martí, R. (1989): Oriente y occidente en las tradiciones hidráulicas medievales. *I Coloquio de historia y medio físico*. Pàgs. 421-440.

Martín, M. (1995-6): Observaciones sobre el urbanismo antiguo de Carthago-Nova y su arquitectura a partir de sus condicionantes orográficos. *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 11-12. Pàgs. 205-213.

Martín-Bueno, M. (1975): *Bilbilis. Estudio histórico-arqueológico*. Universidad de Zaragoza, Diputación Provincial de Zaragoza, Ayuntamiento de Zaragoza, Saragossa.

Martín-Bueno, M. (2000): *Bilbilis. Roma en la cuenca media del Ebro. La romanización en Aragón*. Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, Saragossa.

Martínez, J. (1991): *Excavacions arqueològiques a la Plaça de Sant Jaume, Tortosa (Baix Ebre)*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Martínez Mera, J. (1999): Consideraciones sobre la actuación política de César en Hispania. *Gallaecia*, 18. Pàgs. 327-346.

Marx, K. (1976): *Elementos fundamentales para la crítica de la economía política. Vol. I. Borrador 1857-1858. Grundrisse*. Siglo XXI, Madrid.

Marx, K. (1984): *El capital. Vol. I*. Edicions 62, Barcelona.

Massip, J. (1963): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa*. Arxiu Històric i Comarcal de les Terres de l'Ebre.

Mata, C., Moreno, A., Pérez, G., Quixal, D., Vives-Ferrándiz, J. (2009): Casas y cosas del campo: hábitat agrícola y estructura social en los territorios de *Edeta* y *Kelin* (siglos V-III a.n.e.). *IV Reunión d'Arqueologia de Calafell. L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil·lenni aC)*. Pàgs. 143-152.

Mata, C., Pérez, G., Iborra, M.P. (2005): Les activitats econòmiques dels pobles ibers al País Valencià. *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món ibèric als Països Catalans. Vol. 2*. Pàgs. 737-768.

Mateo, A. (1999): *Manceps, redemptor, publicanus. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*. Universidad de Cantabria. Santander.

Mayer, M. (2009): *Dertosa: colònia de Pèrtinax? Faventia*, 31/1-2. Pàgs. 61-69.

Mayer, M. (2014): *Peregre defunctus*. Los cenotafios de *Dertosa* y su *ager*: un indicio para estudiar los desplazamientos de población en una ciudad portuaria. *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 12. Pàgs. 155-170.

Mayer, M., Rodà, I. (1985): Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa. *XVII Congreso Nacional de Arqueología*. Pàgs. 701-737.

Mayer, M., Rodà, I. (1986): La romanització de Catalunya. Algunes qüestions. *Protohistòria catalana. 6 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Pàgs. 339-351.

Mayoral, F. (1991): Elementos clasificatorios y segmentos sociales en las necrópolis del Horizonte Ibérico antiguo de la zona Montsià – Baix Maestrat. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 15. Pàgs. 189-206.

Mayoral, F. (1992): Las necrópolis del horizonte Ibérico Antiguo del Montsià – Bajo Maestrazgo. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2. Pàgs. 97-110.

Mayoral, V. (2009): *Paisajes agrarios y cambio social en Andalucía oriental entre los períodos ibérico y romano*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Melchor, E. (2010): Los senados de las comunidades no privilegiadas de Hispania (s. III a.C. – s. I d.C.). *La praxis municipale dans l'Occident romain*. Pàgs. 175-186.

Melguizo, S., Benavente, J.A., Bea, M., Blanco, A. (2012): Aproximaciones al poblamiento ibérico en el Bajo Aragón y nuevas perspectivas sobre el Tartrato (Alcañiz). *II Congreso Internacional. Iberos del Ebro*. Pàgs. 147-163.

Miravall, R. (1969): *Atacs franco-catalans contra Tortosa*. Ed. Dalmau, Barcelona.

Miravall, R. (1983): *Tortosa. Guia general*. Ed. Dertosa, Tortosa.

Miravall, R. (1986): *Necrópolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*. Ed. Dertosa, Tortosa.

Miravall, R. (1988): *Tortosa any zero*. Ed. Dertosa, Tortosa.

Miró, J., Pallarès, R., Gracia, F. (1987-1988): Una aportación al conocimiento de la producción anfórica romana en Tarragona. El horno de l'Aumedina, Tivissa (Ribera d'Ebre, Tarragona). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13. Pàgs. 275-290.

Molist, N. (2014): La fortificación tardorrepublicana de Olèrdola y el control del acceso norte a Tarraco. *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Pàgs. 229-247.

Moneo, T. (2003): *Religio Ibérica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*. Real Academia de la Historia. Madrid.

Montalbán, T. (2013): Els mil·liaris com a font d'estudi de les vies romanes: la Via Augusta al País Valencià. *Clapir*. Pàgs. 1-11.

Montañés, M.C. (2006): Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al Carrer de la Mercè, 6 de Tortosa. 2002-2003. Tortosa-Baix Ebre. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Morales, M. (2005): *La esclavitud en las colonias romanas de Andalucía*. Tesis doctoral. Universidad de Granada.

Morales Barragán, F. (2007): Los conceptos de heterarquía y jerarquía en el análisis del desarrollo local. *Desarrollo local, perspectivas teóricas y metodológicas*. Pàgs. 75-97.

Moret, P. (1996): *Les fortifications ibériques. De la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*. Casa de Velázquez. Madrid.

Moret, P. (1998): "Rostros de piedra". Sobre la racionalidad del proyecto arquitectónico de las fortificaciones urbanas ibéricas. *Congreso Internacional Los Iberos, Principes de Occidente*. Pàgs. 83-92.

Moret, P. (2002): Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III a.C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas del curso inferior del Ebro. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Móra d'Ebre. Pàgs. 111-136.

Moret, P. (2002): Les fortifications ibériques complexes. Questions de tracé et d'unité de mesure. *La guerra en el mundo ibérico y celtibérico (ss. VI-II a. de C.)*. Pàgs. 189-215.

Moret, P. (2004): Tours de guet, maisons à tour et petits établissements fortifiés de l'Hispanie républicaine: L'apport des sources littéraires. *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania*. Pàgs. 13-29.

Moret, P. (2006): La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs. *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*. Pàgs. 39-76.

Moret, P. (2008): À propos du Castellet de Banyoles et de Philon de Byzance: une nécessaire palinodie. *Saldvie*, 8. Pàgs. 193-215.

Moret, P., Benavente, J.A., Gorgues, A. (2007): *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite y La Fresneda (Teruel)*. Al-Qannis 11. Taller de Arqueología de Alcañiz - Casa de Velázquez. Alcanyís.

Moret, P., Benavente, J.A., Melguizo, S., Marco, F. (2012): El *oppidum* de El Palao (Alcañiz, Teruel): balance de diez años de investigación (2003-2012). *II Congreso Internacional. Iberos del Ebro*. Tarragona. Pàgs. 195-210.

Navarro, S. (2008): *Les necròpolis romanes de Dertosa (Tortosa, Baix Ebre). Estudi dels recintes funeraris i la seva interrelació amb la ciutat*. Treball final del Màster Interuniversitari en Arqueologia Clàssica (URV – UAB – ICAC).

Negre, J. (2013): *De Dertosa a Turtusa. L'extrem oriental d'al-Tagr al-Alà en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

Noguera, J. (1998): Evolució del poblament de la foia de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des del bronze final a l'ibèric ple: anàlisi i evolució del territori. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8. Pàgs. 19-38.

Noguera, J. (2007): *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Noguera, J. (2007): Els campaments romanorepublicans en el curs inferior de l'Ebre. *Cota Zero*, 22. Pàgs. 13-16.

Noguera, J. (2008): Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos de campaña del curso inferior del río Ebro. *Archivo Español de Arqueología*, 81. Pàgs. 31-48.

Noguera, J. (2009): Los campamentos romanos en el curso inferior del río Ebro durante la Segunda Guerra Púnica. *Limes. XX Congreso Internacional sobre la Frontera Romana. Anejos de Gladius*, 13. Pàgs. 329-338.

Nolla, J.M. (2006): The integration of NE Iberian communities and consolidation of the urban phenomenon. *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*. Pàgs. 44-50.

Ñaco, T. (1998): La *deditio* ilergeta del 205 a.C. La solució militar en la gènesi de la política fiscal romana a Hispània. *Pyrenae*, 28. Pàgs. 135-146.

Ñaco, T. (1999): La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): un modelo a debate. *Studia Historica. Historia Antigua*, 17. Pàgs. 321-370.

Ñaco, T. (2003): *Vectigal Incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*. BAR International Series 1158, Oxford.

Ñaco, T., Prieto, A. (1999): Moneda e historia monetaria en la Hispania republicana: ¿Economía, política, fiscalidad? *Studia Historica. Historia Antigua*, 17. Pàgs. 193-241.

Olcoz, S., Medrano, M. (2013): Las primeras incursiones cartaginesas y romanas en el valle medio del Ebro. *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 21. Pàgs. 19-29.

Olesti, O. (2000): Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC. Un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral. *Empúries*, 52. Pàgs. 55-86.

Olesti, O. (2010): Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC). *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5. Pàgs. 11-60.

Olesti, O., Carreras, C. (2008): Tierra y libertad: libertos y *institores* en el *ager barcinonensis* (Barcelona). *Arqueología e Historia del mundo antiguo: contribuciones brasileñas y españolas*. Pàgs. 93-103.

Oliver, A. (1984): Epigrafía ibérica. Su problemática en la provincia de Castellón. *Revista de Arqueología*, 35. Pàgs. 6-13.

Oliver, A. (1985): La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escrituario en la Edad Antigua. *Bolletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61. Pàgs. 33-48.

Oliver, A. (1991): Las importaciones griegas en la costa ilerconvona. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 15. Pàgs. 173-188.

Oliver, A. (1996): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*. Sociedad Castellonense de Cultura. Castelló de la Plana.

Oliver, A. (2001): *Un peculiar edificio ibérico: El Perengil (Vinaròs, Castellón)*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.

Oliver, A. (2006): *El Puig de la Nau. Benicarló*. Proyecto Cultural de Castellón. Castelló de la Plana.

Oliver, A., Gusi, F. (1995): *El Puig de la Nau: un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.

Olmos, P. (2010): *Estudi dels patrons mètrics, arquitectònics i urbanístics del món ibèric (segles V-II a.C.)*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.

Ordóñez, S. (2003): El puerto romano de Hispalis. *IV Jornadas de arqueología subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*. Pàgs. 59-80.

Orejas, A. (1991): Arqueología del paisaje: historia, problemas y perspectivas. *Archivo Español de Arqueología*, 64. Pàgs. 191-230.

Orejas, A., Sastre, I. (1999): Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: *civitates*, tribut et *ager mensura comprehensus*. *Dialogues d'histoire ancienne*, 25, 1. Pàgs. 159-188.

Otiña, P., Ruiz de Arbulo, J. (2000): De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización. *Empúries*, 52. Pàgs. 107-136.

Paiano, D. (2008): Terratenientes, campesinos y arriendo de tierras en la Atenas del siglo V a.C. *Circe*, 12. Pàgs. 207-223.

Pallarés, F. (1965): *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*. Instituto Internacional de Estudios Ligures, Barcelona.

Pallarés, R. (1983): El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre. *Pyrenae*, 19-20. Pàgs. 113-125.

Pallarès, R., Gracia, F., Munilla, G. (1987): Las cerámicas áticas y de barniz negro procedentes de la partida de El Bordissal. Camarles, Tortosa [sic]. *Butlletí Arqueològic*, època V, 4-5. Pàgs. 3-19.

Panosa, M.I. (1993): Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques. *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Vntermann ab amicis hispanicis oblata*. Pàgs. 199-212.

Panosa, M.I. (2012): *Els ibers del Vallès Oriental*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

Payà, X., Gil, I., Lorient, A., Molist, M., Morán, M. (2003): La ciutat romana d'Ilerda. Darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia. Comarques de Lleida*. Pàgs. 279-312.

Peña, J.M. De la (2001): Tecnología portuaria romana. *Obra Pública, Ingeniería y Territorio*, 56. Pàgs. 16-23.

Pera, J. (2004): La numismàtica antiga de Iesso: circulació i contextualització estratigràfica. Guitart, J., Pera, J. (eds.) (2004): *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica*. Barcelona-Guissona. Pàgs. 187-212.

Pérez Almoguera, A. (1991): *Lleida romana*. Pagès Editors. Lleida.

Pérez Almoguera, A. (1996): Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana. *Archivo Español de Arqueología*, 69. Pàgs. 37-56.

Pérez Almoguera, A. (2001): *iltir'iltur=oppidum*. Los nombres de lugar y de ciudad en el mundo ibérico. *Faventia*, 23/1. Pàgs. 21-40.

Pérez Almoguera, A. (2008): Las monedas con nombres de étnicos en el siglo II a.C. en el nordeste peninsular. ¿Reflejo de posibles circunscripciones? ¿*Civitates* con doble nombre? *AespA*, 81. Pàgs. 49-73.

Pérez Almoguera, A. (2011): La ceca de *iltirka (iltirkesken)* a la luz de los nuevos datos analíticos. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21. Pàgs. 57-60.

Pérez Suñé, J.M., Rams, P., Suñé, M., Jornet, M. (1998): La comarca de la Terra Alta i els transports per via terrestre i fluvial en època romana. *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta*, 28. Pàgs. 5-15.

Pérez Suñé, J.M., Rams, Jornet, M. (2002): La talaia del nucli ibèric del barranc del Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre) *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Móra d'Ebre. Pàgs. 149-158.

Pina, F. (1997): Las comisiones senatoriales para la reorganización de Hispania (APP., *Iber.*, 99-100). *Dialogues d'histoire ancienne*. 23, 2. Pàgs. 83-104.

Pina, F. (2006): Calagurris contra Roma: de Acidino a Sertorio. *Kalakorikos*, 11, 117-129.

Potter, R. (2015): *Community media and civil society: lessons from the Bolivarian Republic of Venezuela*. Tesi doctoral. Universitat d'Illinois.

Prades, M. (2014): *Anàlisi arqueològica del territori. El paisatge i els models de poblament a la Terra Alta des del Bronze Final fins a època ibèrica*. Treball final del Màster d'Arqueologia Clàssica. Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica – Universitat Autònoma de Barcelona.

Puch, E. (1996): *El poblament ibèric i romà a la Terra Alta*. Centre d'Estudis de la Terra Alta. Calaceit.

Pujol, M. (2008): Vaixells i navegació a l'Antiguitat. *Citerior*, 4. Pàgs. 15-53.

Rafel, N. (1989): *Les necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Les estructures funeràries*. Ajuntament de Tarragona. Tarragona.

Rafel, N. (1991): *Les necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Diputació de Tarragona. Tarragona.

Rafel, N. (2005): La mort en la cultura ibèrica a la Catalunya meridional. *Miscel·lània del CERE*, 16. Pàgs. 199-212.

Rafel, N., Armada, X.-L. (2010): L'exploració minera al Baix Priorat (Tarragona) en època romana: notes a propòsit del *plumbum nigrum oleastrense*. *Quad. Preh. Arq. Cast.*, 28. Pàgs. 247-261.

Rafel, N., Armada, X.-L., Belarte, C., Fairén, S., Gasull, P., Graells, R., Morell, N., Pérez, A., Villalba, P. (2008): El área minerometalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistòria. Explotación y redes de intercambio. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18. Pàgs, 245-269.

Rafel, N., Blasco, M. (1994): *El Coll del Moro. Un recinte ibèric fortificat. Campanyes 1982-83*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, Barcelona.

Ralda, J. (2014): *Estudi del conjunt numismàtic de la vil·la romana de la Carrova (Amposta, Montsià)*. Treball final del Màster d'Arqueologia Clàssica. Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica – Universitat Autònoma de Barcelona.

Ramallo, S. F. (1985): *Mosaicos romanos de Carthago Nova*, Murcia.

Renfrew, C., Bahn, P. (1998): *Arqueología. Teorías, métodos y práctica*. Akal, Madrid.

Revilla, V. (1992-1994): Poblamiento y economía en el Bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural. *Lucentum*, 11-13. Pàgs. 145-163.

Revilla, V. (1993): *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Universitat de Barcelona, Barcelona.

Revilla, V. (1995): *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. – III d.C.)*. Edicions Servei del Llibre L'Estaquirot, Barcelona.

Revilla, V. (2003): *Economía i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*. Diputació de Tarragona, Tarragona.

Ribera, A. (2000): El influjo ibérico en la ciudad romana de *Valentia*. *Empúries*, 52. Pàgs. 173-181.

Ripollès, P.P. (2005): Las acuñaciones antiguas de la península ibérica: dependencias e innovaciones. *XIII Congreso Internacional de Numismática*. Pàgs. 187-208.

Rodà, I. (1983): Consideraciones sobre el sevirato en Hispania: las dedicatorias *ob honorem seviratus* en el *conventus tarraconensis*. *Religio deorum: actas del coloquio internacional de epigrafía "Culto y sociedad en occidente"*. Pàgs. 399-404.

Roddaz, J.M. (1986): Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ébre. *Révue des Études Anciennes*, 88. Pàgs. 318-388.

Rodríguez Díaz, A. (2009): *Campesinos y señores del campo: tierra y poder en la protohistoria extremeña*. Bellaterra, Barcelona.

Rodríguez Díaz, A., Pavón, I., Duque, D.M. (2010): Población, poblamiento y modelos sociales de la Primera Edad del Hierro en las cuencas extremeñas del Guadiana y Tajo. *Arqueología Espacial*, 28. Pàgs. 41-64.

Rodríguez Gutiérrez, O. (1997): Sobre tecnología romana: algunos datos en torno a la fabricación de elementos arquitectónicos. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 24. Pàgs. 209-252.

Rodriguez Neila, J.F. (1993): Gestión administrativa en las comunidades indígenas hispanas durante la etapa pre-municipal. *Coloquio de Historia Antigua de Andalucía*. Pàgs. 385-412.

Rodriguez Neila, J.F. (2003): Políticos municipales y gestión pública en la Hispania romana. *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica*, 15. Pàgs. 161-197.

Roig, J.F. (2005): *El tram de la via romana De Italia In Hispania – ab Asturica Tarracone entre Tarraco i Ilerda: noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Arola Ed. Tarragona.

Rosas, M. (1995): El jaciment de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la *mansio* d'Intibili. *Saguntum*, 29. Pàgs. 241-245.

Ruiz, A. (1992): Etnogénesis de las poblaciones pre-romanas de Andalucía Oriental. *Complutum*, 2-3. Pàgs. 101-118.

Ruiz, A. (1999): Origen y desarrollo de la aristocracia en época ibérica, en el alto Valle del Guadalquivir. *Les Princes de la Protohistoire et l'Émergence de l'État*. Pàgs. 97-106.

Ruiz, A. (2000): El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes. *III Reunión sobre Economía en el Món Ibèric*. *Saguntum PLAV Extra III*. Pàgs. 101-118.

Ruiz, A., Molinos, M. (1995): *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Crítica, Barcelona.

Ruiz, A., Molinos, M. (2007): *Iberos en Jaén*. Universitat de Jaén. Jaén.

Ruiz de Arbulo, J. (2002): La fundación de la colonia Tárraco y los estandartes de César. *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*. Pàgs. 137-156.

Ruiz de Marco, A., Tarancón, M.J. (2008): *Intervención arqueológica preventiva en la Central de Ciclo Combinado en Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre) en el yacimiento "Mas de Maurisio"*. *Campaña 2008*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Ruiz Zapatero, G., Burillo, F. (1988): Metodología para la investigación en Arqueología Territorial. *Munibe*, suplement 6. Pàgs. 45-64.

Sáez, P. (1994): Notas sobre pervivencias del elemento indígena en la Bética romana: cuestiones a debate. *La sociedad de la Bética. Contribuciones para su estudio*. Pàgs. 461-494.

Sahlins, M. (1983): *Economía de la edad de piedra*. Akal Editor, Madrid.

Salido, J. (2011a): El almacenamiento de cereal en los establecimientos rurales hispanorromanos. *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Pàgs. 127-142.

Salido, J. (2011b): *Horrea militaria. El aprovisionamiento de grano al ejército en el occidente del Imperio Romano*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Ediciones Polifemo. Madrid.

Salinas, M. (2014): Apuntes en torno a las guerras sertorianas: evolución e impacto sobre el poblamiento y la ordenación territorial del valle del Ebro. *Espacio, Tiempo y Forma*, 27. Pàgs. 15-53.

Sanahuja, M.E. (1971): Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época ibero-romana en Cataluña. *Pyrenae*, 7. Pàgs. 61-110.

Sánchez González, L. (1997): Origen y condición de "Arse-Saguntum". *Saitabi*, 47. Pàgs. 225-259.

Sanmartí, E. (1984): Notas sobre el poblado protohistórico del Cabezo de Cascarujo en Alcañiz (Teruel). *Información Arqueológica*, 42. Pàgs. 28-41.

Sanmartí, J. (1992): Las necrópolis ibéricas en el área catalana. *Congreso de arqueología ibérica: Las necrópolis*. Pàgs. 77-108.

Sanmartí, J. (1995): Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya. *Citerior*, 1. Pàgs. 91-106.

Sanmartí, J. (1998): El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I a.C.). *La moneda en la societat ibèrica*. Pàgs. 9-26.

Sanmartí, J. (2001): La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya. *Butlletí Arqueològic*, 23. Pàgs. 101-132.

Sanmartí, J. (2004): From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia. *Pyrenae*, 35-1. Pàgs. 7-41.

Sanmartí, J. (2005): La conformación del mundo ibérico septentrional. *Palaeohispanica*, 5. Pàgs. 333-360.

Sanmartí, J. (2009): Dels estats arcaics a la romanització: una perspectiva històrica i evolutiva sobre els ibers. *Catalan Historical Review*, 2. Pàgs. 145-160.

Sanmartí, J. (2010): Demografía y cambio socio-cultural: el caso de Iberia septentrional. *Arqueología Espacial*, 28. Pàgs. 91-108.

Sanmartí, J., Asensio, D., Miró, M.T., Jornet, R. (2012): El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro. *Archivo Español de Arqueología*, 85. Pàgs. 43-63.

Sanmartí, J., Belarte, C. (2001): Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Cataluña. *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*. Pàgs. 161-174.

Sanmartí, J., Santacana, J. (2005): *Els ibers del nord*. Ed. Rafel Dalmau. Barcelona.

Santapau, M.C. (2002-2003): La categoría jurídica de la tierra en Hispania romana. *Lucentum*, 21-22. Pàgs. 191-205.

Santiago, R-A. (1994): Enigmas en torno a *Saguntum* y *Rhoda*. *Faventia* 16/2. Pàgs. 51-64.

Sardà, S. (2010): *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre (s. VII-VI a.n.e.)*. *Comensalitat, ideologia i canvi social*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili.

Sardà, S., Diloli, J. (2009): Arqueologia del banquet. Ritualització, semiòtica dels aliments i anàlisi contextual. *Citerior*, 5. Pàgs. 15-56.

Sardà, S., Diloli, J., Bea, D., Ferré, R. (2010): El espacio de las élites: poder y ritual en la protohistoria del curso inferior del Ebro (siglos VII-III ANE). *Arqueología Espacial*, 28. Pàgs. 65-90.

Sardà, S., Graells, R. (2006): *Memòria de la prospecció arqueològica del barranc de Xalamera (Baix Ebre, Terra Alta). 2006*. Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat.

Serrano, J.M. (1988): *Status y promoción social de los libertos en Hispania romana*. Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla.

Sinner, A.G. (2013): La difusión de las emisiones ibéricas layetanas. *Saguntum*, 45. Pàgs. 171-192.

Sofri, G. (1971): *El modo de producción asiático. Historia de una controversia marxista*. Ediciones Península, Barcelona.

Souvatzi, S. (2007): Social Complexity is not the same as Hierarchy. *Socialising complexity. Structure, interaction and power in archeological discourse*. Pàgs. 37-59.

Subirats, R. (1991): Règim dels vents al Delta de l'Ebre. *Revista Catalana de Geografia*, 16. Pàgs. 23-30.

Tarradell, M. (1978): *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona.

Tarradell-Font, N. (2003-2004): Les monedes del Castellet de Banyoles de Tivissa (Ribera d'Ebre, Catalunya). Noves troballes de les excavacions de 1998-1999 i revisió de les anteriors. *Fonaments*, 10-11. Pàgs. 245-317.

Tarradell-Font, N., Noguera, J. (2009): Avance al estudio de las monedas del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona). *XIII Congreso Nacional de Numismática, Cadis, 22-24 d'octubre 2007*. Pàgs. 143-161.

Tendero, M., Lara, G. (2003): Materiales higiénico-sanitarios de *Ilici* (La Alcudia, Elche, Alicante). *Bolskan*, 20. Pàgs. 201-214.

Tirelli, M. (2001): Il porto di *Altinum*. *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana*. Pàgs. 292-316.

Torelli, M. (1988): Dalle aristocrazie gentilizie alla nascita della plebe. *Storia di Roma*. Pàgs 241-262.

Torregrossa, J.M., Arasa, F. (2014): La circulación monetaria en la ciudad romana de *Lesera* (La Moleta dels Frares, El Forcall, Castellón). *Archivo de Prehistoria Levantina*, 30. Pàgs. 327-374.

Torrent, A. (2009): *Ius Latii y lex Irnitana*. *Revista Internacional de Derecho Romano*, 2. Pàgs. 159-257.

Tort, J. (1986): Consideracions sobre la vigència pretèrita i actual del topònim Segarra. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 9. Pàgs. 121-131.

Trotsky, L. (2009): *Terrorismo y comunismo*. Akal, Madrid.

Urteaga, M.M. (2006): El puerto romano de Irun (Gipuzkoa). *Mar exterior: el Occidente atlántico en época romana*. Pàgs. 87-103.

Vall, M. A. (1961): *Mosaicos romanos de Sagunto*. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 9.

Velaza, J. (1996): Epigrafía funeraria ibérica. *Las lenguas paleohispánicas en su entorno cultural. Estudios de Lenguas y Epigrafía antiguas*, 2. Pàgs. 251-282.

Vidal, J.M. (1975): *Iniciación a la economía marxista*. Ed. Laia. Barcelona.

Vilaseca, S. (1953): *Coll del Moro. Yacimiento posthallstático* (Serra de Almors, Tarragona). Estudios ibéricos, 1, Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, Institución Alfonso el Magnánimo, València.

Villalbí, M.M., Montañés, M.C., Forcadell, A. (2001): El poblament del Castell d'Amposta (Montsià). Un hàbitat fortificat a la desembocadura de l'Ebre. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*. Pàgs. 159-170.

Villaronga, L. (1961): El hallazgo de Balsareny. *Numario Hispánico*, 10. Pàgs. 9-102.

Villaronga, L. (1967): *Las monedas de Arse-Saguntum*. Barcelona.

Villaronga, L. (1977): *Los tesoros de Azaila y la circulación monetaria en el valle del Ebro*. Barcelona.

Villaronga, L. (1979): *Numismática antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*. Ed. Cymys. Barcelona.

Villaronga, L. (1979): La drachme ibérique *iltirkosalir* et les rapports avec la Grande Grèce au IIIe s. av. J.C. *Revue Numismatique*, vol. 6, 21. Pàgs. 43-56.

Villaronga, L. (1987): Las dracmas ibéricas de *Kerekunte*. *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, 16. Pàgs. 161-166.

Villaronga, L. (1993): Les primeres monedes de Tàrraco. *Butlletí arqueològic de la RSAT*, època V, fasc. 14. Pàgs. 89-105.

Vinaixa, J.R. (1994): *La navegació per l'Ebre català en el darrer quart del segle XVIII (de Riba-roja a Miravet)*. Móra d'Ebre.

Vives-Ferrándiz, J. (2013): Del espacio doméstico a la estructura social en un *oppidum* ibérico. Reflexiones a partir de la Bastida de les Alcusses. *De la estructura doméstica al espacio social. Lecturas arqueológicas del uso social del espacio*. Pàgs. 95-110.

Wolf, E.R. (1971): *Los campesinos*. Ed. Labor, Barcelona.

Wulff, F. (1994): Realidades sociales en la Bética y en Italia en el siglo II a.C.: una propuesta de reflexión conjunta. *La sociedad de la Bética. Contribuciones para su estudio*. Pàgs. 535-550.

8.- ÍNDEX DE FIGURES

Fig. 1. Poblament de la Terra Alta i Matarranya a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA).

Figs. 2 i 3. Plantes del Mosselló – esquerra -, i les Planetes – dreta (Pérez Suñé *et alii* 2002, Diloli *et alii* 2003).

Fig. 4. Poblament a la Ribera d'Ebre, Baix Ebre i la zona riberenca del Montsià a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 5. Planta general del Perengil (Oliver 2001).

Fig. 6. Planta i secció de la torre de Kephalaria (Adam 1982).

Fig. 7. Poblament al sud del Montsià i Baix Maestrat a l'entorn de l'any 230 a.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 8. Planta general de Sant Antoni de Calaceit (Moret *et alii* 2007).

Fig. 9. Planta general del Castellot de la Roca Roja (Belarte *et alii* 2002).

Fig. 10. Planta general de l'Assut (GRESEPIA).

Fig. 11. Planta general de la Moleta del Remei (Gracia i Garcia 1995).

Fig. 12. Planta general del Castellet de Banyoles (Sanmartí *et alii* 2012).

Fig. 13. Reconstrucció ideal dels edificis 1, 2, i 3 (Álvarez *et alii* 2008).

Fig. 14. A la part superior, reconstrucció tradicional de les torres pentagonals. A la part inferior, proposta de reconstrucció de Pierre Moret (Moret 2008).

Fig. 15. Encunyacions del taller Ilercavònia-Dertosa (Llorens i Aquilué 2001).

Fig. 16. Moneda de la seca *iltirkesken*
(<http://monedahispanica.com/imagenes/iltirkesken06.jpg>).

Fig. 17. Situació de la ciutat de Tortosa (GRESEPIA).

Fig. 18. Distribució de troballes de ceràmica ibèrica a Tortosa. En roig, perímetre del castell de la Suda (GRESEPIA).

Fig. 19. Possibles grafitis ibèrics sobre ceràmica recuperats de l'entorn de la Suda (GRESEPIA).

Fig. 20. Situació del carrer de Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 21. Muralla ibèrica de Sant Domènec, i estructures adossades possiblement tardorepublicanes (GRESEPIA).

Fig. 22. Restes ibèriques i tardorepublicanes a Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 23. Muralla ibèrica de Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 24. Muralla ibèrica de Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 25. Materials tardoibèrics i importacions itàliques recuperades a Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 26. Materials ibèrics i grecs recuperats a Sant Domènec (GRESEPIA).

Fig. 27. Poblament al Matarranya i la Terra Alta a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 28. Planta general del Palao (Benavente *et alii* 2003).

Fig. 29. Poblament a la Ribera d'Ebre, Baix Ebre i marge fluvial del Montsià a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 30. Planta general de Sant Miquel de Vinebre (Genera 1988).

Fig. 31. Sistema defensiu de Sant Miquel de Vinebre. A la part superior hi ha l'avantmur aixecat en la primera meitat del segle I a.n.E. (Genera *et alii* 2005).

Fig. 32. El Poblament al sud del Montsià i el Baix Maestrat a l'entorn de l'any 125 a.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 33. Planta de la zona central de la Torre de la Sal, amb un horreum i una gran plaça (Flors 2009).

Fig. 34. Planta general de les restes de la Torre de la Sal (Flors 2009).

Fig. 35. Planta general de la Moleta dels Frares (Arasa 2001).

Fig. 36. Conjunt de projectils de fona recuperats a Tres Cales (Cartes i Farnós 2014).

Fig. 37. Situació de les Aixalelles i Tres Cales en relació a *Hibera* (GRESEPIA).

Fig. 38. Concentració dels poders locals mitjançant la formació de les *civitates* (GRESEPIA).

Fig. 39. Situació del tram de muralla romana localitzada sota l'Aula Magna de la catedral (GRESEPIA).

Fig. 40. Indret de la troballa (Martínez, J.).

Fig. 41. Cala excavada, amb el parament de la muralla a la vista (Martínez, J.).

Fig. 42. Planta de la intervenció (Martínez, J.).

Figs 43 i 44. A l'esquerra, alçat amb detall de l'estratigrafia de la cala. A la dreta, alçat del tram de muralla descobert (Martínez, J.).

Figs. 45 i 46. Alçat del tram de muralla descobert, i detall del parament (Martínez, J.).

Fig. 47. Mostra de la ceràmica relacionada amb l'excavació de la muralla (GRESEPIA i Járrega, R.).

Fig. 48. Situació de les restes documentades a la plaça de l'absis de la catedral (GRESEPIA).

Fig. 49. La possible muralla andalusina localitzada a la plaça de l'Absis (Griñó i Camarasa 2011).

Fig. 50. Planta amb les estructures documentades a la plaça de l'Absis (Griñó i Camarasa 2011).

Fig. 51. Proposta de reconstrucció del traçat de la muralla romana pel sud de la ciutat (GRESEPIA).

Fig. 52. Situació de les restes romanes localitzades al carrer Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 53. El solar de Sant Felip Neri i el seu entorn (GRESEPIA).

Fig. 54. Vista aèria del solar i les restes de Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 55. La principal estructura documentada a Sant Felip Neri. Parament d'*opus vittatum* cobert amb estuc (GRESEPIA).

Fig. 56. Visió general de les estructures de Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 57. A l'esquerra, primera configuració dels espais de Sant Felip Neri, amb tres habitacions, a l'entorn del canvi d'era. A la dreta, segona condiguració, amb dos espais, primer quart del segle I d.n.E. (GRESEPIA).

Figs. 58 i 59. Elements ceràmics localitzats *in situ* a Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 60. Ceràmica de Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 61. Materials de Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 62. Estrígil de ferro recuperat a Sant Felip Neri, ja restaurat (Museu de Tortosa).

Fig. 63. Planta de les estructures de Sant Felip Neri i disposició dels objectes recuperats (GRESEPIA).

Fig. 64. Mosaic recuperat a Sant Felip Neri (GRESEPIA).

Fig. 65. Situació de la intervenció al carrer de la Mercè i el Temple de la Reparació (GRESEPIA).

Fig. 66. Restes altimperials romanes localitzades al carrer de la Mercè (GRESEPIA).

Fig. 67. Restes del dipòsit C3 localitzades al carrer de la Mercè (GRESEPIA).

Fig. 68. Reconstrucció aproximada d'un perfil topogràfic del barranc del Rastre durant l'Alt Imperi (GRESEPIA).

Figs 69 i 70. Exemple de llagut emprat a l'Ebre modernament (<http://sintesijbau2013.blogspot.com.es/2013/05/la-navegacio-pel-riu-ebre-al-llarg-dels.html>).

Figs 71 i 72. Naus *onerariae*, tal com apareixen a les monedes del taller Dertosa-Ilercavònia (Llorens i Aquilué 2001).

Fig. 73. Nau *actuararia*, tal com apareix a les monedes del taller Dertosa-Ilercavònia (Llorens i Aquilué 2001).

Fig. 74. Situació de les restes localitzades a la plaça de la Cinta, on s'ha interpretat l'existència d'un dic (GRESEPIA).

Fig. 75. Excavacions a la plaça de la Cinta, prop de la sortida del barranc del Rastre, on es van localitzar restes murals romanes que foren interpretades com a pertanyents a la zona portuària de la ciutat (Curto *et alii* 1986).

Fig. 76. Ubicació d'una possible pavimentació relacionable amb les instal·lacions portuàries de *Dertosa* (GRESEPIA).

Fig. 77. Suposada "banya fluvial" que penetraria a l'interior del barranc del Rastre (Izquierdo 1990. La línia discontinua és nostra).

Fig. 78. Aquesta reconstrucció ideal del port de *Burdigala* podria no estar gaire allunyada de l'aspecte de les instal·lacions portuàries de *Dertosa* durant l'Alt Imperi (Gerber 2010).

Fig. 79. Situació de les restes localitzades al carrer Montcada (GRESEPIA).

Fig. 80. A la part superior, fonamentacions dels puntals del primer edifici aixecat al carrer Montcada. A la part inferior, restes del segon edifici, construït sobre l'anterior (GRESEPIA).

Fig. 81. Planta general de les restes romanes documentades al carrer Montcada, inclosos els enterraments d'època tardoantiga (GRESEPIA).

Fig. 82. Reconstrucció aproximada de la "banya" fluvial proposada per Izquierdo (GRESEPIA).

Fig. 83. Proposta de la hipotètica "banya" fluvial del Rastre en funció de les darreres troballes arqueològiques (GRESEPIA).

Fig. 84. Situació de les restes localitzades sota l'Hospitalitat de Lourdes (GRESEPIA).

Fig. 85. Planta del podi romà localitzat sota l'Hospitalitat de Lourdes (GRESEPIA).

Fig. 86. Secció de la cala en la que es va localitzar el podi (GRESEPIA).

Fig. 87. Vista del podi amb els seus nivells de *caementicium*, carreus, i *opus vittatum* (GRESEPIA).

Fig. 88. Detall de la motllura del podi (GRESEPIA).

Fig. 89. Imatge del podi i el seu entorn. Contra el tall de l'excavació se n'intueix el perfil original, abans del retall de l'enterrament tardoantic (GRESEPIA).

Fig. 90. Complexa estructura a base de carreus i *opus vittatum* localitzada en una rasa de serveis urbans a la cruïlla dels carrers Cruera, Santa Anna, i Costa de Capellans (GRESEPIA).

Fig. 91. Situació dels diferents conjunts d'estructures monumentals romanes a l'entorn de la catedral (GRESEPIA).

Fig. 92. Reconstrucció ideal del fòrum de Caesaraugusta, vora el riu i el port fluvial (Martín-Bueno 2000).

Fig. 93. Moneda de Neró descoberta per Joan Abril a l'excavació de la cripta del Temple de la Reparació (Jover 1973).

Fig. 94. Localització de les bases de columna documentades per Joan Abril (GRESEPIA).

Fig. 95. Planta-croquis de les troballes d'Abril al carrer Major de Remolins (Anònim 1899).

Fig. 96. Poblament a la Terra Alta a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 97. Poblament a la Ribera d'Ebre i Baix Ebre a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 98. Estructures de la *villa* de l'Aumedina: a l'esquerra, premsa, i a la dreta, forn ceràmic (Miró *et alii* 1987-1988).

Fig. 99. Planta amb la major part de les estructures conegudes de la *villa* de Casa Blanca (Revilla 2003).

Fig. 100. Reconstrucció ideal de les restes documentades de la *villa* de Casa Blanca en la seva fase més antiga (Revilla 2003).

Fig. 101. Croquis-plànol de les restes descobertes a Barrugat per Joan Abril (Genera i Járrega 2010).

Fig. 102. Planta amb les principals restes documentades a la *villa* de la Carrova (Garcia *et alii* 2004-2005).

Fig. 103. Poblament al Montsià i al Baix Maestrat a l'entorn de l'any 50 d.n.E. (GRESEPIA).

Fig. 104. Gran bassa pertanyent a la *villa* del Mas d'Aragó (Borràs 1987-1988).

Fig. 105. Complex de forns ceràmics a la *villa* del Mas d'Aragó (Borràs 1987-1988).